

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2020 (№2)

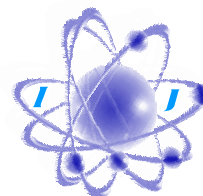
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan baslap shiga basladi

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

**№2
2020**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayimbetov M.** (Nókis)
akademik **Ayimbetov N.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Jarimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)

f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
docent **R.Rzaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
PhD. **Q.Mambetov** – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2007-jılı 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

УДК 628.823.4

УСТАНОВЛЕНИЕ ОБЪЁМА ЗАИЛЕНИЯ ОТСТОЙНИКОВ И ОРГАНИЗАЦИЯ ОЧИСТНЫХ РАБОТ В УСЛОВИЯХ ПРИПЛОТИННОГО ВОДОЗАБОРА

К.И.Байманов - доктор технических наук, профессор

Р.К.Байманов - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

К.К.Назарбеков - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянияза

Таянч сўзлар: чўкиндилар, сув тўсиғи, тиндирғич, ер казувчи машина, ер казувчи кема, қурилиш.

Ключевые слова: наносы, водозабор, отстойник, землесос, земснаряд, пульповоды, сооружение.

Key words: drifts, waterproof, settling tank, suction dredger, suction-tube dredge, pulp water, erection.

Речной поток обычно перемещает то или иное количество наносов, представляющих собой продукт эрозивной деятельности потока воды как на поверхности водосборной площади, так и в русле. Различают наносы взвешенные, влекомые и донные. Взвешенные наносы обычно распределены по всей глубине потока, влекомые перемещаются в формировании русла.

Наблюдениями установлено, что в речном потоке содержится до 90-95% взвешенных наносов, а количество влекомых не превышает 5-10%. Так как скорость потока в реке обычно изменяется во времени, меняется и соотношение между указанными видами наносов. С уменьшением скорости потока часть взвешенных наносов осажается и переходит во влекомые или донные. С увеличением же скорости, наоборот, влекомые наносы переходят во взвешенные, а донные становятся влекомыми.

При заборе воды из рек для нужд орошения, водоснабжения и гидроэнергетики, как правило, устраивают отстойники. Ирригационные отстойники предотвращают заиливание магистральных и распределительных каналов.

В условиях нормальной работы отстойники должны обеспечивать: осаждение крупных фракции наносов, приводящих к заилению каналов; систематическое освобождение камер отстойника от осевших в них наносов с минимальной затратой воды; бесперебойную подачу воды в магистральный канал с допустимыми скоростями согласно графику водопотребления [1].

Отстойники с механической очисткой следует располагать исходя из удобства транспортировки пульпы в реку или удобства складирования наносов в отвал с

учетом последующей разработки отвалов. Рекомендуется замыв наносами естественных понижений и использования карьеров с целью ввода восстановленных площадей в хозяйственное использование.

Режим осаждения наносов в отстойниках в значительной степени определяется режимом расходов и уровней воды в реке. Степень осветления воды в отстойнике устанавливается исходя из транспортирующей способности защищаемого канала. Удаление наносов из отстойников проводится преимущественно механической очисткой при помощи землесосных снарядов типа 350-50Л, ДЭР-250 и т.п.

Землесосный снаряд является землерейно-транспортной машиной. Его рабочий процесс состоит из двух основных операций: разработки грунта в подводном забое с одновременным приготвлением водо-грунтовой смеси и перемещения этой водо-грунтовой смеси к месту укладки грунта. Производительность землесосного снаряда измеряется произведением количества грунта в единице объема водо-грунтовой смеси на объем этой смеси, перекачиваемой в единицу времени [4].

В практике гидромеханизации для повышения производительности земснарядов по грунту получает распространение новое направление, связанное с использованием погружных грунтовых насосов. В странах СНГ и за рубежом созданы и испытаны опотные образцы земснарядов с погружными центробежными грунтовыми насосами, показавшие высокую эффективность (при обеспеченном грунтозаборе и гидротранспорте производительность может возрасти в 1,5 раза) и повышенную всасывающую способность (рис 1.,2).

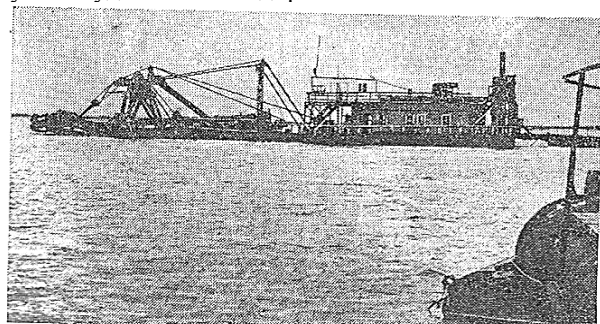

Рис.1 Земснаряд 350-50Л с наружным грунтовым насосом

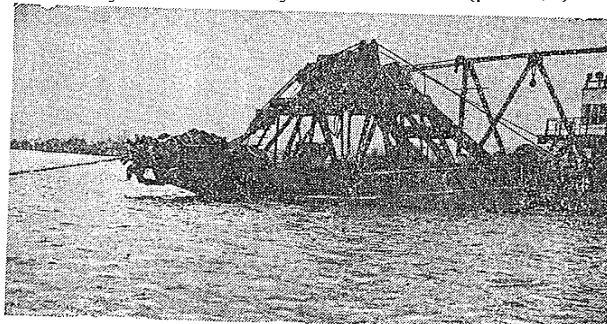

Рис.2 Грунтозаборное устройство земснаряда 350-50Л с погружным насосом и погружным приводом фрезы

Основной действующий агрегат на землесосном снаряде - землесос. Все остальное оборудование имеет вспомогательное назначение. Корпус землесосного снаряда предназначен для того, чтобы нести на себе землесос и все вспомогательное оборудование, всасывающий трубопровод подводит грунт в смеси с водой к землесосу, а нагнетательный отводит его к месту укладки; для разрыхления грунта за забоем применяют фрезы разных конструкции. Перемещение землесосного снаряда в пределах камер отстойника осуществляет-

ся свайным устройством и лебедками с тросами, закрепленными за якоря.

Землесосный снаряд 350-50Л хорошо зарекомендовал себя при работе на многих гидротехнических стройках. Он оборудован грунтовым насосом марки 20Р-11 с синхронным электромотором мощностью 1200кВт. Основные технические характеристики землесосного снаряда 350-50Л следующее:

Расчетная производительность: в грунтах II группы, м³/ч, 420

в грунтах V группы, м ³ /ч	230
Дальность транспортирования грунта, км.....	2
Максимальная глубина разработки грунта, м.....	10
Максимальная глубина прореза по дну, м.....	35
Минимальная глубина разработки, м.....	3,5-4,5
Масса землесосного снаряда без пульповода, т.....	230
Высота от уровня воды, м.....	8,4
Установленная мощность, кВт.....	1450
Габаритные размеры корпуса, длина-31м, Ширина-9м, Высота-2м	
Диаметр фрезы или ротора-2000 мм, Полная длина разрыхлителя-46,7мм	
Плавающий пульповод: общая длина-150м, Диаметр труб-600мм,	
Количество звеньев-25, Длина отдельных понтонов-6м.	

Основные рабочие органы землесосного снаряда-грунтовый насос, его всасывающая труба с рыхлительными устройствами и напорный трубопровод. Режим работы землесосного снаряда определяется режимом работы основных рабочих органов, поэтому необходимо иметь данные о работе грунтового насоса и знать гидравлическую характеристику всасывающей линии [3].

При плотинном водозаборе донные и придонные наносы не допускают в канал, создавая в потоке поперечную циркуляцию путем искусственного искривления его в плане. Наиболее широко распространены водозаборные узлы с искусственным искривлением участка реки, примыкающего к плотине. По такому типу построены Сары-Курганский, Ангренский, Тахиаташский и другие плотинные узлы. Учитывая периоды интенсивного завлечения наносов к водозаборным сооружениям предусматриваются головные отстойники.

В связи со строительством гидроузлов с водохранилищами нарушаются бытовой режим твердого стока рек и первые годы эксплуатации интенсивно заиляются верхние бьефы и размываются русло ниже сооружений.

Ввод в эксплуатацию Тахиаташского гидроузла резко изменил бытовой режим наносов р. Амударьи в нижнем течении. Режим наносов, поступающих в системе каналов из верхнего бьефа гидроузла, согласно данным исследований [1], зависит от русловых процессов в подводящей части реки, подпорного уровня воды

перед плотиной и расходов воды реки и каналов.

В связи с хроническим маловодьем в низовьях, связанным с интенсивным и все возрастающим водоотбором в среднем и верхнем течении реки, Тахиаташский гидроузел практически постоянно работает в подпорном режиме. Поэтому на всем участке кривой подпора скорости падают, происходит интенсивное отложение наносов и подъем дна реки.

В составе Тахиаташского гидроузла построены правобережные и левобережные отстойники с механической очисткой для защиты каналов Суенли и Кызкеткен от интенсивного заиления. Оба отстойники по конструкции двухкамерные с разделительной дамбой между камерами. Длина камеры отстойника 750м, ширина каждой камеры по дну 100м, глубина-10м. В конце каждой камеры построены железобетонные оголовки с двумя линиями ремонтных и одной рабочих затворов одинаковой конструкции (двухсекционные, колесные). В отстойниках, как в левобережном, так и в правобережном, предусматривается осветление потока от 23 до 48%.

В 1978 году сдан в эксплуатацию левобережный отстойник и в 1979 году сдан в эксплуатацию правобережный отстойник с некоторыми строительными недоработками.

Анализ данных исследований по режиму осветления потока показывают, что за начальный период (1974-81 г.г.) работы гидроузла в зависимости от гидрологического режима реки и режима уровня перед плотиной, в основном, в некоторых декадах апреля, мая, июня и августа, когда расход воды в реке равен или незначительно больше расхода водозабора, происходит осветление потока в верхнем бьефе гидроузла в среднем от 100 до 40%. Одновременно в отстойниках в эти же периоды месяцев поток осветляется вторично и чрезмерно осветленный поток поступая в каналы, производит размыв русла, нарушая нормальный режим работы каналов. Поэтому в периоды осветления потока в верхнем бьефе не следует осветлять поток вторично в отстойнике. В этот период рекомендован необходимый расход воды каналов, пропускать через одну из камер отстойника без осветления потока, прекращая очистку от отложений наносов. [1,2]

Таблица 1. Рекомендуемый режим осаждения наносов в Левобережном отстойнике и объемы очистки [1].

№ п/п	Показатели	Апрель			Май		
		1	2	3	1	2	3
1	Среднеголетняя мутность (1974-1981г)	0,76	1,31	1,62	2,13	1,06	2,14
2	Расход воды в отстойнике, м ³ /с	60,3	87,7	108,7	135,4	191,1	164,7
3	Осветления потока в %	39	39	39	36	36	36
4	Тоже с учетом донные наносы 10%	49	49	49	46	46	46
5	Объем осаждения взвешенных и донных наносов тыс.м ³	16,0	39,9	59,6	92,8	113	123,2
6	Объем осаждения в отстойнике тыс.м ³	-	-	-	-	-	-
7	Объем осаждения в верхнем бьефе тыс.м ³	16,0	39,9	59,6	92,8	113	123,2

Продолжение таблицы 1

№ п/п	июнь			июль			август			Итого
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
1	2,15	1,85	1,48	1,98	1,71	1,70	1,71	1,43	1,32	
2	169,9	189,9	233,9	258,8	263,8	268,9	219	162,9	-	
3	21	21	21	19	19	19	32	32	32	
4	31	31	31	29	29	29	42	42	42	
5	76,3	76	74,8	102,7	90,9	100,7	109,7	67,6	-	1143
6	-	-	74,8	102,7	90,9	100,7	-	-	-	369
7	78,3	76	-	-	-	-	108,7	67,6	-	774

Объемы отложения наносов в Левобережном отстойнике по среднеголетней мутности, наблюдаемой после постройки гидроузла (1974-1981г.г.) приведены в табл.1. При подсчете объемов осаждения, подлежащих очистке, использован фактический сток воды, забираемый каналами Суенли и Параллельный.

Проектные объемы очистки, подсчитанные по среднеголетней мутности поста «Чатлы» (1937-1959 г.г.) равной 3150 тыс.м³, в пересчете с фактическим водозабором равны 2450 тыс.м³.

В случае осветления потока в отстойнике без учета осаждения наносов в верхнем бьефе, необходимый объем очистки, для поддержания отстойника в рабочем состоянии, равен 1143 тыс.м³. Следовательно, объем очистки отстойника сокращается предусмотренного проектом 2450 тыс.м³ до 1143 тыс.м³ и разница составляет 1307 тыс.м³.

В 1981 году, учитывая изменения наносного режима реки, осветление потока в верхнем бьефе и в отстойнике, рекомендовано из планируемого объема осаждений

1143 тыс.м³ в отстойнике осаждают только 370 тыс.м³, (см.табл.1) ограничивая осаждение по периодом (когда осветление потока в верхнем бьефе не происходит). Остальную часть объема наносов – 774 тыс.м³ следует осажждать в верхнем бьефе с последующей промывкой в нижний бьеф в удобное для этой цели время. Эти рекомендации приняты управлением эксплуатации Тахияташского гидроузла. В настоящее время очистку камер отстойника производят до отметки дна 71,0 м в объеме очистки 400-450 тыс.м³ в год.

Данные съёмки поперечников, приведённые на рис.1 показывают что, в первые же годы эксплуатации отстойников происходило интенсивные заилиение по всей ширине и длине каждой камеры. Последующие годы эти отстойники полностью заилены и они практически не влияют на режим наносов.

Очистку левобережного отстойника от отложений наносов проводили с одним земснарядом типа 350-50Л в одной камере, идущей от начала до конца и обратно в два-три прохода с сбросом пульпы в нижний бьеф плотины. Очистка одной камеры длилась с марта до декабря месяца и подготавливалась к следующему сезону. Одна земснаряд устанавливалась в подводящей части отстойника. Каждая камера очищалась поочередно. Очистка каждой камеры начинались после того, как она заилась. Такой порядок технологии работ не обеспечивает регулирование осветления потока в зависимости от поступления наносов, так как в начальный период работы очищенной камеры происходит переосветление потока и поэтому в дальнейшем работающая камера быстро заилается и не обеспечивает необходимого осветления потока для защиты каналов от заилиения.

В настоящее время эти отстойники полностью заилены и требуют разработки наиболее эффективных мероприятий по удалению наносных отложений.

Задержанные в отстойнике наносы необходимо удалить наиболее выгодным способом. Для этой цели имеются механическая очистка и гидравлическая промывка [3].

При организации очистных работ по удалению наносов из отстойников следует переходить к очистке «микрозаборами» разрабатываемыми отдельно стоящими земснарядами меньшей мощности. Расстояние между микрозаборами определяют исходя из толщины слоя отложившихся наносов и производительности работающих земснарядов. Оптимальные размеры микрозабора определяются расчётом на условия поддержания скоростей течения воды в пределах 0,2-0,4 м/с.

В целях обеспечения достаточной равномерной загрузки земснарядов и поддержание необходимой пропускной способности канала в период активной вегетации необходимо периодически изменять организацию очистки следующим образом. В период интенсивного поступления наносов (май-август) очистку головного отстойника выполнять траншейным способом на полную ширину, а в период межени (сентябрь-апрель) на полную. При этом оптимальное количество земснарядов, место и размер забоев по длине отстойника устанавливают из условия баланса объемов заилиения и очистки:

$$\sum W_z - \sum W_{оч} , \quad (1)$$

где W_z - суммарный объём заилиения, м³/год;

$W_{оч}$ - суммарный объём очистки, м³/год.

Во внутригодовом разрезе поддерживать баланс объёмов заилиения и очистки практически невозможно ввиду неравномерного поступления наносов во времени и ограниченности количества земснарядов.

Длина, ширина и глубина землесосных забоев назначаются в зависимости от режимов поступления и осаждения наносов и технического параметра земсна-

рядов, которые устанавливаются для каждого этапа в следующей последовательности.

1.Определить среднемесячный объём заилиения головного отстойника по формуле

$$W_z = \sum W_z / 12 \quad (2)$$

где $\sum W_z$ -годовой объём отложения наносов.

2. Очистку проводить в два периода: меженный и вегетационный, определить месячные объёмы очистки каждого периода по формуле

$$W_{оч} = K_n W_z , \text{ тыс.м}^3/\text{месяц.} \quad (3)$$

где $K_n = 1,2$ -коэффициент неравномерности для вегетационного периода (апрель-август); $K_n = 0,8$ тоже для меженного периода.

3. Определяется длина участка очистки в отстойнике, обеспечивающая достаточно высокую производительность земснарядов согласно формуле

$$L = \frac{W_z}{B_z \Delta H} \quad (4)$$

где B_z и ΔH -ширина и глубина землесосного забоя.

4.Оптимальные размеры забоев B_z и ΔH определяется из технических параметров земснаряда и отстойника, согласно условиям:

$$B_{\min} \leq B_z \leq B_o \quad (5)$$

$$H_{\min} \leq \Delta H \leq H_{\max} \quad (6)$$

Здесь B_o -ширина отстойника по дну;

$H_{\max}, H_{\min}, B_{\min}$ - максимальная и наименьшая глубина и ширина земснарядных забоев, которые равны:

$$H_{\max} = 10 \dots 12 \text{ м}; H_{\min} = 2 \dots 4 \text{ м}; B_{\min} = 20 \dots 45 \text{ м.}$$

Таким образом, полученные зависимости позволяют определить объёмы заилиения и очистки, количество земснарядов и размеры забоев для организации очистных работ по длине отстойника.

Уменьшению объёма очистки и рациональная организация самой очистки являются одним из коренных вопросов эксплуатации водозаборного узла чтобы правильно организовать борьбу по уменьшению объёма очистки каналов от наносов необходимо прежде всего знать, какой объём наносов, в какие периоды и в каком состоянии поступает из источника орошения в систему.

Объём наносов, поступающих из реки в систему, во взвешенном состоянии (W_g) за время t суток равен:

$$W_g = 86,4Q \cdot \rho \cdot \frac{t}{\gamma} \quad (7)$$

где Q -средний расход воды (м³/с) поступающий в систему за период t ; ρ -средняя мутность (кг/м³) речной воды за период t ; γ -объемный вес одного кубического метра взвешенных наносов ($\gamma = 1,25$ для условий р.Амударьи).

Чтобы весь объём наносов, несомый речным потоком к оросительной системе не стал предметом очистки, необходимо применять следующие мероприятий по уменьшению объёма очистки:

1) Мероприятия по недопущению наносов в систему:

- а) недопущение излишков воды в систему путем строгого соблюдения графика плановой водоподачи;
- б) недопущение наносов к голове каналов при помощи направляющих систем, отстойников, порогов и т.д.;

2) Мероприятия по недопущению осаждения наносов в каналах:

- а) транспортирование наносов на поля;
- б) вторичное осаждение наносов во впадинах, слу-

жащих естественными отстойниками.

3) Мероприятия по удалению осевших наносов при помощи использования энергии потока, гидравлическими промывками или способами гидромеханизации.

Литература

1. Байманов К.И., Байманов Р.К. Исследования переформирования подводящего русла верхнего бьефа Тазиаташского гидроузла и условия протекания потока в каналы. // Проблемы механики АН РУз. – Ташкент: «Фан», 2010, №1, -С.13-17
2. Байманов К.И., Назарбеков К.К и др. Исследование процессов заиливания и очистки ирригационных отстойников. // «Вестник» ККО АНРУз. – Нукус: 2004, №1-2. -С.43-45.
3. Инструкция по проектированию отстойников и наносоперехватывающих сооружений для оросительных систем. (ВСП-П-15-77). –М.: Стройиздат. 1977, -С. 30.
4. Огородников С.П., Михеев И.И. Оптимизация грунтозаборных устройств земснарядов с погружными грунтовыми насосами. // Гидротехническое строительство. -М.: 1987. №7, -С. 39-42.

РЕЗЮМЕ

Мақолада дала тадқиқот ишлари натижасида тўғон олди сув олиш тиндиргичларида лойка чўқиши ва тиндиргичнинг юкори биеф билан бирга ишлашини ҳисобга олиб, окизиклар окимини бошқариш, янада тозалаш ишлари усуллари тақомиллаштириш бўйича тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются результаты полевых научных исследований режима заиливания отстойников при плотинном водозаборе и даются рекомендации по регулированию насосного режима с учётом совместной работы верхнего бьефа и отстойников, а также способы организации производства очистных работ.

SUMMARY

The article deals with the results of field studies of the siltation regime of sedimentation tanks at dam water intake and recommendations are given for regulating the pumping regime taking into account the joint operation of the upper pool and sedimentation tanks as well as ways to organize the production of sewage treatment.

УДК:511.215; 672.841

КРИТЕРИЙ УПРАВЛЕНИЯ ЗАДАЧ ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ ОБЪЕКТОВ ВОДОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СИСТЕМ

А.В.Кабулов – доктор технических наук, профессор

Национальный Университет Узбекистана имени М.Улугбека

А.Ж.Сейтов – доктор философии по техническим наукам

Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем

А.А.Кудайбергенов – стажёр-исследователь

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: оптимал бошқарув, методлар, канал, сув тақсимоги, оптималликининг зарурий шартлари.

Ключевые слова: оптимальное управление, методы, канал, водораспределение, необходимые условия оптимальности.

Keywords: optimal control, methods, channel, water distribution, necessary optimality conditions.

Настоящая статья направлена на решение научно-технической проблемы оперативного управления комплексом сооружений в водохозяйственной организации с учётом топологии ирригационных систем, особенностей каналов и функционирующих гидротехнических сооружений (ГТС). Управление комплексом этих сооружений затрудняется из-за значительной территориальной рассредоточенности различных ГТС, неравномерности подачи воды в каналы и инерционности переходных процессов в ирригационных системах.

К особенностям каналов относятся их различие в функционировании (магистральные самотечные и с машинным водоподъёмом, междохозяйственные и внутрихозяйственные), наличие в них различных перегораживающих и водозаборных ГТС различной конструкции и компоновки, значительная территориальная рассредоточенность функционирующих ГТС, необходимость учёта распределённости параметров объектов во времени и пространстве и динамики переходных процессов водных ресурсов при оперативном управлении ими, что вносит существенные трудности при усовершенствовании существующих и разработке новых математических моделей и алгоритмов моделирования оперативного управления комплексом сооружений водохозяйственной организации.

Учёт распределённости параметров объектов во времени и пространстве и связанной с ней динамики переходных процессов водных ресурсов, необходим при усовершенствовании существующих и разработке новых математических моделей каналов всех уровней, что даёт возможность определить время добегания водных масс от одного сооружения к другому. Это обязательно необходимо учитывать при оперативном управлении комплексом сооружений в водохозяйственной организации для повышения водообеспеченности потребителей. Математические модели объектов бассейна

реки, применяемые для решения задач оперативного управления должны с одной стороны достаточно точно описать основные динамические процессы в объектах и с другой стороны быть довольно простой к решению заданной на ЭВМ.

В качестве математических моделей участка реки, канала и водохранилища в зависимости от точности решаемой задачи могут быть применены различные модели, например, следующие балансовые разностные уравнения [1,2]

$$\frac{dW_i(t)}{dt} = Q^H(t) - Q^K(t) + \sum_{j \in N^{B_i}} Q_{ji}^{B_i}(t) - \sum_{j \in N^{I_i}} Q_{ji}^{I_i}(t) + Q^{II}(t) - Q^{III}(t), \quad t > t_0,$$

$$W_i(t_0) = W_i^0,$$

где $W_i(t)$ - объёмы воды, находящейся на участке i в моменты времени t ; Q_i^H и Q_i^K - расходы воды в начале и конце участка в момент времени k ; и $Q_{ji}^{B_i}$ и $Q_{ji}^{I_i}$ - расходы воды j -го водозабора и сосредоточенного притока i -го участка; Q_i^{III} - интенсивность потери воды i -го участка; Q_i^{II} - прогнозный расход воды распределённых притоков.

Изменение объёмов воды в водохранилище во времени описываем следующими уравнениями [3,4]

$$\frac{dW_i(t)}{dt} = \sum_{j \in N_i^{ap}} Q_{ji}^{I_i}(t) - \sum_{j \in N_i^{B_i}} Q_{ji}^{B_i}(t) - Q_i^{III}(t) - Q_i^{II}(t), \quad t > t_0, \quad (2)$$

$$W_i(t_0) = W_i^0,$$

где $W_i(t)$ - объём воды i -го водохранилища в моменты времени t_k ; $Q_{ji}^{I_i}$ - расход воды притоков водохрани-

лищ; Q_{ji}^{B3} - расход воды водозаборов из водохранилищ;
 Q_i^{ITT} - интенсивность потери воды водохранилища;
 Q_i^{IloII} - расход пропуска воды из водохранилища.

Ограничения на режимы работы участков, водохранилищ и пунктов контроля и управления имеют вид [5]

$$\begin{aligned} W_i^{Y_{\min}} \leq W_i^Y \leq W_i^{Y_{\max}}, \\ W_j^{B_{\min}} \leq W_j^B \leq W_j^{B_{\max}}, \\ Q_n^{\min} \leq Q_n \leq Q_n^{\max}, \end{aligned} \quad (3)$$

где $W_i^{Y_{\min}}, W_j^{B_{\min}}, W_i^{Y_{\max}}, W_j^{B_{\max}}$ - минимальное и максимальное значения объемов воды участка реки и водохранилища. Эти величины определяются из морфометрических характеристик участка реки и водохранилища.

Основной целью оперативного управления водными ресурсами является фактическая реализация заданных расходов воды потребителей в каждый момент времени и обеспечение заданных объемов воды внутрисистемных водохранилищ к концу декады. Математически их можно сформулировать следующим образом [6]

$$\begin{aligned} W_i^B(T) = W_{in}^B, \quad i \in N_{BDX}^B, \\ Q_{ji}(t) = Q_{ji}^n, \quad i \in N^y, \quad j \in N_i^{B3}, \end{aligned} \quad (4)$$

где N_{BDX}^B - множество номеров внутри системных водохранилищ; N_i^{B3} - множество номеров (кодов) пункт контроля управления водозаборов i -го участка.

Практически точное выполнение равенств (4) невозможно, из-за неопределённости притоков воды к участкам и водохранилищам, параметров участка реки, а также сложностью переходных процессов находящихся на участках реки. Поэтому на практике применяются различные интегральные или минимальные критерии оперативного управления водными ресурсами.

Одним из интегральных критериев применяемых при оперативном управлении является объём дефицита водных ресурсов потребителей в интервале $[0, T]$ и в водохранилище в конце интервала, т.е. [7]

$$I_1 = \int_0^T \sum_{i \in N^y} \sum_{j \in N_i^{B3}} \eta_{ij}^1(t) dt + \sum_{i \in N_{BDX}^B} \eta_i^2, \quad (5)$$

где

$$\begin{aligned} \eta_{ij}^1(t) &= \begin{cases} Q_{ji}^n - Q_{ji}(t), & \text{если } Q_{ji}(t) < Q_{ji}^n, \\ 0, & \text{если } Q_{ji}(t) > Q_{ji}^n, \end{cases} \\ \eta_i^2(t) &= \begin{cases} W_{in}^B - W_i^B(t), & \text{если } W_i^B(t) < W_{in}^B, \\ 0, & \text{если } W_i^B(t) > W_{in}^B. \end{cases} \end{aligned}$$

Интегральный критерий (5) имея свою простоту и имеет свой недостаток при этом саму величину отклонения фактического режима от планового может быть значительно большими, поэтому часто применяется среднеквадратичное интегральное отклонение фактических параметров от их плановых, т.е. [8,9]

$$I_2 = \int_0^T \sum_{i \in N^y} \sum_{j \in N_i^{B3}} (Q_{ji}^n - Q_{ji}(t))^2 dt + \sum_{i \in N_{BDX}^B} (W_{in}^B - W_i^B(T))^2. \quad (6)$$

Таким образом, проблему оперативного управления водными ресурсами можно рассмотреть как задачу минимизации выбранного критерия качества системы описываемыми уравнениями (1), (2) заданной в графе сети водохозяйственной системы бассейна.

Кроме интегральных критериев могут быть применены следующий критерий оперативного управления [10,11]

$$\begin{aligned} |W_i^B(T) - W_{in}^B| \leq \varepsilon_1, \quad i \in N_{BDX}^B, \\ |Q_{ji}(t) - Q_{ji}^n| \leq \varepsilon_2, \quad i \in N^y, \quad j \in N_i^{B3}, \end{aligned} \quad (7)$$

где ε_1 и ε_2 - заданные положительные числа, характеризующие требования к точности оперативного управления водными ресурсами.

Решение сформулированных задач оперативного управления водными ресурсами на уровне бассейна реки необходимо применение современных методов решения задач оптимального управления сложными динамическими системами и средств компьютерной техники.

Разработана постановка задачи оперативного управления комплексом сооружений в водохозяйственной организации с учётом топологии водохозяйственной сети, особенностей участков канала и ГТС, которая включает усовершенствование существующих математических моделей моделирования оперативного управления объектами водохозяйственной организации. Разработаны алгоритмы моделирования оперативного управления комплексом сооружений в водохозяйственной организации, которые состоят из блоков, описывающих водохозяйственные объекты, последовательности моделирования и структурного представления водохозяйственных систем

Литература

- Архангельский В.А. Расчеты неустановившегося движения в открытых руслах. - М.-Л.: Изд.АН СССР, 1947, -С. 134.
- Атавин А.А. Расчет неустановившегося течения воды в разветвленных системах речных русел и каналов //Динамика сплошной среды. Вып.22.-Новосибирск: 1975,-С. 25-39.
- Атавин А.А., Васильев О.Ф., Воеводин А.Ф. Методы расчета неустановившихся течений в системах открытых русел и каналов //Численные методы механики сплошной среды. Т.6, №4.-Новосибирск: СО АН СССР, 1975, -С. 30-31.
- Атавин А.А. Расчет неустановившегося течения воды в разветвленных системах речных русел и каналов //Динамика сплошной среды. Вып.22.-Новосибирск: 1975. -С 25-39.
- Атавин А.А., Васильев О.Ф., Воеводин А.Ф., Шугрин С.М. Численные методы решения одномерных задач гидравлики. //Водные ресурсы, 1983, №4. -С.38-47.
- Воеводин А.Ф., Шугрин С.М. Численные методы расчета одномерных систем. -Новосибирск:«Наука», 1981,-С. 208.
- Жумамуратов Д.К. Математическая модель динамических процессов канала Суенли. -Ташкент: Сборник научных трудов САНИИРИ. 2006, -С.192-197.
- Рахимов Ш.Х., Управление системами машинного подъема. -Ташкент:«Фан» 1986,-С. 137.
- Бегимов И., Бутковский А.Г., Рожанский В.А. Моделирование сложных распределенных систем на основе структурной теории.Автоматика и телемеханика, 1981, №11, 168-181.
- Бегимов И., Бутковский А.Г., Рожанский В.А. Моделирование сложных распределенных систем на основе структурной теории. II. -Автоматика и телемеханика. 1981, №12, -С. 138-153.
- Бегимов И., Бутковский А.Г., Рожанский В.А. Структурное представление физически неоднородных систем. Автоматика и телемеханика, 1982, №5, -С. 25-35.

РЕЗЮМЕ

Истеъмолчиларга зарур бўлган ҳажмдаги сувни ўз вақтида етказиб беришнинг ишончлилигини таъминловчи сув ҳўжалиги ташкилотларида гидротехник иншоотлар комплексини оператив бошқаришни моделлаштириш масаласини ечишнинг дастурий

таъминотини, алгоритмини ва мавжуд математик моделлар такомиллаштирилган ҳамда янги математик моделлар ишлаб чиқилган, шунингдек, сув хўжалиги тизимининг структураларини, моделлаштиришнинг кетма-кетлиги ва сув хўжалигини тавсифловчи блоклардан ташкил топган гидротехник иншоотлар комплексини оператив бошқаришни моделлаштириш масаласини ечишнинг математик модели алгоритми ва дастурий таъминоти ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

Совершенствование существующих и разработка новых математических моделей, алгоритмов и программных модулей решения задач моделирования оперативного управления комплексом гидротехнических сооружений в водохозяйственной организации, обеспечивают повышение надёжности своевременной доставки необходимых объёмов воды потребителям.

SUMMARY

Improvement of existing and working out the new mathematical models, algorithm and programmed modules of solving the problems of modeling the operational management by the complex of hydrotechnical erections in the water management organization provide increasing the reliability of timely supply of the required amount of water to consumers.

ОПТИМАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕМ ВОДЫ В МАГИСТРАЛЬНЫХ КАНАЛАХ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ

Ш.Х.Рахимов – доктор технических наук, профессор

А.Ж.Сейтов – доктор философии технических наук, докторант
Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем

А.А.Кудайбергенов – стажёр-исследователь

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: оптимал бошқарув, методлар, канал, сув тақсмоти, оптималликининг зарурий шартлари.

Ключевые слова: оптимальное управление, методы, канал, водораспределение, необходимые условия оптимальности.

Key words: optimal control, methods, channel, water distribution, necessary optimality conditions.

Современная теория водораспределения (характеристики, качественные показатели, модели и методы водораспределения) в ирригационных системах, основана в основном на непрерывном обеспечении водой их потребителей и основывается на уравнениях неразрывности и количества движения потока воды в магистральном канале и непрерывности процессов в пространстве и во времени. В большинстве ирригационных систем в условиях наличия или дефицита воды режим водоподачи потребителям осуществляется дискретно во времени (в определённое время к определённому потребителю), поэтому параметры потока воды в таких системах зависят от дискретности работы сооружений.

В настоящее время с развитием теории оптимального управления сложными системами с различными характеристиками (сосредоточенными, распределительными, дискретными и др.) появилась возможность создания специальной теории оптимального распределения воды в ирригационных системах в условиях дискретности водоподачи потребителям. Современные компьютерные технологии и численные методы (сплайны, обобщённые функции, численные алгоритмы, базы данных и графические представления данных) позволяют создать специальные системы математического моделирования и оптимального распределения воды в ирригационных системах на основе развития теории управления сложными системами.

Функция и уравнения должны быть учтены при разработке математических моделей оптимального распределения воды, необходимых условий оптимальности по выбранным критериям распределения воды между водопотребителями и других составляющих теории оптимального распределения воды в ирригационных системах.

Рассмотрим постановку задачи оптимального распределения воды, на примере разработанных ранее математических моделей.

Модель прямой волны. Основная цель задачи является минимизация колебания расхода воды на участке магистрального канала при обеспечении подачи воды к боковым водозаборах управлением расходами воды в начале участка магистрального канала, т.е.

$$\min I = \min \int_0^T \int_0^l [Q(x,t) - Q^*]^2 dx dt, \quad (1)$$

При условиях

$$\begin{cases} \frac{\partial \omega(x,t)}{\partial t} + \frac{\partial Q(x,t)}{\partial x} = q(x,t), \\ q(x,t) = -\sum_{i=1}^N q_i \delta(x - a_i) l(t - T), \\ Q(x,0) = Q_0(x), \\ x \geq 0, \quad t \geq 0, \quad v > 0 \end{cases} \quad (2)$$

Управляющие воздействия имеют вид

$$Q(0,t) = Q_1(t) \quad (3)$$

Задача минимизация (1) при условии (2) с помощью управляющего воздействия (3) представляет собой задачу управления системами с распределёнными параметрами [1].

Поставляя решение $Q(x,t)$, определённой с помощью функции Грина [2], в (1) получим

$$\min I = \min \int_0^T \int_0^l \left[\int_0^t \int_0^l G(x,\xi,t-\tau) w(\xi,\tau) d\xi d\tau - Q^* \right]^2 dx dt, \quad (4)$$

Далее поставляя стандартизирующую (8) из [2] в (4), получим

$$\min \int_0^T \int_0^l \left[\int_{t_0}^t \int_0^l G(x,\xi,t-\tau) (q(\xi,\tau) + Q_0(\xi)\delta(\tau) + vQ_1(\tau)\delta(\xi) d\xi d\tau - Q^*)^2 dx dt \right] \quad (5)$$

С учётом вида функции Грина, $q(x,t)$ и при $Q_0(x) = 0$ и, рассматривая функцию $Q_1(t)$ в виде ступенчатой функции, минимум функционала (5) достигается при управлении

$$Q_1(t) = \sum_{i=1}^N q_{N-i} l \left(t - \sum_{k=1}^i \tau_{N-k} \right). \quad (6)$$

При этом решение уравнения (6) запишется в аналитическом виде

$$\begin{aligned} Q(x,t) = & -\sum_{i=1}^N q_i l(x - a_i) l(v(t - T) - (x - a_i)) + \\ & + l(t - vx) \sum_{i=1}^N q_{N-i} l \left(t - \sum_{k=1}^i \tau_{N-k} \right) \end{aligned}$$

Физический смысл данного решения заключается в том, чтобы обеспечить изменения расходов воды в боковых водозаборах, в разных створах магистрального канала, необходимо заранее изменить расход воды в начале участка.

Модель кинематической волны. Основной целью задачи в этом случае является минимизация колебания расхода воды на участке магистрального канала и на боковых водозаборах при помощи управления расходами воды в начале участка магистрального канала.

$$\min I = \min \left(\int_0^T \int_0^l [Q(x,t) - Q^*]^2 dx dt + \sum_{j=1}^N \int_0^T (q_j(t) - q_j^*)^2 dt \right) \quad (7)$$

При условиях

$$\begin{cases} \frac{\partial \omega(x,t)}{\partial t} + \frac{\partial Q(x,t)}{\partial x} = q(x,t), \\ q(x,t) = -\sum_{i=1}^N q_i \delta(x - a_i) \mathcal{I}(t - T), \\ Q(x,t) = \omega(x,t) C(x,t) \sqrt{R(x,t)} i \\ C(x,t) = \frac{1}{n} R(x,t)^y, \\ y = 2,5\sqrt{n} - 0,13 - 0,75\sqrt{R}(\sqrt{n} - 0,1), \\ Q(x,0) = Q_0(x), \\ x \geq 0, \quad t \geq 0, \\ v > 0 \end{cases} \quad (8)$$

Управляющие воздействия имеют вид

$$Q(0,t) = Q_1(t). \quad (9)$$

Ограничения на режимы работы участков магистрального канала следующие

$$\begin{aligned} z_i^{\min} &\leq z_i(x_i, t) \leq z_i^{\max}, \\ Q_i^{\min} &\leq Q_i(x_i, t) \leq Q_i^{\max}. \end{aligned} \quad (10)$$

Задача минимизации (7) при условии (8) с помощью управляющего воздействия (9) и при ограничениях (10) представляет собой задачу управления квазилинейными системами с распределёнными параметрами с ограничениями на состояния.

Конвекционно-диффузная модель. Основная цель задачи в данном случае является минимизация колебания расхода воды на участке магистрального канала при обеспечении подачи воды к боковым водозаборах при помощи управления расходами воды в начале участка магистрального канала

$$\min I = \min \left(\int_0^T \int_0^l [Q(x,t) - Q^*]^2 dx dt + \sum_{j=1}^N \int_0^T (q_j(t) - q_j^*)^2 dt \right) \quad (11)$$

$$\begin{cases} \frac{\partial Q}{\partial t} + \left(\frac{\partial Q}{\partial K} \frac{\partial K}{\partial h} \right) \frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{K^2}{2b|Q|} \frac{\partial^2 Q}{\partial x^2} = q(x,t), \\ q(x,t) = -\sum_{i=1}^N q_i \delta(x - a_i) \mathcal{I}(t - T), \\ K(x,t) = \omega(x,t) C(x,t) \sqrt{R(x,t)} i \\ C(x,t) = \frac{1}{n} R(x,t)^y, \quad y = 2,5\sqrt{n} - 0,13 - 0,75\sqrt{R}(\sqrt{n} - 0,1), \\ Q(x,0) = Q_0(x), \quad \omega(x,0) = \omega_0(x), \\ x \geq 0, \quad t \geq 0, \quad v > 0. \end{cases} \quad (12)$$

Управляющие воздействия имеют вид

$$Q(0,t) = Q_1(t), \quad Q(l,t) = Q_2(t), \quad (13)$$

Ограничения на режимы работы участков магистрального канала следующие

$$\begin{aligned} z_i^{\min} &\leq z_i(x_i, t) \leq z_i^{\max}, \\ Q_i^{\min} &\leq Q_i(x_i, t) \leq Q_i^{\max}. \end{aligned} \quad (14)$$

Задача минимизации (11) при условии (12) с помощью управляющего воздействия (13) и при ограничениях (14) представляет собой задачу управления квазилинейными системами с распределёнными параметрами с ограничениями на состояния. В данном случае управляющие воздействия приложены в двух границах: в начале и конце участка магистрального канала.

Полная модель неустановившегося движения потока воды на участке магистрального канала. Основная цель задачи в данном случае является минимизация колебания расхода боковых водозаборов и уровня воды на участке магистрального канала при обеспечения подачи воды к боковым водозаборах при помощи управления расходами воды в начале участка магистрального канала

$$\min I = \min \left(\int_0^T \int_0^l [z(x,t) - z^*]^2 dx dt + \sum_{j=1}^N \int_0^T (q_j(t) - q_j^*)^2 dt \right) \quad (15)$$

При условиях

$$\begin{cases} B(x,t) \frac{\partial z(x,t)}{\partial t} + \frac{\partial Q(x,t)}{\partial x} = q(x,t), \\ \frac{1}{g\omega(x,t)} \left(\frac{\partial Q(x,t)}{\partial t} + 2v(x,t) \frac{\partial Q(x,t)}{\partial x} \right) + \left[1 - \left(\frac{v(x,t)}{c(x,t)} \right)^2 \right] \frac{\partial z(x,t)}{\partial x} = \\ = \left[i + \frac{1}{B(x,t)} \left(\frac{\partial \omega(x,t)}{\partial x} \right)_{h=\text{const}} \right] \left[\frac{v(x,t)}{c(x,t)} \right]^2 - \frac{Q(x,t)|Q(x,t)|}{K(x,t)^2}, \\ q(x,t) = -\sum_{i=1}^N q_i \delta(x - a_i) \mathcal{I}(t - T), \\ v(x,t) = \frac{Q(x,t)}{\omega(x,t)}, \quad c = \sqrt{\frac{g\omega}{B}}, \quad K(x,t) = \omega(x,t) C(x,t) \sqrt{R(x,t)} i \\ C(x,t) = \frac{1}{n} R(x,t)^y, \quad y = 2,5\sqrt{n} - 0,13 - 0,75\sqrt{R}(\sqrt{n} - 0,1), \\ Q(x,0) = Q_0(x), \quad \omega(x,0) = \omega_0(x), \\ x \geq 0, \quad t \geq 0, \quad v > 0. \end{cases} \quad (16)$$

Управляющие воздействия имеют вид

$$Q(0,t) = Q_1(t), \quad Q(l,t) = Q_2(t), \quad (17)$$

Ограничения на режимы работы участков магистрального канала следующие

$$\begin{aligned} z_i^{\min} &\leq z_i(x_i, t) \leq z_i^{\max}, \\ Q_i^{\min} &\leq Q_i(x_i, t) \leq Q_i^{\max}. \end{aligned} \quad (18)$$

Задача минимизации (15) при условии (16) с помощью управляющего воздействия (17) и при ограничениях (18) представляет собой задачу управления квазилинейными системами с распределёнными параметрами с ограничениями на состояния. Полная модель неустановившегося движения потока воды на участке магистрального канала учитывает все его основные гидравлические свойства. Данную модель можно использовать для определения оптимального распределения воды в магистральных каналах ирригационных систем.

Литература

1. Серазетдинов Т.К. Оптимизация систем с распределёнными параметрами. -М.: «Наука», 1977, -С.480.
2. Рахимов Ш.Х., Бегимов И., Гаффаров Х.Ш., Сейтов А.Ж. Теория оптимального управления распределением воды в каналах ирригационных систем в условиях дискретности водоподачи потребителям. Монография. -Ташкент: ООО «Белгим». 2017, -С.169.

РЕЗЮМЕ

Истеъмолчиларга сувни дискрет етказиб бериш шароитида ирригация тизимларида оптимал сув таксимлаш учун канал бўлиналарида сув оқимининг конвектив-диффузион, тўғри ва кинематик ҳаракати тенгламаларидан иборат сув таксимлашнинг математик моделлари ишлаб чиқилди. Шунингдек, канал бўлиналаридаги барча гидравлик параметрларни ҳисобга олган ҳолда тўлиқ ностационар ҳаракат тенгламасининг математик модели ишлаб чиқилди.

РЕЗЮМЕ

В работе разработаны математические модели оптимального распределения воды в магистральных каналах ирригационных систем, которыми является модели прямой волны, кинематической волны, конвекционно-диффузная модель, а также полная модель неустановившегося движения потока воды на участке магистрального канала, которая учитывает все основные гидравлические свойства участка магистрального канала.

SUMMARY

In the work mathematical models of optimum water distribution in channels of irrigation systems under the conditions of discrete water supply to consumers have been developed. These include the models of direct wave, kinematical wave, convectional and diffusive model, as well as complete model of unsteady water flow in channel sections, that takes into account all main hydraulic characteristics of the channel section.

WEB ИЛОВАЛАР МАЪЛУМОТЛАР БАЗАСИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА SQL СЎРОВЛАР ЗАИФЛИГИГА АСОСЛАНГАН ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ КИЛИШ УСУЛЛАРИ

Б.С.Самандаров – техника фанлари бўйича фалсафа доктори

Ш.Х.Тажиббаев – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

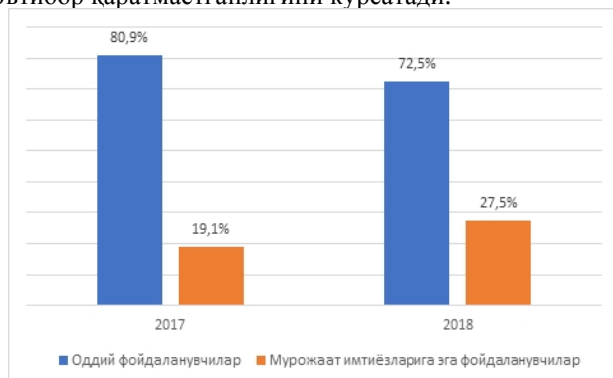
Таянч сўзлар: WEB илова, SQL сўров, SQL инъекция, ахборот хавфсизлиги.

Ключевые слова: WEB приложения, SQL запрос, SQL инъекция, информационная безопасность.

Key words: WEB applications, SQL query, SQL injection, information security.

Бугунги кунга келиб корхона ва ташкилотлар маълумотларига хужумлар энг хавфли тахдидлардан бири бўлиб бормокда. Биргина 2019 йил III кварталида хавфсизлик бўйича мутахассислар томонидан тармоқда химояланмаган маълумотлар базаси мавжудлиги ва унда 419 миллион Facebook фойдаланувчилари маълумотлари бор эканлиги аниқланган. Ушбу маълумотлар базаси маълумотлар йиғиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланувчи компаниялардан бирига тегишли эканлиги аниқланган [1].

Статистик маълумотларга кўра 2018 йилда маълумотларга тизимда юқори имтиёзларга (privilege) эга бўлган ходимлар (рахбарлар, тизим администраторлари) нисбатан кўпроқ хавф туғдирган [2]. Бу ўз ўрнида кўплаган компаниялар мурожаат имтиёзларини назорат қилишга етарли даражада эътибор қаратмаётганлигини кўрсатади.

1-расм. Ахборот тизимларига хавф туғдирувчилар тоифаси

Бугунги кунда ихтиёрий ташкилот ўзининг серверида қатта ҳажмдаги маълумотларни бошқариш учун маълумотлар базасини бошқариш тизимига эга. Маълумотлар базасини бошқариш тизимидаги маълумотлар етарли даражада химояланган ва махфий маълумот ғаразғўй шахс томонидан бошқарилишини олдини олиш учун унинг заиф томонларини аниқлаш ва қайта қиришга эришиш зарур [3].

Одатда ғаразғўй шахслар ички оператив маълумотларга, ходимларнинг шахсий маълумотларига, молиявий маълумотларга, буюртмачи ёки клиент ҳақидаги маълумотларга, интеллектуал мулкга, тўлов маълумотларига қизиқади [4]. Бу маълумотлар эса корпоратив оморларда ва маълумотлар базаларида сақланади.

Бундан кўринадики, нафақат коммуникация тармоқлари ва операция тизимлар хавфсизлигини,

балки, маълумотлар базалари ҳам ғаразғўй шахслар хужумидан химояни талаб қилади. Буларни амалга оширишда маълумотлар базасини бошқариш тизими администраторлари ва ушбу соҳа бўйича таълим берувчи мутахассисларнинг асосий вазифаларидан бири фойдаланувчи (ўқувчи)ларни ахборот хавфсизлиги талабларини таъминлашга ўргатишдан иборат ҳисобланади [5].

Маълумотлар базасини бошқариш тизимида хавф туғдирадиган асосий омиллар компьютер тизимлари, дастурлар, қурилмалар ва фойдаланувчиларнинг муҳитга мурожаат имтиёзларини тўғри ташкиллаштирмаслик билан боғлиқ.

Кейинги йилларда дастурий воситаларни яратишда тасирчан ўзгаришларнинг бир кўриниши web браузер стилидаги фойдаланувчи интерфейсларини ишлаб чиқиш бўлмокда. Ўз ўрнида бунинг самарали афзалликларига махсус мижоз дастурий қатламларига бўлган эҳтиёж бартараф этилиши, платформа танлови муаммосининг ечилиши ва энг асосийси дастурий воситага ҳоҳлаган жойдан мурожаат қилиш имкониятининг пайдо бўлиши киради [6,7]. Шунингдек, web иловалардан фойдаланишда клиент томонда қандай операция тизим ўрнатилганлигининг аҳамияти йўқ [8].

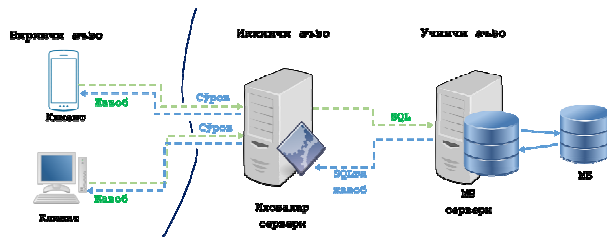
Веб технологиялари асосида фаолият кўрсатадиган дастурий воситаларнинг ташкил этувчиларини расмий равишда унга ўзаро муносила турга ажратиш мумкин:

– мижоз томонда ўринланувчи модул – бундай дастурий воситалар браузерга мос ҳоҳлаган тилда ёзилиши мумкин;

– сервер томонда ўринланувчи модул – бундай дастурий воситалар танланган web сервер томонидан қўллаб-қувватланувчи тилларда ёзилиши мумкин. Кейинги вақтларда php тили кенг қўлланилмокда;

– маълумотлар базаси – қаралаётган предмет соҳаси, дастурий воситаси ва бошқа параметрларга МБ кўра бажарилиши керак бўлган мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб танланади.

WEBда ишлашга мўлжалланган дастурий воситалар архитектурасини яратишда иложи борида модуллар орасидаги боғлиқликлар қайта қилинади. Бу маълумотларга таянган ҳолда модулларни браузер бошқарувида, web-сервер бошқарувида ишловчи ва маълумотлар базаси каби турларга ажратилади ҳамда умумлашган архитектура модели 2-расмдаги кўринишга эга бўлади.

2-рasm. ДВ модуль аъзолари боғлиқлик архитектураси

Юқоридаги боғлиқлик архитектурасига кўра икки хил алоқа модели келиб чиқади, яъни, браузер билан сервер орасида ва сервер билан МБ орасида алоқа. WEB технологиялари асосида ишлашга мўлжалланган дастурий восита модуллари фақатгина ўзига тегишли маълумотлар тўпламидан фойдаланади.

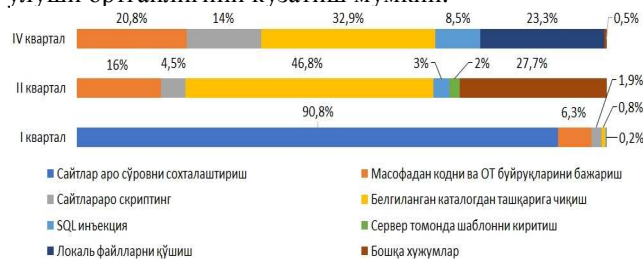
ДВ модуль аъзолари боғлиқлик архитектурасига таянадиган бўлсак, клиент томондан юборилган сўровнинг таъсири иловалар серверидан ўтиб, то МБ сервери ва ундан жойлашган МБгача етиб келиши мумкин. Натижада ғаразғўй шахс томонидан серверга ўзгартирилган сўровлар жўнатишга имконият яратилиши мумкин. Одатда, web-иловалар орқали хужум қилишда SQL инъекциялар кенг қўлланилади.

SQL инъекция (SQL кодини киритиш хужуми, SQL сўровлар заифлигига асосланган хужум) – бу маълумотлар базалари билан ишлайдиган сайтлар ва web-иловаларни бузишнинг кенг тарқалган усулларида бири бўлиб, у ғаразғўй шахсга маълумотлар базасига ихтиёрий сўровни бажариш (жадвал мазмунини ўқиш, ахборотни ўзгартириш ёки қўйиш), локал файлларни ўқиш ёки ёзиш ва серверда ихтиёрий буйруқларни бажариш имкониятини бериши мумкин.

Ғаразғўй шахс сервер томоннинг тузилишидан етарли даражада хабардор бўлмасдан туриб, маълумотлар базасига ўзбошимчалик билан сўров юбориши (ихтиёрий жадвалнинг маълумотларини ўқиш олиши, мавжуд қийматларини ўзгартириши, хаттоки ўчириши) мумкин. Одатда, кўпчилик учун қизиқиш пайдо қиладиган жадвалларни (масалан, user ёки users) ўқиб олишга ҳаракат қилинади, бу эса ўз ўрнида тизимнинг маъмурий қисми логин ва паролини аниқлашга имкон беради. SQL инъекция – бу кроссплатформали заифлик бўлиб, барча маълумотлар базасини бошқариш тизимларига таъсир кўрсатади (масалан, MySQL, Oracle ва х.к.) [3].

2018 йилда SQL инъекция ёки сайтлараро скиттинг каби хужумлар 38 фоизга ўсган [9]. Жумладан, таълим жараёнига АКТнинг жорий қилиниши натижасида айрим талабаларда электрон журналларни бузиш, имтихон материалларини ўғирлаш каби ғаразли мақсадларни амалга ошириш орқали ўз баҳоларини ўзгартиришга ҳаракатлар кузатишмоқда [10].

2018 йилнинг иккинчи яримдан таълим соҳасига тадбиқ қилинган дастурий маҳсулотларга web-илова ёки серверни бошқариш ва маълумотларга мурожаат ҳуқуқини қўлга киритиш учун «Масофадан кодни ва ОТ буйруқларини бажариш», «Белгиланган каталогдан ташқарига чиқиш» ва «SQL инъекция» каби хужумлар улуши ортганлигини кузатиш мумкин.

3-рasm. Таълим соҳасига татбиқ қилинган дастурий маҳсулотларга хужумлар

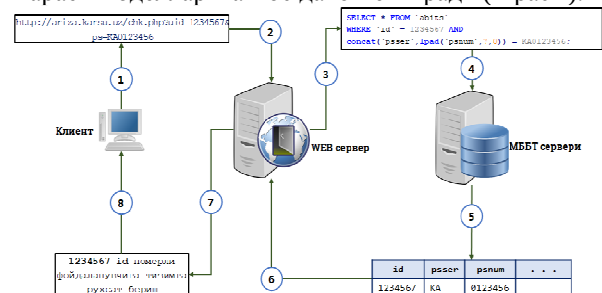
Юқоридаги маълумотларга таяниб, web-иловаларга нисбатан амалга оширилиши мумкин бўлган асосий SQL инъекцияларни ariza.karsu.uz тизими мисолида кўриб чиқамиз. Бунинг учун дастлаб, иловаларда SQL инъекцияларнинг пайдо бўлишининг асосий сабабларини аниқлаб оламиз.

SQL сўровларни динамик шакллантириш – усули дастурчилар томонидан иловаларни ишлаб чиқишда кенг қўлланилади. Қуйида ariza.karsu.uz тизимига кириш учун ишлаб чиқилган динамик сўров PHP тилида баён қилинган:

```
$query="SELECT * FROM `abits`
WHERE `id` = '". $uid.'" AND
concat(`psser`,lpad(`psnum`,7,0))
= '". $ps.'" ;";
```

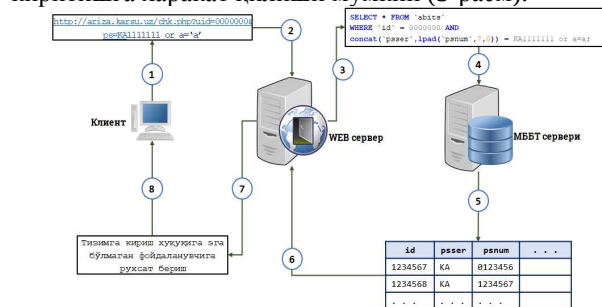
Дастурчилар орасида динамик сўровлардан фойдаланишнинг кенг оммалашига асосий сабаб, уларнинг соддалиги ва фойдаланишга қулайлигида. Аммо, динамик сўровларнинг заиф шакллантирилиши SQL инъекцияларнинг келиб чиқишига имкон беради. Яъни, агар кирувчи маълумотлар етарли даражада текширилмаса ёки у маълумотлар базасини бошқариш тизимига қайта ишлашга жўнатиладиган олдидан кодланмаса, муайян шароитларда МББТ томонидан қўшимча буйруқлар сифатида қабул қилиниши мумкин.

Юқорида берилган кодга кўра, клиент томондан WEB серверга нормал сўров жўнатишга, ўз ўрнида PHP интерпретатор томонидан МББТ серверига жўнатишга SQL сўров тегишли тартиб қайта ишланиб, зарур жавоб қайтарилади ва WEB илова ўз ишини ишлаб чиқилган жараён моделларига мос давом эттиради (4-рasm).

4-рasm. WEB илованинг таҳдид кузатилмаган нормал иш жараёни модели

Ғаразғўй шахс хавфсизлиги таъминланмаган ахборот тизими устидан белгиланган ҳуқуққа эга бўлмасдан назорат ўрнатиш ҳаракат қилиб, динамик шакллантириладиган SQL кодга қўшимча код киритишга ҳаракат қилиши мумкин (5-рasm).

5-рasm. WEB илованинг SQL инъекция кузатишган ҳолатдаги иш жараёни модели

Юқоридаги ҳолат келиб чиқмаслиги учун клиент томонидан киритилган ҳар бир маълумот хавфсизликка текширилиши лозим. Бунда фойдаланувчи томонидан киритиладиган (юбориладиган) маълумотларни филтрлаш талаб қилинади, яъни, махсус белгилардан қочиш, киритиш майдонларидаги маълумотларни аниқ турга конвертация қилиш каби усулларсамарали саналади.

Жумладан, ariza.karsu.uz ахборот тизимини SQL инъекциялардан фойдаланиб бузиб киришни олдини

олиш мақсадида, тизимга киришга имкон берувчи параметрларни МББТ серверига узатмасдан олдин ортиқча белги ва буйруқлардан тозалаш амалга оширилади:

```
function Fix($str) { //майдонларни тозалаймиз
    $str = trim($str);
    if(get_magic_quotes_gpc()) {
        $str = stripslashes($str);
    }
    return $str;
}
```

```
...
$uid = Fix($_POST['uid']);
$uid = $mysqli->real_escape_string($uid);
$ps = Fix($_POST['ps']);
$ps = $mysqli->real_escape_string($ps);
...
```

6-расм. Фойдаланувчи киритган маълумотларни тозалаш

Ушбу тозалаш амалга оширилиши натижасида, гаразгүй шахс томонидан ахборот тизими устидан назорат ўрнатишга қаратилган хужумни бартараф қилишга эришамиз.

SQL сўровлар заифлигига асосланган тахдидлар асосан WEB-иловалар орқали амалга оширилади. Шунга қарамадан SQL сўровлар заифлигига асосланган тахдидлардан химояланишнинг бир қанча

усуллари мавжуд. Одатда тахдидларни бартараф қилиш қуйидаги иккита босқичда амалга оширилади:

1. WEB - илова кодиги ўзгартиришга асосланган химоя босқичи;

2. WEB - илова кодиги ўзгартирмасдан химояланиш босқичи;

Мақолада SQL инъекциялардан химояланишнинг фойдаланувчи киритган маълумотларни тозалаш орқали химояланиш усули баён қилинди. Албатта SQL инъекциялардан химояланишда хавфсизликни таъминлашга қаратилган бир қанча усулларида [11,12] фойдаланиш мумкин. Бизнинг ҳолат учун аутентификация ойнаси орқали киритилган маълумотлардан тозалаш етарли саналади.

Юқоридагиларга асосланиб қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин. Қараб ўтилган усуллар орқали нафақат маълумотлар базаси хавфсизлигини, балки ташкилот ходимлари шахсий маълумотлари хавфсизлиги ва конфиденциал маълумотларни рухсатсиз тарқалиб кетишининг олди олинади. Маълумотлар базаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш нуктаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, маълумотлар базасига мурожаат имтиёзларини бошқариш дискрет назоратдан яхши ва самарали ҳисобланади.

Адабиётлар

1. III квартал: число утечек сократилось, но они стали опаснее. URL: <https://www.infowatch.ru/resources/analytics/digest/16916> (мурожаат қилинган сана: 20.10.2019).
2. Исследование инцидентов информационной безопасности, связанных с действиями увольняющихся сотрудников, 2018. URL: <https://www.infowatch.ru/resources/analytics/reports/17083> (мурожаат қилинган сана: 20.10.2019).
3. Клепцов М.Я., Любимова Л.В., Миронов М.М. Анализ угроз и уязвимостей СУБД Oracle // Вопросы кибербезопасности №2(26). –Москва: 2018, –С. 16-23.
4. Информационная безопасность бизнеса. Исследование текущих тенденций в области информационной безопасности бизнеса. 2014. URL: http://media.kaspersky.com/pdf/IT_risk_report_Russia_2014.pdf (мурожаат қилинган сана: 20.10.2019).
5. Самандаров Б.С., Бекназарова Г.Ж. MySQL маълумотлар базасини бошқариш тизимига мурожаатларни бошқариш // «Ҳозирги замон аниқ ва техник фанлар муаммолари ва уларнинг ечимлари» Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Нукус: 2017, 139-141-б.
6. Самандаров Б.С. Электрон ахборот ресурслар ҳолатини баҳолашнинг адаптив модели. //Узб.журнал «Проблемы информатики и энергетики». –Ташкент: 2016, №1. –С. 39-45.
7. Самандаров Б.С. Жумакулов А.Ж. Синдаров А.Э. MOODLE виртуал таълим тизими учун мониторинг юритиш тизимини яратиш. // Республика илмий-техник конференцияси – Ахборот технологиялари ва телекоммуникация муаммолари. –Тошкент: 2013, 85-87-б.
8. Астапенко Н.В., Носов А.А. Разработка web-приложения «мероприятия» для сайта кафедры ИС // Математические структуры и моделирование. 2014, № 4(32). –С. 152–156.
9. Akamai State Of The Internet / Security Summer 2018: Web Attack Report Shows Hospitality Industry Under Siege From Bot-nets. URL: <https://www.akamai.com/us/en/about/news/press/2018-press/akamai-releases-summer-2018-state-of-the-internet-security-report.jsp>(мурожаат қилинган сана: 05.11.2019).
10. Новосибирский школьник попался на взломе «электронного дневника». URL: <https://www.securitylab.ru/news/489466.php>(мурожаат қилинган сана: 06.11.2019).
11. Adam Shostack. Threat Modeling: designing for security. Wileypublication,2014.
12. Satapathy Soumya Ranjan. Threat Modeling in Web Applications. Thesis-NIT, Rourkela, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада динамик сўровлар заифлигига асосланган тахдидларни бартараф қилиш ҳамда улардан қандай химояланиш ариза.karsu.uz тизими мисолида қараб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается как бороться с угрозами основанными на уязвимости динамических запросов и защита на примере системы ariza.karsu.uz.

SUMMARY

The article discusses how to deal with threats based on vulnerabilities of dynamic queries and protection on the example of using the ariza.karsu.uz system.

НОВЫЕ ДЕФОЛИАНТЫ НА ОСНОВЕ ХЛОРАТА НАТРИЯ, СОДЕРЖАЩЕГО ПОВЕРХНОСТНО-АКТИВНЫЕ ВЕЩЕСТВА

Ф.Э.Умиров – доктор технических наук

Г.Р.Номозова – докторант

Н.Ф.Сайфуллаева – магистрант

Навоийский государственный горный институт

Ф.И.Худойбердиев – доктор PhD

Нукусский филиал Навоийского государственного горного института

Таянч сўзлар: ишлабчиқиш, технология, кимёвий, дефолиант, хомашё, пахта, дефолиация, экология, иктисод.

Ключевые слова: разработка, технология, химический, дефолиант, сырьё, хлопок, дефолиация, экология, экономика.

Key words: development, technology, chemical, defoliant, raw materials, cotton, defoliation, ecology, economics.

В мире при выращивании сельскохозяйственных культур отдельное внимание уделяется разработке технологий получения и использованию высокоэффективных, токсичных и безвредных химических средств на основе местного сырья или же отходов производства

химической промышленности. Синтетическое удаление листов хлопчатника с использованием дефолиантов имеет важное значение при получении высокого, качественного урожая и уборки хлопка-сырца в короткие сроки. Успешное проведение дефолиации с обеспече-

нием удаления листьев ускоряет созревание и раскрытие коробочек, при этом увеличивается количество волокна и улучшается его качество, в результате появляется возможность своевременного проведения осенних мероприятий. В связи с этим большое значение имеет разработка технологии получения малотоксичных, положительно влияющих на увеличение урожайности хлопка и улучшение его качества, обогащённых с физиологическими активными веществами, не приносящих вреда почве и окружающей среде и имеющих комплексное влияние дефолиантов.

В настоящее время в хлопководстве в качестве дефолиантов широко применяются хлораты натрия, магния и трикарбамидохлорат натрия. Поэтому представляет интерес получения и применения их с добавкой поверхностно-активных веществ. Как известно в научной литературе, применение дефолиантов совместно с поверхностно-активными веществами повышает эффективность дефолиации и положительно изменяет характер действия препаратов в целом на растения [1,2]. Поэтому получение ПАВ содержащих дефолианты очень актуально.

В этой статье рассмотрен процесс получения хлората натрия на основе гипохлорита натрия из отходов каустической соды в АО «Навоийазот» и добавление ПАВ. В качестве поверхностно-активных веществ, нами использовались наиболее доступные в республике отходы масложировой промышленности, соапсток - представляющий собой натриевые соли жирных кислот со средним числом атомов углерода $C_{14}-C_{18}$ в углеродном радикале. Этот соапсток обработан 1%-гидроксидом натрия, для улучшения его растворимости в растворе.

Известно, что при производстве каустической соды на ОА «Навоиязот» образуются отходы гипохлорита натрия. С помощью этого отхода методом диспропорционирования были изучены оптимальные условия получения хлората натрия. Реакция проводилась в щелочной среде, доведённой до $pH=11$, в соотношении 3:1, при температуре нагрева $70-75^{\circ}C$, в течении 60 минут. Далее раствор остужали при комнатной температуре, образовавшийся кристалл исследовали, анализ исследования доказал, что полученное вещество - кристалл является хлоратом натрия. Полученный хлорат натрия используется в виде дефолианта, но он также является сильным окислителем и относится к взрывчатым веществам, поэтому для устранения побочных свойств, в состав хлората натрия добавляется соапсток, тем самым достигается получение высокоэффективного дефолианта - хлората натрия с ПАВ.

В этой связи нами исследовано влияние добавки поверхностно-активных веществ на технологические параметры производства дефолианта хлората натрия. При получении хлората натрия с добавкой поверхностно-активных веществ, важное значение имеет определение кинетических параметров удаления влаги с целью установления оптимальных условий процесса отдувки излишка влаги из расплава дефолианта.

Кинетические данные по удалению из расплава хлората натрия дефолианта с добавкой ПАВ получены на смонтированной лабораторной установке, имитирующей производственную технологию.

Установка состоит из термостата с глицерином, подогревателя, мешалки, реактора и контактного термометра с терморегулятором. Точность термостатирования $\pm 0,5^{\circ}C$. Опыты проводили при температурах 90 , 105 и $115^{\circ}C$. Предварительно приготовленный 50% раствор хлората натрия последовательно растворяли при непрерывном перемешивании в присутствии 1, 2, 3% ПАВ. В реактор добавляли поверхностно-активные вещества, исходя из расчета от 1,2, и 3 % от общего количества реакционной массы.

Отдувку проводили сухим, нагретым при $90 - 115^{\circ}C$ воздухом, который подавали микрокомпрессором. Отбор проб из расплава периодически проводили через определенные промежутки времени и после определения количества удаленной влаги строили графическую зависимость в координатах: время-количество удаленной влаги (рис.1).

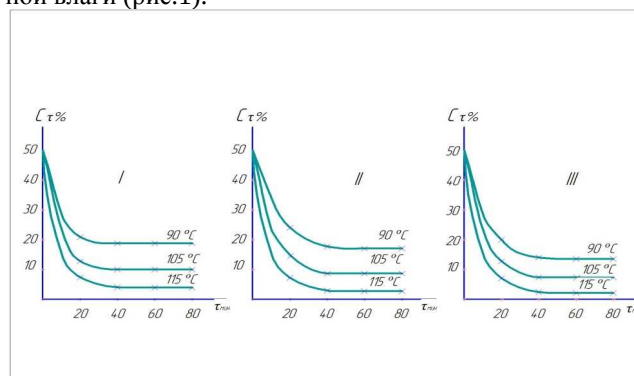

Рис.1. Кинетические кривые удаления влаги из расплава хлората натрия (I:2), содержащего 1% (I), 2% (II) и 3% (III) ПАВ.

Опыты показывают - при $90-105^{\circ}C$ и 1-2% ПАВ удаление до 5-10% влаги, основная её часть (70-80%) удаляется в течение первых 20-40 минут, а с $90-105^{\circ}C$ и 3%-ным ПАВ содержанием 15% влаги в течение 40-70 минут образуется готовый продукт. Кроме того, при удалении влаги из расплава хлората натрия, можно заключить, что с увеличением содержания поверхностно-активных веществ, ускоряется процесс отдувки влаги, как и следовало ожидать, повышение температуры также значительно ускоряет процесс удаления влаги. Как и следовало ожидать, повышение температуры и ПАВ также значительно ускоряет процесс удаления влаги.

Полное обезвоживание продукта при $115^{\circ}C$ с 5-15% исходной влагой и 2-3% ПАВ происходит в течение 30-50 минут, а с 1% содержанием ПАВ при той же температуре - в течение 20-40 минут. При $105^{\circ}C$ обезвоживание продукта с 1-3% ПАВ завершается в течение 40-70 минут, с 1% ПАВ - 45-80 минут. Самая низкая скорость отгонки влаги наблюдается при $90^{\circ}C$. При этой температуре продукт с 5% исходной влагой в присутствии 1-2% ПАВ обезвоживается в течение 40-70 минут. В присутствии 1% ПАВ продукт в течение 80 минут не обезвоживается. С увеличением содержания исходной влаги процесс обезвоживания продукта при $90^{\circ}C$ еще затягивается по сравнению с температурой 105 и $115^{\circ}C$.

Из результатов этих исследований следует, что оптимальными температурными условиями процесса отдувки излишка влаги при получении дефолианта хлорат натрия с добавкой поверхностно-активных веществ являются $105-115^{\circ}C$, при которых в первые 20-40 минут удаляется основная часть влаги, что позволяет получать продукт с содержанием влаги не более 5%.

С целью установления оптимального содержания остаточной влаги и ПАВ в готовом продукте исследованы температура кристаллизации и продолжительность затвердевания расплава дефолианта в зависимости от содержания влаги. Результаты исследования представлены в табл.1.

Расплав дефолианта хлората натрия без добавки ПАВ и влаги кристаллизуется в течение 15 секунд при $13-18^{\circ}C$. Введение в расплав дефолианта 1% ПАВ увеличивает продолжительность затвердевания расплава дефолианта на 1,5 секунды. Повышение количества добавки ПАВ в дефолианте до 3% затягивает процесс полного затвердевания расплава на 9,3 секунды.

Содержание остаточной влаги в количестве 5,0 -

10,0% практически мало влияет на продолжительность полного затвердевания расплава дефолианта хлората натрия, содержащего 1-3% ПАВ, а последующее увеличение содержания влаги отрицательно влияет на продолжительность кристаллизации расплава дефолианта. При этом расплав дефолианта с содержанием 1-3% ПАВ и 7-10% влаги полностью затвердевает в течение 25,1-28,2сек. Процесс становится не технологичным, так как при принятом режиме работы барабан кристаллизатора не справляется и продукт не успевает за кристаллизатора не справляется и продукт не успевает закристаллизоваться (2,0 об/мин при -13+ -18⁰С).

Таблица 1. Температура начала кристаллизации и продолжительность затвердевания дефолианта хлората натрия в зависимости от содержания ПАВ и остаточной влаги

№	Содержание ПАВ, %	Остаточная влага, %	Температура нач. крист., ⁰ С	Время затвердевания расплава дефолианта (-13+-18 ⁰ С)сек
1	-	-	38	18,1
2	1,0	-	43,4	21,4
3	1,0	1,0	41,3	22,2
4	1,0	3,0	41,0	23,4
5	1,0	5,0	42,5	24,2
6	1,0	7,0	41,1	25,1
7	1,0	10,0	39,5	27,6
8	2,0	-	43,3	24,1
9	2,0	1,0	42,2	25,3
10	2,0	3,0	41,4	26,5

11	2,0	5,0	40,0	27,6
12	2,0	7,0	39,5	28,1
13	2,0	10,0	37,1	28,8
14	3,0	-	45,2	26,5
15	3,0	1,0	43,1	27,4
16	3,0	3,0	42,2	28,3
17	3,0	5,0	40,3	28,8
18	3,0	7,0	37,9	28,2
19	3,0	10,0	35,2	26,4

Поэтому нецелесообразно, чтобы содержание остаточной влаги в продукте превышало 7,0%. Расплав дефолианта, содержащего 2-3% ПАВ и 7,0% влаги закристаллизовывается в течение 25,1-28,2 секунды, что вполне согласуется с режимом работы барабанного кристаллизатора в производственных условиях. В связи с этим оптимальным количеством добавки ПАВ и влаги в дефолиантах хлората натрия являются 2-3 и 7,0%, соответственно.

Таким образом, для разработки технологии получения дефолианта с ПАВ были изучены взаимосвязи с температурой, количеством ПАВ, влажностью и временем реакции. Эти технологические исследования показали, что самыми приемлемыми условиями являются: температура 105-115⁰С, количество добавляемого ПАВ -2-3%, а также время отведенное, для осушки воды до 7-10% и время 20-40 минут. На основе полученных данных можно заключить, что для оптимальной работы барабанного кристаллизатора необходимо, чтобы в составе хлората натрия с ПАВ доля влаги должна составлять 7-10% ,ПАВ -2-3%, температура начала кристаллизации должна быть равна 35,2-39,5⁰С, а время затвердевания расплава дефолианта = 25,1-28,2сек .

Литература

1. Умиров Ф.Э., Закиров Б.С., Номозова Г.Р., Худойбердиев Ф.И. Исследование процесса получения дефолианта трикарбамидохлората натрия, содержащих поверхностно-активные вещества. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. –Наманган: 2019, № 3. -С.46-49.
2. Умиров Ф.Э., Намозова Г.Р., Бегманов С.Н., Сайфуллаева Н.Исследование процесса получения дефолианта хлората натрия, содержащего поверхностно - активные вещества “Замонавий ишлаб чиқаришининг муҳандислик ва технологик муаммоларини инновацион ечимлари” мавзусидаги халқаро илмий –амалий анжуман 2019 йил 14-16 ноябрь. – Бухоро: II том 29-32-б.
3. Умиров Ф.Э., Худойбердиев Ф.И., Номозова Г.Р., Йўлдошова М.Б., Сайфуллоева Н.Ф. Чикиндилардан натрий хлорат олиш. “Зарафшон воҳасини комплекс инновацион ривожлантириш ютуқлари, муаммолари ва истикболлари” мавзусидаги халқаро илмий –амалий анжуман 2019 йил 27-28ноябрь. Навоий 428-430-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада сирт фаол моддалар воситасида дефолиант олиш технологиясини ишлаб чиқиш ва каустик сода чиқиндиларидан натрий гипохлорит асосида натрий хлорат олиш жараёни, шунингдек ҳарорат, сирт фаол моддалар миқдори, намлик ва реакция вақти билан боғлиқлик ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются разработка технологии получения дефолианта с поверхностно-активным веществом и рассмотрен процесс получения хлората натрия на основе гипохлорита натрия из отходов каустической соды, также изучены взаимосвязи с температурой, количеством поверхностно-активным веществом, влажностью и временем реакции.

SUMMARY

The article discusses the development of a technology for producing a defoliant with a surfactant and discusses the process of producing sodium chlorate based on sodium hypochlorite from waste caustic soda, and also studies the relationships with temperature, amount of surfactant, humidity and reaction time.

Fizika. Matematika

УДК 517.957

ИНТЕГРИРОВАНИЕ МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА С НАГРУЖЕННЫМИ ЧЛЕНАМИ

Т.Ж.Алланазарова – ассистент преподаватель

Қарақалпақский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: кортевега-де Фриза тенгламалари, штурм-Лиувилл оператори, тескари спектрал масала, Дубровин тенгламалари тизими, нухсалар формулалари.

Ключевые слова: уравнения Кортевега-де Фриза, оператор Штурма-Лиувилля, обратная спектральная задача, система уравнений Дубровина, формулы следов.

Key words: Korteweg-de Vries equation, Sturm-Liouville operator, inverse spectral problem, system of Dubravina equation, trace formulas.

Обратные спектральные задачи играют значительную роль при интегрировании некоторых важных эволюционных уравнений математической физики. Важный прорыв был сделан в октябре 1967 года с появлением

статьи Гарднера, Грина, Крускала и Миуры [1], где было показано, что уравнение Кортевега-де Фриза (КдФ) $q_t = 6qq_x - q_{xxx}$, $q(x, 0) = q_0(x)$, $x \in R$, $t > 0$,

можно представить как условие совместности двух линейных дифференциальных уравнений, одно из которых оказалось уравнением Штурма - Лиувилля

$$L\psi \equiv -\psi''(x, k, t) + q(x, t)\psi(x, k, t) = k^2\psi(x, k, t), \quad x \in R.$$

Было отмечено, что если потенциал в этом уравнении меняется во времени согласно КдФ, то ψ удовлетворяет ещё одному линейному уравнению, а именно

$$\psi_t = -4\psi_{xxx}''' + 6q\psi_x' + 3q_x\psi.$$

Данное обстоятельство позволило авторам [1] предложить процедуру построения точных решений уравнения КдФ сведением ее к обратной задаче теории рассеяния. Обратная задача теории рассеяния для оператора Штурма-Лиувилля на всей прямой изучалась в работах Фаддеева [2], Марченко [3], Левитана [4] и др. В статье [5] Лакс показал универсальность метода обратной задачи рассеяния (МОЗР) и обобщил уравнение КдФ, вводя понятие высшего уравнения КдФ. В этом направлении следующий важный результат был получен Захаровым и Шабатом [6]. Им удалось интегрировать нелинейное уравнение Шрёдингера (НУШ):

$$iu_t \pm 2u|u|^2 + u_{xx} = 0.$$

Вскоре Вадати [7], опираясь на идеи работы [6], предложил метод решения модифицированного уравнения КдФ (мКдФ):

$$u_t \pm 6u^2u_x + u_{xxx} = 0.$$

Захаров, Тахтаджян, Фаддеева [8], а также Абловитц, Кауп, Ньюэлл и Сигур [9] показали, что МОЗР также можно применить и к решению уравнения синус-Гордона:

$$u_{xt} = \sin u.$$

Применение МОЗР к уравнениям НУШ, мКдФ и синус-Гордон опирается на задачу рассеяния для оператора Дирака на всей оси:

$$L \equiv i \begin{pmatrix} \frac{d}{dx} & -q(x) \\ r(x) & -\frac{d}{dx} \end{pmatrix}, \quad x \in R.$$

Хорошо известно, что интегрирование нелинейного эволюционного уравнения в классе периодических функций, существенно зависит от количества нетривиальных лакун в спектре периодического оператора Штурма-Лиувилля и Дирака.

С помощью метода обратной задачи для оператора Штурма-Лиувилля с периодическим потенциалом, когда в спектре имеется только конечное число нетривиальных лакун в работах Итса, Матвеева [10] и Дубровина, Новикова [11] была доказана полная интегрируемость уравнения КдФ в классе конечнозонных периодических и квазипериодических функций. В работах [12] и [13] с помощью МОЗР для оператора Дирака была установлена полная интегрируемость нелинейного уравнения Шрёдингера (НУШ) и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ) в классе конечнозонных функций.

Рассмотрим модифицированные уравнения Кортевега-де Фриза с нагруженными членами вида

$$q_t = a(t)q(x_0, t)[6q^2q_x - q_{xxx}] + b(t)q(x_1, t)q_x, \quad t > 0 \quad (1)$$

при начальных условиях

$$q(x, t)|_{t=0} = q_0(x), \quad x \in R \quad (2)$$

в классе действительных π -периодических по X (не обязательно конечнозонных) функций, удовлетворяю

щих условиям гладкости

$$q(x + \pi, t) = q(x, t) \in C_x^3(t > 0) \cap C_t^1(t > 0) \cap C(t \geq 0). \quad (3)$$

В уравнении (1), $a(t), b(t) \in C[0, \infty)$ - заданная действительная ограниченная функция, $x_0, x_1 \in R$.

Цель настоящей работы - описать процедуру построения решения $q(x, t)$, $x \in R, t > 0$ задачи (1)-(3) в рамках обратной спектральной задачи для периодического оператора Дирака:

$$L(\tau, t)y \equiv By' + \Omega(x + \tau, t)y = \lambda y, \quad \tau \in R, \quad (4)$$

где

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Omega(x, t) = \begin{pmatrix} 0 & q(x, t) \\ q(x, t) & 0 \end{pmatrix}, \quad y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix}.$$

Обозначим через

$$c(x, \lambda, \tau, t) = (c_1(x, \lambda, \tau, t), c_2(x, \lambda, \tau, t))^T \text{ и}$$

$$s(x, \lambda, \tau, t) = (s_1(x, \lambda, \tau, t), s_2(x, \lambda, \tau, t))^T \text{ реше-}$$

ния уравнения (4) с начальными условиями

$$c(0, \lambda, \tau, t) = (1, 0)^T \text{ и } s(0, \lambda, \tau, t) = (0, 1)^T. \text{ Функ-}$$

ция, $\Delta(\lambda) = c_1(\pi, \lambda, \tau, t) + s_2(\pi, \lambda, \tau, t)$ называется функций Ляпунова для уравнения (4).

Спектр оператора L чисто непрерывна и состоит из следующего множества:

$$\sigma(L) \equiv \{\lambda \in R : |\Delta(\lambda)| \leq 2\} = R \setminus \left(\bigcup_{n=-\infty}^{n=\infty} (\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}) \right),$$

при этом интервалы $(\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n})$, $n \in Z$ называются лакунами, где $\lambda_{4k-1}, \lambda_{4k}$ собственные значения периодической задачи $(y(0) = y(\pi))$, а $\lambda_{4k+1}, \lambda_{4k}$ собственные значения антипериодической задачи $(y(0) = -y(\pi))$ для уравнения (4).

Корни уравнения $s_1(\pi, \lambda, \tau, t)$ обозначим через $\xi_n = \xi_n(\tau, t)$, $n \in Z$. Они совпадают с собственными значениями задачи Дирихле для системы (4) с краевыми условиями $y_1(0, \tau, t) = 0, y_1(\pi, \tau, t) = 0$.

Числа ξ_n , $n \in Z$ и знаки

$$\sigma_n \equiv \sigma_n(\tau, t) = \text{sign}\{s_2(\pi, \xi_n, \tau, t) - c_1(\pi, \xi_n, \tau, t)\}, \quad n \in Z$$

называются спектральными параметрами оператора L .

Спектральные параметры ξ_n, σ_n , $n \in Z$ и границы спектра λ_n , $n \in Z$ называются спектральными данными оператора L .

Лемма 1. Пусть

$$y_n(x, \tau, t) = (y_{n,1}(x, \tau, t), y_{n,2}(x, \tau, t))^T, \quad n \in Z \text{ ор-}$$

тонормированные собственные вектор-функции, соответствующие собственным значениям

$$\xi_n = \xi_n(\tau, t), \quad n \in Z \text{ задачи Дирихле для систе-}$$

мы уравнений (4). Тогда имеет место:

$$1) \quad \dot{\xi}_n(\tau, t) = (y_{n,2}^2(\pi, \tau, t) - y_{n,2}^2(0, \tau, t)) \{-2\xi_n a(t)q(x_0, t) \cdot [q^2(\tau, t) + q_\tau(\tau, t) + 2\xi_n^2(\tau, t)] - \xi_n b(t)q(x_1, t)\}, \quad n \in Z \quad (5)$$

$$2) y_{n,2}^2(\pi, \tau, t) - y_{n,2}^2(0, \tau, t) = 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) h_n(\xi), \quad (6)$$

где

$$h_n(\xi) = \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}$$

Лемма 2. Пусть

$$v_n(x, \tau, t) = (v_{n,1}(x, \tau, t), v_{n,2}(x, \tau, t))^T, \quad n \in Z$$

ортонормированные собственные вектор-функции, соответствующие собственным значениям $\lambda_n(\tau, t)$, $n \in Z$ периодической или антипериодической краевой задачи для системы уравнений (4). Тогда имеем место:

$$\dot{\lambda}_n(\tau, t) = 0 \quad (7)$$

Основной результат настоящей работы содержится в следующей теореме.

Теорема 1. Пусть $q(x, t)$, $x \in R$, $t > 0$ решение задачи (1) - (3). Тогда $\lambda_n(\tau, t)$, $n \in Z$ - границы спектра оператора Дирака $L = L(\tau, t)$ не зависят от параметров τ и t , а спектральные параметры $\xi_n(\tau, t), \sigma_n(\tau, t)$, $n \in Z$ удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина

$$\xi_n(\tau, t) = 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) h_n(\xi) \{-2\xi_n a(t) q(x_0, t) \cdot (8) \\ \cdot [q^2(\tau, t) + q_\tau(\tau, t) + 2\xi_n^2] - b(t) \xi_n q(x_1, t)\}, \quad n \in Z$$

Здесь знак $\sigma_n(\tau, t)$ меняется на противоположный при каждом столкновении точки $\xi_n(\tau, t)$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$. Кроме того, выполняются следующие начальные условия

$$\xi_n(\tau, t)|_{t=0} = \xi_n^0(\tau), \quad \sigma_n(\tau, t)|_{t=0} = \sigma_n^0(\tau), \quad n \in Z, \quad (9)$$

при этом $\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n^0(\tau)$, $n \in Z$ - спектральные параметры оператора Дирака $L(\tau, 0)$ с коэффициентом

$$q_0(x + \tau), \quad \tau \in R.$$

Доказательство теоремы следует из леммы 1 и 2.

Замечание 1. Используя формулы следов

$$q^2(\tau, t) + q_\tau(\tau, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau, t) \right), \quad (10)$$

$$q(\tau, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^{k-1} \sigma_k(\tau, t) h_k(\xi(\tau, t)) \quad (11)$$

систему дифференциальных уравнений (8) можно переписать в замкнутой форме.

$$\xi_n(\tau, t) = 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) h_n(\xi(\tau, t)) \left\{ -2a(t) \xi_n(\tau, t) \cdot \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^{k-1} \cdot \right. \\ \cdot \sigma_k(x_0, t) h_k(\xi(x_0, t)) \cdot \left[\sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau, t) \right) + 2a(t) \xi_n^2(\tau, t) \right] - \\ \left. - b(t) \xi_n(\tau, t) \cdot \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^{k-1} \sigma_k(x_1, t) \cdot h_k(\xi(x_1, t)) \right\}, \quad n \in Z \quad (12)$$

Замечание 2. Это теорема даёт метод решения задачи (1) - (3). Для этого сначала найдём спектральные данные $\lambda_n, \xi_n^0(\tau), \sigma_n^0(\tau)$, $n \in Z$ оператора $L(\tau, 0)$ соответствующие коэффициенту $q_0(x + \tau)$. Теперь в уравнение (12) и начальным условиям (9) последовательно положим $\tau = x_0$ и $\tau = x_1$. Решая полученную задачу Коши, находим $\xi_n(x_0, t), \sigma_n(x_0, t)$ и $\xi_n(x_1, t), \sigma_n(x_1, t)$. Затем из формулы (11) определим функции $q(x_0, t)$ и $q(x_1, t)$. После этого подставляем эти данные в систему уравнений (8), и решая задачу Коши (8), (9) при произвольном значении τ , находим $\xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n(\tau, t)$, $n \in Z$. Из формул следов (11) получаем $q(\tau, t)$, т.е. решение задачи.

Следствие 1. Если начальная функция $q_0(x)$ является действительной π -периодической функцией, то решение $q(x, t)$ задачи (1)-(3) тоже является аналитической функцией по X .

Это утверждение следует из аналога теоремы Е. Трубовица (см. [14], [15])

Следствие 2. Если число $\frac{\pi}{2}$ является периодом (антипериодом) для начальной функции $q_0(x)$, то все корни уравнения $\Delta(\lambda) + 2 = 0$ ($\Delta(\lambda) - 2 = 0$) являются двукратными. Так как функция Ляпунова, соответствующая коэффициенту $q(x, t)$, совпадает с $\Delta(\lambda)$, то по аналогу обратной теореме Борга (см. [16], [17]), число $\frac{\pi}{2}$ является также периодом (антипериодом) для решения $q(x, t)$, по переменной X .

Литература

1. Gardner C., Green I., Kruskal M., Miura R. A method for solving the Korteweg-de Vries equation. // Phys.Rev.Lett., -New York, 1967. V.19.-p.1095-1098.
2. Фаддеев Л.Д. Свойства S-матрицы одномерного уравнения Шредингера. // Тр. МИАН СССР, 73(1964), 314-336.
3. Марченко А.В. Операторы Штурма-Лиувилля и их приложения. -Киев: «Наука думка», 1977.
4. Левитан Б.М. Обратные задачи Штурма-Лиувилля. -М.: «Наука», 1984.
5. Lax P.D. Integrals of nonlinear equations of evolution and solitary waves. // Comm.Pure and Appl.Math., 1968.v.21.p.467-490.
6. Захаров В.Е., Шабат А.Б. Точная теория двумерной самофокусировки в одномерной автомодуляции волн в нелинейных средах. // ЖЭТФ, 61:1(1971), 118-134.
7. Wadati M. The exact solution of the modified Korteweg-de Vries equation. // J.Phys.Soc.Jpn., 32:6(1972), 44-47.
8. Захаров В.Е., Тахтаджян Л.А., Фаддеев Л.Д. Полное описание решений «sin-Gordon» уравнения. // Докл.АН СССР, 219:6(1974), 1334-1337.
9. Ablowitz M.J., Kaup D.J., Newell A.C., Segur H. Method for solving the sine-Gordon equation. // Phys.Rev. Lett., 30:25(1973).
10. Итс А.Р., Матвеев В.Б. Операторы Шредингера с конечнозонным спектром и N-солитонные решения уравнения Кортевега-де Фриза // ТМФ, 23:1 (1975), 51-68.
11. Дубровин Б.А., Новиков С.П. Периодический и условно периодический аналоги многосолитонных решений уравнения Кортевега-де Фриза // ЖЭТФ, 67:12(1974), 2131-2143.
12. Итс А.Р., Котляров В.П. Явные формулы для решений нелинейного уравнения Шредингера // Докл. АН УССР. Сер.А., 1976, №11, 965-968.

13. Смирнов А.О. Эллиптические нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза // Матем. сб., 185:8(1994), 103-114.
14. Trubowitz E. The inverse problem for periodic potentials. // Comm. Pure. Appl. Math., -New York, 1977. v.30. p.321-337.
15. Хасанов А.Б., Ибрагимов А.М. Обратной задаче для оператора Дирака с периодическим потенциалом. // Узб. матем. журн., 2001, №3-4., -С. 48-55.
16. Хасанов А.Б., Яхшимуратов А.Б. Аналог обратной теоремы Г.Борга для оператора Дирака. // Узб. матем. журн., 2000, №3-4.
17. Яхшимуратов А.Б., Хасанов М.М., Янгибаева Р. Об одном аналоге обратной теоремы Борга для системы уравнений Дирака. // Илм сарчашмалари. –Ургенч: 2019, №1, -С.11-16.

Ushbu maqolada teskari spektral masalalar usulida yuklangan hadli modifissirlangan Korteveg-de Friz tenglamasi davriy funksiyalar sinfinda integrallangan.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются уравнения Кортевега-де Фриза полученные методом обратной спектральной задачи в интегрировании с периодическими функциями.

SUMMARY

In the article the method of the inverse spectral problem is applied to the integration of the modified Korteweg-de Vries equation in the class of periodic functions.

ВЛИЯНИЕ ДАВЛЕНИЯ НА СВОЙСТВА МДП СТРУКТУР

Б.К.Исмаилов – докторант

А.К.Бижанов - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Р.А.Аметов – ассистент преподаватель

П.К.Нурниязов – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: МДП конструкции, гидростатик босим, Шоттки диоды.

Ключевые слова: МДП конструкцию, гидростатическое давление, диод Шоттки.

Key words: MDS construction, hydrostatic pressure, Schottky diode.

Введение: В настоящее время большинство полупроводниковых приборов и конструкционные элементы интегральных микросхем (ИС) с участием кремния на основе металл-диэлектрик-полупроводниковые (МДП) конструкции, характеристики границы раздела полупроводник-диэлектрик (ПД) могут значительно влияют на параметры производимого устройства и конструктивные элементы [1].

Существует целый ряд работ (см., например, [2]) посвященный исследованию влияния такого внешнего действия как термическая обработка и γ -облучение на параметры интерфейсов. Что касается влияния давления, то имеющиеся работы имеют дело преимущественно с анализом изменение объемных свойств в слоях МДП конструкции [3-6]. Авторы [3-5] рассказали изменение параметров в МДП-конструкциях, подвергнутых одноосное упругое напряжение для изменения концентрации и подвижность основных носителей заряда в полупроводниках. В [6] наблюдаются вариации релаксации характеристики под давлением были связаны с производством центров дефектов в изоляционных слоях, а в [7] эти характеристики были объяснены с точки зрения кристаллографическая ориентация полупроводникового кристалла. Целью этой работы было исследование влияние гидростатического давления (ВД) на плотность состояния электрона локализованные на интерфейсе кремний-кремний оксид.

Исследуемые конструкции были подготовлены на основе кристаллического кремния n -типа с удельной сопротивлением $\rho=4,5$ Ом·см с кристаллографической ориентацией (100), которая чаще всего используется в микроэлектронике. Диффузионное легирование кремния никелем было сделано (при температуре $T=1000\div1200$ °С в течение $t=1\div2$ ч) из металлического никеля, нанесенного на поверхность материала кремния.

Примесь никель была выбрана потому, что ее введение влияет на плотность распределения поверхностных состояний на E_g кремния [8].

Слой кремниевого оксида (толщина $0,2\div0,3$ мкм) выращен с использованием термического окисления кремниевых пластин ($T=800\div900$ °С в течение $t=30\div40$ мин) в хлорсодержащем среда. Конструкция МДП были подготовлены с использованием вакуумное осаждение алюминия на диоксид кремния поверхность. Диаметр контрольного электрода составлял 3 мм, изготовленные

конструкции подвергались гидростатическому давлению до $2\div8$ кбар (с шагом 2 кбар и удержанием интервал $15\div20$ мин) с использованием установки, аналогичной описанной в [9]. Уровни энергии никеля в кремнии были идентифицируется с помощью процедуры, описанной в [10]. К этому в конце концов, мы сделали Au- n -Si (Ni) диоды Шоттки, используя химическое удаление слоя SiO_2 и осаждение вакуума Au.

Метод исследования: Напишем условие электронеутральности констук-ции МДП:

$$kqNx + Q_p + Q_{ss} = Q_{cs} \quad (1)$$

где k - площадь омического контакта, q - заряд электрона, $N = N_m$ - концентрация мелкой легирующий примеси, x - ширина области пространственного заряда (ОПЗ), Q_p - заряд инверсионного слоя, Q_{ss} - заряд поверхностных состояний, Q_{cs} - заряд на затворе конструкции МДП.

Продифференцировав правую и левую часть уравнения (3) по времени t , получим выражение описывающее изменение заряда во времени:

$$kqN \frac{dx}{dt} + \frac{dQ_p}{dt} + \frac{dQ_{ss}}{dt} = \frac{dQ_{cs}}{dt} \quad (2)$$

Так как в процессе релаксации заряд на металлическом электроде не изменяется ($\frac{dQ_{cs}}{dt} = 0$), то выражение (2) будет выглядеть так:

$$kqN \frac{dx}{dt} + \frac{dQ_p}{dt} + \frac{dQ_{ss}}{dt} = 0 \quad (3)$$

Изменение заряда инверсионного слоя можно записать в виде: $\frac{dQ_p}{dt} = Aqkx$, где A - скорость генерации

носителей заряда в объеме полупроводника, а изменение заряда поверхностных состояний $\frac{dQ_{ss}}{dt} = Sqk$, где S

- скорость поверхностной генерации носителей заряда. С учетом этих обозначений уравнение (3) примет вид:

$$kqN \frac{dx}{dt} + Aqkx + Sqk = 0 \quad (4)$$

или, после упрощений:

$$-\frac{dx}{dt} = \frac{A}{N}x + \frac{S}{N} \quad (5)$$

Это уравнение представляет собой дифференциальное уравнение первого порядка. Решив его относительно x , получим:

$$x = C \exp\left(-\frac{A}{N}t\right) - \frac{S}{A} \quad (6)$$

где C - постоянная интегрирования. Для ее определения воспользуемся начальным условием $x(t=0) = x_0$ - значение ширины ОПЗ в начале процесса релаксации. Тогда решение (6) примет вид:

$$x = \left(x_0 + \frac{S}{A}\right) \exp\left(-\frac{A}{N}t\right) - \frac{S}{A} \quad (7)$$

Полученную расчетную временную зависимость ширины ОПЗ можем применить для обозначения скорости поверхностной и объемной генерации носителей заряда при сравнении её с экспериментальной зависимостью. Используя общепринятую модель конструкции МДП, можно показать, что временная зависимость измеряемой емкости (без учета влияния формирующегося заряда инверсионного слоя) в следующем виде:

$$C(t) = \frac{\epsilon \epsilon_0 K C_d}{K + x(t) C_d} \quad (8)$$

K - площадь управляющего электрода, C_d - емкость слоя диэлектрика, ϵ - диэлектрическая проницаемость полупроводника, ϵ_0 - электрическая постоянная.

Величина C_d определяется по высокочастотной вольт-фарадной характеристике, величину $C(t)$ можно найти для каждого момента времени t из экспериментальной релаксационной характеристики конструкции МДП.

Результаты и обсуждение: На рис. 1 показано экспериментальная (1^1) измеренный при $\nu = 250$ кГц и температура $t = -15$ °С и теоретическая (1^2) кривые зависимости $C(t)$ для одного из контрольных образцов Al - n - Si (Ni) - SiO₂ - Al конструкция полученные после включения напряжения $V_1 \rightarrow V_2$ ($V_1 = 7$ В, $V_2 = 14$ В).

Значения объемные (A) и поверхностные (S) скорости генерации были определяются с помощью формул (7) и (8), применяя метод оптимальной подгонки: $A = 9 \cdot 10^{13} \text{ с}^{-1} \text{ см}^{-3}$, $S = 4 \cdot 10^9 \text{ с}^{-1} \text{ см}^{-2}$. При указанных значениях A и S , расчетная зависимость релаксации емкости полностью соответствовали с экспериментальными зависимостями. Отклонение расчетной зависимости от экспериментальной, в конце процесса релаксации, обусловлено влиянием растущего слоя инверсионного заряда и увеличением вероятности обратного захвата генерированных носителей заряда.

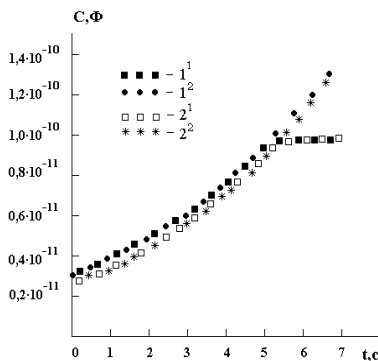

Рис.1. Экспериментальные ($1^1, 2^1$) и теоретические ($1^2, 2^2$) зависимости релаксации емкости исследуемых конструкции (1^1 и 1^2 - контрольные, $2^1, 2^2$ - подвергнутые давлению).

Зависимости (2^1) и (2^2), измеренные при аналогичных условиях, соответствуют образцу, подвергнутому всестороннему гидростатическому сжатию до давлений 8 кБар. Можно увидеть из рис.1, что расчетная кривая (2^2) находится в хорошем согласии с экспериментальной (2^1) при $A = (8 \div 9) \cdot 10^{13} \text{ с}^{-1} \text{ см}^{-3}$, $S = (1 \div 2) \cdot 10^9 \text{ с}^{-1} \text{ см}^{-2}$. Мы рассматривать это как указание на то, что при значениях давления, концентрации и энергии распределение примесных центров никеля практически не изменяется, в то время как снижение скорости генерации поверхности из-за изменения плотности поверхностных состояний. Для подтверждения этого предположения со конструкции, подвергнутых воздействию давления, химическим способом (обработка в парах плавиковой кислоты) удалялся поверхность кремниевого оксида и при помощи вакуумного осаждения Au (без подогрева подложки) изготавливались диоды Шоттки типа Au-n-Si<Ni>. Далее, при помощи метода изотермической релаксации емкости [14] идентифицировалась примесь никеля и определялась ее концентрация. Анализ полученных результатов показал следующее. Во всех диодах Шоттки, как в контрольных, так и в изготовленных на пластинах подвергавшихся давлению, энергетическое положение примеси никеля ($E_C - 0.35 \pm 0.031$ эВ и $E_V + 0.23 \pm 0.032$ эВ) и ее концентрация ($n = (3 \div 5) \cdot 10^{12} \text{ см}^{-3}$) практически не изменялись (разброс этих значений для различных диодов составлял $5 \div 7$ %), что лежит в пределах ошибки эксперимента.

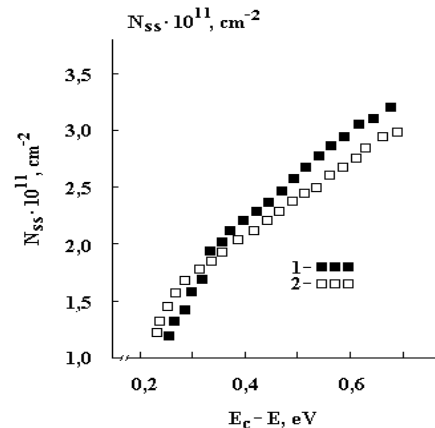

Рис. 2. Распределения интегральной плотности поверхностных состояний для исследованных конструкции (1-контрольная конструкции, 2-конструкция подвергнутая давлению в 8 кБар)

Непосредственное измерение плотности поверхностных состояний с использованием высокочастотного емкостного напряжения [2,12]. Для конструкции, подверженных давлению, было показано, что при энергиях, превышающих $E_C - 0.35$ эВ, интегральная плотность поверхностных состояний по ширине запрещенной зоны полупроводника уменьшается по сравнению с контрольными конструкциями (см. рис. 2).

Вывод: На основании приведенных результатов можно сделать вывод, что барическая обработка конструкции Al-n-Si(Ni)-SiO₂-Al при помощи всестороннего сжатия до давлений в 8 кБар в течении $15 \div 20$ минут, приводит к перестройке конструкции переходного поверхности кремний - кремний оксид, следствием которой оказывается уменьшением интегральной плотности электрических активных поверхностных состояний, с тем указанная величина давления не оказывает заметного последствие на параметры объемных генерационных центров.

Литература

1. Примаченко В.Е., Кириллова С.И., Чернобай В.А., Венгер Э.Ф. Электронные состояния на Si-SiO₂ граница (обзор). // Физика полупроводников, Квантовая электроника и оптоэлектроника, 8 (4), п. 38-54. 2005.
2. Меньшикова Т.Г., Бормونت А.Е., Гянджа В.В. Влияние встроенных колебаний заряда на электрофизические характеристики МДП-конструкции // Вестник ВГУ, Сер. Физика, Математика. № 1, -С. 75- 79. 2005.
3. Озаренко А.В., Брусенцов Ю.А., Королев А.П. Особенности тензорезистивного эффекта в конструкции металл-диэлектрик-полупроводник в условиях статического и неоднородная деформация. // Вестник ТГТУ, 14 (1), п. 158-163, 2008.
4. Климчицкая Г.Л., Федорцов А.Б., Чуркин Ю.В., Юрова В.А. Казимир Форс давление на изолирующий слой в структурах металл-изолятор-полупроводник. // Физика твердого тела State, 53 (9), p. 1921-1926, 2011.
5. Неизвестный И.Г., Гридчин А.А., Применение напряженный кремний в МОП-транзисторах и КМОП структуры. // Российская микроэлектроника, 38 (2), -С. 71- 86. 2009.
6. Власов С.И., Маматкаримов А.А., Овсянников А.В., Сапаров Ф.А. Влияние давления на создание микропространственных включений на поверхностях металл-полупроводниковых структур, в 9-м совместном Узбекско-Корейский симпозиум. Нанонаука: проблемы и перспективы. Квантовые функциональные материалы и Приборы. Рефераты. -С. 29, 2010.
7. Cheng-Yi Peng, Ying-Jhe Yang, Yen-Chun Fu, Ching-Fang Huang, Shu Tong Chang, Chee Wee Liu, Effects of applied mechanical uniaxial and biaxial tensile strain on the flat band voltage of (001), (110), and (111) metal-oxide-silicon capacitors // IEEE Trans. Electron Dev. 56(8), p. 1736-1745, 2009.
8. Зайнабидинов С.З., Власов С.И., Каримов И.Н. Влияние никеля и γ -облучения на плотность поверхностные состояния. // Физ. Техн. Poluprov. 20 (7), п. 1348. 1986.
9. Гайворонский А.Т., Яковлев Ю.И., Береснев Б.И., Булычев Д.К., Гидростат Л.Г. // Приборы и Техника Эксперимента, № 5, -С. 232, 1981.
10. Берман Л.С., Власов С.И., Морозы В.Ф. Идентификация остаточных глубоких примесей в полупроводниковые приборы, использующие переходные процессы спектроскопия // Известия АН СССР. Многосерийный телефильм физика, 42 (6), -С. 1175-1178, 1978.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада уч қаватли конструкцияли Al-n-Si <Ni> -SiO₂ -Al га гидростатик босимнинг таъсир этишидаги релаксацион хара-
ктеристикаси ўрганилди. 15÷20 дақиқа давомиди 8 кбар босим берилишида юза ҳолатининг интеграл зичлиги камайишига
олиб келиб, бу марказий ҳажм генерациясига таъсир қилмайдиган.

РЕЗЮМЕ

В статье было исследовано (ВГД) на релаксационные характеристики трёхслойных конструкция Al-n-Si <Ni> -SiO₂ -Al. Бы-
ло установлено, что 15÷20 мин воздействие давления 8 кбар приводит к снижению интегральной плотности поверхностных состо-
яния, не оказывая влияния на центры генерации в объёме.

SUMMARY

The article investigated the effect of hydrostatic pressure on the relaxation characteristics of three-layer structures Al-n-Si<Ni> -
SiO₂-Al. It was found that, for 15÷20 min, a pressure of 8 kbar leads to a decrease in the integral density of the state surface without af-
fecting the generation centers in the volume.

СТАТИСТИКА РЕКОМБИНАЦИИ НЕРАВНОВЕСНЫХ НОСИТЕЛЕЙ ДЛЯ ПОЛУПРОВОДНИКОВ С ПАРНЫМИ РЕКОМБИНАЦИОННЫМИ КОМПЛЕКСАМИ, АКТИВНОСТЬ КОТОРЫХ СНИЖАЕТСЯ В ПРОЦЕССЕ ВОЗБУЖДЕНИЯ

А.Ю.Лейдерман – доктор физико-математических наук, профессор

У.Х.Рахмонов – младший научный сотрудник

Физико-технический институт НПО «Физика–Солнце» АН РУз.

А.К.Утениязов – доктор философии по физико-математическим наукам, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

М.К.Уктамова – докторант

НИИ Физики полупроводников и микроэлектроники НУУз.

М.Т.Нсанбаев – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: рекомбинация, донор-акцептор жуфтлари, рекомбинацион активликнинг пасайиши.

Ключевые слова: рекомбинация, донорно-акцепторные пары, снижение рекомбинационной активности.

Key words: recombination, donor-acceptor pairs, decrease in recombination activity.

Ещё в 50-ые годы прошлого века У.Шокли и У.Рид разработали статистику рекомбинации неравновесных носителей, которая давно уже стала классической. Эта статистика рассматривает модель полупроводника, в котором процесс рекомбинации идёт через простые глубокие примесные центры, каждый из которых может быть либо однозарядным, либо нейтральным. Модель такого полупроводника с одноуровневой глубокой примесью показана на рис. 1.а.

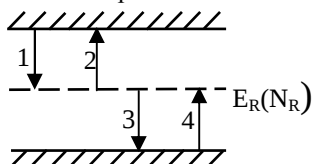

Рис. 1а. Схема рекомбинации через простую одноуровневую ловушку Шокли – Рида.

1 – $c_n N_R (1 - f_R) n$; 2 – $c_p N_R f_R p$ обмен уровня ловушки с зоной проводимости,
3 – $c_p N_R f_R p$, 4 – $c_n N_R (1 - f_R) n$ - обмен уровня ловушки с валентной зоной.

При разработке этой статистики авторами были сделаны ряд упрощающих предположений, одним из которых было то, что время закрепления захваченного носителя на примеси незначительно по сравнению со временем, требуемым ловушке, чтобы захватить (или испустить) электрон или дырку. То есть, процесс захвата свободного носителя (электрона или дырки) на примесный центр предполагался без инерционным. Опираясь на эти представления, У. Шокли и У. Рид получили общеизвестное выражение для скорости рекомбинации неравновесных носителей:

$$U = N_R \frac{c_n c_p (pn - n_i^2)}{c_n (n + n_1) + c_p (p + p_1)}. \quad (1)$$

Здесь N_R - концентрация рекомбинационных примесных центров, которая предполагается постоянной; c_n , c_p – коэффициенты захвата электронов и дырок на примесный уровень E_R , n_i – собственная концентрация, n_1 и p_1 – статистические факторы Шокли-Рида,

характеризующие положение примесного уровня E_R в запрещенной зоне полупроводника:

$$n_1 = N_c e^{-\frac{E_c - E_R}{kT}}, \quad p_1 = N_v e^{-\frac{E_v - E_R}{kT}}$$

N_c и N_v – плотности состояний в зоне проводимости и валентной зоне, соответственно, отметим, что член $c_n n_1 = e_n$, т.е. описывает эмиссию электронов с уровня E_R в зону проводимости – процесс, обратный захвату электрона на уровень E_R .

Отметим также, что при достаточно высоком уровне инжекции в условиях квазинейтральности, когда

$$n \approx p > n_1, p_1, \quad (2)$$

выражение (1) упрощается и принимает вид

$$U \approx N_R c_{\phi} p, \quad (3)$$

где $c_{\phi} = \frac{c_n c_p}{c_n + c_p}$ – эффективный коэффициент захвата свободных носителей.

При этом время жизни свободных носителей

$$\tau_p = \frac{p - p_n}{U} = \frac{n - n_n}{U}, \quad (4)$$

так как при высоком уровне возбуждения $p \approx n > p_n, n_n$.

Используя (3), получаем

$$\tau = (c_{\phi} N_R)^{-1} = \text{const}, \quad (5)$$

т.е. время жизни неравновесных носителей при высоком уровне возбуждения является постоянной величиной.

После публикации работы У. Шокли и У. Рида было разработано много других статистик рекомбинации, стремящихся учесть более сложную природу рекомбинационных центров. Во всех этих работах рекомбинация происходит не мгновенно, а с некоторым запаздыванием, т.е. учитывается инерционность процесса. Это происходит потому, что рассматривается рекомбинация не через простую одноуровневую ловушку, а через парные рекомбинационные комплексы той или иной природы. Это могут быть комплексы типа донорно-акцепторной пары или пары типа примесь+вакансия или междоузельный атом + примесь и.т.д. Большая группа этих моделей собрана в работе [1], где получено общее выражение для скорости рекомбинации через парный рекомбинационный комплекс. Одной из последних работ этого направления была работа [2], в которой была рассчитана скорость рекомбинации для полупроводников типа A_3B_5 , содержащих комплексы типа мелкий донор + вакансия. Схема рекомбинации для модели полупроводника с парным рекомбинационным комплексом показано на рис.16.

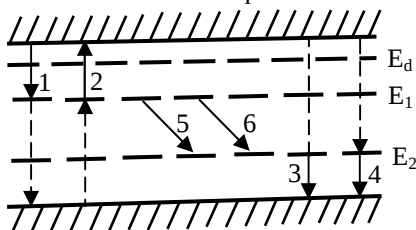

Рис. 16. Схема рекомбинации через парный рекомбинационный комплекс пунктирами показаны не учтенные переходы.

1 – $c_{n1} N_R (1 - f_1)$; 2 – $c_{n1} N_R f_1 n_{11}$ – обмен уровня E_1 с зоной проводимости

3 – $c_{p2} N_R f_2 p$; 4 – $c_{p2} N_R (1 - f_2) p_{12}$ – обмен уровня E_2 с валентной зоной.

5 – $c_{12} N_R f_1 (1 - f_2)$; 6 – $c_{12} N_R f_2 (1 - f_1) e^{-\frac{E_2 - E_1}{kT}}$ – обмен между уровнями E_1 и E_2 , где $(c_{12})^{-1} = \tau_{ii}$ – время внутрикомплексного обмена.

В такой модели скорости рекомбинации электронов U_{cn} и дырок U_{vp} должны быть равны не только между собой, но и скорости внутрикомплексного обмена электронами U_{ii} , т.е. той скорости, которая ответственно за инерционность процесса рекомбинации в целом. Что бы найти общее выражение для скорости рекомбинации надо решить систему из трех уравнений:

$$\begin{cases} U_{cn} = c_{n1} N_R [n - f_1 (n + n_{11})], \\ U_{vp} = c_{p2} N_R [f_2 (p + p_{12} - p_{12})], \\ U_{ii} = c_{12} N_R [f_1 (1 - f_2) - f_2 (1 - f_1)]. \end{cases}$$

Здесь N_R – концентрация комплексов, f_1 и f_2 – вероятности заполнения уровней E_1 и E_2 электронами, c_{n1} – коэффициент захвата электрона на уровень E_1 ; c_{p2} – коэффициент захвата дырки на уровень E_2 , n_{11} и p_{12} – статистические факторы Шокли-Рида для уровней E_1 и E_2 :

$$n_{11} = N_c e^{-\frac{E_c - E_1}{kT}}, \quad p_{12} = N_v e^{-\frac{E_v - E_2}{kT}}$$

Предлагается, что уровни E_1 и E_2 расположены

близко к $\exp^{-\frac{E_1 - E_2}{kT}}$ в расчетах можно пренебречь.

Одним из конкретных примеров парного рекомбинационного комплекса являются такие донорно-акцепторные пары, в которых компоненты находятся на ближайших расстояниях в кристаллической решетке. Например, в GaP ближнюю донорно-акцепторную пару образует комплекс Zn-O. В разных политипах карбида кремния (6Н, 4Н, 3С) четко выраженные акцепторно-донорные пары образуют атомы азота (донор) с алюминием или бором – вакансией углерода ответственна за зеленую люминесценцию, подобные тесные ассоциации существуют и в других широкозонных полупроводниках.

Из системы уравнений (6-8) можно определить вероятности заполнения уровней E_1 и E_2 электронами:

$$f_1 = \frac{c_{n1} n \left[1 + \frac{c_{p2}}{c_{12}} (p + p_{12}) \right] + c_{p2} p_{12}}{c_{n1} (n + n_{11}) + c_{p2} (p + p_{12}) + \frac{c_{n1} c_{p2}}{c_{12}} (n + n_{11}) (p + p_{12})}, \quad (9)$$

$$f_2 = \frac{c_{p2} p_{12} \left[1 + \frac{c_{n1}}{c_{12}} (n + n_{11}) \right] + c_{n1} n}{c_{n1} (n + n_{11}) + c_{p2} (p + p_{12}) + \frac{c_{n1} c_{p2}}{c_{12}} (n + n_{11}) (p + p_{12})}, \quad (10)$$

И затем получить полное выражение для скорости рекомбинации неравновесных носителей

$$U = N_R \frac{c_{n1}c_{p2}(pn - n_i^2)}{c_{n1}(n + n_{11}) + c_{p2}(p + p_{12}) + \frac{c_{n1}c_{p2}}{c_{12}}(pn + p_{12}n + n_{11}p + n_{11}p_{12})} \quad (11)$$

Последний член в знаменателе появляется исключительно только в результате учёта внутрикомплексного обмена. Если время внутрикомплексного обмена

$$\tau_{ii} = \frac{1}{c_{12}} \text{ мало, то этим членам можно пренебречь, и мы}$$

получаем выражение для скорости рекомбинации в виде:

$$U = N_R \frac{c_{n1}c_{p2}(pn - n_i^2)}{c_{n1}(n + n_{11}) + c_{p2}(p + p_{12})} \quad (12)$$

Про которое принято говорить, что оно практически ничем не отличается от выражения (4), соответствующего статистике Шокли-Рида.

С ростом уровня возбуждения в условиях квазинейтральности,

$$p \approx n > n_{11}, p_{12} \quad (13)$$

(11) принимает более простой вид:

$$U = N_R \frac{c_{n1}c_{p2}pn}{(c_{n1} + c_{p2})p + \frac{c_{n1}c_{p2}}{c_{12}}pn} \quad (14)$$

Если второй член в знаменателе становится существенным (но ещё не определяющим), то (14) можно представить в виде

$$U = N_R c_{\text{эфф}} p \left[1 - \frac{c_{n1}c_{p2}}{c_{12}(c_{n1} + c_{p2})} p \right]. \quad (15)$$

Из (15) видно, что скорость рекомбинации больше не растёт линейно с ростом уровня возбуждения, т.е. c_p :

её рост замедляется за счет инерционности внутрикомплексного обмена.

С дальнейшим ростом уровня возбуждения второй член в знаменателе выражения (14) может стать определяющими тогда

$$U = N_R c_{12} \left[1 - \frac{c_{12}(c_{n1} + c_{p2})}{c_{n1}c_{p2}P} \right]. \quad (16)$$

т.е. скорость рекомбинации выходит почти на насыщение, что может служить предвестником развития в материале синергетических процессов [3,4]. Следует отметить, что в этом случае время жизни уже не будет постоянной величиной

$$\tau_p \approx \frac{P}{N_R c_{12}}, \quad (17)$$

т.е. будет расти с ростом уровня возбуждения.

Сходные результаты были получены во всех статистиках рекомбинации, рассматривавших двухуровневый рекомбинационный комплекс, независимо от его конкретной природы. Но ни в одной из этих работ не рассматривалась возможность изменения значений коэффициентов захвата свободных носителей в процессе возбуждения материала. Между тем, такие экспериментальные факты давно известны. При этом весьма распространённым видом внутрикомплексных процессов является зарядовое взаимодействие компонент, образующих комплекс, между собой. Так в CdS [6,4] кулоновское взаимодействие ассоциированных донорной и акцепторной составляющих обуславливает существен-

ное различие величин сечений захвата свободных носителей комплексами.

Межкомпонентное зарядовое взаимодействие должно проявляется в частности в зависимости коэффициента захвата свободных носителей от степени заполнения его компонентов захваченными носителями. Так, в нашей модели простого парного комплекса коэффициент захвата свободных электронов уровнем E_1 может оказаться функцией заполнения захваченными электроном компонента E_2 , т.е. $c_n = c_n(f_2)$

Действительно, если уровне E_1 и E_2 достаточно энергетически близки, а мы рассматриваем именно такую модель, то в силу простого кулоновского взаимодействия, коэффициент захвата электронов на уровень E_1 может зависеть непосредственно от заполнения уровня E_2 электронами, т.е. $c_{n1} = c_{n1}(f_2)$, чем сильнее возбуждение полупроводника, тем меньше вероятность заполнения уровня E_2 электронами, поскольку, как видно из (10) $f_2 \sim \frac{1}{p}$. Следовательно, тем больше

$(1 - f_2)$, т.е. заполнение уровня E_2 дырками растёт с ростом уровня возбуждения. Чем больше дырок на уровне E_2 , тем затруднительнее захвата электронов уровнем E_1 . Для примера рассмотрим самую простую аппроксимацию этого процесса. Зададим зависимость коэффициента захвата электронов на уровень E_1 c_{n1} в виде:

$$c_{n1} = c_{n0}(1 - \alpha p), \quad (18)$$

где α - коэффициент, описывающий процесс влияние заполнения уровня E_2 на процесс захвата электронов уровнем E_1 тогда выражение (12) можно представить как:

$$U = N_R \frac{c_{n0}(1 - \alpha p)c_{p2}(pn - n_i^2)}{c_{n0}(1 - \alpha p)n + c_{n0}n_{11} + c_{p2}(p + p_{12})} \quad (19)$$

Здесь $c_{n0}n_{11} = e$ - эмиссия электронов с уровня E_1 в зону проводимости. Выражение (19) можно представить как

$$U = U_0(1 - \alpha p) + \frac{U_0 c_{n0} \alpha p (1 + \alpha p)}{c_{n0} + c_{p0}}. \quad (20)$$

Поскольку второй член в этом выражение меньше первое, то которое

$$U \approx U_0(1 - \alpha p), \quad (21)$$

где,

$$U_0 = \frac{c_{n0}c_{p2}P}{c_{n0} + c_{p2}}. \quad (21')$$

Таким образом, зависимость $c_n(f_2)$ приводит к убыванию скорости рекомбинации.

Взяв производную $\frac{dU}{dp}$ и приравняв её нулю, можно

найти критическую концентрацию, при которой начинается спад скорости рекомбинации

$$p_{cr} = \frac{1}{2\alpha} \quad (22)$$

Качественно этот процесс представлен на рис. 2

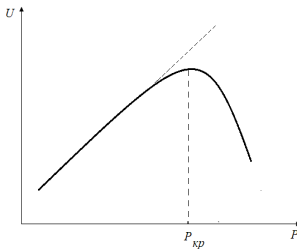

Рис.2. Качественная зависимость изменения скорости рекомбинации от уровня возбуждения в условиях

зависимости $c_n(f_2)$ (18), пунктиром показана зависимость $U(p)$, соответствующая формуле (21).

Таким образом, учёт снижения активности парного рекомбинационного комплекса приводит к уменьшению скорости рекомбинации даже в случае, когда на первый взгляд, повторяется результат, одноуровневой статистики Шокли – Рида. Подчеркнем, что даже в случае пренебрежимо малой инерционности, само наличие парного комплекса может приводить к снижению скорости рекомбинации в процесс возбуждения.

Работа выполнена в рамках гранта ФА-Ф2-003 «Фото-, теплоэлектрические и излучательные эффекты в новых многокомпонентных твердых растворах с нанокристаллами на основе молекул элементарных полупроводников и полупроводниковых соединений» АН РУз.

Литература

1. Лейдерман А.Ю., Минбаева М.К. (1996). Механизм быстрого роста прямого тока в полупроводниковых диодных структурах. ФТП, 1996, т. 30, №10, -С. 1729-1738.
2. Лейдерман А.Ю., Хашаев М.М. Особенности рекомбинации в полупроводниках $A^{III}B^V$. ДАН РУз, №3, -С. 22-24, 2012.
3. Leiderman A.Yu. Applied Solar Energy. 2008, vol. 44, №-2, P. 82-86.
4. Лейдерман А.Ю. Новые синергетические эффекты в полупроводниках. Материалы конференции НПО «Физика - Солнце» АН РУз. –Ташкент: 2016. -С. 152-161.
5. Lang D.W. Logan R.A. Phys. Review Letters, 1977, vol. 39, № -10. -P. 635-638.
6. Гринь Е.Ф., Любченко А.В., Сальков Е.А., Шейнкман М.К. Об излучательной рекомбинации через донорно-акцепторные пары в CdS при низких температурах. ФТП, 1975, т. 9, № 2, -С. 303-310.

РЕЗЮМЕ

Активлиги кўзготиш жараёнида пасажуви жуфт рекомбинацион комплексга эга яримўтказгич модели учун номувозанатий ташувчиларнинг рекомбинация тезлиги ҳисоблаб чиқилди. Рекомбинация тезлиги ифодаси Шокли-Рид классик боғлиқлиги билан мос келганда, биринчи сатҳдаги электрон тутилиши коэффициентининг иккинчи тўлдирилган сатҳга боғлиқлиги ҳаттоки кичик инерцияли рекомбинацион жараёнларда ҳам рекомбинация тезлигининг пасайишига олиб келиши кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассчитана скорость рекомбинации неравновесных носителей для модели полупроводника с парным рекомбинационным комплексом, активность которого снижается в процессе возбуждения. Показано, что зависимость коэффициента захвата электрона на первый уровень от заполнения второго уровня приводит к убыванию скорости рекомбинации даже в случае малой инерционности процессов рекомбинации, когда выражение для скорости рекомбинации сходно с классической зависимостью Шокли-Рида.

SUMMARY

In the article recombination rate of non-equilibrium carriers is calculated for a semiconductor model with a pair recombination complex, the activity of which decreases during excitation. It is shown that the dependence of the electron capture coefficient on the first level on the filling of the second level leads to a decrease in the recombination rate even in the case of low inertia of the recombination processes, when the expression for the recombination rate is similar to the classical Shockley-Read dependence.

ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ ПОСТРОЕНИЯ ИНТЕРПОЛЯЦИОННОГО КУБИЧЕСКОГО СПЛАЙНА

А.О.Отаров – кандидат физико-математических наук, профессор

Г.А.Гулмирзаева, С.Д.Ражаббайева - студенты

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Т.М.Таджиев – сотрудник учебной части

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: сплайн, лахзалар, мойилликлар, параметрлар, даврилик, панжара, тугунлар, чегаралар шартлари, усул, баркарор.

Ключевые слова: сплайн, моменты, наклоны, параметры, периодичность, сетка, узлы, краевые условия, метод, устойчивый.

Key words: spline, moments, slopes, parameters, periodicity, grid, nodes, regional conditions, method, stable.

В инженерной практике в автоматизации проектирования на ЭВМ, в конструировании кривых и поверхностей, в обработке и представлении геометрической информации, а также в самой математике – в теории аппроксимации, при численном дифференцировании и интегрировании, численном решении дифференциальных и интегральных уравнений наиболее широкое применение получили интерполяционные кубические сплайны [1,2,3]. Это обусловлено тем, что полином третьей степени является простейшая кривая, имеющая точку перегиба, что обеспечивает её хорошие интерпо-

ляционные возможности. Кубические сплайны имеют на всем отрезке аппроксимации непрерывные производные до второго порядка. Такая гладкость обычно оказывается достаточной для большинства задач. Не высокая степень полинома упрощает вычисления и уменьшает вычислительную погрешность.

В данной работе приведён способ, который позволяет эффективно определить параметры кубического сплайна: коэффициенты и моменты при использовании различных краевых условий.

Пусть функция $f(x)$ задана на отрезке $[a, b]$ в узлах сетки $a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b$ значениями $f(x_i) = y_i, i = 0, 1, \dots, n$. Тогда по определению кубический сплайн $S(x)$ задается формулами [1,3]:

$$S(x) = S_i(x), \quad x \in [x_i, x_{i+1}], \quad i = 0, 1, \dots, n-1$$

$$S_i(x) = a_0 + a_1(x - x_i) + a_2(x - x_i)^2 + a_3(x - x_i)^3, \quad i = 0, 1, \dots, n-1 \quad (1)$$

Всего формулы для сплайна содержит $4n$ неизвестных коэффициентов. Выпишем для них уравнения. Из условий интерполяции

$$S_i(x_i) = y_i, \quad i = 0, 1, \dots, n-1,$$

$$S_i(x_{i+1}) = y_{i+1}, \quad i = 0, 1, \dots, n-1,$$

Из условий дважды непрерывной дифференцируемости выполняется

$$S'_i(x_{i+1}) = S'_{i+1}(x_{i+1}), i = 0, 1, \dots, n-1,$$

$$S''_i(x_{i+1}) = S''_{i+1}(x_{i+1}), i = 0, 1, \dots, n-1$$

Итого $4n - 2$ уравнения. Недостающие для однозначного определения сплайна два уравнения задаются дополнительно в виде ограничений на значения сплайна или его производных на концах отрезка $[a, b]$ в зависимости от физических условий каждой конкретной задачи.

Наиболее часто применяют следующие краевые условия [1.3]:

$$1) \quad S'(a) = f'(a), \quad S'(b) = f'(b);$$

$$2) \quad S''(a) = f''(a), \quad S''(b) = f''(b);$$

$$3) \quad S'(a) = S'(b), \quad S''(a) = S''(b) \text{ — условие периодичности;}$$

$$4) \quad \left. \begin{aligned} S'''(x_1 - 0) &= S'''(x_1 + 0), \\ S'''(x_{n-1} - 0) &= S'''(x_{n-1} + 0) \end{aligned} \right\} \text{ дополнительные условия непрерывности в первом и предпоследнем узлах}$$

сетки.

Краевые условия 3) применяют для интерполяции периодических функций периода $T = b - a$. Кубический сплайн, удовлетворяющий краевым условиям 2), где $f'(a) = 0$ и $f'(b) = 0$ (нулевая кривизна), называется естественным [1.3].

Рассмотрим алгоритмы вычисления параметров кубического сплайна (1) при краевых условиях 1) – 4). Введем обозначения:

$$h_i = x_{i+1} - x_i, \quad M_i = S''(x_i), \quad m_i = S'(x_i), \quad i = 0, 1, \dots, n$$

Величины M_i и m_i называют моментами и наклонами сплайна в узле x_i соответственно.

Так как $S(x)$ — кубическая функция, то $S''(x)$ будет линейной относительно x функцией на каждом частичном отрезке. Поэтому при $x \in [x_i, x_{i+1}]$ по формуле линейной интерполяции [2] запишем выражение для второй производной сплайна в виде

$$S''(x) = S''(x_i) + \frac{S''(x_{i+1}) - S''(x_i)}{x_{i+1} - x_i} (x - x_i)$$

или через моменты

$$S''(x) = M_i + \frac{M_{i+1} - M_i}{x_{i+1} - x_i} (x - x_i) \quad (2)$$

Проинтегрируем дважды равенство (2):

$$S'(x) = S'(x_i) + M_i(x - x_i) + \frac{M_{i+1} - M_i}{2h_i} (x - x_i)^2, \quad (3)$$

$$S(x) = y_i + S'(x_i)(x - x_i) + \frac{M_i}{2} (x - x_i)^2 + \frac{M_{i+1} - M_i}{6h_i} (x - x_i)^3 \quad (4)$$

Полагая в последнем равенстве $x = x_{i+1}$, имеем:

$$y_{i+1} = y_i + S'(x_i)h_i + \frac{M_i}{2} h_i^2 + \frac{M_{i+1} - M_i}{6} h_i^3$$

Отсюда

$$S'(x_i) = \frac{y_{i+1} - y_i}{h_i} - \frac{h_i}{6} (2M_i + M_{i+1})$$

Подставив значение $S'(x_i)$ в формулы (3) и (4), приходим к формулам:

$$S(x) = y_i + \left[\frac{y_{i+1} - y_i}{h_i} - \frac{h_i}{6} (2M_i + M_{i+1}) \right] (x - x_i) + \frac{M_i}{2} (x - x_i)^2 + \frac{M_{i+1} - M_i}{6h_i} (x - x_i)^3, \quad x \in [x_i, x_{i+1}], \quad i = 0, 1, \dots, n-1 \quad (5)$$

$$S'(x) = \frac{y_{i+1} - y_i}{h_i} - \frac{h_i}{6} (2M_i + M_{i+1}) + M_i(x - x_i) + \frac{M_{i+1} - M_i}{2h_i} (x - x_i)^2,$$

$$x \in [x_i, x_{i+1}], \quad i = 0, 1, \dots, n-1 \quad (6)$$

Формулы (5) и (6) выражают интерполяционный кубический сплайн и его производную на отрезке $[x_i, x_{i+1}]$ через значения функции $f(x)$ в узлах и моменты M_i, M_{i+1} .

Учитывая равенства (1) и (5), запишем выражения для параметров сплайна в кусочно-полиномиальном представлении

$$\begin{cases} a_{i0} = y_i, & a_{i1} = \frac{y_{i+1} - y_i}{h_i} - \frac{h_i}{6} (2M_i + M_{i+1}), \\ a_{i2} = \frac{M_i}{2}, & a_{i3} = \frac{M_{i+1} - M_i}{6h_i}, \end{cases} \quad i = 0, 1, \dots, n-1 \quad (7)$$

Для определения моментов M_i, M_{i+1} воспользуемся свойством непрерывности первой производной $S'(x)$ в узлах сплайна. Заменим в (6) индекс i на $i-1$, получим выражение $S'(x)$ на отрезке $[x_{i-1}, x_i]$:

$$S'(x) = \frac{y_i - y_{i-1}}{h_{i-1}} - \frac{h_{i-1}}{6} (2M_{i-1} + M_i) + M_{i-1}(x - x_{i-1}) + \frac{M_i - M_{i-1}}{2h_{i-1}} (x - x_{i-1})^2 \quad (8)$$

Из равенств $S'(x_i - 0) = S'(x_i + 0)$ следует:

$$h_{i-1}M_{i-2} + 2(h_i + h_{i-1})M_i + h_iM_{i+1} = \frac{6(y_{i+1} - y_i)}{h_i} - \frac{6(y_i - y_{i-1})}{h_{i-1}},$$

$$i = 0, 1, \dots, n-1$$

Последнее равенство представим в виде

$$\alpha_i M_{i-1} + 2M_i + \beta_i M_{i+1} = d_i \quad (9)$$

где

$$\alpha_i = \frac{h_{i-1}}{h_i + h_{i-1}}, \quad \beta_i = \frac{h_i}{h_i + h_{i-1}} = 1 - \alpha_i, \quad d_i = \frac{6}{h_i + h_{i-1}} \left[\frac{y_{i+1} - y_i}{h_i} - \frac{y_i - y_{i-1}}{h_{i-1}} \right] = 6f'(x_{i-1/2}; x_i; x_{i+1/2}), \quad (10)$$

$$i = 0, 1, \dots, n-1$$

Для определения моментов M_i во всех узлах $x_i (i = 0, 1, \dots, n)$ прибавим к (9) еще два уравнения, вытекающие из соответствующих краевых условий:

$$1. \quad 2M_0 + M_1 = d_0, \quad d_0 = \frac{6}{h_0} (y_1 - y_0 - f'(a)),$$

$$M_{n-1} + 2M_n = d_n, \quad d_n = \frac{6}{h_{n-1}} (f'(b) - y_n - y_{n-1}); \quad (11)$$

$$2. \quad M_0 = f'(a), \quad M_n = f'(b); \quad (12)$$

$$3. \quad 2M_1 + \beta_1 M_2 + \alpha_1 M_n = d_1,$$

$$\beta_n M_1 + \alpha_n M_{n-1} + 2M_n = d_n,$$

$$M_0 = M_n; \quad (13)$$

$$4. \quad (1 + \beta_1)M_1 + (\beta_1 - \alpha_1)M_2 = \beta_1 \alpha_1,$$

$$(\alpha_{n-1} - \beta_{n-1})M_{n-1} + (1 + \alpha_{n-1})M_{n-2} = \alpha_{n-1} d_{n-1},$$

$$M_0 = \beta_1^{-1}(M_1 - \alpha_1 M_2), \quad M_n = \alpha_{n-1}^{-1}(M_{n-1} - \beta_{n-1} M_{n-2}), \quad (14)$$

в (9) полагаем $i = 2, 3, \dots, n-2$.

В случае краевых условий 3) и 4) преобразованы первое и последнее уравнение системы и из них исключены M_0 и M_n . В результате получены системы линейных алгебраических уравнений, у каждой из которых матрица имеет доминирующую главную диагональ. Такая матрица будет невырожденной [2], поэтому система (9), дополненная соответственно уравнениями (11) - (14), имеет единственное решение. Это условие свидетельствует также о существовании и единственности интерполяционного кубического сплайна.

Таким образом, задача построения интерполяционного кубического сплайна сводится к решению системы линейных алгебраических уравнений с трехдиагональной матрицей, что можно эффективно осуществить методом прогонки. Для матрицы с диагональным преобладанием метод прогонки устойчив относительно ошибок округления [1,2,3].

Если моменты $M_i, i = 0, 1, \dots, n$ во всех узлах вычислены, то кубический сплайн на каждом отрезке $[x_i, x_{i+1}], i = 0, 1, \dots, n$ представляется в виде (5) или (1). Выражение (5) для сплайна можно преобразовать к более симметричному виду

$$S(x) = (1 - t)y_i + ty_{i+1} - \frac{h_i^2}{6} t(1-t)[(2-t)M_i + (1+t)M_{i+1}],$$

$$t = (x - x_i)/h_i, x \in [x_i, x_{i+1}], i = 0, 1, \dots, n-1 \quad (15)$$

Для вычисления значения кубического сплайна в точке $x \in [a, b]$ можно воспользоваться формулой (1) и схемой Горнера

$$S(x) = (a_{i3}(x - x_i) + a_{i2}(x - x_i) + a_{i1})(x - x_i) + a_{i0} \quad (16)$$

Коэффициенты $a_{ij} (j = 0, 1, 2, 3)$ согласно (7) удобно вычислять по схеме

$$a_{i0} = y_i, \quad a_{i2} = M_i/2, \quad a_{i3} = (M_{i+1} - M_i)/6h_i,$$

$$a_{i1} = (y_{i+1} - y_i)h_i - h_i(a_{i2} + a_{i3}h_i) \quad (17)$$

Предварительно следует определить отрезок $[x_i, x_{i+1}]$, которому принадлежит значение аргумента.

В заключении отметим, что аналогичным способом можно представить интерполяционный кубический сплайн через наклоны $m_i = S'(x_i), i = 0, n$

Литература

1. Завьялов Ю.С., Квасов Б.И., Мирошников В.Л. Методы сплайн-функций. – М.: «Наука», 1980.
2. Калиткин Н.Н. Численные методы. – М.: «Наука», 1978.
3. Стечкин С.Б., Субботин Ю.Н. Сплайны в вычислительной математике. – М.: «Наука», 1976.

РЕЗЮМЕ

Маколада интерполятсия кубик чизигини яратишнинг самарали усули келтирилган. Сплайн коэффициентларини унинг моментлари нуктаи назаридан ифода этадиган формулалар олинган. Сплайннинг моментларини аниқлаш муаммоси эсим тизимларида камайтирилади. Тривионал матритса билан чизикли алгебраик тенгламалар. У ҳар доим ноёб эчимга эга ва уни тозалаш хатолиғига нисбатан барқарор бўлган супуриш усуллари билан самарали ҳал қилиш мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье приведён эффективный способ построения интерполяционного кубического сплайна. Выведены формулы, выражающие коэффициенты сплайна через его моменты. Задача определения моментов сплайна сводится к решению систем. Линейных алгебраических уравнений с трехдиагональной матрицей. Она всегда имеет единственное решение и её можно эффективно решить методом прогонки, который устойчив относительно погрешностей вычислений.

SUMMARY

The article provides an effective ways of building an interpolator cubic spline. Formulas are derived that express of the spline coefficient through its moments. The problem of determining the moments of a spline is reduced to solving a system of linear algebraic equations with a tridiagonal matrix. It always has a unique solution and it can be effectively solved by the run method, which is stable with relative calculation errors.

**«ХОРЕЗМ БАЛЫҚ ӨНИМЛЕРИ» АКЦИОНЕРЛИК ЖӘМИЙЕТИ 1-2-БӨЛИМ
ХӘҮИЗЕЛЕРИ БАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ЦЕСТОЗА – БОТРИОЦЕФАЛЁЗ КЕСЕЛЛИГИ**

Г.Б.Алламуратова – биология илимлериниң кандидаты, доцент

П.Якупова – магистрант

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гельментоз, личинка, цестода, сколекс, стробила, тухумдон, личинка, процеркоид, кискичбақа спораси.

Ключевые слова: гельментоз, личинка, цестода, сколекс, стробила, яйцо, процеркоид, раковая спора.

Key words: helmentosis, larva, cestosis, scolex, strobile, ovum, procercoid, crab spore.

Бул балықлардың гельминтоз кеселлиги болып, ишектердің зиянланыуы менен характерленеди. *Bothriocephalidae* семьясына тийисли *Bothriocephalus acheilognathi* деп аталыушы лента тәризли гельминт тәрепинен қозғатылады. Кеселликке карп, сазан, карась, лещь, ақ амур, дөң маңлай, плотва, язь, усач, ылақа хәм басқа түрдеги балықлар бейим.

Қозғатыушысы. *Bothriocephalus acheilognathi* - ақ түстеги цестода (ямаса крем түсте) узыншақ, лента тәризли формада, узынлығы 15-25 см, ени 1-4 мм.ге тең. Паразит басшасы (сколекси) жүрек тәризли формада болып, онда еки ботриясы (ойықшасы) бар, оның жәрдемінде паразит ишектің силкейлері пердесине жабысып туради. Стробиласы (денеси) бир қанша бууынлардан ибарат, бууынларының формасы квадрат тәризли (төрт мүйеш) болып, олардың хәр бирінде еркеклик хәмде ұрғашы жыныс системасы жайласқан. Мәйеклик бууынның еки қаптал бетінде жайласқан. Циррус хәм вагина бир улыўма жыныс тесик пенен бууынның дорсаль бетине ашылады. Мәйеклик еки бөлмели болып, бууынның төменги бөлиминде жайласқан. Сары уўызы дене бууынының еки қаптал тәрепинде жайласқан. Жатыр ийрек-бүгилген найша формада болып, бууынның еки қаптал тәрепинде натуўры алмасып келеди. Паразит мәйеклери овал тәризли формада, бир тәрепинен қақпақшасы бар, узынлығы 0,045-0,055 мл, ени 0,034-0,038 мм [1].

Биологиялық раўажланыуы. Паразит биогельминт, ол аралық хожайыны қатнасында раўажланды. Аралық хожайыны ўазыйпасын ескек аяқлы қысқышбақалар - циклоптар атқарады. Жыныслы ер жеткен паразитлер балық ишеклерине мәйек қоя баслайды, мәйек тезек пенен сыртқы орталыққа - суўға түседі. Суўдың температурасына байланысы 3-7 күн ишинде мәйекте личинка - корацидий пайда болады хәм мәйектен шығады. Корацидий жумсақ формада болып, денеси түкшелер менен оралған, үш жуп хитинли илмекшеси бар. Корацидийлер суўда бар-жоғы 2-3 күнге шекем өзиниң тиришилигин сақлай алады. Суўда жүзип жүрген корацидийлер менен циклоптар азықланады, нәтийжеде олардың ишеклерінде 7-10 күн өткенен соң инвазиялы личинка - процеркоид пайда болады. Олардың узынлығы 100-115 мкм болып, оларда церкомер - айрықша қалта тәризли өсимшениң барлығы менен характерленеди. Паразиттің раўажланыуында төмендеги қысқышбақа түрлері қатнасады: *Cyclops strenuus*, *Mesocyclops leuokarti*, *M.oithonoides*, *M. Crassus*, *M.dybovski*, *Acanthocyclops vernalis* хәм *A.bicuspidatus*.

Балықлар, соның ишинде олардың малькилері зоопланктонлар менен азықланғанда ботриоцефалёзға шалынады. Балықлардың ишеклерінде қысқышбақалар сиңип кетип, оның ишинен шыққан личинка - процеркоид ишектің силкейлері пердесине жабысып раўажланады, өседі хәм 2-3 хәптеден соң жынысый ер жетеди. Паразиттің мәйектен жынысый ер жеткен дәўирине шекем болған мүддет бәхәр-жаз айларында 45-60 күнді қурайды. Мәйек ажратып болғанан кейин цестодалар өледі. Егерде балықлар гүзде зиянланған болса, ботриоцефалёзлер балық организмінде қыслап, бәхәрге шекем сақланады, бәхәрге келип мәйек қойып

кейин набыт болады. Қыста ботриоцефалёзлардың тиришилиги бир қанша созылады хәм 9-10 айға шекем даўам етеди [1].

Эпизоотологиялық мағлыўматлар. Ботриоцефалёз хәўиз балықшылық хожалықларында хәм тәбийий суў хәўизлерінде кең тарқалған. Малькилер өз тиришилигиниң дәслепки күнлерінде зоопланктонлар менен азықланыулары ақыбетінде кеселликке шалынадылар. Кубла аймақларда: май-июньда, орайлық аймақларда: июнь-июльда 10-12 күнлик малькиларда инвазияның интенсивлиги бир қанша төмен болады, бирақ олардың раўажланыуы, өсиуі нәтийжесінде инвазияның экстенсивлиги хәм де интенсивлиги артып барады. Мальки, сеголеткалар июль-август айларында интенсив тәризде зияланады, себеби усы ўақытта хәўизлерде зоопланктонлар жүдә көп болып, балықлар олар менен жедел азықланады. Гүзге келип хәўизлерде зоопланктонлар кемейип қалады, хәмде жас балықларды комбикормалар менен азықландыруў жолға қойылады, зиянланыуы кескин кемейди. Карп түрдеги балықлардың сеголеткаларын қыслау хәўизлерине өткерген ўақытта, олардың 35-50% ботриоцефалёзге шалынған болыуы мүмкин. Қыс дәўирінде балықлардың зиянланыу дәрежеси гүзги зиянланыу дәрежеси этирапында сақланып қалады, айрым ўақытларда болса цестодалардың набыт болыуы себепли төменлеуі бақланады. Қыста балықлар азықланбайды, нәтийжеде гельминтлердің раўажланыуы тоқтайды, яғный зиянланыу бақланбайды. Еки жастағы карп балықларының зияланыуы бәхәр-жаз айларында бақланады хәм 35-55% этирапында болып, инвазияның интенсивлиги жүдә төмен болады. Үш жаслы хәм оннан үлкен жастағы балықларда тек споровики зиянланыуы бақланады, бул оларда жасы менен байланыслы шыдамлылық (иммунитет) пайда болыуын көрсетеди.

Инвазияның дереги - бул тийкарынан үлкен жастағы паразит тасыушы балықлар хәмде зиянланған қысқышбақалар.

Хорезм балық хожалығы системаларында ақ амур, сазан, карп, ақ дөң маңлай хәм басқа көпшилик балықларыда бул гельминт кең тарқалған.

Хорезм балық хожалығы 1-2-бөлим хәўизлери шараятында мәўсимге қарап ақ амур балығының зиянланыуы 20,1%, сан тербелиси 1-2 дана, сазан балығының зиянланыуы 11,2%, сан тербелиси 2-3 дана, карп балығының зиянланыуы 16,1%, сан тербелиси 1-6 дана, ақ дөң маңлай балығының зиянланыуы 58,2%, сан тербелиси 3-12 дана, ала дөң маңлай балығының зиянланыуы 27,1%, сан тербелиси 3-8 дана болды

Ботриоцефалёз менен кеселленген балықтар бул хожалықта азғын көрнисте болып, кем хәркетли, қарын бөлими искен, ишеги бозарған хәм сағақларында анемия белгилери бақланды [2].

Ересек қуртлары ақ амур, сазан, карп, ақ дөң маңлай, ала дөң маңлай балықларынан табылып хожалықтағы *B.opsarichthydis* тиң аралық хожайыны *Acanthocyclops vernalis*, *Mesocyclops leuckarti*, *M.crassus* болып олар хожалықта кең тарқалған. Булл *B.opsarichthydis* ақ амур, сазан, карп, ақ дөң маңлай балықларының шабақлары ушын жүдә қәуипли болып есапланады.

Әдебиетлар

1. Быховская-Павловская И.Е. Паразиты рыб // Руководство по изучению. 1985, -С.120.
2. Алламуратов Б.А. Паразитические простейшие и протозойные болезни рыб некоторых прудовых хозяйств Узбекистана и юга Казахстана. - Нукус: «Каракалпакстан», 1986, -С. 98.
3. Мирабдуллаев И.М., Мирзаев У.Т., Хегай В.Н. Определитель рыб Узбекистана. -Ташкент: «Chinor ENK», 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақалода «Хоразм балиқ маҳсулотлари» акционерлик жамияти 1-2-бўлим хавзалари балиқларининг цестоза - Ботрицефалёз паразити билан касалланиши ҳақида маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные заболевания рыб 1-2-ого отдела прудов акционерного общества «Хорезмские рыбные продукты» цестозой - Ботрицефалёз.

SUMMARY

The article presents data on the fish disease of the 1-2th department of the lake of the «Khorezm fish products» joint-stock company, with cestosis-Botriocephalosis.

УДК: 581.5:943.11

ОДДИЙ ҚАМИШ (PHRAGMITES AUSTRALIS) ФИТОЦЕНОЗЛАРИНИ ҚАЙТА ТИКЛАШ ВА УЛАРНИ ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИДА ФОЙДАЛАНИШИ

Ж.К.Абдуллаева - тадқиқотчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ш.Б.Сабурова - магистрант

Қ.Қ.Қосназаров – кишлоқ хўжалик фанлари кандидати, доцент

К.А.Қосназаров – ассистент ўқитувчи

М.О.Алламуратов – химия фанлари бўйича фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон Республикаси, Орол денгизи ва Оролбўйлари, оддий қамиш, фитоценозлари, экологик ўзгаришлар, қайта тиклаш муаммолари, аҳамияти, тавсиялар.

Ключевые слова: Республика Каракалпакстан, Аральское море и Приаралье, обыкновенный тростник, фитоценозы, экологические изменения, проблемы восстановления, значение, рекомендации.

Key words: The Republic of Karakalpakstan, the Aral Sea and the Aral Sea, common reeds, phytocenoses, environmental changes, restoration problems, significance, recommendations.

XX асрнинг 60-70- йиллари Қарақалпоғистон Республикаси худуди жуда гўзал манзарали ҳамда табиий чиройга эга бўлди ва кўллар макони деб номланар эди. Сабаби, Орол денгизи ва Оролбўйларида 1000 тагача кўллар, кўлмоқлар, кичик сув хавзалари, турли ҳажмдаги сув ўзанлари мавжуд бўлиб, улар атроф мухитга ижобий микроклимат ҳосил қилиб турди.

Орол денгизи ҳамда Оролбўйларида яшовчи аҳолиларнинг тақдири ҳам, тарихи ҳам, ушбу мухит билан чамбарчас боғлиқ бўлди.

XX асрнинг 80- йилларига ча, Қорақалпоғистон Республикаси худудини ва унинг Орол денгизини ягона сув артерияси ҳисобланган Амударё сув билан таъминлаб келди. Амударёнинг икки томони ва унинг сувлари етиб борадиган барча жойлар, ўзининг гўзал манзараси ҳамда ажойиб табиати билан инсонларни ўзига жалб қилар эди. Айриқча, сув бўйларида яшил липосга эга бўлиб ўсаётган қамишзорлар ОНА Ватанимизнинг чиройига – чирой, гўзаллигига янада гўзаллик бағиш этди.

Амударё – бу маҳаллий халқлар (қорақалпоқлар, ўзбеклар, туркманлар ва қозоқлар) дили билан айтганда ҳаёт дарёси ҳам дейилади.

Амударёнинг кенг бўйлари ва унинг дельталарида баҳорги сув босқинларидан ҳосил бўлган жуда катта марказий майдонларда, нор қамиш, оддий қамиш, қўл қамиши, яқанлар ва ҳар хил ҳажмдаги сув омборларида эса, турли гидрофил (сув севар) ўсимликлар ўсиб, уларнинг кўпчилигини қамиш ўсимлигининг захиралари эгаллар эди [1:64].

XIX-XX асрларда Қорақалпоғистон Республикаси бўйича қамишзорлар плантациясининг умумий майдони 1 миллион 200 минг гектарни ташкил этдилар.

Қуйи Амударё дельталари ва унинг ажойиб кенг майдонлари ўзининг географик жойлашиши, ўсимликлар ҳамда ҳайвонот дунёсига бойлиги билан Қорақалпоғистонда бир қатор зарур аҳамиятга эга бўлган халқ хўжалиги соҳаларининг ривожига салмакли ўринди тутди.

Қалин зич ўсган, орасидан юриб бўлмайдиган қамишзорлар ҳар хил сувда сузадиган бир нечта ўн минглаган сонда еввойи тур қушларнинг (ҳар хил ўрдақлар, қулар, ғозлар ва ҳақозалар), уя солиш, ўсиш ва ривожланиш маркази, айрим, ноёб ҳайвонотлар дуняси

турларининг (еввайи чучкалар, қорсақлар, тулкилар, қамиш мушуклари ва ҳақозалар) келиб озикланиб кетадиган ўрни ҳамда бўри, қарсақ ухшаган йирткиш ҳайвонларнинг сув ичиб ўтадиган жойлари ҳисобланди.

Орол денгизи ва унинг атрофида шундай сув омборларида ўсувчи ўсимликлар дунёси денгизда ҳаёт кечирувчи 34 та турдаги ҳар хил балиқларнинг (лаққа, сазан, бекара, зогара балиқ, судак, стреляд ва ҳақозалар) озик-овқати, туҳум қўйиб кўпайиш ўрни, яш човақларнинг ўйнайдиган майдонлари вазифасини бажарди.

Қамишларнинг органик парчаланишидан ҳосил бўлган қолдиқлари тубан сув организмларининг муҳим озикаси бўлиб, уларнинг ўзлари ҳам ўз навбатида саноат микёсида овланадиган балиқлар учун энг муҳим озик-овқат маҳсулотлари бўлди.

Қамиш ем-хашак, доривор ва қурилиш материали ўсимлиги ҳисобланиб, унинг пояси қатиб кетмасдан олдин (гуллашдан олдин) ўриб олинади ва уни маҳаллий халқ пичан деб атайдилар. Пичан жамао ва хўжалиқдаги барча чарво моллари учун жуда қиммат баҳо ва енгил ҳазм қилинувчи ем-хашак ўсимлиги ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикасида чарвочилик билан шугилланувчи хизматкорлар ҳар хил чарво молларини қишлатиш учун қамиш ва утлақ оралаш қамиш фитоценозларидан ҳар йили бир нечта ўн минг тонна ем-хашаклар таёрлашади.

Қорақалпоғистонда қамиш аҳоли тамонидан пичан тайёрлаш учун ўсимлик рувоқ ҳосил қилишдан олдин жанубий тумонларда 2-3 тагача, шимолий тумонларда эса 2 мартабоғача ўриб олинади. Биринчи урқ -май ойида, иккинчиси-июльда ва учунчиси кеш кузда (сувук уришдан олдин) ўсимлик рувоқ ташлашдан олдин яшил масса ҳолатида ўриб олинади.

Жуда катталашиб кетган қаттиқ қамишларни сувук ургандан кейин ўрилади. Улардан қурилиш учун плиталар, буйра тўшақлар ишланади. Қамишни лойдан қурилган уйларнинг гидроизоляцияцион фундаменти ўрнига фойдаланишади, шунингдек, қора уйларнинг устини ва атрофини қоплаши учун махсус материаллар (чийлар) тўкилади. Қамишзорларга яқин жойлашган хўжалиқларда эса қамишни пишган ғишт тайёрлаш, уйларни иситиш, нон япиш ва ҳар хил овқатлар пишириш да ёқилги сифатида ҳам фойдаланишади.

Н.В.Павловнинг (1947) аниқлашиши қамиш илдири -

да крахмал, поясида углеводлар, баргида витамин С ва каротин моддалари бўлади. Тамир қайнатмаси сидик ва тер ҳайдаш хусусиятига эга. Монголия ва Бурятияда қамишни лапша (цинга) касаллигини даволашда қўлла-нишади. Унинг таркибида алколоид моддалар бор эканлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор [2:114].

XX асрнинг 80- йилларидан бошлаб Орол денгизи ва Оролбўйларида сув тақчиллиги яна ҳам кучайди, экологик фожианинг салбий таъсирлари интензив авиж олди. Бу экологик ўзгаришлар Қорақалпоғистоннинг худудида яшайдиган ўсимликлар флорасига ва ҳайвон-натлар фаунасига ҳам катта зарар келтирди. Шундай салбий таъсирларни асосан, Амударё ва унинг дельта-ларида, Орол денгизи ва Оролбўйларида, турли сув ҳавзалари атрофида ўсувчи қамишзорлар майдонининг 15-20 мартабоғача камайишидан кузатиш мумкин. Қамишзорларнинг умумий майдони жами 60000-80000 гектарни гина ташкил қилишди [1:64].

Мустақилликни қўлга киргизгач март ва жасур халқимиз Ўзбекистон Республикаси давлат бошқариш органларининг тўғридан-тўғри раҳборлиги остида ҳар хил юз берган қийинчиликларни енгиб ўтиб, турли меҳнат ютуқларини қўлга киритиб бошлади. Сув етишмайдиган ерларда захира сувларни (коллектор-зовур сувлари, оқаво сувлари, ер ости артезиан сувлари ва ҳақозалар) фойдаланиш орқали янги қамишзорларни пайдо қилиш ишлари амалга оширилди.

Бизлар тамондан 2011-2017 йиллар давомида ўтказилган илмий-тадқиқот ишлари натижалари бўйича сунъий қамишзорлар пайдо қилиш учун кўп мавлағ талаб қилинмайдиганлиги тасдиқланди.

Қорақалпоғистон Республикаси худудида қуриқ қолдиқ бўйича 7-8 г/л минерализациядаги сувлар билан қамиш ўсимлигини суғориш, бу ўсимликнинг ўсишини, ривожланишини ва мўл ҳосил беришини таъминлайди ва янги қамиш фитоценозларини пайдо этишга тўлиқ им-кон яратилиши аниқланди. Республикада мавжуд бўлган коллектор-зовур сувлари минерализацияси 4-5 г/л дан ортмайди. Демак, бу сувлар билан қамиш ва бошқа сувсизликга ҳамда тузиликга чидамли кўпчи-лик ўсимликларни бемалол ўстириш мумкин.

Бугунги кунда Қорақалпоғистонда қамишзорлар-нинг ҳажми 2-3 марта, яъний 120 000 дан 240 000 гектарга ча ва ундан ҳам ортиб бормоқда. Қамишдан пичан ва бошқа ем-ҳашақлар таёрлаш орқали мол-чарвочилиги, балиқчилик ҳамда паррандачиликни ри-вожлантириш мумкин. Қамишдан қурилиш материал-ларини, музыка асбобларини (сирной, баламан, най, сибизги), ва бошқа буюмларни ишлаб чиқариш ишла-

рини тўғри йўлга қўйиш жудо яхши самараларни бера-ди.

Кейинги йилларда мамлакатимизда қамишдан цел-люлоза ва қоғоз турларини олиш, дари-дармонлар ва бошқа ҳар хил моддаларни ишлаб чиқариш масаласида илмий-тадқиқот ишлари кенг юргизилиб, шулардан айримларини лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқариш соҳаларига тадбиқ қилиш ишлари бажарилмоқда.

Масалан, Қарақалпоғистон Республикасининг Кегейли тумани марказида ташкил қилинган «Қоғоз» ЖШЖ қўшма корхонаси тамонидан 2018-йилнинг 23-декабрида лойҳа баҳоси 3,9 миллион АҚШ доллари бўлган целлюлоза ишлаб чиқариш лойҳасига ўз ҳисо-бидан 1,1 миллион АҚШ доллари, банк кредити ҳисо-бидан 1 миллион АҚШ доллари ва инвестиция ҳисоби-дан 1,8 миллион АҚШ доллари миқдорида қаржи ажра-тилган. Лойҳанинг ишга тушиши билан 75 та янги иш ўрни очилган.

Шунингдек, тумондаги «CENTRAL ASIA INTER-NATIONAL PAPER» ЖШЖ қўшма корхонаси тамони-дан лойҳа баҳоси 1 миллион АҚШ доллари бўлган цел-люлозадан таёр қағоз маҳсулотларини ишлаб чиқариш лойҳаси бўйича 1 миллион АҚШ доллари миқдоридаги Хитой инвестори «Жинг Вен Пинг» компаниясининг тўғридан-тўғри инвестиция қаржиси ажратилиб, лойҳа 2020- йилнинг биринчи чорагида амалга оширилмоқчи. Бунинг натижасида йилига 18 минг тонна целлюлоза Хитойнинг «Жинг Вен Пинг» компаниясининг инве-стиция қаржилари ўзлаштирилади.

Ушбу қўшма корхона тамонидан 2020- йилнинг 30-марти куни лойҳа баҳоси 1 миллион АҚШ доллари миқдоридаги инвестиция қаржиси билан целлюлозадан қағоз маҳсулотларини ишлаб чиқариш лойҳасини амал-га ошириш белгиланган. Бу, эса, янгидан 20-та иш жой-ини очишга имкон яратади деган сўз. Умуман, шу лойҳа бўйича бугунги кунгача 152 минг АҚШ доллари миқдоридаги Хитойнинг «Луи Джэн Сдинг» компания-си инвестиция қаржилари ўзлаштирилган [3:2].

Қорақалпоғистонда янги қамиш фитоценозлари ҳажмини орттириш, қамишдан целлюлоза ва қоғоз тур-ларини олиш, дари-дармонлар ва бошқа ҳар хил модда-ларни ишлаб чиқариш, халқ ҳўжалигининг турли соҳа-ларини ривожлантиришда, озиқ-овқат, қурилиш мате-риаллари, целлюлоза ва қоғоз етиштиришда энг арзон ва қўлай бўлган етакчи хомашё ҳисобланади. Умуман, халқимизнинг бошқа муҳим жиҳозларга бўлган талаб-ларини ҳам ҳол қилишга замин яратади бу эса ўз навба-тида аҳолини янги иш ўринлари билан таъминлашда ҳам катта аҳамиятга эга бўлади.

Адабиётлар

1. Ережепов С.Е. «Флора Каракалпакии, ее хозяйственная характеристика, использование и охрана» Т.: «ФАН». 1978.-300 с.
2. Матчанов А.Т., Косназаров К.А. и др. Современные рекомендации по предотвращению отрицательных влияний пыле-солевого выпадения на биотические и абиотические объекты в Южном Приаралье. -Н.: «Билим», 2005, -С.64.
3. Туремуратов У.Т., Тажетдинов М.Т., Бутов К.Н. Тростник в дельте Аму-Дарьи и перспективы его использования. -Н.: «Каракалпакия», 1968.
4. НТО. ХД-7. «Изучение экологического состояния водоёмов Южного Приаралья и мероприятия по их оздоровлению, улучшению состояния прилегающих территорий и фитоценозов» (заключительный). Заказчик: Научно-производственное Госу-дарственное Предприятие (НПП) «Экология водного хозяйства» при Государственном комитете по охране природы Респуб-лики Узбекистан. Рук. К.А.Косназаров. -Нукус: 2016, -С.120.
5. /«Еркин Каракалпақстан» 7-март 2020, № 30 (20428) 2-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола муаллифлари Орол денгизи ва Жанубий Оролбўйларида қамиш (*Phragmites australis*) ўсимлигини ўстириш ва унинг фитоценозларини қайта тиклаш муаммоларини сўз қилади. Кўрсатилган мақола табиқат курс ишини, битрув ма-лакавий ишини, бакалавр, диплом ишларини ва х. б. магистрлик диссертация, шунингдек, докторантлар ўзларининг кўрса-тилган мавзу бўйича илмий-тадқиқот ишларида фойдаланишлари мумкин.

РЕЗЮМЕ

Авторы данной статьи поднимают проблемы выращивания проса на залежных землях Южного побережья Арала и улучше-ния его производительности. Указанная статья может быть использована для написания студентами курсовых работ, выпуск-ных работ, т.е. дипломных работ, бакалаврами, магистерских диссертаций, а также аспирантами и докторантами в своих иссле-довательских работах по указанной теме.

SUMMARY

The authors of this article raise the problems of millet cultivation on the fallow lands of the southern coast of This article can be used for students to write term papers, graduate works, i.e. graduate works, bachelors, master's theses, as well as graduate students and doctor- al students in their research works on this topic. The Aral Sea and improve its productivity.

ЖАНУБИЙ ОРОЛБҮЙИ ҚҰРИҚ ЕРЛАРИДА PANICUM MILIACEUM L. ЎСИМЛИГИНИ ЎСТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Д.Ҳ.Алимов - таянч докторант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Қ.А.Қосназаров — қишлоқ хўжалик фанлари кандидати, доцент

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: экологик ўзгаришлар, озиқ-овқат муаммолари, қўриқ ерлар, тарик, технология, тадбирлар, тавсияномалар.

Ключевые слова: экологические изменения, проблемы продовольствия, залежные земли, просо, технология, предложения, рекомендации.

Key words: ecological changes, food problems, fallow lands, millet, technology, suggestions, recommendations.

XX аср иккинчи ярмидан бошланган Марказий Осиё Республикаларида юз берган салбий экологик ўзгаришлар таъсирида (дарё сувлари тақчиллиги, бор сув захираларининг ҳам давлатлар ва хўжаликлараро тўғри тақсимланмаслиги, шу боис, қишлоқ хўжалиги ҳамда табиий ўсимликлар дунёси билан ҳайвонот турлари ҳосилдорлигининг камайиб кетиши ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси ва унинг ажралмас бир қисми бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларини ҳам четлаб ўтмади.

Бугунги кунда энг долзарб муаммолардан бири - бу аҳолини витаминларга бой, муҳим макро ва микро элементларга эга, тўйимли озуқа, доривор, тузли ва нам кам бўлган тупроқларда ҳам яхши ўсадиган ва етарли ҳосил берадиган ўсимлик маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи ҳисобланади.

Оддий тарик (*Panicum miliaceum* L.) ўсимлиги бир йиллик экин бўлиб, мана шу муаммоларни ижобий ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган ноёб ўсимликлар қаторига кириди ва у бизнинг эрамыздан олдин 4-5 минг йил муқаддам шу заминда етиштирилиб бошланган ва Шарқнинг нони деб ҳам аталади.

Тарикнинг келиб чиқиши ва шаклланиши Марказий Шарқий ва Марказий Осиё. Ватани Хитой эканлиги тон олинган ва бу давлатда бизнинг эрамыздан III минг йиллар олдин экилган. Тарик Хитойда ҳозирги кунда ҳам экилиб келинмоқда. Ўзбекистон ва Қозғистон Республикалари ҳудудларида ҳам тарикнинг қадимдан экилиб келинаётгани археологик топилмаларда ўз исботини топган [3:512; 4:122]. Россия ва бошқа давлатларга эса осие кучманчилари тамонидан тарқатилган. Тарикнинг жаҳонда тахминан 500 тури мавжуд. Шундан, 400 тури Европа, Осиё, Африка, Америка давлатларида маданийлаштирилган. МДХ ва Россияда фақат 8 тури ўстирилади. Ёввойи тарик эса бегона ва ем-хашак ўт ўсимлик ҳисобланади.

Авлод-аждодаларимиз қадимги замонларда ҳам тарик ўсимлиги донини қовуриб сўк (кувурилган дон) деб аталадиган емишни ва бошқа ҳар-хил талқонларни тайёрлаганлар. Сўк ва талқонларни каналлар ва қатта ариқларни қазиб жараёнида (хашарларда) ёки ўша даврларда тез-тез юз бериб турадиган узок давом этган урушлар ва жанглар давомида ёки узок жойларга саёхатларга ва сафарларга чиққанларида (савдогарлар, саёхатчилар, жангчилар ва бошқалар) бу етарлича қувват берувчи ва енгил ҳазм бўлувчи емишни севиб истеъмол қилганлар.

Кундалик турмушда, ҳар хил тўйларда, ёш чақалоқлар дунёга келганда, келин тушуриш, қиз узатиш тўйларида, ҳарбий хизматдан соғ-саломат қайтганда ҳамда бошқа турли хурсандчилик тадбирларида тарик донидан таёрланган сўкни сариёғ билан шакар ёки асал аралаштириб (мой сўк деб аталадиган) мазали таомлар тайёрлаганлар ва истеъмол қилганлар. Улуғ ёшдаги (100 ёш ва ундан ўтган) кекса одамлар вафот этганда ҳам ҳаммани марҳумнинг ёшига етказсин деб тарик донидан таёрланган мой сўклар жинноза ўқиш жойларида йиғилган одамларга истеъмол қилиш учун тарқатилган. Бу миллий дастур ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда.

Сўкни сут ёки мойда тортилган ун кепаги билан қайнатилса, тўйимлилиги яна ҳам яхши бўлади. Дони ҳам, нони ҳам меъдада узок туради. Шу хусусиятини

ҳисобга олиб, муғул босқинчилари саркардаси-Чинғизхон ўз жангариларини тарик дони билан озиқлантирган [4:122].

Халқ тиббиётида тарик дони қиздирилиб, ичак оғриқларига малҳам бўлган. У сийдик ҳайдовчи восита сифатида фойдаланилган.

Тарик бошқоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Унинг пояси похолпоя бўлиб, 45-150 см баландликкача ўсади. Барглари наштақсимон, тукли ёки туксиз, тўпгули рўвақ.

Меваси – пардали дон, думалоқ ёки чўзиқ, оқ, сарик, қизил, жигаррангда. 1000 дон дони 4-9 грамм келади. Уруғи 8—10° ҳароратда униб чиқади, 12—15° да майсалари кўқара бошлайди. Ўсиш даври 60-120 кун. Тарик иссиқсевар, қурғоқчиликка ва тузга чидамли ўсимлик.

Тарик донида 10-15% оксил, 81% крахмал, 3,5% мой ва 0,15% қанд моддалари мавжуд. В₁ ва В₂ витаминларининг миқдори бошқа дон экинларига нисбатан кўп, қувватлилиги бўйича (100 г уни 325 кал) маржумоқ, гуруч ва маккажўхори уни билан баробар [1:202; 3:512; 5:432].

Тортилган ярмасида оксиллар ва крахмал, гуруч, маржумоқ, арпа унларидан кўп бўлиб, биологик қиймати маккажўхори, ловия, ер нок, буғдой оксиллари билан баробар даражада. Унида алмашинмайдиган аминокислоталар – лизин, метионин, триптофан ва бошқалар мавжуд. Тарикда мойлар унча кўп эмас, масалан, донида –2 - 4,3% гина. Лекин дон уруғида 21-22% тўйинмаган линол ва олеин кислоталардан ташкил топган мой бўлади.

Тортилган уни бошқа донларнинг унига қўшимча сифатли хамир тайёрлаш учун қўшилади ва у кондитер саноати амалиётида кенг қўлланилади. Тоза ҳолатидаги тарик унidan нон, печенье маҳсулотлари тайёрланса, у қалин эмас бўлиб, бир-бирига яхши бирикмайди ва тез қотиadi. Тарик дони пиво, вино тайёрлаш учун солодга қўшилади ва крахмал ишлаб чиқариш саноатида ишлатилади. Дони фақат озиқ-овқат гина эмас, балки ем-хашак ҳам бўлиб ҳисобланади. Шу боис, тарик ҳайвонотлар учун, асосан, паррандалар учун экилади, сабаби, унинг дони таркибида қиммат баҳо аминокислоталар (лизин, триптофан, метионин, изолейцин, валин ва бошқ.) бўлади ва ёш чорва молларининг ўсишини таъминлайди. Тортилган дони таркибида алмашадиган ва алмашинмайдиган аминокислоталар 74,3 дан 85,8% гача бўлади ва у чўчкалар учун концентрилланган ем-хашак, қарп балиқлари учун комбикорм компонентини тайёрлашда ишлатилади. Тарик донини технологик қайта ишлашдан қолган чиқиндисини, уруғи ва эндоспермсининг майда заррачалари протеинга, мойга ва витаминларга бой бўлади ҳамда улар қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини озиқлантиришда фойдаланилади [1:202; 3:512].

Тарик жуда юқори ҳосил беради ва кеч муддатда экилганда ҳайвонлар учун яшил ем-хашак тайёрлашда, сенаж ва силос бостиришда, витаминли ўсимлик унини ва самонини етиштиришда эҳтиёжманд экин сифатида қўлланилади ва экилади.

Тарик юқори озукага эга ем-хашак. Ўсимликнинг 1 кг яшил массаси тоза турида 0,16 о.б., 17 г ҳазм бўлувчи протеинга эга. Бир озуқа бирлигига тарикнинг 5,1 кг яшил массаси, вико-сулининг - 5,5 кг и тўғри

келади. 1 о.б. 106 г ҳазм бўлувчи протеинга баробар. У юкори таркибли углеводларга эга (1,5-3,0 % қандли), тоза турида ҳам, дуккакли (нухат, викалар билан) ара-лашма ҳолатида силослаганда ҳам ўртача ачишни та-минлайди.

Йирик шохли қорамолларнинг рационига тарик е-машакларини қўйиш уларнинг махсулдорлигини ва махсулот сифатларини орттиради [1:202; 3:512].

Бу ўсимлик жуда серҳосил бўлиб, Ўзбекистонда суғориладиган ерларда 25-40 ц/га, лалмикорликда 7-15 ц/га ва бўз тупроқларда етиштирилганда эса 20-30 ц/га гача дон ҳосилини беради. Тарикнинг 100 дан зиёт нави бор. Ўзбекистонда тарикнинг битта Саратов 853 (1933) навини экиш учун – Давлат реестеридан ўтказилган бўлиб, у дехкон-фермер ва хусусий хўжаликларда тўғридан-тўғри озик-овкат махсулотларини етиштириш учун ҳамда шўр ерларни ўзлаштирувчи мелиорант экин ҳисобида жуда кам микдордаги майдонларда асо-сий ва такрорий экин сифатида экилмоқда [2:120].

Саратов 853 (1933) нави сиқик тарик кенжа турига ва гули кичик гуруҳига мансуб. Қурғоқчиликка чидамли, рўвақи йирик, калта ва зич, кам эгиловчан. Дони тўқ қизил, йирик. 1000 дон вази 6,8 г. Дони кам тўкилади. Ўсиш даври 60-105 кун. Ҳосилдорлиги лал-мида 4-6, сувликда-25-30 ц/га. Ҳозирда тарикнинг Са-ратовская-3, Барнаул-80, Мироновская-51, Козон-596 навлари кенг тарқалган. Бу навларнинг вегетация даври 64-86 кун. Орлов паканаси, Харьков-57 навларини бўз тупроққа экканда, 55-60 кунда пишади [1:202; 3:512; 5:432].

Тарикнинг чикитлари (кайта ишлашда ҳосил бўлган) қорамоллар учун яхши озуқа. Дони бутунлигича ёки тегирмонда тортилиб, паррандалар ва чўчкаларга берилади, 1 кг донида 0,97 о.б., поясининг 1 кг да 0,51 о.б., сомонида 0,42 о.б. сақлайди. Тарикнинг пояси ва сомонида мувофиқ ҳолда 3,9 ва 7,9 % оксил, 38,6 ва 39,5 АЕМ, 33,9 ва 32,4 % клетчатка, 1,8 ва 2,9 йод, 5,8 ва 19,6 % кул бор. Унинг 5,1 кг яшил массаси бир озуқа бirlлигига тенг. Донида крахмал микдори 57,6 %, ёрмасида (пшено) 71 % га етади. Тарикнинг крахмали гуруҳиқига нисбатан тезкор қандга айланади [1:202; 2:120; 3:512; 5:432].

Жанубий Оролбўйларининг кескин иқлим шароитида тарикнинг маҳаллий навлари бошоқларининг шаклига кўра: попук тарикда бошоғининг марказий ўқи узун ва тўғри, барча шохлари марказий ўқдан четга ёйилган. Шохли тарикда ҳам шундай, бироқ шохлари унчалик четга чикмайди. Қисилган тарик эгилган узун бошоққа эга бўлиб, барча шохлари марказий ипга қисилган. Ярим юмалоқ тарик ҳам калта зич бошоққа эга, пастки шохлари ёйилган, юкорги шохлари асосий ўққа қисилган. Юмалоқ тарик калта зич бошоққа эга, шохлари калта асосий ўққа зич жойлашган.

Тарикнинг уруғи ўсиши учун оғирлигига нисбатан 25% сувни талаб қилади, унга нисбатан, арпа ва бугдой уруғи учун икки марта кўп сув сарфланади. Тарикнинг транспирация коэффиценти 250 мм га тенг, бу эса бугдойга нисбатан 1,5 мартаба кам. Шу боис тарикнинг илдиз тизими тупроқдаги намликнинг энг кам микдорини ҳам ўзлаштириш хусусиятига эга.

Адабиётлар

1. Атабаева Н., Қодирхожаев О. «Ўсимликшунослик». -Т.: Янги аср авлоди», 2006, 298-б.
2. Государственный реестр сельскохозяйственных культур, рекомендованных к посеву на территории Республики Узбекистан. -Т.: СП «Ruta Print». 2011, -С.120.
3. Коренков Г.В., Подгорный П.И., Щербак С.Н. Растениеводство с основами селекции и семеноводства. Изд. 2-е, доп. и пер. раб. под. ред. проф. Г.В.Коренкова. -М.: «Колос», 1983, -С.512.
4. НТО. ХД-4 «Эффективные методы повторного использования коллекторно - дренажных вод в целях улучшения состояния фитоценозов на деградированных землях в Приаралье» (Заказчик: Научно-производственное Государственное Предприятие (НПП) «Экология водного хозяйства» при Государственном комитете по охране Республики Узбекистан (Заключительный отчет). Руководитель темы: к.с.-х.н, с.н.с. К.А.Косназаров. -Н.: 2014, -С.122.
5. Растениеводство. /П.П.Вавилов., В.В.Григорьев, В.С.Кузнецов, Н.Н.Третьяков И.С.Шатилов/под ред.П.П.Вавилова.-2-е изд. перераб. -М.: «Колос», 1981, -С.432. (Учебники и учебное пособие для сред. с.-х. учеб. заведений).

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолани талабалар ўзларининг курс ишларида, битирув ишларида ва ҳоказо бакалаврлар, магистрлар диплом ишларида, шунингдек, докторантлар илмий ишларида фойдаланишлари мумкин.

Тарикнинг бир йилда икки мартаба дон ҳосилини етиштиришда ҳам аҳамияти катта. Айниқса, экиш меъёрининг камлиги, тезпишарлиги, қисқа кун ўсимлиги бўлиши, унинг қимматини янада оширади. Ундан сийраклашган ғалла майдонларини таъмирлашда ҳам фойдаланиш мумкин [1:202; 3:512; 5:432].

Хулоса қилиб айтганда, тарик ўсимлиги Марказий Осиёнинг курик ва иссиқ ҳавоси шароитида ҳам юкори ҳосил беради. Тарик ғалла экинлари орасида қурғоқчиликка, иссиққа энг бордошлилиги, тузли тупроқларда ҳам яхши ўсиш ва мўл ҳосил бериш хусусиятларига эга бўлиши билан ажралиб турадиган универсал ўсимлик. Тарик ҳар хил касалликларга ва турли зараркунанда ҳашоратларга ҳам чидамли. Шунинг учун ҳам бу ўсимликни Жанубий Оролбўй-ларида жойлашган Қорақалпоғистон Республикасининг кам ва ўртача сув билан таъминладиган, деградацияга учраган шўр тупроқли кўрик ерларидаги хўжаликларда муҳим аҳамиятга эга асосий озик-овкат экинлари сифатида саноат миқёсида ўстиришни тавсия қиламиз.

Шундай қилиб, қундалик турмушда энг кўп истеъмол қилинадиган ўсимлик ҳисобланади. Лекин, шу вақтгача Жанубий Оролбўйларида тарикнинг био-экологиясини тўлиқ ўрганиш, асосан, кўрик ерларда ўсимликнинг ҳосилдорлигини яхшилаш ва етиштириш технологияси илмий жиҳатдан етарли даражада асослаб берилмаган, ҳамда бу муаммо диққат эътибордан четда қолиб келмоқда.

Тарик (*Panicum miliaceum* L.) ўсимлигини Жанубий Оролбўйларида кўрик ерларда ўстириш техноло-гиясини ишлаб чиқиш бўйича тадқиқот ишлари Ўзбе-кистон Республикаси ва унинг ажралмас қисми бўлмиш Қорақалпоғистон Республикасининг экологик шаро-итида ерларнинг мелиоратив аҳволини яхшилаш, сув ресурсларини тежаш ва сув тақчиллиги шароитида кам сувни талаб қилувчи, лекин кўп ҳосил берувчи, тузга чидамли ўсимлик турларини етиштириш (озик-овкат, ем-хашак, кийим-кечак, қурилиш материали, доривор ва ҳоказо), Орол денгизи ва Оролбўйларида юз бераёт-ган салбий экологик таъсирларни бартараф этиш бўйи-ча олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларининг усту-вор йўналишларига бевосита боғлиқдир.

Шунингдек, бу тадқиқот ишлари Республика фан ва Технологияларни ривожлантиришнинг «Қишлоқ хўжа-лиги биотехнологияси, экология ва атроф-муҳит муҳофазаси» устувор йўналиши доирасида бажарил - моқда.

Илмий-тадқиқот ишларимизнинг мақсади Жанубий Оролбўйлари экстремал-экологик эпицентр марказида жойлашган Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги кўрик ерларда (шўрланган тупроқли ва кам сувли ша-роитда) тарик навларини асосий экин сифатида етиштириш ва суғориш тизимини тақомиллашти-ришдан иборат.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун бизлар кўрик ерларда тарик (*Panicum miliaceum* L.) ўсимлигини ўстириш технологиясини ишлаб чиқиш учун илмий-тадқиқот ишларимизни бошлаб юбордик ва унинг даслабки самарали натижа-ларига эга бўлмоқдамиз. Бу натижалар ҳақида келгуси мақоламизда баён қиламиз.

Материалы данной статьи могут быть использованы для написания студентами курсовых работ, выпускных работ бакалаврами, для дипломных магистерских работ, а также докторантами в своих исследовательских работах по указанной теме.

The materials of this article can be used for students to write course papers, graduation papers, i.e., diploma works by bachelors, for master's theses, as well as doctoral students in their research works on this topic.

УДК: 636.3.03:637.62

ҚОРАҚҰЛ СОВЛИҚЛАРИ КҰПАЙИШ СИФАТИНИНГ СЕМИЗЛИК ДАРАЖАСИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Б.М.Базаров – биология фанлари номзоди, доцент

М.Р.Сиддиқов – магистрант

Самарқанд давлат университети

М.Ш.Исмаилов – қишлоқ хўжалиги фанлари доктори, доцент

Самарқанд ветеринария медицинаси институти

Таянч сўзлар: қорақўл совлиқлари, семизлик, даража, сурув, кўпайиш, сифат, уруғланиш, мавсум, қуюқиш, бўғозлик, муддат.

Ключевые слова: каракульские матки, упитанность, уровень, стада, воспроизводство, качество, оплодотворение, сезон, охота, суягность, срок.

Key words: karakul uterus, fatness, level, herds, reproduction, quality, fertilization, season, hunting, coagulation, term.

Бугунги кунда мамлакатимизда чорвачиликни, хусусан қорақўлчилиқни ривожлантириш жадаллик билан олиб борилмоқда. Бу борада Республикаимиз Президентининг 2019 йил 16 августига № ПҚ-4420 “Қорақўлчилик тармоғини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарорида Республикада қорақўл зотли қўйлар бош сони ва қорақўлчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларини янада ошириш кўзда тутилган.

Маълумки, қўйларнинг семизлик даражаси-сурувни озиклантириш, сақлаш ва физиологик ҳолати ҳамда сурувдаги совлиқларнинг қайта урчиш хусусияти билан боғлиқ кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич совлиқлар организмнинг бўғозликга тўлиқ табиий тайёргарлик натижаси ҳисобланиб, ҳайвоннинг хўжалиқда фойдаланиш муддати меъёрини, сақланувчанлигини ҳамда ҳаётчанлиги юқори бўлган қўзи олишни кафолатлайди.

Қорақўл қўйларининг семизлик даражасини уруғлантиришдан олдин ва уруғлантириш даврида юқори даражада сақлаш учун яйловлар айланмасидан рационал фойдаланиб, бу даврда юқори ҳосилдор яйловларда қўйларни сақлаш ва озиклантириш талаб этилади [4:27].

Фермер хўжалиги сурувидаги совлиқларнинг семизлик даражаси совлиқларни уруғлантириш мавсумидан олдин, яъни октябр ойининг бошида аниқланди [5:8].

Совлиқларнинг семизлик даражасини ўрганиш натижалари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал. **Тажриба отаридаги қўйларнинг семизлик даражаси. 2019 йил октябр ойи ҳолатига**

Қўйларнинг ёш ва жинс гуруҳлари	Қўйлар бош сони	Семизлик даражаси					
		Ўртадан юқори		Ўрта		Ўртадан паст	
		б/с	%	б/с	%	б/с	%
Совлиқлар	357	251	70,3	97	27,1	9	2,6
Тусоқлар	71	63	88,7	8	11,3	-	-
Жами	428	314	73,4	105	24,5	9	2,1

Олинган маълумотлар таҳлили, шуни кўрсатадики фермер хўжалигида жами уруғлантириш контингентига қўйлар 428 бошни ташкил этиб, шундан 71 боши ёки 16,6 фоизи биринчи уруғлантирилаётган 2018 йилда туғилган ургочи қўзиларни ташкил қилди.

Хўжалиқдаги совлиқлар ва тусоқларнинг семизлик даражаси 2019 йилнинг 10 октябр куни ҳолатига аниқланганда отарда 314 бош ёки 73,4 фоизи ўртадан юқори семизликда, 105 боши ёки 24,5 фоизи ўрта ва 9 бош ёки 2,1 фоиз совлиқлар ўртадан паст семизлик даражасида эканлиги аниқланди.

Хўжалиқдаги совлиқлар қўлда уруғлантириш методидан фойдаланиб уруғлантирилди. Совлиқларни

уруғлантириш натижалари 2-жадвалда умумлаштирилган.

Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, семизлик даражаси ўртадан юқори бўлган ўртадан юқори бўлган совлиқларнинг асосий қисми, яъни 83,4 фоизи уруғлантириш мавсумининг биринчи ўн кунлигида, 16,6 фоизи иккинчи ўн кунлиқда уруғланди. Ўртадан юқори семизликдаги совлиқлар биринчи ва иккинчи ўн кунлиқда тўлиқ уруғланиши аниқланди.

Семизлиги ўрта даражада бўлган совлиқларнинг фақатгина 24,8 фоизи уруғлантириш мавсумининг биринчи ўн кунлигида, 54,3 фоизи иккинчи ўн кунлиқда ва 20,9 фоизи учинчи ўн кунлиқда уруғланган бўлса, ўртадан паст семизликдаги совлиқларнинг мавсумнинг биринчи ўн кунлигида қуюқишга келмаганлиги, иккинчи ўн кунлиқда 22,2 фоиз ва учинчи ўн кунлиқда 77,8 фоиз уруғланганлиги аниқланди.

2-жадвал. **Совлиқларнинг уруғланиш мавсумида қўйга келиш жадаллиги**

Семизлик даражаси	Уруғлантириш муддатлари	Уруғланган совлиқлар, бош	
		бош	%
Ўртадан юқори	I декада	262	83,4
	II декада	52	16,6
	III декада	-	-
Жами		314	100,0
Ўрта	I декада	26	24,8
	II декада	57	54,3
	III декада	22	20,9
Жами		105	100,0
Ўртадан паст	I декада	-	-
	II декада	2	22,2
	III декада	7	77,8
Жами		9	100,0
	I декада	288	67,3
	II декада	111	25,9
	III декада	29	6,8
Ҳаммаси		428	100,0

Хўжалиқ бўйича жами совлиқларнинг 288 боши ёки 67,3 фоизи мавсумнинг биринчи ўн кунлигида, 111 боши ёки 25,9 фоизи иккинчи ўн кунлиқда ва 29 боши ёки 6,8 фоиз қўйларнинг учинчи ўн кунлиқда қўйга келиши аниқланди. Олинган маълумотлар совлиқларнинг семизлик даражаси билан уларнинг қуюқиш интенсивлиги ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади.

Хулосалар. Тажриба натижаларидан шундай хулоса қилиш мумкинки, совлиқларнинг семизлик даражаси ўртадан юқори бўлганда улар қисқа муддатларда уруғланиб, қўзилатишни тез фурсатларда яқунлаш имкониятини беради, бу эса олинган қўзиларнинг яйлов ўсимлиқларидан максимал фойдаланиш имкониятини беради.

Адабиётлар

1. Афанасьева А.И., Буц Н.Ю., Рядинская Н.И., Катаманов С.Г., Максимов В.И. Биологические особенности овец. –Барнаул: 2015, -С.188.
2. Ерохин А.С. Многоплодие и продуктивность овец разного типа рождения Дис. Канд. с-х. наук Быково, Московской обл. – 2017, -С.107.
3. Исмаилов М.Ш. Воспроизводство стада каракульских овец в зависимости от периодов рождений. I Международная научно-практическая интернет-конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Электронный сборник статей. Соленое Займище 2016, -С. 3367-3370.
4. Исмаилов М.Ш., Юсупов С.Ю., Газиёв А.Г., Болтаев А.Ж., Фазилов У.Т., Исмаилова М.М. Қорақұл күйларининг қайта урчиш қобилиятини яхшилаш бўйича тавсияномалар Тавсиянома. –Самарқанд: 2016, -С.27.
5. ГОСТ 5111—55 Овцы и козы для убоя. Определение упитанности.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақұл совлиқлари семизлик даражасининг уруғланиш жадаллигига таъсири ўрганилган. Семизлик даражаси ўртадан юқори бўлган совлиқларда куюкиш жараёнининг жадал кечиши аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье были изучены влияние упитанности каракульских маток на интенсивность оплодотворения. Выявлена интенсивность прихода в охоты у маток с вышесредней упитанностью.

SUMMARY

The article studied the influence of fatness of Karakul queens on the rate of fertilization. The intensity of coming to hunting in queens with overweight fatness was revealed.

ТИРИК ОРГАНИЗМЛАРГА ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРНИ ЎРГАНИШДА ФАНЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИ

С.Т.Давлатова - ўқитувчи

Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали

Таянч сўзлар: олим, хавф, абиотик, биотик, популяция, оптимизм, зона, оқибат, антропоген, аутропоген.

Ключевые слова: ученый, риск, абиотик, биотика, популяция, оптимизм, зона, следствие, антропогенный, аутропогенный.

Key words: scientist, risk, abiotic, biotics, population, optimism, zone, consequence, anthropogenic, autropogenic.

Ҳар бир тирик организм ўзи яшаб турган муҳитда бир вақтнинг ўзида ҳар хил экологик омиллар (физик, кимёвий, биологик) таъсирига учрайди. Экологик зарарли омиллар, одатда, абиотик, биотик ҳамда антропоген омилларга бўлинади. Экологик омиллар меъёрдан ортиб кетса экологик хавф туғдиради. Экологик хавф нима?

Экологик хавф - аҳоли саломатлиги ёки атроф - муҳит ҳолатининг ўртага статистик кўрсатмалари оғишида сабабли бўлган номақбул вазият ёки атроф - муҳит ҳолатини ифодаловчи айрим кўрсаткичлар, аломатлар экологик омилларнинг белгиланган меъёр (оптимал йўл қўйилиши мумкин бўлган меъёр)дан четлаш.

Шунда инсон ва тирик жонларга таъсир этувчи қуйидаги хавфлар пайдо бўлади:

1. Айрим турларни маълум ҳудуддан сиқиб чиқаради ва уларнинг географик жихатдан тарқалишининг ўзгаришига олиб келади.

2. Ҳар хил турларнинг ўзгаришига бевосита таъсир кўрсатиб, уларнинг кўпайиши ва нобуд бўлишини ўзгартиради. Популяция ва биосенотлар зичлигига таъсир қилади.

3. Организмларнинг муҳитга мослашиб яшаш жараёнлари хусусият-ларини издан чиқаради [1:96].

Абиотик омилларнинг тирик организмларга таъсири, абиотик омиллари организмларга таъсир қиладиган анорганик муҳитнинг мажмуа омиллари. Биз кимёвий (атмосфера, сув, тупроқ ва лойқа) физик ёки иқлим (ҳорорат, босим, ёруғлик, намлик, ёғин) омилларга бўлиниши мумкин. Ўз табиатига кўра, тирик организмларга кўрсатадиган таъсири бўйича экологик омиллар хилма - хил. Абиотик омиллар - бу тирик табиат омиллари. Масалан, нотирик омилларда - қуёш нури, ҳаракат, ҳаво намлиги, ҳаво ҳарорати, буғланиш.

Турли организмлар экологик омилларга турлича мослашган бўлади, чунки баъзида кучли ёруғлик ва паст ҳароратга ўрганади. Шунинг учун ҳам турли муҳитда учрайдиган микроорганизмлар экологик омилларни ҳар хил миқдорда қабул қилади.

Организмнинг яхши ўсиши, ривожланиши абиотик, омилларнинг (зона) шароити таъсирида бўлса, уларнинг ёмон ҳолати организмнинг ривожига, популяциясига салбий таъсир кўрсатади. Организмнинг нобуд бўлиш чегараси (зонаси) экологик омилларнинг

ҳаддан зиёд, ортиқлашганидан ёки таъсир қилиш кучларининг камлигидан келиб чиқиши мумкин. Бу ҳолат пессимум зона деб аталади.

Ҳар бир тирик организмнинг турли экологик омилларга нисбатан чидамлилиқ даражаси ёки чидаш чегараси бор. Бу чидаш чегараси (минимум ва максимум) турнинг экологик оптимизм ривожланиш зонаси бўлади. Бу омиллар организмларга таъсир қилиши жараёнида бир – бирларининг ўрнини ўлдириб бориши мумкин.

Биотик омиллар муҳитда учрайдиган тирик организмларнинг ҳаёт фаолиятида бир - бирларига қиладиган таъсири ва улар ўртасидаги муносабатлардан иборат бўлиб, булар тирик организмга, уни ўраб турган бошқа тирик жонзотларга ҳар хил таъсир кўрсатади. Бу таъсир турлича бўлиши мумкин. Масалан:

1. Тирик организмлар бир - бири учун озуқа манба (ўсимликлар турли ҳайвонларга озуқа).

2. Бир тирик организм танаси бошқа организмнинг яшаш муҳити бўлиши мумкин ёки паразит - ҳўжайин танасида яшаб ривож топади.

3. Бир организм иккинчи организмнинг кўпайишига, тарқалишига сабаб бўлади [5:40]. Хуллас биотик омиллар бир - бирларини ейди ва йўқотади.

Табиатда ҳар қандай тирик жонзот ўз қобиғига ўралиб, яшай олмайди. Уни табиатнинг кўплаб тирик вакиллари ўраб олган бўлади. Уларнинг барчаси бир - бирлари билан ўзаро таъсирлашади. Экологик ўзаро таъсирлар ниятда мураккаб тавсифга эга бўлиб, кўплаб омилларга боғлиқ ҳамда турли шароитларда ҳар хил ҳолатда кечади. Шунинг учун экологик ўзаро таъсирларнинг оқибатларини олдиндан билиб бўлмайди.

Аутропоген омиллар ва уларнинг умумий таърифи. Аутропоген - антропоген одам, инсон маъносини билдиради. Одам “Ҳамон сапиенс” биологик турга мансуб бўлиб, ер юзида кенг тарқалган. У биринчи пайдо бўлган даврларида оддий тур бўлиб, унинг таъсири биотик омилларнинг таркибий қисми бўлган [3:116]. Кейинчалик одамнинг табиатга бўлган таъсири табора кенгайган ҳолда кучайиб боради. Бу эса махсус антропоген омил сифатида ажралиб чиқишига олиб келади. Аутропоген омилларга қуйидагилар қиради:

1. Инсоннинг табиатга биотиклар мажмуасининг бир қисми сифатида таъсир қилиши. Инсон мавжудот сифатида озуқа билан боғлиқ. У биринчи, иккинчи ва учинчи тартибли консумент. Инсон бир вақтнинг ўзида

ўсимликлар, ўсимликхўрлар ва этхўр ҳайвонлар билан озукланади.

2. Инсон ақл - заковатга эга. Шу боис унинг табиатга таъсири ўзига хос хусусият касб этади. У бошқа мавжудотлар каби табиатдаги озукалардан фойдаланибгина қолмай, балки ўзи ўсимлик ва чорва маҳсулотларини сунъий равишда етиштиради ҳамда ундан фойдаланади. Инсон селекция методларини қўллаб, ўсимлик ва ҳайвонлар маҳсулдорлигини оширади.

3. Инсон сунъий объектлар (бинолар, сув омборлари, саноат, транспорт воситалари, сув каналлари ва бошқалар) ни яратади. Улар эса турли ишлаб

чиқаришларни ташкил қилиш ҳамда табиатни ўзгартиришга олиб келади.

4. Инсон томонидан яратилган саноат ва турар жой бинолари бутун бир манзарани, яъни абиотик ва биотик омиллар мажмуаларини ўзгартириб юборади.

Хулоса қилиб айтганимизда, аини вақтда инсоният экологияга хос мавқеи биотик таъсир билан чегараланган бўлса, эндиликда, энг аввало, унинг хўжалик фаолиятидаги мавқеи ортди. Шунингдек, инсоният ақл - заковат доирасининг кенгайиши, аҳолининг ўсиши табиатни кенг қамровда ўзлаштиришга, хўжалик юритиш усулларини ривожлантиришга ва такомиллаштиришга олиб келди.

Адабиётлар

1. Зверев И. Д. Экология в школьном образовании. –М.: “Знание”, 1988.
2. Зиёмухаммедов Б. Экология ва маънавият. –Тошкент: “Меҳнат”, 1997.
3. Каримов Ю. Олий таълим муассасалари талабаларига экологик таълим беришнинг назарий асослари. –Т.: 1995.
4. Маркович Д. Ж. Социальная экология. –М.: РУДН, 1997.
5. Махмудов Ю. Ғ. Экологиядан маълумотнома. –Тошкент: “Фан”, 1997.
6. Турдикулов Э. О. Физика ва экологик таълим. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992.
7. Жураев И. О., Ғуломов М. Х. Экология: жиноят ва жазо. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1990.
8. Шодиметов Ю. Ш. Региональные проблемы социальной экологии. –Ташкент: «Ўзбекистан», 1992.

РЕЗЮМЕ

Муаллиф мақолада тирик организмларга таъсир кўрсатувчи экологик омилларни ўрганишда фанлар интеграциясини мантиқан кетма-кет, изчил баён қилган.

РЕЗЮМЕ

Автор логически и последовательно описал интеграцию науки в изучении факторов окружающей среды, влияющих на живые организмы.

SUMMARY

The author described logically and consistently the integration of science into the study of environmental factors affecting living organisms.

РОЛЬ K⁺ - КАНАЛОВ В ВАЗОРЕЛАКСАНТНОМ ДЕЙСТВИИ АЛКАЛОИДОВ 1-О-БЕНЗОИЛНАПЕЛЛИНА И 6-О-БЕНЗОИЛГЕТЕРАТИЗИНА НА АОРТЫ КРЫСЫ

А.Т.Есимбетов – кандидат биологических наук, доцент

Б.Кунисов – ассистент преподаватель

Нукусский филиал Самаркандского института ветеринарной медицины

А.А.Зарипов – докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

М.Бакиева – доктор философии по биологическим наукам

Наманганский государственный университет

П.Б.Усманов – доктор биологических наук, профессор

Институт биофизики и биохимии при НУУ

М.Султанходжаев – кандидат химических наук

Институт химии растительных веществ АН РУз

Таянч сўзлар: дитерпен алкалоид, каламўш аортаси, силлик мускул, K⁺-канал, глибенкламид.

Ключевые слова: дитерпеноидный алкалоид, аорта крысы, гладкие мышцы, K⁺-канал, глибенкламид.

Key words: diterpenoid alkaloid, rat aorta, smooth muscles, K⁺-channel, glibenclamide.

Основную роль в поддержании тонуса гладких мышц играют K⁺-каналы, при этом они участвуют в контроле сокращения гладкой мускулатуры кровеносных сосудов, оказывая влияние на потенциал покоя, медленные волны деполяризации и длительность потенциала действия [3,4].

Экспериментально установлено, что активность и экспрессия K⁺-каналов гладкомышечных клеток кровеносных сосудов изменяются во время основных сосудистых заболеваний, таких как гипертония, легочная гипертензия, атеросклероз и сахарный диабет. Чаше всего, дисфункция K⁺-каналов связана с нарушением сосудистых реакций и может стать результатом изменений в K⁺-каналах при сосудистых заболеваниях [6:12].

Учёные предполагают, что регуляция активности K⁺-канала гладких мышц на молекулярном уровне и селективная разработка лекарств могут стать совершенно новым подходом лечения сосудистой дисфункции в будущем [5:11].

Исходя из этого, целью работы является изучение роли калиевой проводимости мембраны в механизмах действия дитерпеноидных алкалоидов 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина на сократительную активность сосудистых гладкомышечных клеток (ГМК).

Материал и методы исследования: Эксперименты

проводились на препаратах, представляющих собой кольца шириной ~3–4 мм, выделенных из аорты белых беспородных крыс (150–200 гр) и помещенных в специальную камеру (5 мл), перфузируемую физиологическим раствором Кребса–Хензелята. В экспериментах использовали модифицированный раствор Кребса–Хензелята следующего состава (мМ): NaCl – 158,3; KCl – 4; CaCl₂·2H₂O – 2; MgCl₂·2H₂O – 1,5; NaHCO₃ – 10; NaH₂PO₄·H₂O – 0,42; глюкоза – 5,6 (pH=7,4). Для исключения следов ионов Ca²⁺ в без-Ca²⁺ растворах Кребса добавляли ЭГТА (5 мМ).

Растворы оксигенировали карбогеном (O₂–95%, CO₂–5%), температура раствора поддерживалась на уровне +37±0,5°C с помощью ультратермостата U–8 (Германия). Для регистрации сократительной активности кольца аорты подвешивались с одной стороны к неподвижному крючку ячейки, а с другой стороны – к датчику механотрона FT–03 (GrassInstrumentCo., США), предназначенного для измерения изометрического напряжения. Перед экспериментом сегменты аорты предварительно растягивали нагрузкой 1 гр. (~9,8 мН) и промывали физиологическим раствором в течение ~45–60 минут для достижения равновесия.

Статистическую обработку данных проводили с использованием пакета прикладных программ OriginLabOriginPro v. 8.5 SR1 (EULA, Northampton, MA 01060–4401, США). Полученные результаты экспери-

ментов подвергали статистической обработке с использованием t-критерия Стьюдента.

Результаты и обсуждение. Ранее нами было показано, что алкалоиды 1-О-бензоилнапеллин и 6-О-бензоилгетератизин обладают выраженным вазорелаксantным действием и вызывают расслабление препаратов аорты крысы, предварительно сокращенных фенилэфрином и гиперкалиевым раствором [1, 2].

В настоящей работе изучено влияние данных алкалоидов на K^+ -транспортирующие системы гладкомышечных клеток аорты крысы.

В ходе эксперимента изучалась роль калиевой проводимости мембран на расслабляющее действие алкалоидов 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина, с помощью блокаторов: кальций-активируемых калиевых каналов (K_{Ca2+} -каналов) - тетраэтиламмония (ТЭА), АТФ-чувствительных калиевых каналов - глибенкламида, потенциал-зависимых калиевых каналов (K_v^+ -каналов) - 4-аминопиридина (4-АП), и калиевых каналов внутреннего выпрямления K_{IR} -канала - хлорида бария ($BaCl_2$) [7, 8, 10].

Исследованиями установлено, что из использованных блокаторов, только глибенкламид существенно влияет на релаксацию, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином.

Действительно, как выявлено нами в контрольных экспериментах, агонист K_{ATP} -каналов никорандил дозозависимо расслабляет препараты аорты крысы в условиях КСI-индуцированной контрактуры. Это релаксantное действие никорандила было особенно выражено при использовании 30 мМ КСI в качестве сокращающего агента. Это объясняется тем, что при такой концентрации ионов K^+ в среде создается электрохимический градиент для этих ионов, при котором K^+ -каналы находятся в открытом, т.е. активном состоянии [9,10]. Более того, релаксantное действие никорандила в условиях КСI-индуцированной контрактуры существенно подавляется блокатором K_{ATP} -каналов глибенкламидом.

Проведенное исследование релаксantных действий алкалоидов 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина на препаратах аорты крысы, предсокращенных 30 мМ КСI в присутствии глибенкламида, показало, что данный блокатор K_{ATP} -каналов существенно подавляет релаксацию, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином (рис.1. А,В).

При этом в присутствии 50 мкМ глибенкламида 1-О-бензоилнапеллин и 6-О-бензоилгетератизин в 100 мкМ концентрациях вызывали расслабление препаратов аорты крысы, предсокращенных гиперкалиевым раствором, до $40,7 \pm 2,9\%$ и $38,3 \pm 3,7\%$, в то время как в отсутствии блокатора расслабление достигало $90 \pm 2,5\%$ и $86,3 \pm 3,1\%$ соответственно.

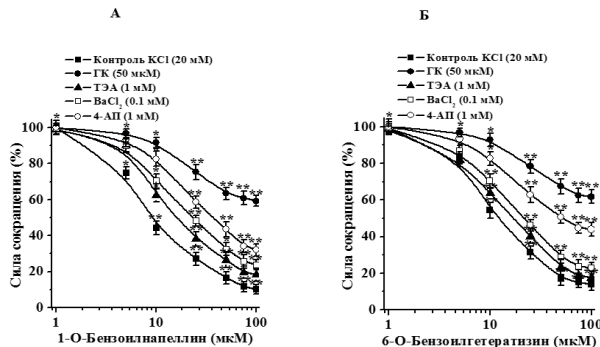

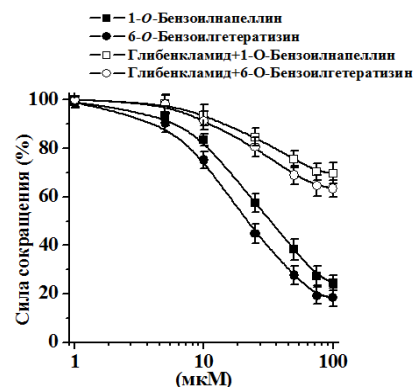
Рис. 1. Влияние блокатора K^+ -каналов на релаксantные действия 1-О-бензоилнапеллина (А) и 6-О-бензоилгетератизина (В) на препаратах аорты крысы в условиях 30 мМ КСI-индуцированной контрактуры.

туры. Сила сокращения препарата аорты крысы, индуцируемая 30 мМ КСI, принята за 100 %. Во всех случаях $P < 0,05$ ($n=5-7$).

Аналогичное действие глибенкламида на релаксацию, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизмом, было получено и на препаратах аорты крысы в условиях фенилэфрин (ФЭ) - вызываемого сокращения.

В этих экспериментах в присутствии глибенкламида (50 мкМ) данные алкалоиды вызывали расслабление препаратов аорты крысы, предсокращенных ФЭ до $30,3 \pm 4,3\%$ и $36,6 \pm 3,4\%$, а в то время как в отсутствии глибенкламида расслабление достигало $75,4 \pm 3,1\%$ и $81,5 \pm 3,8\%$ соответственно (рис.2).

Рис. 2. Влияние блокатора K^+ -канала глибенкламида на релаксantные действия 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина на препаратах аорты крысы в условиях ФЭ-индуцированной контрактуры. Сила сокращения препарата аорты крысы, индуцируемая 1 мМ ФЭ, принята за 100 %. Во всех случаях $P < 0,05$ ($n=6-7$).

Экспериментальные данные полученных результатов, показали, что в присутствии глибенкламида эффективность релаксantных действий 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина в условиях КСI-вызываемой контрактуры подавляется на $40,7 \pm 2,9\%$ и $38,3 \pm 3,7\%$ соответственно, а в ФЭ-вызываемой контрактуры подавляется на $30,3 \pm 4,3\%$ и $36,6 \pm 3,4\%$ соответственно. Эти данные могут косвенно свидетельствовать о том, что релаксация, вызываемая 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином, обусловлена их взаимодействием с K_{ATP} -каналами.

В отличие от глибенкламида эффекты ТЭА (1 мМ), 4-аминопиридина (1 мМ) и $BaCl_2$ (0,1 мМ) на релаксацию, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином, были менее выражены и не оказывают существенного влияния на данный процесс.

Такой незначительный эффект ТЭА, 4-аминопиридина и $BaCl_2$ на релаксацию даже при использовании высоких концентраций, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином, свидетельствует о том, что данные алкалоиды существенно не влияют на активность K_{Ca} , K_v^+ и K_{IR} -каналов гладкомышечных клеток аорты крысы.

Таким образом, резюмируя вышеизложенное, можно констатировать, что из всех исследованных блокаторов K^+ -каналов на релаксantное действие 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина существенное влияние оказывает блокатор K_{ATP} -каналов-глибенкламид и в меньшей степени – блокатор K_{Ca} -каналов-ТЭА. Эти данные могут быть свидетельством того, что в основе релаксantного действия данных алкалоидов может лежать также их взаимодействие с K_{ATP} -каналами плазмалеммы гладких мышц аорты крысы. При этом в результате такого взаимодействия 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина с K_{ATP} -каналами, возможно, происходит активация

ция этих каналов, которая приводит к гиперполяризации мембраны ГМК. Гиперполяризация мембраны, в свою очередь, как уже отмечалось, приводит к инак-

тации потенциал-зависимых Ca^{2+} -каналов, в результате которой уменьшается поступление ионов Ca^{2+} в ГМК, и как следствие – к их расслаблению.

Литература

1. Bakieva M., Zaynabiddinov A., Usmanov P., Esimbetov A. Vasorelaxation effect of heteratisine and 6-O-benzoyl heteratisine on functional activity of rat aorta smooth muscle cells. *Int.J.Curr. Microbiology.App.Sci.* - 2019, 8(4): 2624-2630.
2. Есимбетов А.Т., Зарипов А.А., Бегдуллаева Г.С., Усманов П.Б., Хушматов Ш.С. Действие дитерпеновых алкалоида зогорина и 1-О-бензоилнапеллина на сократительную активность гладкой мускулатуры аорты крысы. Вестник Ташкентской медицинской академии. –Ташкент: №1, 2019,- С.35-39.
3. Сабируллина Г.И., Шафигуллин М.У., Хаертдинов Н.Н., Зефилов Р.А., Ситдикова Г.Ф. Калиевые каналы в эффектах сероводорода на сократительную активность тонкого кишечника крысы. Вестник науки Сибири. 2015. Спец.выпуск (15).
4. Мохорт Н.А., Самарская И.В. Фармакодинамическая активность активаторов калиевых каналов. *Укр.мед.часопис.* 2003, 6(38) -С. 26-38.
5. Gross I., Toman A., Uhde I., Schwanstecher C., Schwanstecher M. Stoichiometry of potassium channel opener action. *MolPharmacol.* - 1999; 56(6): 1370-1373.
6. Dogan MF, Yildiz O, Arslan SO, Ulusoy KG. Potassium channels in vascular smooth muscle: a pathophysiological and pharmacological perspective. *FundamClinPharmacol.* 2019; Oct;33(5):504-523.
7. Jackson WF. Potassium channels in the peripheral microcirculation. *Microcirculation.* -2005;12(1): 113–127.
8. Jackson WF. Potassium Channels in Regulation of Vascular Smooth Muscle Contraction and Growth. *AdvPharmacol.* -2017.
9. Horowitz B., Ward S.M., Sanders K.M. Cellular and molecular basis for electrical rhythmicity in gastrointestinal muscles. *Annu. Rev. Physiol.* 1999, V. 61. – P.19–43.
10. MuhammedFatihDogan, OguzhanYildiz, SevfullahOktayArslan, Kemal GokhanUlusov. Potassium channels in vascular smooth muscle: a pathophysiological and pharmacological perspective. *Fundamental&Clinical Pharmacology.* -2019. -V. 33.-P.504–523.
11. Nelson MT, Quayle JM. Physiological roles and properties of potassium channels in arterial smooth muscle. *Am J Physiol.* 1995, Apr;268(4 Pt1):C799-822.
12. Sobey C. G. "Potassium channel function in vascular disease," *Arteriosclerosis,Thrombosis, and Vascular Biology.* -2001. -V. 21.-P.28–38.

РЕЗЮМЕ

Ушбу ишда 1-О-бензоилнапеллин ва 6-О-бензоилгетератизин алкалоидларининг каламуш аортасига релаксант таъсири ўрганилди. Алкалоидлар KCl (30 мМ) ёрдамида чакирилган аорта препаратининг кискаришига самарали релаксант таъсир кўрсатади. Глибенкламид алкалоидларининг релаксант таъсирини сезиларли даражада камайтади ва бунинг асосида ушбу алкалоидлар АТФга боғлиқ калий каналларини фаоллашув механизмига таъсир килади деган хулосага келиш мумкин. ТЭА ҳамда 4-аминопиридиннинг глибенкламиддан фарқли 1-О-бензоилнапеллин ва 6-О-бензоилгетератизин билан чакирилган релаксацияга таъсир кўрсатмайди. Бундан ушбу алкалоидларининг каламуш аорта силлиқ мускул хужайрасининг K_{Ca} , K_{V} ва K_{IR} каналларига таъсир қилмаслигини қўришимиз мумкин.

РЕЗЮМЕ

В настоящей работе изучается релаксантное действие алкалоидов 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина на аорты крысы. Данные алкалоиды эффективно расслабляют сокращение аорты, вызываемое KCl (30 мМ). Выяснено, что глибенкламид существенно уменьшает релаксантный эффект алкалоидов, и на основании его можно предположить, что в механизм действия этого соединения вовлечена активация АТФ-зависимых калиевых каналов. В отличие от глибенкламида эффекты ТЭА и 4-аминопиридина на релаксацию, вызываемую 1-О-бензоилнапеллином и 6-О-бензоилгетератизином, были менее выражены и не оказывают существенного влияния на данный процесс. Это указывает на то, что данные алкалоиды существенно не влияют на активность K_{Ca} , K_{V} и K_{IR} -каналов гладкомышечных клеток аорты крысы.

SUMMARY

In our investigation the relaxant effect of the alkaloids 1-O-benzoylnapelline and 6-O-benzoylgeteratisine on the rat aorta was studied. These alkaloids effectively relax the aortic contraction induced by KCl (30 mM). It would be concluded that the glibenclamide significantly reduces the relaxing effect of alkaloids on the basis of it, and can be assumed that the activation of ATP-dependently potassium channels which is involved in the mechanism of action. In contrast to glibenclamide, the effects of TEA, BaCl₂ and 4-aminopyridine on relaxation caused by 1-O-benzoylnapelline and 6-O-benzoylgeteratisine were less pronounced and did not significantly affect this process. This indicates that these alkaloids do not significantly affect the activity of K_{Ca} , K_{V} , and K_{IR} channels of rat aortic smooth muscle cells.

УДК 577.352+612.821.41

КАЛАМУШ АОРТА СИЛЛИҚ МУСКУЛ ХУЖАЙРАСИ КИСКАРИШИГА F-37 ВА N-24 АЛКАЛОИДЛАРИНИНГ РЕЛАКСАНТ ТАЪСИРИНИ ЎРГАНИШ

А.А.Зарипов - докторант

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

А.Т.Есимбетов - биология фанлари номзоди, доцент

Самарқанд ветеринария медицинаси институтини, Нукус филиали

Ш.Н.Жўрақулов – кимё фанлари бўйича фалсафа доктори

ЎзР ФА Ўсимликлар моддалари кимёси институтини

П.Б.Усманов - биология фанлари доктори, профессор

ЎзМУ ҳузуридаги Биофизика ва биокимё институтини

Таянч сўзлар: аорта, саркоплазматик ретикулум, алкалоид, Ca^{2+} канал, кофеин.

Ключевые слова: аорта, саркоплазматик ретикулум, алкалоид, Ca^{2+} канал, кофеин.

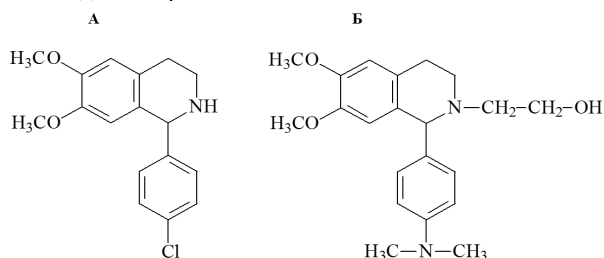
Key words: aorta, sarcoplasmic reticulum, alkaloid, Ca^{2+} channel, caffeine.

Силлиқ мускул хужайраларининг (СМХ) кискариш фаоллиги қон томир тонусини тартибга солишда муҳим роль ўйнайди, бу, ўз навбатида, оптимал қон айланиш ва нормал қон босимини таъминлайди [1]. Шунинг учун СМХ си кискариш фаоллигининг бузилиши юрак қон томир тизими касаллиги бўлган артериал гипертониянинг ривожланишига олиб келади [2]. СМХ нинг кискариш ва бўшашиш жараёнлари учун жаваб берадиган турли хужайра тизимларини тартибга солишда Ca^{2+} ионларининг аҳамияти катта ҳисобланади

[3]. СМХ плазмалеммаси ва саркоплазматик ретикулумда (СР) жойлашган Ca^{2+} -транспорт тизими хужайрада Ca^{2+} гомеостазини таъминлайди [4]. Қон томир тизимида турли патологик жараёнларнинг ривожланишида СР да жойлашган Ca^{2+} транспорт тизимлари яни инозитол 1,4,5-трифосфат рецептори (IP3R), рианодин рецептори (RyR) ва Ca^{2+} -АТФаза (SERCA) муҳим роль ўйнайди [5]. Бунда IP3R аҳамият касб этиб, у α -адренорецептор стимуляцияси орқали фаоллашиб СР даги Ca^{2+} ионларини чиқариши орқали

СМХ ни қисқаришни юзага келтиради [6]. Охири йилларда гипертензия, юракнинг ишемик касалликлари ва юрак етишмовчилиги каби патологияларни даволаш ва олдини олишда сезиларли ютуқларга эришилганлигига қарамасдан, ушбу касалликларни самарали ва тўлиқ даволаш масаласи хали ўз ечимини топмаган [7].

Шуни ҳисобга олган ҳолда, вшбв талқиқот ишининг мақсади изохинолин қатори алкалоидлари – **F-37** (1-(4'-хлорфенил)-6,7-диметокси - 1, 2, 3, 4 – тетрагидроизохинолин) ва **N-24** (1-(4'-Диметиламинофенил)-2β-гидроксиэтил - 6,7 – диметокси - 1, 2, 3, 4 –тетрагидро-изохинолин) нинг каламуш аорта қон-томир препаратининг функционал фаоллигига таъсирини ўрганишдан иборат.

1-расм. F-37 (1-(4'-хлорфенил) - 6, 7 - диметокси-1, 2, 3, 4 - тетрагидроизохинолин) (А) ва N-24 (1-(4'-Диметиламинофенил) - 2β - гидроксиэтил - 6, 7 - диметокси - 1, 2, 3, 4 - тетрагидроизохинолин) (Б) алкалоидларининг кимёвий структура формуласи.

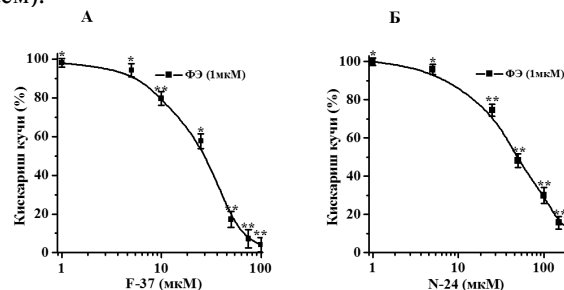
Тадқиқот усуллари ва материаллари. Таҷрибалар изометрик шароитда оқ-зотсиз каламушларнинг (200-250 г) аорта қон-томир препаратларида (~3–4 мм) олиб борилди. Таҷриба ҳайвонлари цервикал дислокация усулида жонсизлантирилди ва кўкрак кафаси очилиб, аорта қон томири жарроҳлик усулида ажратиб олинди ва Кребс – Хенселейт физиологик эритмаси ((мМ): NaCl 120,4; KCl 5; NaHCO₃ 15,5; NaH₂PO₄ 1,2; MgCl₂ 1,2; CaCl₂ 2,5; C₆H₁₂O₆ 11,5, HEPES pH 7.4.) билан перфузияланган махсус камерага (5 мл) жойлаштирилди. Айрим таҷрибалар учун таркибиде Са²⁺ бўлмаган Кребс эритмалар ҳам ишлатилди. Бунинг учун Кребс эритмасига ЭГТА (1 мМ) қўшилди. Физиологик эритмалар карбоген (95%О₂, 5% СО₂) билан оксигенланди ва ҳарорати U-8 ультратермостати ёрдамида +37±05°С да ушлаб турилди. Аорта халқалари Grass FT.03 (Grass-Telefactor, США) датчикига платинали симдан ясалган илгаклар ёрдамида уланади. Бундай ҳолатда аорта халқалари ~60 мин. давомда мувозанатга келгунга қадар ушлаб турилди. Ҳар бир препаратга 1 гр (~10 мН) га мос келадиган бошланғич кучланиш берилди. Қисқариш кучи механотрондан келувчи сигнал кучайтиргичга узатилади ва Endim 621.02. самописеци ёрдамида қайд қилинади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Бизнинг олдинги таҷрибаларимизда F-37 ва N-24 алкалоидларининг каламуш аорта қон томири силлик мускул препаратининг гиперкалийли эритма (50 мМ) ёрдамида юзага келтирилган қисқариш фаоллигига сезиларли даражада релаксант таъсир кўрсатиши ва бу таъсир силлик мускул ҳужайралари плазмолеммасида жойлашган потенциалга боғлиқ фаоллашувчи Са²⁺_L-каналлари блокадаси билан боғлиқлиги таҳмин қилинди [8].

Қон томир силлик мускул ҳужайраси қисқаришида саркоплазматик ретикулумда (СР) жойлашган Са²⁺-транспорт тизимлари муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу сабабли навбатдаги таҷрибаларда алкалоидларнинг аорта қон томири силлик мускул препаратининг релаксант таъсирини α-адренорецептор агонисти- фенилэфрин (1 мкМ) таъсирида юзага

келтирилган қисқариш кучига таъсири ўрганилди. Бунда СР дан цитозолга чикувчи Са²⁺ ионлари ва рецептор орқали бошқарилувчи Са²⁺ каналлари орқали [Са²⁺]_{in} миқдори ортиши натижасида силлик мускул ҳужайрасининг қисқариш жараёни амалга ошади.

Фенилэфрин (1 мкМ) ёрдамида юзага келтирилган каламуш аортаси препаратининг қисқаришига таъсири ўрганилганда F-37 алкалоиди концентрацияга боғлиқ ҳолатда (5- 100 мкМ) кучли релаксант таъсирга эга эканлиги аниқланди. Жумладан, F-37 алкалоиди 5 мкМ концентрацияда аорта препарати қисқариш фаоллиги амплитудасини назоратга нисбатан 5,9±3,4% га сусайтирган бўлса, 100 мкМ концентрацияда 95,9±3,8% га камайтириши аниқланди ва ярим максимал концентрацияси IC₅₀=25,7 мкМ эканлиги маълум бўлди (2А-расм). N-24 алкалоидининг фенилэфрин (1 мкМ) таъсирида юзага келтирилган қисқариш кучига релаксант таъсири ўрганилганда дозага боғлиқ (5-200 мкМ) сезиларли таъсирга эгалиги аниқланди. Бунда 5 мкМ концентрацияда назоратга нисбатан 4,1±2,6% га камайтирган бўлса, 200 мкМ концентрацияда 87,4±4,2% га камайтириши аниқланди ва ярим максимал концентрацияси IC₅₀=46,6 мкМ га тенг бўлди. (2Б-расм).

2-Расм. F-37 ва N-24 алкалоидларининг фенилэфрин (1 мкМ) билан чақирилган каламуш аортаси қисқариш кучига дозага боғлиқ таъсири. Ордината ўқида - ФЭ 1 мкМ ёрдамида чақирилган аорта қисқариш кучи 100% деб олинган. Абсцисса ўқида-алкалоидларнинг концентрацияси келтирилган (барча ҳолатларда ишончлилиқ кўрсаткичи *p<0,05, **p<0,01; n=5-7).

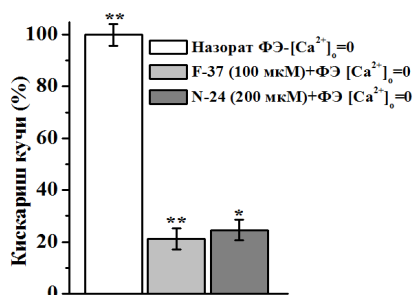
Олинган натижалар ушбу алкалоидларнинг релаксант таъсири нафақат потенциалга боғлиқ фаоллашувчи Са²⁺_L-каналлари блокадаси, балки рецептор орқали бошқарилувчи Са²⁺-каналларининг иштироки борлигини кўрсатади.

Маълумки, фенилэфрин (1 мкМ) таъсирида силлик мускул плазмалеммасида жойлашган α₁-адренорецептор активацияси G-оксили орқали фосфолипаза С (PLC) фаоллашиши, ўз навбатида, фосфатидилинозитол 4,5-дифосфатдан инозитол 1,4,5-трифосфат (IP₃) ва диацилглицерол (DAG) ҳосил бўлишини таъминлайди [9]. Қон томирлар тонусини бир маромда сақланишини таъминлаш учун силлик мускулларнинг қисқариш ва бўшаиш жараёнларини бошқаришда, инозитол 1,4,5-трифосфат рецептори (IP₃R) муҳим рол ўйнайди.

Шунинг учун IP₃R орқали СР дан Са²⁺-ионларини ажратишига F-37 ва N-24 алкалоидларининг таъсирини билиш мақсадида биз навбатдаги таҷрибаларимизни олиб бордик. Са²⁺-ионлари мавжуд бўлмаган шароитда ФЭ ёрдамида юзага келган аорта қисқаришлари асосан IP₃R орқали СР дан ажралаётган Са²⁺-ионлари ҳисобидан таъминланади [10].

Кребс эритмаси [Са²⁺]_{out}=0 мМ шароитда фенилэфрин (1 мкМ) ёрдамида юзага келтирилган қисқариш кучи нормал Кребс эритмаси [Са²⁺]_{out}=2.5 мМ шароитидагига нисбатан кам эканлиги аниқланди. Бунда қисқариш кучи СР IP₃R орқали цитозолга Са²⁺ ионларининг чиқиши билан боғлиқ ҳисобланади ва ушбу шароитда F-37 (100 мкМ) концентрацияда қисқариш кучини назоратга нисбатан 78,8±4,1% га, N-

24 (200 мкМ) концентрацияда $75,4 \pm 3,9\%$ га камай-тириши аниқланди (3-расм).

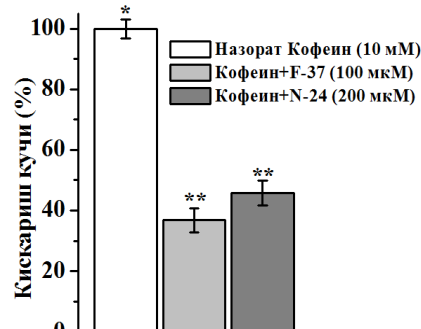

3-расм. Ca^{2+} -ионлари мавжуд бўлмаган Кребс эритмасида фенилэфрин билан чақирилган каламуш аортаси қисқаришига F-37 ва N-24 алкалоидларининг таъсири. Ордината ўқида -1 мкМ ФЭ ёрдамида чақирилган аорта қисқариш кучи 100% деб олинган. (барча ҳолатларда ишончлилиқ кўрсаткичи $*p < 0,05$, $**p < 0,01$; $n=6$)

Олинган натижалар F-37 ва N-24 алкалоидларининг релаксат таъсири плазмалеммада жойлашган рецепторга боғлиқ фаоллашувчи Ca^{2+} -каналли ва шунингдек, CP Ca^{2+} -каналли (IP₃R) блокадаси билан боғлиқлигини тахмин қилиш имконини беради.

Ушбу тахминни тасдиқлаш учун навбатдаги тажрибалар кофеин иштирокида амалга оширилди. Маълумки, кофеин таъсирида силлиқ мускул хужайрасида CP да жойлашган рианодин рецептори (RyR) фаоллашуви таъсирида CP дан Ca^{2+} ионларининг цитозолга чиқиши амалга ошади [11]. Тажрибаларда биз F-37 ва N-24 алкалоидларининг CP Ca^{2+} -транспорт тизими фаоллигига таъсирини кофеин ёрдамида ўргандик. Кребс эритмасида $[Ca^{2+}]_{out}$ ионлари мавжуд эмас шароитда бажарилган тажрибаларда кофеиннинг (10 мМ) аорта қисқариш кучини чақиритиши фенилэфрин (1 мкМ) билан чақирилган аорта қисқариш кучига нисбатан кам эканлиги аниқланди. Ушбу тажрибаларда ўрганилаётган алкалоидларни дозага боғлиқ равишда

олдиндан инкубация қилиш билан кофеин индукциялаган аорта қисқаришларини сусайитириши аниқланди. Бунда инкубация муҳитида F-37 (100 мкМ) ва N-24 (200 мкМ) мавжуд Ca^{2+} сиз шароитда кофеин билан индукциялаган аорта силлиқ мускул қисқариш кучини назоратга нисбатан $63,2 \pm 3,9\%$, $54,3 \pm 4,1\%$ га камайитирилганлиги аниқланди (4-расм).

4-расм. Ca^{2+} -ионлари мавжуд бўлмаган Кребс эритмасида кофеин ёрдамида чақирилган каламуш аортаси қисқаришига F-37 ва N-24 алкалоидларининг таъсири. Ордината ўқида – аорта препаратининг кофеин (10 мМ) ёрдамида чақирилган қисқариш кучи 100% деб олинган. (барча ҳолатларда ишончлилиқ кўрсаткичи $*p < 0,05$, $**p < 0,01$; $n=5$).

Ушбу натижалар шуни кўрсатдики, ўрганилаётган алкалоидлар инкубация муҳитида Ca^{2+} -ионлар мавжуд бўлмаган шароитда фенилэфрин ва кофеин индукциялаган аорта силлиқ мускул қисқаришларини самарали сусайтиради.

Хулоса. Олинган натижалар F-37 ва N-24 алкалоидларининг силлиқ мускул хужайраларига релаксат таъсири плазмалеммада жойлашган потенциалга боғлиқ Ca^{2+} -каналли [8] билан бирга рецепторга боғлиқ фаоллашувчи Ca^{2+} -каналли ҳамда CP Ca^{2+} -каналли (IP₃R) блокадаси билан боғлиқлигини тахмин қилиш имконини беради.

Адабиётлар

1. Tykocki N.R., Boerman E.M., Jackson W.F. Smooth muscle ion channels and regulation of vascular tone in resistance arteries and arterioles. *Compr. Physiol.* 2017 Mar 16;7(2) 485-581.
2. Jackson W.F. Ion channels and vascular tone. *Hypertension.* 2000; 35:173-178.
3. Cribbs L. Vascular smooth muscle calcium channels. *Circulation Research.* 2001, v/89, 560-562.
4. Wray S. and Burdya T. Sarcoplasmic Reticulum Function in Smooth Muscle. *Physiol Rev* 90: 113-178, 2010.
5. Chalmers S., Olson M.L., MacMillan D., Rainbow R.D., McCarron J.G. Ion channels in smooth muscle: Regulation by the sarcoplasmic reticulum and mitochondria. *Cell Calcium.* – 2007. – 42. – P. 447-466.
6. Endo M. Calcium release from the sarcoplasmic reticulum // *Physiol Rev.* – 1977. – V.57(1). – P. 71-108.
7. Wier W.G., Morgan K.G. Alpha- adrenergic signaling mechanism in contraction of resistance arteries. *Rev. Physiol. Biochem. Pharmacol.* 2003, v.150, 91-139
8. Зарипов А.А., Есимбетов А.Т., Усманов П.Б., Журакулов Ш.Н. Вазорелаксантное действие алкалоида 1-(4'-хлорфенил)-6,7-диметокси-1,2,3,4-тетрагидроизохинолин на функциональную активность гладкомышечных клеток аорты крысы. *Universum*–2019. Выпуск: 11(65). –С. 32-35.
9. Chutkow W.A., Pu J., Wheeler M.T., Wada T., Makielski J.C., Burant C.F., McNally E.M. Episodic coronary artery vasospasm and hypertension develop in the absence of Sur2 K_{ATP} channels // *J. Clin. Invest.* – 2002. – V.110. – P.203-208.
10. Taylor C. Regulation of IP₃ receptors by cyclic AMP // *Cell Calcium.* – 2017. – V.63. – P. 48-52.
11. Watanabe C., Yamamoto I., Hirano K., Kobayashi S., Kanaide H. Mechanisms of caffeine-induced contraction and relaxation of rat aortic smooth muscle // *J Physiol.* – 1992. – V.456. – P. 193-213.

РЕЗЮМЕ

Каламуш аорта силлиқ мускул хужайраси функциональ фаоллигига F-37 ва N-24 алкалоидларининг таъсири ўрганилди. Каламуш аортаси силлиқ мускули қисқаришини баҳолаш фенилэфрин ёрдамида чақирилган қисқариш шароитида механографик қурилма ва FT-03 механотрони (Grass-Telefactor, АҚШ) ёрдамида амалга оширилди. Олинган натижалар таҳлилигига кўра, F-37 (5-100 мкМ) ва N-24 (5-200 мкМ) алкалоидлари дозага боғлиқ каламуш аорта препаратига релаксанли таъсир кўрсатади ($IC_{50}=25,7$ мкМ ва $IC_{50}=46,6$ мкМ, $n = 7$). Шу билан бирга ушбу алкалоидлар фенилэфрин ва кофеин билан чақирилган аорта препаратининг қисқаришини Ca^{2+} сиз муҳитда ҳам самарали сусайитириши аниқланди. Хулоса қилиб айтганда, ушбу F-37 ва N-24 алкалоидлари яққол ифодаланган релаксат таъсирга эга бўлиб, бу таъсир турли хил Ca^{2+} -транспорт тизимлари, жумладан, сарколеммада жойлашган рецепторга боғлиқ Ca^{2+} -каналли орқали Ca^{2+} ионларининг кириши, шунингдек, унинг CP дан чиқиши сусайиши билан боғлиқлиги тахмин қилинди.

РЕЗЮМЕ

В работе изучено действие алкалоидов F-37 и N-24 на функциональную активность гладкомышечных клеток аорты крысы. Оценку сократительной активности гладкой мускулатуры аорты крысы проводили с помощью механографической установки и механотрона FT-03 (Grass-Telefactor, США) в условиях фенилэфрин-индуцированной контрактуры. Результаты показали, что

алкалоиды F-37 (5-100 мкМ) и N-24 (5-200 мкМ) вызывают дозозависимую релаксацию препарата аорты крысы ($IC_{50}=25.7$ мкМ и $IC_{50}=46.6$ мкМ, $n = 7$). Эти алкалоиды также эффективно подавляют сокращения аорты, индуцированные фенилэфрином и кофеином в условиях отсутствия ионов Ca^{2+} в среде инкубации. В заключение можно сказать, что алкалоиды F-37 и N-24 обладают выраженным релаксантным эффектом, который обусловлен подавлением транспорта ионов Ca^{2+} через различные Ca^{2+} -транспортирующие системы, включая рецептор-управляемые Ca^{2+} каналы сарколеммы, а также их высвобождения из СР.

SUMMARY

In the work the effect of alkaloids F-37 and N-24 on the functional activity of the rat aorta smooth muscle cells has been investigated. Contractile activity of rat aortic smooth muscle, precontracted with high phenylephrine, was evaluated by mechanographic technique using isometric force transducer FT-03 (Grass-Telefactor, USA). Results show that alkaloids F-37 (5-100 мкМ) and N-24 (5-200 мкМ) induced concentration-dependent relaxation ($IC_{50}=25.7$ мкМ and $IC_{50}=46.6$ мкМ, $n = 7$) of rat aortic rings. These alkaloids also significantly have reduced the contractions of aortic rings induced by phenylephrine and caffeine in Ca^{2+} -free medium. In conclusion we can say that alkaloids F-37 and N-24 possess potent relaxant effect which is related to inhibition of Ca^{2+} transport through multiple Ca^{2+} pathways, including receptor-operated Ca^{2+} -channels, as well as, Ca^{2+} release from sarcoplasmic reticulum.

УДК: 631.481; 626.87

НАВОИЙ ВИЛОЯТИ СУҒОРИЛАДИГАН СУР ТУСЛИ ҚҶНҒИР ҲТЛОҚЛИ ТУПРОҚЛАРИНИНГ ТУПРОҚ-МЕЛИОРАТИВ ТАВСИФИ

А.Ж.Қушаков - биология фанлари номзоди, доцент

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мелиорация, тупроқ, геоморфология, шўрланиш, гумус, фосфор, сур тусли қўнғир, ўтлоқли, литология, гипс, агротехник.

Ключевые слова: мелиоративность, почва, геоморфология, засоленность почвы, гумус, фосфор, серо-буро-луговой, литология, гипс, агротехнический.

Key words: reclamation, soil, geomorphology, salinization, humus, phosphorus, gray brown meadow, lithology, gypsum, agrotechnical.

Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерларида шўрланган тупроқлар майдони 2 млн 48 минг га бўлиб, шундан 1 млн 743.6 минг гектари (72.1%) турли даражада шўрланган тупроқларни ташкил этади. Шу жумладан, Навоий вилоятининг жами 96,8 га суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларида шўрланган тупроқлар майдони 62,4 минг га (64,5%) турли даражада шўрланиш жараёнларига чалинган (Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерларининг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. Тошкент, "Университет" нашриёти, 2018) [1].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 24 февралдаги №39-сонли "2013-2017-йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича Давлат дастурининг сўзсиз бажарилишини таъминлашга доир қўшимча чора - тадбирлар тўғрисида"ги қарорларида мамлакатимизда суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларида шўрланган тупроқларни ўрганиш ва шўрланишнинг олдини олиш ишларини амалга ошириш кўрсатиб ўтилган.

Илмий-тадқиқотларда тупроқларда об - ҳавонинг иссиқлиги, аллювиал, агроирригацион ва лёсс жинсларда жойлашган сизот сувларининг буғланиши ва улар таркибидаги осон эрувчан тузларнинг тупроқ юза қатламларида тўпланиши иккиламчи шўрланиш жараёнлари ривожланишининг асосий сабаблари сифатида кўрсатилган. Шунингдек, бу жараёнлар Навоий вилояти ҳудудида тарқалган сур тусли қўнғир ўтлоқли тупроқларда табиий антропоген омиллар таъсирида сизот сувларнинг сатҳи ер юзасига яқинлашиб (1-3 м), уларнинг минераллашганлик даражасининг 3-5 г/л дан ортиши натижасида тупроқлар таркибидаги осон эрувчан тузлар тупроқлар профилининг устки ва ўрта қисмларида йиғилиб иккиламчи шўрланиш жараёнларини ривожлантирмоқда [5].

Олиб борилган тадқиқот натижалари чўл минтақаси тоғ олди ҳудудларидаги сур тусли қўнғир ўтлоқли тупроқларнинг мелиоратив-экологик ҳолати ҳамда унумдорлигини яхшилаш ва экинлар ҳосилдорлигини ошириш борасида олиб борилаётган Давлат ер кадастри ва мониторингини амалда бажариш учун муҳим аҳамият касб этади [4].

Бунда кўзда тутилган асосий мақсад - тадқиқотларда олинган тупроқ намуналарини таҳлил маълумотлари асосида ҳудуд суғориладиган ер майдонлари тупроқларининг шўрланганлик даражаси ва шўрланишнинг

тупроқ унумдорлиги кўрсатадиган салбий таъсирини аниқлаш ва тупроқларнинг шўрланишининг олдини олиш бўйича илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида жойлашган, Навоий вилояти Кармана тумани суғориладиган тупроқлари тадқиқот объекти сифатида танланди.

Тадқиқотлар Ўзбекистон Республикасида "Давлат ер кадастрини юритиш учун тупроқ тадқиқотларини бажариш ва тупроқ карталарини тузиш бўйича йўриқнома" (2013) шунингдек, қиёсий-геокимёвий ва лаборатория-аналитик таҳлил услублари асосида бажарилди.

Навоий вилояти Кармана туманининг умумий ер майдони 16982,0 гектарни ташкил этади. Кармана тумани ўзининг географик жойлашиш ўрнига кўра, Турон субтропик иқлим минтақасининг Ўрта Осиё курук континентал иқлим области (провинцияси)га киради ва тоғ олди ярим чўл зонасига мансуб ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Худуднинг умумий иқлим шароити икки омил: чўл иқлими ва тоғ олди чала чўллари иқлими таъсирида шаклланади. Иқлимнинг текислик ва тоғ олди ҳудудларида кескин континентал куруқлиги, шимолда гипсометрик баланд тоғ олди ерларида ҳаво ҳароратининг пасайиши, қуёш радиацияси, кунлик, ойлик, йиллик ва фаслларда ҳароратнинг катта оралиқда тебраниб туриши ва атмосфера ёгинларининг йил давомида нотекис тақсимланишида ўз аксини топади [5].

Худуддаги тўлқинсимон кенг текисликлар қадимги тўртламчи даврнинг турли мураккаб ётқизикларидан ташкил топган бўлиб, Геоморфологик нуқтаи назардан Нурута тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирларидан лёссимон ва аллювиал-пролювиал ётқизикларидан ҳосил бўлган тоғ олди кия текисликда жанубга томон пасайиб боради. Худуд ерлари денгиз сатҳидан 400-650 м баландликда жойлашган. Худуднинг сур тусли қўнғир ўтлоқли тупроқлари турли литологик, гидрогеологик шароитларида ривожланган [2].

Ўзбекистон Республикаси "Ергеодезкадаст" давлат қўмитаси "Ўздаверлойдиха" институти Бухоро филиали маълумотларига кўра, бу тупроқларнинг ўзига хос хусусиятлари - шамол ва сув эрозияси ҳамда шўрланиш жараёнларига мойиллиги, чиринди (гумус) ва бошқа озукка моддаларининг камлиги, уларнинг ҳаракатчан шакллари билан кам таъминланганлиги, грунт сувларининг сатҳи нисбатан чуқурроқ, кучсиз минераллашган, тупроқлари асосан оғир ва ўрта қумоқли механик таркибдан иборат бўлиб физик лой фракциялари микдори 33.4-47,5% кўрсаткичларда кузатилади. (1-жадвал).

Тупроқнинг механик таркиби

ККесма №	Қатлам чуқурли- ги, см	Тупроқ заррачалари микдори % да ўлчами мм да								Тупроқ
		>0.25	0.25- 0.1	0.1-0.5	0.05- 0.01	0.01- 0.005	0.005- 0.001	<0.001	Физик лой (<0.01мм)	
Деллювиал пролювиал ётқизиклардан ташкил топган .Маликчўл платоси.										
Сўр тусли қўғир ўтлоки тупроқлар										
ААК1	0-27	0,34	0,22	20,28	38,32	14,02	13,62	15,08	40,80	Ўрта қумок
	27-45	0,31	0,35	40,06	20,82	22,00	14,00	8,82	38,46	Ўрта қумок
Қатламли аллювиал ётқизиклардан ташкил топган Зарафшон дарёси I-II-соҳил терассаси										
Сўғориладиган аллювиал ўтлоки тупроқлар										
ААК5	0-49	0,10	0,17	37,33	25,08	9,34	11,37	13,90	37,3	Оғир қумок
	49-80	0,26	0,20	18,50	38,40	25,20	21,10	15,01	42,64	Оғир қумок

Тупроқнинг устки ҳайдалма қатламидаги гумус микдори ўртача 0,70-0,88% ни, ҳаракатчан фосфор ўртача- 9,4-15мг/кг ва алмашинувчи калий - 127-136 мг/кг ни ташкил этади. Мазкур сур тусли қўғир ўтлоқи тупроқларининг ўзига хос хусусиятлари - гумус қатламининг қисқалиги бўлиб, уларнинг устки қатламлари сугориш ва атмосфера ёғинлари таъсирида турли даражада ювилиш жараёнларига учраган, айрим майдонларда устди горизонтлар ювилиб, карбонатли унумдорлиги паст қатламлар ер юзасига яқин жойлашган. Айрим тупроқ айирмаларини ҳисобга олмаганда ҳаракатчан фосфор ва калий микдорига кўра камбағал (2-жадвал). Ушбу ҳудуднинг табиий ва сунъий кам зовурлашган текислик қисми асосий майдонларида ерларни юқори меъёрларда сугориш ва бошқа бир қатор омиллар грунт сувларининг ер юзасига кўтарилишига имкон яратмоқда, бу ҳолат ўз навбатида тупроқда туз тўпланиш ва қайта шўрланиш жараёнларини ривожлантирган.

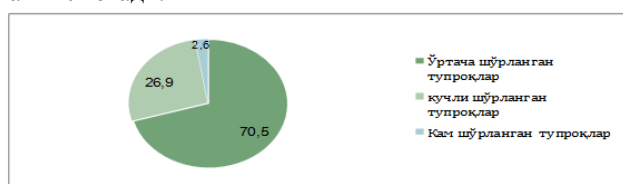
2-жадвал

Тупроқлардаги гумус ва озуқа моддаларининг микдор кўрсаткичлари

Кесма №	Қатлам чуқурлиги, см	Чиринди, %	P ₂ O ₅ , мг/кг	K ₂ O, мг/кг
Деллювиал пролювиал ётқиқлардан ташкил топган .Маликчўл платоси.				
Сур тусли қўғир ўтлоқи тупроқлар				
АК1	0-27	0,70	9,4	127
	27-45	0,50	8,6	109
Қатламли аллювиал ётқиқлардан ташкил топган Зарафшон дарёси I-II-соҳил терассаси				
Сугориладиган аллювиал ўтлоқи тупроқлар				
АК5	0-49	0,88	15	136
	49-80	0,20	6,3	100

Айрим ҳудудларда ер ости сувларининг сатҳи 2-3 м ва ундан ортиқ чуқурликда кузатилса, текислик қисмининг асосий майдонларида 1-2,0 метр атрофида кузатилади, вегетация даврида 1 м гача кўтарилади, мавсумий тебраниш амплитудаси 1,0-1,5 метрни ташкил этади. Айниқса, текисликнинг ботиқ, пасткамлик ерларида ер ости сувлари оқими деярли таъминланмаган шароитда сувда осон эрувчи тузлар микдори ортиб, тупроқлар ва грунт сувларидаги дастлабки шўрланиш типи асосан сульфат-хлоридли ва хлорли шўрланиш типига айланиб бормоқда. Шўрланмаган ва кам шўрланган тупроқлар гуруҳида курук қолдиқ (0,102-0,110%), осон эрувчан тузлар (NaCl, Na₂SO₄, MgSO₄) ташкил қилади. ўртача шўрланган айирмаларда, аксинча курук қолдиқнинг микдори 1,120-2,324% ни, кучли шўрланган айирмаларида эса 2,729-3,598% ни ташкил этади. Куйи горизонтларда тузлар микдори 0,165-0,199% гача камаяди. Хлор ва сульфат ионларининг микдорлари 0-32 см чуқурликда мос равишда 0,655 ва 1,180% кўрсаткичларида қайд этилади. Ҳудуднинг сугориладиган тупроқларидаги гипс (CaSO₄ • 2H₂O) турли шакллар ва микдорлари тупроқ қатламларида турли 50, 70, 100 см дан, 120 см гача чуқурликларда учрайди.

Ҳудудининг гидрогеологик шароитларининг йил давомида динамик ўзгариб туриши ва сугориш билан боғлиқ тадбирлар натижасида, турли даражада шўрланган. Ҳудудда мавжуд 16982.0 гектар кишлок хўжалик сугориладиган ер майдонларида, кучли шўрланган ер-майдонлари 445.6 гектарни ёки умумий сугориладиган ерларнинг 2.6% ини, ўртача шўрланган ерлар майдони 4555.7 гектар (26.9%)ини, кам шўрланган ерлар майдони 11980.6 гектар (70.5 %)ини ташкил этади.

1-расм. Навоий вилояти Кармана тумани сугориладиган ерларининг шўрланиш даражаси бўйича ер майдонлари (% ҳисобида).

Шўрланиш генезиси ва тузлар миграциясининг боришида табиий жараёнлар сугориш, мелиорация ва агротехниканинг мураккаб мажмуалари ҳам қатта таъсир кўрсатади. Сугориладиган ҳудудлар учун шўрланган тупроқларни тавсифловчи муҳим ва осон қисқаландуриш кўрсаткичи – бу тупроқнинг 0-1 метрлик қатламидаги тузлар микдорининг (захира) ўртача солиштирма микдорлари ҳисобланиб, бу микдорий кўрсаткич, масалан, тупроқдан шўр ювиш ишларида чиқариб юборилиши зарур бўлган тузларнинг умумий микдори тўғрисида тасаввур беради[3].

Ўрганилган ҳудуд сур тусли қўғир-ўтлоқи тупроқларининг устки 0-1 метрлик қатламидаги тузлар захираи хўжаликларнинг табиий шароитлари билан бир қаторда антропоген омиллар ва деҳқончилик маданиятига боғлиқ ҳолда шаклланиб. Шўрланиш химизмига кўра сульфатли, айрим ҳолларда хлорид-сульфатли шўрланиш типларидан иборат. Кучли шўрланган тупроқларнинг устки 0-1 метрли қатламидаги тузларнинг умумий микдори кескин ортганлиги тахлил натижаларида аниқланди.

Навоий вилояти Кармана тумани сугориладиган ерлари турли даражада шўрланган, турли механик таркиб ва шўрланиш типларидан иборат бўлиб, тупроқ-мелиоратив ҳолати бошқа бир қатор чўл ҳудудларига қараганда оғирроқ ҳисобланиб, шўрланиш жараёнининг олдини олиш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва саклаш мақсадларида сугориладиган асосий майдонларда тупроқлар шўрланишига қарши кураш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, экинлар ҳосилдорлигини ошириш мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

1) Кармана тумани ҳудудидаги асосий тупроқ типлари ва типчаларининг морфологик тузилиши, белгилари, физикавий ва кимёвий хосса-хусусиятларини антропоген омиллар таъсирида ўзгаришини ўрганиш;

2) Бугунги кунда мавжуд коллектор-зовур тизимларини тозалаш ва улардаги ер усти ва ер ости сизот сувларининг оқовалигини таъминлаш;

3) Амалдаги коллектор-зовур тармоқлари тизимида

тоғ олди текисликлари тупроқларидаги шўр тўпланиш шакллари хисобга олган ҳолда гидроморф сув режимини (грунт сувлари 1,5-2,5 м да), ярим гидроморф сув режимига (2,5-3,0 м га) ўтказиш, грунт сувларининг сатҳи “критик чуқурлик”дан (2,5-3,0 м) пастда ушлаб турилиши зарур;

4) Кармана тумани ҳудуди нишаб тўлқинсимон пролювиал, текисликларда ривожланган, турли туз

микдори ва шаклига эга бўлган шўр тупроқларнинг она жинсига, механик таркибига, гипс ва қатлам калинлигига ҳамда хлор ионининг дастлабки микдорига, сизот сувларининг чуқурлиги ва минераллашиш даражасига қараб, шўр ювиш ишларининг муддат ва меъёрларини аниқлаш бўйича илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон суғориладиган ерларининг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. –Тошкент: “Университет”, 2018.
2. Кўзиев Р.Қ., Сектименко В.Е., Исмонов А.Ж. Ўзбекистон Республикаси тупроқ қопламалари Атласи. -Тошкент: 2010.
3. Кушаков А. Ж. Маликчўл тоғ олди текисликларининг суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқларидаги шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Б.ф.н. дисс. автореферати. -Тошкент: ТАИТДИ, 2007, 28-б.
4. Кушаков А.Ж. Ўзбекистон Республикаси чўл зонаси сур тусли қўнғир тупроқларининг шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Монография. -Навоий: НДПИ: 2017, 136-б.
5. Артикова Х.Т. Почвы Бухарского оазиса и изменение под влиянием орошения. Автореф. дисс. канд. биол. наук. -Ташкент: ГосНИИПА, 2005, -С. 25.

РЕЗЮМЕ

Мамлакатимизнинг чўл минтақаси тоғ олди текисликлари, сур тусли қўнғир ўтлоқи гипслашган тупроқларда турли табиий омиллар таъсирида шўрланиш жараёнлари пайдо бўлмоқда. Тупроқлардаги шўрланиш жараёнларининг олдини олиш ва уларни тадқиқ этиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш, тупроқларнинг унумдорлигини ошириш ва улардан оқилона фойдаланиш услубларини яратиш зарур.

РЕЗЮМЕ

Под влиянием различных природных факторов процессы засоления происходят в серо-буро-луговых гипсовых почвах в предгорьях пустынных районов. В данной статье указывается необходимость предотвращения и изучения процессов засоления почв, для того чтобы улучшить мелиорацию земель, повысить плодородие почв и разработать методы их рационального использования.

SUMMARY

Under the influence of various natural factors salinization processes are occurring in the gray-brown-meadow gypsum soils in the foothills of desert regions. The article discusses the necessity of preventing and studying the soil salinization processes, in order to improve the reclamation of lands, to increase soil fertility and develop methods for their rational use.

ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАРДА КАСАЛЛИКНИНГ ИЧКИ МАНЗАРАСИ

Д.А.Уразбаева – психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Ургенч давлат университети

Таянч сўзлар: психология, психоонкология, бемор, касалликка муносабат, шахс.

Ключевые слова. психология, психоонкология, пациент, отношение к болезни, личность.

Key words: psychology, psychooncology, patient, attitude to the disease, personality.

Ҳозирги даврда психик ва соматик жараёнларнинг ўзаро алоқалари масалалари билан психосоматик тиббиёт (психосоматика) шуғулланади. Психосоматик тиббиёт беморни фақатгина касал органни кўрувчи эмас, балки бир бутун яхлит сифатида ўрганади. Психосоматика баъзи касалликларнинг сабаблари ва инсон соматик реакцияларини тушунишга имконият беради [1].

Онкологияни ўрганиш давомида долзарб масалалардан бири онкологик беморларнинг психосоциал ҳолати ҳисобланади. Хавфли ўсма ёки рақ-ўзида кучли стрессли юкланиш билан касалликлардан бири эканлиги барчага маълум. Онкологик касалликлар бошқа оғир касалликлар каби кўпгина беморларда сурункали психологик стрессни вужудга келтиради.

Онкологик беморларга психологик стресснинг таъсири ҳақидаги жаҳон илмий адабиётларда келтирилган маълумотларга кўра, беморнинг нафақат касаллиқни кечиртириш, балки ижтимоий-психологик реабилитацияси ҳам, оила ва жамиятга тўлиқ фаол ҳаётга қайтиши ҳам, касалликнинг қайталаниши эҳтимолининг камайиши ҳам, кўпинча унинг касалликка муносабатига, руҳий ҳолатига, иродасига, ҳасталик билан курашишга йўналтирилган фаол позициясига боғлиқ [2].

Онкологик касалхоналарда асосий психологик муаммолардан бири шахснинг касалликка реакцияси масаласидир. Даволанишнинг умумий муваффақияти беморнинг ўз касаллигига муносабатига боғлиқ.

Рус клиник психологияси соматопсихик йўналиш доирасида ишлаб чиқилган “касалликнинг субъектив (ички) кўриниши” концепцияси рус психологи А.Р.Лурия томонидан фанга киритилган. У А.Р.Гольдштейннинг “касалликнинг аутопластик кўриниши” ғоясини ривожлантириб, касалликка чидамликнинг шаклланиши ва касаллик кечиши характери беморнинг ўз касаллигига муносабати фаоллигига, ўз ички дунёси ва атроф реалликка боғлиқлигига урғун бериб, 1935 йилда

“Касалликнинг ички манзараси ва ятроген касалликлар” номли асарида мазкур масалани тўла ёритиб берган. У касалликнинг кўринишини 2 га ажратган:

1. Касалликнинг ташқи манзарасини - врачнинг махсус тадқиқот услубларини қўллаши ёрдамида оладиган, қайд қилинадиган ва изоҳладиган объектив маълумотлар, деб тушунган;

2. Касалликнинг ички манзараси - бу беморнинг касаллиги бўйича барча кечинмалари, касалликнинг сабаблари ҳақидаги, барча ҳислари ва умумий ўзини ҳис қилиши жамланмаси, деб тушунган. Бу “беморнинг мураккаб барча идрок ва ҳисларининг, эмоцияларининг, аффектларининг, конфликтларининг, психик кечинма ва жароҳатларининг уйғунлигидан ташкил топган катта ички дунёсидир”.

А.Р.Лурия беморларнинг шикоятини баҳолашда, бемор билан унинг касаллигини муҳокама қилишда эҳтиёткорликка чакирган, акс ҳолда ноаниқ, субъектив эмоциялар билан ифодаланган врачнинг сўзини беморнинг идрок қилиши унинг ҳолатини ёмонлашишига ва ҳатто психик бузилишлар сабабисига (ятрогения) айланиб қолишини, айтган. Касалликнинг ички манзараси махсус тиббий усуллар ва ускуналар ёрдамида тадқиқ қилинадиган, объектив кўринишларнинг тўплами - бузилишнинг аллопластик манзарасига қарама-қарши туради [8].

А.Р.Лурия ўзининг “Касалликнинг ички манзараси ва ятроген касалликлар” (1977) номли асарида А.Гольдштейннинг “касалликнинг аутопластик манзараси” ғоясини давом қилдириб, касалликнинг ички манзараси тизимини 2 компонентдан ташкил топганлигини уқтиради:

Сензитив – ўзида беморнинг айнан конкрет касаллик ёки патологик ўзгаришдан келиб чиққан умумий ҳолати, айнан субъект кечинмаларини изоҳлайдиган ҳисларни мужассамлаштиради [8].

Интеллектуал-беморда ўз касаллиги ҳақида фикрлашдан келиб чиқадиган, ўзини ҳис қилиши ва ҳолатлари (бошқачасига айтганда касаллиқни рационал баҳолаш), баъзида бу тасаввурлар реал соматик базага

эга бўлмайди. У сензитив даража ост тузилиши хисобланади. Мазкур типлаштириш ўша даврларда тиббиётда мавжуд бўлган соматик ва психик дихотомияни акс эттиради [7].

Клиник психологияда бузилишларнинг субъектив томонларини ўрганишда қуйидаги атамалар ишлатилади: “касалликни бошдан кечириш”, “касалликни англаш”, “соматозогнозия”. Бу тушунчаларнинг ҳар бири касаллик ҳолатига психологик реакцияларнинг алоҳида томонларини билдиради. Масалан, “касалликни бошдан кечириш” тушунчаси инсон ўз касаллигига эмоционал муносабат урғусини беради, “касалликни англаш” тушунчаси эса, муносабатнинг рационал компонентини, ўз ҳолатини интеллектуал изохлашни, “соматозогнозия” тушунчаси ўз ҳолатининг оғирлик даражасини билишни баҳолаш, касаллик аҳамиятининг вақтли перспективасини баҳолаш (касалликкача ким бўлган, ҳозир ким, кейин нима бўлади) маъноларини англатади. Касалликнинг ички манзараси тушунчаси саломатликнинг бузилишига инсон муносабатининг юқоридаги Эга жиҳатини ҳам қамраб олади.

Р.Конечный ва М.Боухаллар касалликнинг ички манзарасини, шунингдек, касалликни енгилитиш билан боғлиқ иродавий томонларини аниқлашни тақлиф қилганлар. Касалликнинг субъектив манзараси мазмуни қуйидаги қатор омиллар таъсири билан боғлиқ:

- бузилишнинг характери (ўткир ёки сурункали, оғрикнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, косметик дефектлари, фаолиятда ёки ҳулқда олдинги имкониятларнинг сақланганиши ёки чекланиши ва бошқалар);

- бузилиш билан ҳаёт ҳолати (янги муаммоларнинг пайдо бўлиши, стигматизация, дискриминация ва бошқалар);

- беморнинг шахсий хусусиятлари;

- бузилишнинг ривожланишига ижтимоий мавқеи

Шахсда касаллик ички манзараси мазмунига боғлиқ ҳолда ўз касаллигига муносабатнинг турли хил типлари ривожланиши мумкин, уларнинг орасида энг кўп учрайдиганлари: адекват, бепарво, инкор қилувчи, қабул қилувчи, ипохондрик, рентли, лоқайд [3].

Касалликнинг ички манзарасини билиш адекват психокоррекцион тадбирларни ёки дискомфорт ҳисларни бартараф қилишга йўналтирилган, ёки кечинмалар модаллигининг ўзгариши, касаллик ҳолатига конструктив мослашиш бўйича жадаллашиш активизациясини, ёки ўз ҳолатининг рационализация усулларини ва когнитив установақларини коррекциялашида танлаш имконини беради.

Касалликдан таъсирланишнинг патологик шакллари қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- Гиперсоматозогнозиялар (касалликнинг оғирлигини ва оқибатларини бўрттириб юбориш билан соматик изтиробнинг юқори субъектив аҳамиятини ошириш);

- Гипосоматозогнозиялар (соматик изтиробни, унинг оғирлигини ва эҳтимолий оқибатларини назар-писанд қилмаслик);

- Диссоматозогнозиялар (касаллик билан боғлиқ аниқ фойдани қўлга киритиш мақсадида касалликни баҳолашнинг онгли бузиб кўрсатилиши) [3].

Касалликдан таъсирланишнинг кўп сонли патологик шакллари тизимини В. Личко 6 та тип “касаллик кечинмалари” тизимига тизимлаштирган. Улар: 1) депрессив; 2) дистим; 3) ипохондрик; 4) фобияли; 5) истероидли; 6) эйфорик-анозогнозияли [7].

А.В.Квасенко, Ю.Г.Зубарев касалликдан таъсирланишнинг патологик вариантларини депрессив, фобияли, истерик, ипохондрик ва анозогнозияли касалларга ажратган [4].

Касалликка муносабат типининг чех олимлари Р. Конечный ва М.Боухаллар типологияси юқоридаги санаб ўтган типологиядан фарқ қилади. Касалликка муносабат типининг нисбатан “меъёрий” ҳолатини улар қуйидагиларга ажратади:

- беписандлик (касалликнинг жиддийлигини паст баҳолаш, даволаниш бўйича тавсияларни менсимаслик, касаллик башоратига асоссиз оптимизм,);

- инкор қилувчи (диссимуляцияни қўшган ҳолда касаллик фактини менсимаслик);

- нозофобияли (бемор касали билан боғлиқ хавфни тушунган ҳолда, бўрттириш, лекин уларни енгилитиш ҳолатида эмас);

- ипохондрик (бемор асоссиз равишда оғир касалликдан азият чекишини пайқаган ёки амин бўлган, ёки касалликнинг жиддийлигини оширган);

- нозофилли (бемор касаллик уни ёқимсиз мажбуриятлардан озод қилганлигидан қониқиш олади);

- утилитар (нозофил реакцияларнинг юқори кўриниши- касалликдан маънавий ёки моддий фойда олиш) [3].

Касалликка муносабат типининг мазкур тизимида невротик даражадаги классик синдромлар қатори, касалликка муносабатнинг алоҳида вариантлари сифатида беморларнинг установақларига, ҳулқда мужассамлаштирган ҳимоя механизмларига ва касалликни енгилитишда врачлар билан ҳамкорликка тайёргарликнинг йўқлигига бўлинади.

Г.Ю.Тюпиннинг фикрича, касалликнинг ички манзараси – бу бемор саломатлигининг бузилишига муносабатини аниқлайдиган ва ҳулқи билан боғлиқ ҳиссиётларнинг, эмоционал кечинмалари ва фикрлар (хуқмлар)нинг жуда катта индивидуал тизимидир [3].

Касалликнинг ички кўриниши қуйидагиларда аниқланади:

- касалликнинг ўз табиатида;

- унинг кечиш босқичларида;

- шахс типига (темперамент, эҳтиёжлар иерархияси, психологик ҳимоянинг типик тўплами, локус назоратда);

- интеллект ва мия ҳолатида;

- ёшда;

- муҳим микромуҳитдаги мазкур касалликка муносабатда;

- касаллик ўтаётган шароитларда [5].

Аллопластик манзара – бу функционал ва органик ўзгаришлар чақирган касалликнинг объектив белгилари: касаллик темпи, унинг динамикаси, башорат, даволаш самараси. Касалликнинг аллопластик манзараси, шунингдек бемор психикасидаги ўзгаришларга олиб келиши мумкин; оғир касалликлар кўпинча астенизацияга олиб келади (толиқиш, асабий заифлик, уйқусизлик, хотиранинг ва диққатнинг заифлашиши ва бошқалар). Ундан ҳам оғир ва ўткир кечувчи жараёнлар онгнинг хиралашиши билан кечиши мумкин (делирий, аменция, қарахлик) [7].

Беморнинг психик индивидуаллиги аллопластик негиздаги устқурма ҳисобланган касалликнинг аутопластик манзарасини белгилаб беради. Айнан касалликнинг аутопластик манзараси хусусиятлари психолог ёки психотерапевт аралашишини талаб қилади, бемор атрофига аниқ психотерапевтик муҳит билан ўрта звено тиббиёт ходимининг қатъий иштирокини яратиш заруратини талаб қилади. Касалликнинг оғирлигини объектив (аллопластик) ва субъектив (аутопластик) баҳолаш кам ҳолларда бир-бирига мос келади.

В.В.Николаева касалликнинг ички (субъектив) манзараси тизимини қуйидаги даражаларга ажратишни тақлиф қилади:

1. Сензитив (оғрикли ҳислар ва ҳолатлар);

2. Эмоционал (оғрик ҳисларига бевосита эмоционал реакциялар ва инсон ҳаётида касаллик оқибатларига эмоционал реакциялар);

3. Интеллектуал (касаллик ҳақидаги билим ва ўз ҳолатини баҳолаш);

4. Мотивацион (янги мотивларнинг вужудга келиши ва олдинги мотивацион тизимнинг қайта қурилиши) [9].

Инсоннинг касалликка муносабатини унинг саломатликка муносабатидан айро сифатида қараш мумкин эмас, шунга кўра бемор позициясини баҳолаш учун саломатликнинг ички манзарасини таҳлил қилиш зарур. Бу тушунчанинг шунингдек, сензитив, эмоционал, интеллектуал ва ҳулқий томонларини кўриб чиқиш керак. Буларнинг барчаси ҳар бир мутахасссининг диагностика усулларни танлашда албатта касалликнинг ички манзарасини ва бемор одамнинг касалликка муносабати тадқиқотини ўтказиш

заруратини талаб қилади. Касалликка гармоник муносабатнинг муҳим белгиларидан бири касаллик моментидан инсоннинг ҳулки бошқа инсонларнинг ҳаётини издан чиқармаслиги (қариндошларининг, ҳамкасбларининг, дўстларининг, врачларнинг), уларнинг унга ёрдам беришига ҳалақит қилмаслигидир [9].

Беморнинг ўз касаллигига реакциясини Этага ажратиш мумкин: стеник, астеник ва рационал. Беморнинг текшириш ва даволашга фаол позицияда бўлишини стеник реакцияга киритилади. Бу ҳулкининг негатив томони ҳам борки, бемор касаллик зарар келтирадиган, ҳаёт стереотипларидаги зарурий чекламаларни бажаришга заиф қобилиятли бўлиши мумкин. Беморларнинг касалликка астеник реакциялари пессимизм ва гумонсирашга мойиллик мавжудлиги билан изоҳланади, лекин улар стеник реакциядаги беморларга нисбатан енгил касалликка мослашадилар. Рационал реакция типидagi беморлар вазиятни реал баҳолаш ва фрустрациядан рационал чиқиб кетиш ўрнига эга [6].

Бир қатор муаллифлар (Н.И.Рейнвальд, А.Д.Степанов, Л.Н.Лежепекова, П.Я.Якубов) касалликка муносабат типини врач ва бемор орасидаги шаклланган ўзаро алоқалар кўриниши характериға кўра изоҳлайдилар. Жумладан, Б.А. Якубов касалликка шахсий реакция типларини қуйидагича ажратади:

1. Дўстона реакция –интеллекти ривожланган инсонлар учун хос бўлиб, улар касаллангандан дастлабки кунларданок врачнинг “ассистенти”га айланадилар, врачнинг ҳар бир кўрсатмасига диққат билан қарайдилар, ўз врачига чегарасиз ишонадилар ва ёрдами учун даволовчи шифокорига ўз миннатдорчилигини билдирадилар.

2. Тинч реакция – барқарор эмоционал-иродавий жараёнларга эга инсонларга хос бўлиб, врачнинг барча кўрсатмаларини тизимли, адекват қабул қиладилар, даволашни-саломатлик тадбирларини аниқ амалга оширадилар. Улар нафақат тинч, балки ўзларини “салобатли” ва “босик”тутиб, тиббий персоналлар билан осон алоқага киришадилар. Баъзида ўзларининг касалликларини англамаслиги, врачга психиканинг касалликка таъсирини аниқлашга тўсқинлик қилади.

3. Англанмаган реакция – Бу реакция патологик асосга эга бўлиб, кўпгина ҳолатларда психологик ҳимоя ролини бажаради ва бу ҳимоя шаклини ҳаммаша ҳам тўғри келавермайди, айниқса муваффақиятсиз якунланадиган оғир касалликларда керак эмас.

4. Гумонсировчи реакция – беморларда доимо гумонсираш ва ишонмаслик ҳолати мавжуд бўлиб, кийинчилик билан даволовчи врач билан алоқага киришади, унинг кўрсатмалари ва маслаҳатларига жиддий эътибор қаратмайдилар. Уларда тез-тез тиббий ходимлар билан конфликтлар бўлиб туради. Психик саломатлигига қарамасдан, улар “иккиланган қайта мўлжал олиш”га йўналтирилган бўлади.

5. Саросима, ваҳимали реакция – беморлар кўрқув исқанжасида бўлиб, осон таъсирланадиган, кўпинча тартибсиз, бир врачни иккинчи врач билан текшириш учун бир вақтнинг ўзида турли даволаш

муассасаларида даволанадилар. Уларнинг ҳаракатлари ноадекват, ҳатоли, аффектив барқарорлик касб этади.

6. Бузғунчи реакция – беморлар ўзларини даволовчи врач кўрсатмаларини писанд қилмасдан адекват, эҳтиёткорсиз тутаядилар. Бундай инсонлар доимий ҳаёт тарзини, касбий юкламаларини ўзгартиришни хоҳламайдилар. Бу стационар даволанишда дориларни қабул қилишни рад қилиш билан кузатилади. Бундай реакциянинг оқибати кўпинча муваффақиятсиз бўлади.

Н.Д.Лакошин ва Г.К.Ушаковларнинг муносабат типологияси типлар классификацияси асосидан олинган касалликдан фрустрацияланадиган эҳтиёжар тизимига ажратилади: витал, умумий-касбий, ахлоқий ёки интим ҳаёт билан боғлиқ [6].

Бошқа муаллифлар, шу жумладан, Д.Г.Бурн ва бошқалар фикрича касалликка реакция касаллик прогнозига шартланади.

Ҳар қандай ҳолатда шахс касаллигининг турли кўринишлари ва ўзгарган ўз-ўзини ҳис қилишни енгил мақсадида, комплекс адаптацион (мослашувчан) усуллар ишлаб чиқилади. Е.А.Шевалев ва Ш.В.Кербиқов уларни компенсаторли (мулоқотнинг сунъий чегараланиши, симптомларнинг онгости ниқоби, кун тартибининг, иш характерининг онгли ўзгариши ва бошқалар), шунингдек, псевдокомпенсаторли характерли (касалликни инкор қилиш ва менсимаслик) адаптация реакциялари сифатида аниқлайди. Бошқача айтганда, бемор ўз касаллиги концепцияси асосида аниқ тарзда доимий яшаш тарзини, ўзининг меҳнат фаолиятини ўзгартиради ва шунга кўра ҳар хил турдаги соматик касалликлар инсон учун бир бир қилишдаги ҳаётини ахволни яратиши мумкин [3].

Р.Баркер касалликка муносабатнинг 5 та типини ажратади:

- аутизация билан дискомфортдан қочиш (интеллекти юқори бўлмаган беморлар учун хос),

- ҳаётини мақсадларга эришишнинг янги усулларини топиш билан алмаштириш (юқори интеллектга эга кишилар учун хос),

- камчилиқни тан олиш билан ўрин алмашган менсимайдиган ҳулки (ўртача интеллектли, лекин юқори маълумотли даражали кишига хос),

- компенсаторли ҳулки (атрофдагиларга ноадекват кечинмаларнинг агрессивли тенденцияга ўтиши ва бошқалар),

- невротик реакциялар.

Касалликнинг ички манзараси мазмунида нафақат ҳаётини вазиятлар (касалик вазияти), балки бемор шахсининг преморбид (касаликкача) хусусиятлари, характер, темпераменти ҳам акс этади. Шахсининг преморбид хусусиятлари беморларнинг у ёки бу касалликка муносабат шаклининг пайдо бўлиши афзаллигини тушунтириб беради [5].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шуни алоҳида қайд қилиш мумкинки, касаллик беморларнинг нафақат физиологик ҳолати, балки эмоционал, шахсий ва ижтимоий соҳасида аҳамиятли ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бу эса онкологик беморларни даволашда касалликнинг ички манзарасини психологик жиҳатдан таҳлил қилиш заруратини келтириб чиқаради.

Адабиётлар

1. Александр Ф. Психосоматическая медицина: Принципы и практическое применение. - М.: “Прогресс”, 2009.
2. Бауманн У., П. Майнрад Клиническая психология. СПб.-Питер: 1998, – С. 947.
3. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология: Учебник. - 2-е изд. СПб. – Питер: 2006, -С. 960.
4. Квасенко А.В., Зубарев Ю.Г. Психология больного.- Л.: «Медицина», 1980. –С. 184.
5. Косырев В. Н. Клиническая психология: Учеб.- метод, комплекс для преподавателей и студентов факультетов психологии. -Тамбов: ТГТУ им. Г. Р. Лепжавина. 2003. -С. 451.
6. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. Медицинская психология. - 2-е и перераб. и доп. - М.: «Медицина», 1984, -С. 272.
7. Личко А. Е. Внутренняя картина болезни. – Кишинев: “Наука”, 1980, -С. 235.
8. Лурия Р. А. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания. - М.: «Медицина», 1977, -С. 110.
9. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику.- М.: МГУ, 1987. –С.153.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада онкологик беморларда касалликнинг ички манзарасини тадқиқ қилиш масаласининг муҳимлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы необходимые для изучения внутренней болезни онкологических больных. Одной из основных психологических проблем в онкологических больницах является отношение, реакция человека на болезнь.

SUMMARY

The article deals with the issues of necessity of studying the inside picture of the disease of cancer patients. One of the basic psychological problems in oncological hospitals is the relation and reaction of aperson to the disease.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ruwqılıq tiykarları. Tariyx. Huqıq tanıw

ТАЛАБАЛАРДА МАЪНАВИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА НИСБАТАН МУНОСАБАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

А.Д.Аллияров – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: кадрият, шахс, ёндашув, оила, миллий ва умуминсоний кадрият, шакллантириш, таълим.

Ключевые слова: ценность, личность, подход, семья, национальные и общечеловеческие ценности, формирование, воспитание.

Key words: value, personality, approach, family, national and universal values, formation, education.

Талабаларда маънавий ва умуминсоний кадриятларга нисбатан муносабатларни ривожлантириш

Талабалар маънавий кадриятларини ривожлантиришнинг унумдорлигини оширувчи хусусиятлар, уларнинг маънавий кадриятларга эркин ва ижобий муносабатда бўлиши, педагогик касби билан боғлиқ бўлган барча маънавий турларига қизиқиши, талабалар маънавий дунёсининг бойлиги, миллий ва умуминсоний кадриятларга бўлган муносабати ва онглик даражаси билан ҳам белгиланади. Ҳозирги замон социологик тадқиқотларида талабаларнинг миллий ва умуминсоний кадриятларни ўрганишга нисбатан қизиқишларига жиддий эътибор қаратилаётгани таъкидланмоқда, чунки ҳар қандай жамиятда белгиланган меъёрий қонуниятлар тизими бўлиб, унда миллий ва умуминсоний кадриятлар етакчилик қилади.

Мамлакатимизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асариди миллий ва умуминсоний кадриятларни шундай изоҳлайди: “Халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз. Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик..., бу тушунчалар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, қулоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк маънавий кадриятларнинг амалий ифодасидир” [1].

Халқимиз маънавиятини юксалтиришда миллий урф-одатларимиз ва уларнинг замирида мужассам бўлган меҳр-оқибат, инсонни улуглаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни қадрлаш, турли муаммоларни биргалашиб ҳал қилиш каби ибратли кадриятлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Фалсафий талқинда маънавий кадриятлар – инсон ва инсоният учун бекиёс аҳамиятга эга бўлган эркинлик, тинчлик, ижтимоий тенглик, ҳақиқат, маърифат, гўзаллик, яхшилик каби баркамол инсон учун ижобий аҳамият касб этувчи ҳолатлар йиғиндисидир.

Тадқиқотчи олим О.Мусурмоновнинг таъкидлашича, маънавий кадриятлар инсон томонидан қадрланадиган нарсалардан иборат бўлиб, кишиларнинг талаби, хоҳиши, қизиқиши ва мақсади асосида ўзаро муносабат, ўзаро таъсир натижасида вужудга келадиган ҳолатдир. Демак, кадриятларнинг моҳиятини педагогик нуқтаи назардан изоҳлаганимизда, инсоннинг маънавий эҳтиёжлари асосида пайдо бўлган, амалий фаолиятда давр синовидан муваффақиятли ўтган, ўз шакл ва мазмунда халқнинг маънавий оламини мужассам этган, асрлар давомида халқнинг маънавий маданиятини

шакллантириш манбаи сифатида қадрланиб келинган маънавий – руҳий ҳатти-ҳаракатлар, нарса ва ҳодисалар мажмуи [2].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган таълим тизимидаги ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи меҳнат фаолиятининг маънавий кадриятларга йўналтирилганлигига боғлиқ. Бу кенг қамровли ва салмоқли омилар асосида ўқитувчининг бутун умри давомида амалга оширадиган кўп қиррали педагогик фаолияти мужассамлашган. Ўқитувчи ўзининг қизгин меҳнат фаолияти ва касбий маҳорати билан маънавий кадриятларга нечоғлиқ бой эканлигини таълим-тарбия жараёнида намоён этади. Унинг ўқувчилар жамоаси билан олиб борадиган таълим-тарбиявий фаолиятидаги барча ютуқлари ушбу кадриятлар туфайлидир. Талабалар олий таълим тизимида билим олиш билан бирга илмий тафаккурларини бойитиб келажакда касбий фаолиятларини безайдиган куйидаги маънавий кадриятлар тизимини мунтазам эгаллаб боришлари зарур:

2- чизма. Талабаларнинг таълим-тарбиявий фаолиятда ўзлаштириш лозим бўлган маънавий кадриятлар тизими.

Ўқитувчининг таълим-тарбиявий фаолиятдаги қизгин меҳнати эвазига талабаларда маънавий кадриятлар йиллар давомида такомиллаштириб боради. Ушбу қизгин меҳнат натижасида талаба маънавий кадриятларни ўзлаштириб қомиллик даражасида воёга етиши лозим, бунинг учун маънавият ва кадриятлар юксалиши, инсон кенг маънодаги маънавий шахсга айланиши керак. Ўқитувчи фаолиятининг натижаси бўлмиш баркамол талаба келажакда юксак маънавиятни яратади ва ривожлантиради, умумбашарий кадриятларни асраб авайлаб келажак авлодга етказди. Ўқитувчининг билими, педагогик маҳорати, қизгин меҳнати талабаларни тарбиялашга, уларда ташаббускорлик, фаоллик, ишбилармонлик, ижодкорлик, тadbirkorlik ҳислатлари асосида маънавий онгини ривожлантиришга қаратилган. Жамиятдаги глобал ўзгаришлар, техник ва технологик тараққиёт, дунёвий фанлардаги ўзгаришлар ва янгиликлар талабалардан ижодкорликни талаб этади. Ижодкорлик эса талабалардан маънавий кадриятларни ўзлаштирган ҳолда фақат қизгин билим олиш эвазига содир бўладиган фаолият шаклидир. Талабалар:

- Маънавий қадриятларнинг моҳиятини онгли равишда ижодий муносабат сифатида англаши;
- келажакда ўзларининг ҳалол меҳнати билан, жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий, моддий ва маънавий ривожланишига таъсир этишини виждонан ҳис этиши;

- ўз маънавий қадриятларининг бойлиги ва унинг натижаларидан ғурурлана олиши;

- олий таълим муассасаларида таълим олиш билан келажакда салоҳиятли касб эгаси бўлиш билан жамият олдидagi масъулиятини доимо ҳис этиши лозим.

Талабалар қандай маънавий қадриятларни талабалар йилларида ўзлаштириши мумкин, тадқиқотларимиз жараёнида ўқитувчиларга қуйидаги савол билан мурожаат қилдик: “Шахсан сиз дарс жараёнида талабаларга қандай маънавий қадриятлар ҳақида насиҳат қилган бўлардингиз?”. “Насиҳатлар”нинг асосий мазмуни ноаниқ, уларда педагогнинг индивидуаллиги ва мавзунини тез танлаш интуицияси сезилмайди. Машғулот жараёнида ўқитувчи доимо мазмунан бир хил насиҳатлар беради. Уларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- сидқидилдан ўқиш зарурлигини эслатиш;

- маънавиятли бўлишга ундаш, виждонийликка чақириш;

- баркамол шахс сифатида шаклланиш зарурлиги ҳақида эслатиш;

- инсонийликни йўқотмасликка чақириш.

Бу чақириқ ва насиҳатлар замонавий таълим муассасаларида педагогларнинг маънавий қадриятларни тарғиб қилиш тажрибаси камлигидан далолат беради ва ушбу муаммолар ҳақида ўйлаб кўришга мажбур этади. Ўқитувчиларнинг жавоби баёнот ёки насиҳат қилиш хусусиятига эга бўлиши, ўта мавҳум ҳамда таъсирли чиқиши шарт эмас.

Ўқитувчининг касбий фаолиятидаги меҳнати натижалари унинг умуминсоний ва маънавий қадриятларга бўлган муносабати билан ўлчаниши европа олимларининг ҳам илмий тадқиқот ишларидан кенг ўрин олган. Жумладан, Н.В.Кухарев ўқитувчининг касбий фаолиятида умуминсоний қадриятларга нисбатан муносабатини туркумларга ажратиб, қуйидагича таъриф беради: “қадриятлар – ошқора ёки яширинган, индивидга ёки гуруҳга хос бўлган орзу истақ ҳақидаги тасаввур бўлиб, улар томонидан касбий фаолият юзасидан бажарилаётган меҳнат турларини, воситаларини ва мақсадларини танлашга таъсир кўрсатади” [3].

Педагогик жараёнда ўқитувчининг талабаларни маънавий қадриятларга йўналтириши ҳам олим томонидан кенг тадқиқ қилинган. У талабаларда маънавий қадриятларни такомиллаштиришга нисбатан қуйидаги муаммолар муҳим аҳамиятга эга деб таъкидлайди:

- 1) Ўқитувчининг жамиятга хос маънавий қадриятларни талабалар ўзлаштириши учун тарғиб қилиш қобилияти.

- 2) Ўқитувчининг ўқув-тарбиявий жараёнларда талабаларда умуминсоний ҳамда маънавий қадриятларни самарали тарғиб этиш истаги ва имкониятлари.

- 3) Тарғиб этилаётган маънавий қадриятларнинг талабалар томонидан мунтазам қабул қилиниши учун ўқитувчининг зарур шарт-шароитларни яратганлиги [4].

Педагог олимлар ўз тадқиқотларида талабаларнинг маънавий қадриятларга нисбатан муносабатини ва уларни бевосита ўзлаштири олиш қобилиятларига қараб иккита асосий турга ажратиб кўрсатадилар:

- 1) “Талабалар онгини ривожлантириш”га йўналтирилганлик: ушбу тоифадаги талабалар жамият томонидан белгиланган ижтимоий ахлоқий омиллارга

таянган ҳолда аввало ўзларида маънавий қадриятларни ҳар томонлама ривожлантиришга интиладилар.

- 2) “Таълим жараёнида бирорта маънавий натижага эришиш”га йўналтирилганлик: Ушбу тоифадаги талабалар, ўзларининг фақатгина ақлий ривожланишидан манфаатдордирлар. Ўзлаштирилган ўқув материалларини қатъий текшириб борадилар. Бундай йўналтирилганликда талабалар жамиятнинг фақатгина таълим соҳасига нисбатан муносабатларини бажариш билан боғлиқ фаолиятни олиб борадилар. Жамият таълим тизимидаги фаолиятлардан қониқмаган тақдирда ҳам, ушбу турдаги талабаларнинг маънавий олами устунлик қилади ва самарали деб тан олинади [5].

Маънавий қадриятлар субъект томонидан идеалга айланиши мумкин. Бу ҳолда ушбу қадрият – инсон ҳаётий позициясининг ўрнатилишига таъсир қилишга қодир ҳамда муҳим аҳамиятга эга бўлган мақсадли қадриятларга айланади. Маълум бир мақсадга йўналтирилмаган қадриятлар шахс фаолиятини бошқарувчи вазифасини бажариши мумкин, бунда у индивид онгида “ўз мақсадларига эришиш учун бўйсунушга тўғри келадиган” воситали қадриятлар сифатида намоён бўлади. Маълум бир мақсадга асосланган маънавий қадриятлар қарама-қарши йўналишларга эга бўлса, зиддиятларга дуч келиши мумкин. Мақсадли қадриятлар воситали қадриятларга нисбатан турғунроқ, бироқ воситали қадриятларга индивидуаллаштириш кўпроқ сезилади.

Кўпчилик олимлар идеал қадриятларни талабаларнинг таълим-тарбиявий фаолияти мазмуни деб, уларни педагогик қадриятлар деб ҳисоблайдилар ва улар қаторида кўпинча қуйидагиларни эътироф этадилар: хусусий нуфуз; юқори даражадаги маънавий баркамоллик; креативлик; халқимизнинг умумбашарий ва маънавий қадриятларини фаол ўзлаштириб бориш; жамиятда ўз ўрнини топиш ва ижтимоий алоқалар асосида ривожлантириш; маънавий қониқиш билан ўз муваффақиятларини эътироф этиш; ўз индивидуаллигини маънавий қадриятлар асосида саклаб қолиш.

Хулоса қилиб айтганда талабаларнинг таълим-тарбиявий фаолиятида муҳим аҳамият касб этувчи маънавий қадриятлар ўқитувчининг қизгин педагогик фаолияти эвазига шаклланиб боради. Талабаларнинг маънавий қадриятларини ривожлантириб бориш учун ўқитувчи педагогик фаолиятда қуйидагивоситалардан доимий фойдаланиши лозим:

- ўқитувчи талабаларнинг жамиятга хос маънавий қадриятларини ривожлантиришни педагогик фаолиятининг асоси деб билиши;

- талабаларда маънавий қадриятларни ўзлаштиришнинг самарали ечимларини ўқитувчи фидокорона меҳнати эвазига топиш имкониятларининг ҳамиша мавжудлиги;

- талабаларнинг маънавий қадриятларни мунтазам равишда ўрганиб боришлари учун ўқитувчи томонидан зарур шарт-шароитларнинг яратилиши.

- ўқитувчи томонидан талабаларни китобхонликка нисбатан мотивациясини кучайтирган ҳолда умумбашарий маънавий қадриятларни ўзлаштиришга доимий ўргатиб бориш.

Бундай йўналтирилганлик мазмунида жамиятнинг таълим соҳасида олиб бораётган ислохотлари мазмуни ва моҳияти ифодаланган. Шунинг учун ўқитувчи педагогик фаолиятининг асосий моҳиятида талабаларда маънавий қадриятларга нисбатан муносабатларни ривожлантириш бўлиши лозим. Талабалар ўз навбатида интеллектуал онг, юксак маънавият, асрий анъаналарга ва умумбашарий қадриятларга таянадиган, замоннинг илғор ютуқларидан озиқланадиган миллий дунёқараш ва эътиқод каби мезонларни ҳам ўзлаштириши керак.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Ўзбекистон”. 2009, 176-б.
2. Мусулманова О Юкари синф укувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари. // Пед. фан. докт. ...дисс. –Тошкент:1993, 364-б.
3. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству. Книга для учителя. –М.: “ Просвещение” 1990, -С.159.
4. Мажидова Ш.Н. Педагогические основы целостного развития личности будущего учителя в процессе профессиональной подготовки. Автореферат дисс кан пед наук. –Тошкент: 2004, 24-б.
5. Каххарова М. Жамиятда маънавий-ахлокий мухит. // Муаммо ва ечимлар. Автореф..... фал.фан док. –Т.: 2012, 56-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада талабалар бой миллий маданий-тарихий анъаналар, урф-одатлар ҳамда умумбашарий кадриятларга асосланган самарали ташкилий-педагогик механизмлари ишлаб чиқиш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг методик тизимини ишлаб чиқишнинг долзарб аҳамияти ҳақида фикрлар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся обзор роли студентов в разработке эффективных организационно-педагогических механизмов, основанных на национальных культурно-исторических традициях и общечеловеческих ценностях, разработке методологической базы для углубления демократических реформ и развития гражданского общества.

SUMMARY

The article provides an overview of the role of students in the development of effective organizational and pedagogical mechanisms based on national cultural and historical traditions, traditions and universal values, and the development of a methodological basis for deepening democratic reforms and developing civil society.

ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА ҒОЯВИЙ ТАРБИЯНИНГ АҲАМИЯТИ

О.Базаров - *тадқиқотчи*

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: ғоявий тарбия, юксак маънавият, баркамоллик, юрт тинчлиги, ватан равнақи, оила, онглилик.

Ключевые слова: идейное воспитание, высокая духовность, совершенство, мир на земле, процветание родины, семьи, самосознание.

Key words: ideological education, high spirituality, perfection, peace on earth, prosperity of the Motherland, family, self-awareness.

Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустаҳкам ривожланишига таҳдид солаётдиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлокий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишига интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир [1:27].

Шавкат Мирзиёев

XXI асрнинг бошларига келиб жаҳон халқлари ҳаётида юз берган ўзгаришлар – яъни йирик империяларнинг парчаланиши, мустақил давлатларнинг барпо бўлиши, жамият бошқарувидаги ўзгаришлар, халқаро муносабатларнинг интеграциялашуви ва интенсивлашуви, энг муҳими, глобаллашув жараёниларнинг тезлашуви ва бошқалар моддий ва маънавий ишлаб чиқариш диалектикасини чуқурроқ ўрганишни асосий масалалардан бири сифатида кун тартибига кўйди. Чунки, глобаллашув жараёни билан боғлиқ зиддиятлар аввало маданият ва маънавият соҳаларида яққол намоён бўлиб, миллатларнинг маънавий-ахлокий кадриятларига таҳдид солишида, ғоявий таъсир кўрсатишида ўз аксини топмоқда.

Маълумки ғоявий тарбия сушт бўлган ёки тўғри олиб борилмаганда инсон онгида ғоявий бўшлиқ пайдо бўлиб, бу бўшлиқни шу миллатнинг табиатига ёт ғоялар эгаллаб олиши ва турли мафкуравий тазйиқлар ўз зарарли таъсирини ўтказиши муқаррар. Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун эса, ғоявий-сиёсий соҳада ёшларни сиёсий-ғоявий жиҳатдан чиниқтириш, ақлий салоҳияти, дунёқараши эндигина шаклланаётган авлод қалбида миллий ғурур туйғуларини кучайтириш, Ватан, Миллат ва Истиқлол тушунчаларини кадрият даражасига кўтариш борасидаги қатор таъсирчан тадбирларни изчил амалга оширишни тақозо этмоқда.

Ҳозирги даврда эркин фуқаро маънавияти шаклланишига қаратилган ғоявий тарбия – гуманистик эътикод ва рационал-танқидий дунёқарашни англатади. Афсуски, XXI аср ғайриинсоний, аксидемократик мафкуралар, айниқса, маънавий тубанликни улуғловчи, инсоннинг тубан инстинктлари (инсондаги ғайриинсонийлик)ни кучайтиришга қаратилган ғоялар ва қарашларнинг очик ва яширин таҳдиди ошаётган давр бўлмоқдаки, бундай шароитларда ижтимоий-гуманитар фанлар, хусусан, тарбият илми ҳам бўлган фалсафа ёшлар руҳиятига салбий таъсирлар кўрсатувчи

турли қарашларга, мафкураларга қарши кадриятвий мўлжалларни шакллантириш муммоларини ечишга қодир бўлмоғи керак. Мазкур муаммолар ўз вақтида ечимга эга бўлмаслиги эса, жамиятда маънавий таназзулни кучайтиради, шунингдек, секуляризациялашган жамиятлардан фарқли равишда азалий исломий жамиятларнинг дунёвий тараккиётига доимий хавф солиб турувчи диний фундаментализмнинг таҳдидига чек қўйилиши янада мураккаблашади. Демак, «ҳар қандай тарбия жараёни охир-оқибат, ўз мақсад ва моҳиятига кўра ғоявий тарбиядир» [2:7].

“Ғоявий тарбиялаш деб, кишиларнинг онги ва тафаккури тизимида шу йўналишдаги дунёқарашни, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик, ахлокий, бадиий, касбий ва бошқа тамойилларни муайян мафкура асосида мақсадли шакллантириш жараёнига айтилади. Мафкуравий тарбия эса, инсон, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар билан қуроллантиришга йўналтирилган жараёндир [3:383].

Хўш, ғоявий тарбия қаерларда олиб борилади? Ғоявий тарбия:

- оила;
- таълим муассасалари;
- маҳалла;
- ижтимоий-оммавий институтлар;
- меҳнат жамоалари ва бошқаларда олиб борилади.

Ғоявий тарбияда тарбияланувчиларнинг ривожланишини ёши, типологик ва индивидуал хусусиятларининг ҳисобга олиниши қатор педагогик муаммоларнинг олдини олади. Масалан: бола ёши ошиб борган сари ота-онадан узоқлаша боради ва ўсмирлик даврида бузғунчи ғояларга кириб кетиш хавфи туғилади. Ота-оналар болани физиологик ёшини ҳисобга олмайди ва бу камчилигини, хатосини улар англашмайди. Оилавий шароити ночор бўлган бола ота-оналаридан норози бўлиб, 14-15 ёшга етганда оиласидан, ота-онасидан ҳар хил камчиликлар топиб, айблай бошлайди, яъни унда оппозицион – муҳолиф фикр туғилади. Ёшлиқдаги ота-она норозилиги улғайган сари жамиятга, давлатга қарши бузғунчи ғояларга айланиши мумкин. Оилада ота-оналар, фарзандлар ўртасидаги ўзаро ишонч

бузгунчи ғояларнинг олдини олади. Оила ва маҳалла томонидан йўл қўйилган арзимас хато камчилик болада одамга нисбатан ишонч туйғусининг сўнишига, унга ишонадиган одамларни кўчадан излашга олиб келади. Бу ҳақда Президент Ш.Мирзиёев шундай таъкидлайди: “Агар фарзандимизга тўғри тарбия бермасак, ҳар куни, ҳар дақиқада унинг юриш-туриши, кайфиятидан огоҳ бўлиб турмасак, уларни илму-хунарга ўргатмасак, муносиб иш топиб бермасак, бу омонатни бой бериб қўйишимиз ҳеч гап эмас” [4].

Шу туфайли бугунги кунда Президентимиз Ш.Мирзиёев таълим тизимини бутунлай ислоҳ қилиш масаласини кўндаланг қилиб қўймоқдалар. Чунки, айрим ота-оналар, халқ таълими тизими, маҳалла фаоллари ёшлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган шахслар таъсиридан болаларни муҳофаза этишда эътиборсизлик қилмоқдалар. Ҳеч кимга сир эмас, зўравонлик, маиший енгилтаклик ва жоҳилликни тарғиб қилувчи чет эл фильмлари мавжуд экан, ғоявий зарарсизлантириш, уларнинг йўлини тўсиш ҳақида жиддий ўйлаб кўриш лозим. Таълим тизимининг турли босқичларида ёшларга таълим-тарбиянинг турли қирраларидан сабоқ берилади.

Демак, ёшларни ёт ғоя ва мафкуралардан ҳимоя қилишнинг энг асосий негизлари ҳақида фикр юритадиган бўлсак, ундаги асосий масалалардан биринчиси, уларнинг она юртига нисбатан иймон ва эътиқодини кучайтиришдир. Эътиқодли инсон нима қилаётганини, нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Эътиқод эгаси илмга интилади, ўз олдига бунёдкорлик ғоялар, мақсадлар қўйиб, баркамол бўлишга тиришади, ғайратлилик унинг ҳаёт тарзига айланади. Шунинг учун замон ва олиб борилаётган ислохотлар биздан эътиқод, мардлик, фидойилик, ирода, виждон, қатъият, ватанпарварлик, инсонпарварлик каби фазилатларни талаб қилади.

Ғоявий тарбиянинг юксак босқичи ирода ва жасорат бирлиги, хулқ-ахлоқ билан белгиланади. Худди шунингдек, кишининг кундалик хатти-ҳаракати; хулқи ва фаолияти унинг ҳаётий тажрибаси бўлиб, шунинг билан бирга кишининг илмий дунёқарашини белгиловчи объектив мезон ҳамдир. Бу мезон кишидаги илмий билимлар унинг мустаҳкам эътиқодига айланганлигини кўрсатади. Кишининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати илмий дунёқараш принципларига жавоб бермаса, ҳар қанча оғзаки тасдиқлаш, ҳатто унинг бу принципларни билиши ҳам илмий дунёқарашга эга эканлигига далил бўлаолмайди.

Ватанни беҳад севиш, жамият бахт – саодати учун меҳнат қилиш, озод ва обод Ватанимизнинг ҳар

бир фуқароси учун биринчи галдаги ҳаётий эҳтиёжга айланиб бормоқда. Кишиларимизнинг ўзаро муносабатлари ҳам тубдан ўзгарди. Ишда ва турмушда, ишлаб чиқариш жамоаси орасида, оилада, хуллас, ҳамма ерда янги инсонпарварлик принципи қарор топди. Кишиларимиз чинакам олий ҳимматлилик ва ҳамкорлик намуналарини кўрсатмоқдалар. «Онглилик» характеристикаси кишига унинг ўзи томонидан эмас, балки у яшаётган ва ишлаётган жамоа томонидан, жамоатчилик томонидан берилади. Ўсиб келаётган баркамол авлоднинг юқори онглилиги Ватанимизда барча жабҳаларда амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларининг муваффақиятли бажарилишида муҳим роль ўйнайди.

Ҳозирги авлод ҳақиқий қаҳрамонлик даврида яшамоқда. Буюк келажак учун кураш унинг биринчи галдаги мақсадидир. Бу мақсадга эришиш кишиларнинг реал ва онгли меҳнатлари билан бунёдга келишини жуда яхши англайдилар. Шунинг учун ҳам ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида юксак ғоявийлик кенг тус олган.

Ғоявийлик турли касблардаги кишиларда, хизматчиларда турлича шаклда намоён бўлади. Аммо, уларнинг барчаси учун бир хил бўлган умумий белгилар қуйидагилардан иборат бўлади:

- 1) миллий ғояга содиқлик;
- 2) жамият ва давлат равнақи учун сидқидилдан меҳнат қилиш;
- 3) жамият бойлигини асраш ҳамда кўпайтириш;
- 4) меҳнат интизомига қатъий риоя қилиш;
- 5) ижтимоий бурчни чуқур ҳис этиш;
- 6) жамоатчилик ва ўзаро ҳамкорлик, ростгўйлик, ҳаққонийлик ва ахлоқий поклик;
- 6) мамлакатимиз халқларининг дўстлиги ва қардошлиги, ватанпарварликдан иборатдир.

Буюк келажак сари интилувчи мамлакатнинг тарихий вазифаларини фақат юксак ғоявий тарбияли, сиёсий етук, маълумотли, мустаҳкам интизомли, уюшқоқ, ҳеч қандай қийинчилик ва синовлардан қўрқмайдиган кишиларгина шараф билан бажара оладилар. Жамоатчилик, жамият олдидаги ўз бурчини англаш, меҳнатга тўғри муносабат, жамият равнақи, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон турмуш барпо этиш учун қайғуриш, миллий ғояга чексиз садоқат, ватанпарварлик кишиларимизга хос типик фазилатлардир. Кишининг юксак ғоявийлиги ундаги ижодий кучнинг, меҳнат ва курашдаги илҳомнинг манбаидир. Ғоявий тарбия, омманинг онглилиги қанча юқори бўлса, бунёдкорлик йўлидаги ютуқларимиз янада кўпроқ ва янада тезроқ амалга ошади. Бу эзгу ишларни амалга ошириш баркамол авлоднинг муқаддас вазифасидир.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимишни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.1-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Миллий истиқлол ғоясини халқимиз онгига сингдириш, омиллари ва воситалари. –Т.: 2002.
3. Яхшиликков Ж., Муҳаммадиев Н. Миллий ғоя-тараққиёт стратегияси. –Т.: Ўзбекистон фанлар академияси фан. 2017.
4. “Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик”. / “Халқ сўзи”. 2017 йил 16 июн.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бугунги глобаллашув даврида юз бераётган турли хил вазиятлар, унинг ёшлар тарбиясига таъсири, ғоявий тарбия масалалари ҳамда ғоявий тарбияни олиб бориш жараёнидаги муаммолар ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье мы рассматриваем различные ситуации, происходящие в современный период глобализации, их влияние на воспитание молодежи, вопросы идеологического воспитания и проблемы возникающие в процессе идеологического воспитания.

SUMMARY

In the article, we study various situations occurring in the modern period of globalization, their impact on the education of young people, issues of ideological education and problems in the process of ideological education.

НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАҰАЖЛАНЫҰЫНЫҢ ТИЙКАРЛАРЫ (1991-2014-жыллар)

З.Б.Есназарова - тарих ғилмлериниң кандидаты

З.Алеуов - магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: иқтисодиёт, ижтимоий, бюджет, параметрлар, диверсификация, инвестиция, микроиқтисодиёт, кичик бизнес.

Ключевые слова: экономика, социальный, бюджет, параметры, диверсификация, инвестиция, микроэкономика.

Key words: economics, social, budget, parameters, diversification, investment, microeconomics.

Мәмлекетимизде социал - экономикалық раўажланыўында қолға киргизилип атырған жоқары нәтийжелер, ең алды менен, жаңадан жаңа заманағөй тармақ хәм ислеп шығарыў қуўатлылығының жолға қойылыўы, буның нәтийжесинде мәмлекетимиз экономикалық искерлигиниң сезилерли дәрежеде артып баратырғаны, ислеп шығарылып атырған өним хәм көрсетилип атырған хызмет түриниң көбейип, сапасының түптен жақсыланып барыўы, бир сөз бенен айтқанда, экономикада жаңаша мазмун хәм мәнис пайда етип барыўында ғәрезсиз раўажланыў жолын дурыс таңлағаны, әмелге асырылып атырған экономикалық сиясат стратегиясы хәр тәрәплеме пухта тийкарланған.

Усы бағдарда, экономиканы еркинлестиреўдин бас ўазыйпасы ең дәслепп, мәмлекеттиң қадағалаў хәм басқарыў функцияларын қысқартыў, кәрханалардың хожалық жумысына, биринши орында киши бизнес жеке ибилерменлик жумысына араласыўын шеклеўден ибарат.

Улыўма алғанда, экономикалық хызметтиң базарға тән механизмине еркинлик беріў керек екенлиги ғәрезсизликтиң дәслеппки дәўиринде машқала екенлиги өткен тарихый дәўирлер ишинде қарап шығылды.

Ғәрезсизликтиң дәслеппки дәўирлеринде социал-экономикалық раўажланыўдағы гейпара экономикалық байланыслардың ўзилиске түсиўи мәмлекеттиң социал-экономикалық раўажланыўы барысында бир қанша қыйыншылықларды пайда етти.

1991-жылы Нөкис қурылыс конструкторияларын таярлаўшы комбинат 222 тонна металл, Нөкис тири-котаж фабрикасы 1,5 млн сумлық 66 тонна жипти ала-алмады. Номери 66 Ресстрой трестке Россия федерациясынан Новокузнец, Волгоград хәм Магнитогорский қалаларынан үш жүз тонна металл келип жетпеди. Усылардың есабынан, улыўма қурылыска керекли ресурслардың 90 % и сырттан алып келинетуғын еди. Мысалы, № 66 Ресстрой трестке 6 тонна шеге 6 мың кв²м айна 100 тонна нефть бетон 8 алиф, 140 куб³м, тахтай, ағаш келип жетпеди. Усындай жетиспеўшили-клерге қарамастан, Нөкис қаласында 55,5 мың турак жай, бул көрсеткиш жыллық жобаның 88 % ин курап пайдаланыўға тапсырылды. Екиншиден, қала турғын-ларының дәрәматы есабынан 43 кв²м турак жай пайда-ланыўға тапсырылып жобадағы көрсеткиш орынланды [1].

Нөкис қаласы ҳәкимияты 4 млн сўм бөлип шығарды, 84 көше асфальтланды, бул бойынша мәмлекетлик тапсырмалар орынланды. Сондай-ақ, 408 кәрхана улыўма хәрәкеттеги 972 кәрханадан қаланың тең салмақлығын өзгертти. Қала халқы 1990-жылы 208,0, болған болса салыстырғанда 1991-жылы 215,8 мың 2016 –жылы халықтың саны 307,4 мың адамға көбейди [2].

Нөкис қаласында 2007-жылы январь айы көрсеткишлери бойынша 141900 адам мийнетке жарамлылар қатарынан есапқа алынса, соннан жумыска жарамсыз адамлар саны 8632 адам болған. 40 мыңнан аслам жигит хәм қызлар қала өндирилеслеринде мийнет етти. Базар қатнасларына өтиўи менен жумыссызлардың санына әдеўир тәсир еткенлигин көремиз.

Султан Ўәйис таў (Қара таў) Қарақалпақстанның экономикасының – санаатың Нөкис қаласының индустриясының раўажланыўына тийкар салды. 1991-жылы «Қарақалпақ қурылыс материаллары» бирлеспесинин

мрамор заводы декоратив тасларды кесип таярлаў мүмкиншилигине ийе болды. Базар қатнасларына өтиў менен мрамор плиталарының баҳаларында өзгерислер болды. Егер де 1 кв² метр мрамор плитасына 59 сум 61 тийин төленген болса, 1992-жылғы мағлыўматлар бойынша 250 сумға жеткерилгенін көремиз. «Қарақалпақ қурылыс материаллары» өндирилс кәрханасы, Россия, Украина, Белоруссия, Орайлық Азия хәм Қазақстан республикалары менен бартерлик усылда жумыс ислегенлиги дереклерде мәлим [3]. Төмендеги схемада

Қарақалпақстан Республикасының қалаларының 1992-жылғы бюджетиниң тийкарғы параметрлері [4].

Қарақалпақстан Республикасы қалалары	Бюджеттиң көлеми	Қалдықлардың көлеми
Нөкис	175636,8	21955,0
Хожели	60177,6	2522,0
Тахияташ	56442,5	7055,0
Қоңырат	467229,3	5841,0
Төрткүл	42071,3	5259,0
Беруний	38834,6	4854,0
Шымбай	35979,2	4497,0
Мойнақ	20116,3	2515,0
Қарақалпақстан Республикасы бойынша	2044522	255565

Таблицеда көрсетилгениндей-ақ, Қарақалпақстан Республикасы бойынша 2044522 мың муғдарында бюджетти тастыйықлаған, бул бюджеттиң 175636,8 мың сумы Нөкис қаласына қаратылған болса, республика бюджетиниң әдеўир бөлегин алып турғанлығынан дерек береді.

1992-жылдың он айы ишинде қалада 24,6 тонна сары май 12,5 тонна нан, 2,2 тонна макарон өнимлери 2,5 мың тона гөш өнимлери ислеп шығарылды. Сол дәўирде Гөне қаланың Темир жол вокзалы менен тутастырып турған маршруттың хәм троллейбус депосының иске түсиўи, Радио үйиниң Қызкеткен елатында 260 оқыўшыға мөлшерленген мектептиң 13-санлы аптека жайының, педагогикалық училищениң, Гос комитет қурылысының хәм қан куйыў станциясының иске түсиўи Нөкис қаласы турғынларының турмысында әҳмийетли ўақыялардың биринен есапланады.

1991-жылы қаланың санаат кәрханаларындағы оның ислеп шығарыў 80 % и курады. Халық тутыныў товарларын ислеп шығарыў 1991-жыл менен салыстырғанда 21 % өним ислеп шығарыў менен шекленген. Улыўма тутыныўшыларға 43 млн сумлық товар ислеп шығарып, сол жылы төмен көрсеткишке еристи. Сондай-ақ, қурылыс тараўында 24 мың кв² метр турак жайды жобадағы көрсеткиштен төмен орынады [5].

Сол дәўирде Нөкис қаласы ҳәкими Ш.Уснатдиновтың дурыс көрсетип өткениндей-ақ, қаланың қәлеген өндирилс тараўы алға илгерлеўдин орнына кейинге қарай кетти. Нөкис қаласы мийнет биржасының есабында 2600 адам жумыссызлықта есапка алынды. Нөкис сүт заводының өнимлери жеке товар ислеп шығарыўлар менен салыстырғанда өнимди сатыў баҳасы жеке меншик сатыўшыларынан 2-3 сўм төмен болды.

Бул дәўирге келип республикада социал-экономикалық раўажланыўы хәм бул тараўдағы реформаларды тереңлестиреў бойынша бир қатар илажлар ислеп шығылды. Бул бойынша «Қарақалпақстан Республикасын социал-экономикалық раўажландырыў

бойынша 1993-2000-жылларға бағдарланған хэм 2005-жылға шекем болған дәуирдеги раўажланыў бағдарларының тийкаргы концепциялары болып ол бир жақлама шийки зат ислеп шығарыўды шешиў хэм жергиликли минерал-шийкизат базарлары тийкарында таяр өним ислеп шығарыўға қаратылған бөлимлерди жүзеге келтириў бойынша әмелий бағдарлама ўазыйпасын орынады. Усы тийкарда 51 санаат объекти, солардан биринши нәўбетте Нөкис, Бостан, Шымбай қалаларында тоқымашылық комплекси қурылысы жобаластырылды, бул жерлерде үлкен шийкизат хэм жұмысшы күши

потенциалының бөлиниўине қарамастан, оны толық өзлестириў ушын мәмлекет жетерли финанс имканиятына ийе емес еди. Бундай жағдайды тек шет ел инвестициялары, бирге ислесиў арқалы хэм олар менен өз ара пайдалы шәртнамалар дүзиў жергиликли шийкизат ресурслары тийкарында таяр өним ислеп шығарыўға мөлшерленген кәрханаларды пайда етиў арқалы ғана дүзетиў мүмкин еди.

Нөкис қаласының раўажланыў барысын төмендеги таблицада көрсетиўимизге болады [6].

№	Санаат	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
1	Ислеп шығарылған өнимнің көлеми. Салыстырма бахада	11,8	265,9	771,3	Сум купон 9451,7	85,4	698,9	1297,3
2	Өткен жыл менен салыстырғандағы өсиў пәти	105	102	81	152,6	100	83,4	109,2
3	Мәмлекет меншиктеги кәрханалардың өндирилген өниминиң көлеми	103,1	-	-	6693,2	19,005	146,207	944,690
4	Мәмлекетлик емес меншиктеги кәрханалар	-	-	-	2758,5	66,458	547,673	352,613

1995-жылы Өзбекстан Республикасында экономикалық реформаларды тереңлестириў бойынша Нөкис қаласында социаллық-экономикалық раўажландырыў тийкарында, санаат қурылыс, транспорт, байланыс, турмыс хызмет, саўда, билимлендириў, денсаўлықты сақлаў, мәкемелериниң, ҳуқық, нызам жергиликли өзін-өзи басқарыў уйымларының жұмысы унамсыз екенлиги көрсетиледи.

Нөкис қаласында 1995-жылды, 1993-жыллар менен салыстырғанда төменлеп кетеди, өнимнің ассортименти, сапасы төмен. Нөкисте өндирилсик қуўатлылықларды пайдаланыў тек ғана 40-50 процентти қурайды. Санаат кәрханаларындағы жағдайды қарап шыққанымызда, Нөкис қаласында экономикалық реформалар ҳаққында айтыў мүмкин емес. Мысалы, транспорт кәрханаларында аўхал, халық хожалық жүклерин тасыў 11 айда 85 процентке, жүк айланысы 56 процентке жеткенлигин көремиз, №19 автопарктың жұмысы талапқа жуўап бермеген.

Бул көрсеткишлер санаат тараўындағы көпшилик басшылардың жұмысты уқыпсыз хэм босаң шөлкемлестириўиниң себебинен бүгинги күнде 59 өндирилсик кәрхана ислеп шығарыўды төменлетип, соннан бес кәрхана мәмлекетке 108,9 млн сум зыян келтирди, бир қатар кәрханалардың сыпатсыз шығарған өнимлери өз қарыйдарын таппай қалды.

Нөкис қаласының социал-экономикалық раўажланыўында санаат өндириситиң орны айрықша әҳмийетке ийе болып табылады. 1996-жылдың 6 айы ишинде ислеп шығарылған санаат өними муғдарында салыстырма бахада 623,6 миллион сўмды қурады. 1995-жыл менен салыстырғанда 112 % өсимге ерисилди. Нөкис қаласы бойынша 522,3 миллион сўмлық хожалық тутыныў товарлары ислеп шығылды, бул 1991-1992-жыл, 1994-1995-жыллар менен салыстырып қарағанымызда 114,6 % и қурайды. Соннан азық-аўқат емес өнимлер 227,1 миллион сумға жеткерилди.

Халық тутыныў товарларын ислеп шығарыў муғдары жан басына есапқа алғанымызда 2254,2 сўмнан туўра келеди. Алып барылған изертлеўлер барысында Нөкис қаласы бойынша санаат кәрханаларында 7992 жұмыс ислеп орташа айлығы 1761 сўмды қурайды [7].

Ғәрезсизликтiң дәслепки дәуирлеринде санаат тараўында Нөкис қаласы аймағында мүлкти мәмлекетлик ийелигинен шығарып, оны меншиктиң басқа түрлерине өткерийде санаат тараўларында бир қатар илажлар әмелге асырылады. 1996-жылы Нөкис қаласында 44 кәрханадан 37 си меншик түрин өзгертилди. Булардан 28 кәрхана акционерлик жәмийетке, 5 кәрхана жеке меншик хэм 4 санаат өниминиң 85 % ке шамаласы меншиктиң мәмлекетлик емес кәрханаларында жетис-тирилмекте.

Ғәрезсизликтiң дәслепки дәуиринде санаат тараўында бир қанша жаңа кәрханалар бой тикледи хэм иске қосылды. Булардан Нөкис ун заводы «Катекс» тоқымашылық комбинаты, Кабель заводы, «Дийўаллық материаллар» заводының гербиш ислеп шығарыў линиялары, Нөкис «Сүт» акционерлик жәмийетинде қаймақ, иримшик хэм брэнза өнимлерин ислеп шығарыў хэм Нөкис консерва заводының акционерлик жәмийетинде томат пастасын қайнатыў «ҚҚ қурылыс материаллары» бирлеспесинде Италия үскенелери менен тәмийинленген мрамор плитасын ислеп шығарыў линияларын пайдаланыўға тапсырыў үлкен тарийхый әҳмийетке ийе.

Нөкис қаласы халқын азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеўде жеке меншиктеги «Ыссы нан», «Ақмарал», «Дана нан» кәрханаларын атап көрсетиўге болады.

Нөкис социал-экономикалық тараўларын раўажландырыўдың тийкаргы дәстүрлериниң бири. Турақлы экономикалық өсимди тәмийинлеў, төлем тәртибин бекемлеў, киши хэм орта исиблерменликти раўажландырыў, шет ел инвесторларын тартыў арқалы экспортқа өним ислеп шығарыўдан ибарат.

1991-2001-жылларда санаат кәрханаларының 95 % и мәмлекетлик емес меншик түрлерине өткен Нөкис 27 ири санаат кәрханалары ислеп турды. Олардан «Плат ТАС», «Нөкис ТАС», «Нөкис пиво заводы» кәрханаларында өним ислеп шығарыў өсти.

Нөкис пиво заводы ашық түрдеги акционерлик жәмийети ислеп шығарып атырған «SMAK» маркасындағы 8 түрли ширели суў ислеп шығарады. Өзбекстан-Германия- Израил мәмлекетлериниң «Osiyo Best» қоспа кәрханасы бурын ислемей турған заводтың 78 % и акциясын сатып алып, бул кәрхана қайта реконструкцияланды. Кәрхана саатына 4 мың шийше ислеп шығарыў қуўатына ийе [8].

Қаланың халық хожалық комплекси индустриал-аграр характерге ийе. Шийки зат жетистириў менен бир қатарда қайта ислеп шығарыў раўажланған. Қурылыс индустриясы хэм азық-аўқат санааты айрықша орынды ийелейди. Қаланың барлық санаат өнимлериниң 50 % и усы тармаққа кирийши өнимлери қурайды. 2012-2013-жыллар аралығында 3961 адам мийнет еткен. 2013-жылғы мағлыўматлар бойынша санаат кәрханаларында 112166,0 млн сўм көлеминде өним ислеп шығарылды.

Қурылыс тараўында 2013-жылдың 1-январь халаты менен қарағанымызда 418686,6 млн сўм бюджет өзлестирилди, 399,0 кв.метр турақ жай, 6 км газ тармақлары, 15,7 суў тармақлары пайдаланыўға тапсырылды.

Нөкис қаласында 1991-2016-жылларда байланыс тармақлары кең раўажланды. Тийкарынан, тарийхый дереклерде көрсетилиўинше 1927-жылы қурылған қуўатлылығы 25ке тең болған телефон станциясы

болган болса, 2016-жылы Нөкис қаласында 11 автотастырылған телефон станциясы 35878 қуатқа ийе телефонлар халыққа хызмет көрсеткен. Олардан, «Коском», «Узбек Мобайл» «Билайн» байланыс қарханалары иске түсип, байланыс көлемі рауажланып атыр.

Нөкис қаласында 2013-2014 финанс хәм кредит тарауында көрсетилген мағлыұматларда, жергиликли бюджет дәрәмат 2013-жылы 71787,7 млн сұм болған болса, 2014-жылы 41318,0 млн сұм көрсеткішке ийе болып табылады. Анализлеп қарағанымызда 2013-жыл, 2014-жылды салыстырып қарағанымызда 57 % болған. Соннан субвенция млн сұм есабынан 2013-жыл 47763,3, 2014-жыл 54546,5 млн сум болған, салыстырамыз 114,2 % и қураған. Жергиликли бюджетти алып қарайық, сол дәуірде өлшеу бирлиги 2013-жылғы январь айы қалаты менен қарайық, 7231,9 млн, 2014-жылғы қалат 95864,6 млн сұм болған. Усы көрсеткішти анализлеп қарағанымызда 132,9 % и қураған [9].

Сол дәуірде зыян көрген қарханалар саны бирлик есабында 2013-жылы 6, 2014-жылы 6 бирлик есабында болған, болса усы қарханалардың зыян көрген суммасы

млн сум есабында 2013-жылы 12024,7 млн сұм, 2014-жылы 10248,0 млн болған, улыұма 85,2 % екенлиги дәлиленген.

Жуұмақалап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасының, соның ишинде Нөкис қаласының базар экономикасына өтиу шараятында ең әхмийетли оптималь комбинациялық хәрәкет айырықша әхмийетке ийе. Нөкис қаласында, микроэкономикалық жобаластыру бойынша, социал-экономикалық хәм басқа тарауларда алып барылған реформаларға биз жоқарыда көрсетилген мағлыұматлар дәлил бола алады.

Нөкис қаласында әмелге асырылып атырған экономикалық реформалар нәтижесинде микроэкономикалық тұрақлылық хәм экономикалық тармақлардың баланысы, экономикалық өсиу көлемі орташа есапта Нөкис қаласы орташа 5-7 % и пайда еткен. Нөкис қурамалы түрде өзгерислер хәм экономика тармақларын диверсификациялау белесенди инвестициялық сиясат, техника тарауын модернизациялау бойынша санаатты рауажладыру бүгинги күннің машқаласы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Нөкис қаласының социал-экономикалық рауажланыуының мәселелери. / «Нөкис хакыйкаты», 1991, 31 – январь.
2. Қарақалпақстан Республикасының жыллық статистикалық топламы (1991-2016). –Нөкис: 2017, 20-б.
3. Есназарова З. История города Нукуса периода независимости (1991-2005 гг) . -Нукус: «Қарақалпақстан», 2014.
4. Текущий архив городской хакимият папка 20. 1990-1992. Лист 96 .
5. АЖК РК. Ф.35.оп.3.л.55.
6. Есназарова З. Нөкис қаласының тарийхы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020, 85-б.
7. Архив Жоқарғи Кенеса РК.Ф.30.Оп.22.Д.378.ЛЛ.55,100.
8. Текущий архив хакимията г. Нукуса за 2001 год. Приказ № 72/5.
9. Текущий архив городской хакимият папка 2013-2014 Лист 100 лист.

РЕЗЮМЕ

Мақола Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидағи, яғни, 1991-2014 йиллар давридағи Қарақалпақистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққийетининг муҳим мисоли ҳисобланган Нукус шаҳрининг ушбу давр орасидағи ижтимоий ривожланиш даражасини таҳлил қилишга бағишланган. Тарихий таҳлил борасида муаллиф тарафидан пойтахтимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққийетига шаҳримиз саноат қорхоналарининг, муассаса ва ташкилотларнинг халқимиз турмуш даражасини бундан буён яхшиланишига қўшган ҳиссаси атаб кўрсатилган. Ушбу муқаддас ишни амалга ошириш борасидағи дастлабки қийинчиликларни ифодалаб берувчи объектив ва субъектив омиллар расмий ҳужжатлар асосида очиб берилган. Мақолада давр қийинчиликларини бартараф қилувчи илождар-иқтисодий ислохотларнинг турмушга оширилишида ва унда маъмурий органларнинг, хўжалик юритувчи субъектларнинг кечиктириб бўлмайдиган вазибалари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу социального развития Нукуса за тот период, который является важным примером социально-экономического развития Республики Каракалпакстан в первые годы независимости, то есть за период 1991-2014 гг. В историческом анализе автор указывает на вклад промышленных предприятий, учреждений и организаций города в дальнейшее повышение уровня жизни нашего народа и в социально-экономическое развитие нашей столицы. Объективные и субъективные факторы, которые характеризуют первоначальные трудности при выполнении этой работы, раскрываются в официальных документах. В статье описаны актуальные задачи административных органов и субъектов хозяйствования в реализации экономических реформ, которые способствуют преодолению трудностей периода.

SUMMARY

The article is devoted to deep analysis of the state of the social-economic development of the Republic of Karakalpakstan on the example of the city Nukus at the early period of Independence in 1991-2014. As the main social-cultural and political-economic centre our capital has always been the important key-point of all successes in wellbeing of our people. Historically analyzing the situation the author points to the objective and subjective factors which accompanied industrial enterprises, establishments and organizations of the city of Nukus in their beneficial duties of raising the social-economic level and well-being of the whole population of the capital, confirming the facts by official documents with a great historical importance. The author of the article described the important issues of administrative bodies and farming subjects in the realization of economical reform that help to overcome the difficulties of the period.

ИНҚИЛОБИЙ ТРИБУНАЛ СОЛИҚ БЎЛИМИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ

Д.П.Комолов - тарих фанлари номзоди

Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси, Тарих институти

Таянч сўзлар: адлия халқ комиссарлиги, совет ҳокимияти, декрет, фавқулодда суд, сайёр суд мажлиси, жиноят, қамок, жарима, ўлим жазоси.

Ключевые слова: наркомат юстиции, советская власть, указ, чрезвычайный суд, передвижное судебное заседание, преступление, лишение свободы, штраф, смертная казнь.

Key words: people's commissariat of justice, soviet power, decree, emergency court, mobile court session, crime, imprisonment, fine, death penalty.

Долзарблиги. Суд ҳокимияти чинакам мустақиллигини, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоясини таъминлаш ҳамда одил судловга эришиш даражасини ошириш суд-хуққ тизимини ислоҳ қилиш соҳасидағи давлат сиёсатининг асосий устувор ўналишларидан бири ҳисобланади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёев шундай таъкидлаган эди: “Конституция-мизда олий қадрият сифатида белилаб қўйилган инсон

ҳуқуқларини таъминлаш масаласи бундан буён ҳам эътиборимиз марказида бўлади. Бунинг учун суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигига эришиш нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини албатта барчамиз яхши тушунамиз” [1:10]. Ҳозирги кунда мамлакатимизда суд ислохотлари жадаллик билан олиб борилаётган бир даврда совет ҳукмронлиги давридағи суд сиёсатини таҳлил қилиш, суд идоралари фаолиятини холис баҳолаш, унинг мақсад ва

вазифаларини тадқиқ этиш тарих фани олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақола доирасида мавзуга доир цивилизацион, тарихийлик ва ҳолисона ёндашув орқали совет ҳокимияти томонидан ташкил этилган инқилобий трибуналлар ва уларнинг фаолияти ёритилди. Шунингдек мақолада қиёсий таҳлил ва тизимли ёндашув методларидан фойдаланилди. Бу катта ҳажмдаги манбаларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш имконини берди. Тарихийлик, объективлик методларига амал қилинганлиги мураккаб, зиддиятли жараёнларни очиқ бериш ва воқеаларни ҳолис баҳолашга хизмат қилди.

Тадқиқот натижалари: Туркистонда большевиклар ҳукумати амалга оширган мустамлакачилик сиёсати совет режимига қарши қуролли ҳаракатнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Совет халқ судлари бундай шароитда мустабид тузум хавфсизлигини таъминлашга ожизлик қиларди. Шу боис, ҳар қандай қаршилик ҳаракатини шафқатсиз жазолайдиган, фавқулодда кенг ваколатлар берилган судларни ташкил этишни совет ҳокимияти ўз мақсадига эришишнинг бирдан бир чораси деб билди. Ана шу асосда инқилобий трибуналлар ташкил топди.

1917 йил 24 ноябрда РСФСР ХКС қабул қилган суд ҳақидаги биринчи декретда инқилобий трибуналлар ташкил этиш кўрсатиб ўтилган эди. Инқилобий трибунал судловига совет ҳокимиятига қарши ҳаракат, ҳокимиятга бўйсунмаслик, буйруқларни бажармаслик, давлат хизматчиларининг лавозимини суистеъмол қилиши, чайқовчилик ва савдогар-саноатчиларнинг фаолиятига оид жиноятларни кўриш кирган [2].

Бутунроссия Фавқулодда комиссияси (ВЧК) раиси Ф.Дзержинский 1918 йил 16 январда Тошкентга телеграмма орқали мурожаат қилиб, аксилинқилобий ҳаракатларга қарши кураш олиб борадиган фавқулодда суд идораси тузишни буюрди. Бу масала Тошкент Советида кўриб чиқилиб, «Тошкент инқилобий трибунали тўғрисида»ги Низом қабул қилинди. Ушбу низомга асосан, 1918 йил 21 февралда Туркистонда дастлабки трибунал суди ташкил топди [3]. Унинг раиси этиб большевик В.Вотинцев сайланди. Тошкент андозасидаги трибуналлар Туркистоннинг барча вилоят ва шаҳар советлари томонидан тузишга киришилди. Жумладан, 1918 йил 5 мартда Ашхабодда инқилобий трибунал иш бошлади [4].

Инқилобий трибунал совет ҳокимияти ва бошқарув тизимига қарши қаратилган жиноятларни кўриши лозим бўлса-да, амалда халқ судларига тегишли ишни ҳам судловига қабул қилаверган. Бундан ташқари, ушбу маҳкамалар қабул қилган ҳукмлар адолатсиз бўлиб, уларни тўхтатиш, бекор қилиш ёки қайта кўрадиган кассация инстанция судини тузиш трибуналлар ҳақидаги низомда кўрсатиб ўтилмаган эди [5:128].

Туркистонда совет ҳокимияти республика аҳамиятига молик оғир сиёсий жиноятларни кўриш учун Олий инқилобий трибунал ташкил этишни зарур деб ҳисоблади. Натижада, 1918 йил 14 сентябрда Туркистон АССР МИҚ «Олий инқилобий трибунал тўғрисида»ги Низомни тасдиқлаш ҳақида декрет қабул қилди.

Низомда Олий инқилобий трибуналнинг раис, раиснинг икки ўринбосари ҳамда уч нафар аъзодан иборат таркиби Туркистон АССР МИҚ томонидан сайланиши ва номзодлар Туркистон Коммунистик партиясининг аъзолари бўлиши лозимлиги кўрсатиб ўтилган эди. Олий инқилобий трибуналнинг биринчи раиси этиб коммунист К.Е.Сорокин сайланди.

1919 йил 6 майда Туркистон АССР МИҚ «Туркистон Олий инқилобий трибунали тўғрисида» ҳамда «Вилоят инқилобий трибуналлари ва унинг бўлимлари тўғрисида» деб номланган 2 та янги низом-

ни қабул қилди [6].

«Вилоят инқилобий трибунали ва унинг бўлимлари ҳақида»ги иккинчи низомга мувофиқ маҳаллий трибуналлар тугатилиб, ҳар бир вилоятда вилоят трибунали тузилди. Янги Бухоро ва Петро-Александровскда вилоят мақомидаги трибунал тузилиб, уларга Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги рус аҳолисининг аксилинқилобий ҳаракатларини кўриш вазифаси топширилди. Аҳолиси 200 мингдан ошган шаҳарларда Адлия халқ комиссарлиги Олий инқилобий трибунал билан келишган ҳолда вилоят инқилобий трибунаlining бўлимларини ташкил этиши кўзда тутилган эди [7].

Вилоят инқилобий трибунаlining таркиби раис, раис ўринбосари ва уч аъзодан иборат бўлиб, вилоят ижроия кўмитаси томонидан уч ойга сайланган. Вилоят трибунали тегишли ҳудуддаги совет ҳокимияти ва бошқарув тизимига қарши қаратилган ишларни кўрган ва РСФСР номидан ҳукм чиқарган.

Маълумки, октябр тўнтаришига қадар мустамлака Туркистонда асосий қишлоқ хўжалик экинчи сифатида пахта етиштиришга эътибор қаратилиб, истеъмол учун зарур ғалла Россиядан келтирилар эди. Россияда фуқаролар урушининг авж олиши муносабати билан ғалла келтириш тўхтаб, аксинча, Туркистондан энг сўнгги заҳиралар ҳам олиб кетилиши натижасида, очарчилик бошланган эди. Мана шундай вазиятда ҳам РСФСР ҳукумати Туркистонни талашда давом этди.

1921 йил 15 августда Бутунроссия Марказий Ижроия Кўмитаси озиқ-овқат ва бошқа маҳсулот солиғини тўламаслик ҳолатларини аксилинқилобий ҳаракатга тенглаштириб, бундай ҳаракатларни жазолаш учун инқилобий трибуналлар қошида солиқ бўлими ташкил этиш тўғрисида декрет қабул қилди [8]. 1922 йил 4 январда Туркистон АССР Адлия халқ комиссарлиги инқилобий трибуналларга озиқ-овқат солиғини тўламаган фуқароларни дастлабки терговсиз айблаб, ҳукм чиқариш тўғрисида кўрсатма берди [9]. Шунга асосан, 1922 йил январ-март ойларида Туркистон АССР вилоятларида бир қатор сайёр суд мажлислари ўтказилиб, уларда озиқ-овқат солиғини тўламаган шахслар жазога тортилди. Сирдарё вилоят инқилобий трибунали Авлиёота, Чимкент, Перовский ва Тошкент уездларида; Самарқанд вилоят инқилобий трибунали Каттакўрғон ва Жиззах уездларида; Фарғона вилоят инқилобий трибунали Фарғона, Андижон ва Наманган уездларида; Еттисув вилоят инқилобий трибунали Пишпак, Жаркент ва Лепсинск уездларида сайёр суд мажлисларини ташкил этди. Жумладан, Сирдарё вилоят инқилобий трибунаlining Ступин раҳбарлигидаги сайёр мажлиси 1922 йил 14 мартда Тўлқибой волостида озиқ-овқат солиғини тўламаган 33 нафар шахснинг ишини кўриб чиқиб, 8 кишига белгиланган солиқнинг икки баробари, 20 кишига уч баробари, 5 кишига эса беш баробари миқдорида жарима солди [10]. Суд қарорида агарда улар жаримани вақтида тўламаса, бир йилга қамоқ жазоси берилиб, барча кўчмас мулклари мусодара қилиниши кўрсатиб ўтилган эди.

Сирдарё вилоят инқилобий трибунаlining сайёр мажлиси 1922 йилнинг биринчи чорагида жами 76 та иш юзасидан 448 кишини айбдор деб топиб, улардан 315 нафарига белгиланган солиқнинг икки баробари миқдорида жарима солиш, 20 нафарининг эса мол-мулкни мусодара қилиш ҳақида қарор чиқарди [11:11].

Деҳқонлар очарчилик ва қурғокчилик натижасида солиқни тўлай олмайдиган бир шароитда, бир бурда нонга муҳтож деҳқон оиласига мавжуд солиқни 3-5 баравари миқдорида тўлаш ҳақида суд қарорининг чиқарилиши мантиққа зид ҳолатдир. Натижада, уларнинг хўжаликлари бор-буди билан давлат ҳисобига мусодара қилиниб, ўзлари эса озодликдан маҳрум

этилган. Бу эса бутун бошли оилаларнинг кирилик кетишига сабаб бўлган. Масалан, Самарқанд вилоятининг Польшонарик волостида яшовчи Улбозор Бекмуродова вилоят инқилобий трибунаliga шундай мурожаат қилган эди: «Мен Сиздан турмуш ўртоғимни жазодан озод этишингизни илтимос қиламан. Бизнинг оилада бошқа эркак киши йўқ. Вояга етмаган фарзандларим эса юкумли касаллик билан оғриган. Мен мусулмон аёл сифатида тажрибасизман. Сиз бу ёрдамнингиз билан бутун бошли оилани ошқора фалокатдан сақлаб қолган бўласиз» [12].

Хукуматнинг аҳолидан зўрлик билан озиқ-овқатни тортиб олишга қаратилган чора-тадбирлари беғуноҳ инсонларнинг жазога тортилиши ва ночор оилаларнинг кирилик кетишига сабаб бўлади.

Инқилобий трибуналлар жазо қўллашда кенг ваколатларга эга эди. Дастлаб 1918 йил январда тасдиқланган «Тошкент инқилобий трибунали тўғрисида»ги Низомда трибунал маҳкумга нисбатан жарима солиш, озодликдан маҳрум қилиш, Тошкент шаҳридан чиқариб юбориш, халқ душмани деб эълон қилиш, сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва мулкни давлат фойдасига мусодара қилиш каби жазо чораларини қўллаш мумкин эди [13]. 1919 йил 14 майда қабул қилинган яна бир ҳужжатда инқилобий трибуналлар қўллайдиган жазолар кескинлашиб, уларнинг сони 9 турга етади. Трибуналлар маҳкумини олий жазо – ўлимга ҳукм қилиши мумкин эди [14:30].

«Туркистон АССР жиной қонунчилигининг устувор асослари» деб номланган дастлабки қонулар тўпламида кўрсатиб ўтилганидек, маҳкумини ўлим жазосига фақат инқилобий трибуналлар ҳукм қилиши мумкин бўлиб, халқ судларига бундай ваколат берилмаганди [15].

Совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайиши муносабати билан инқилобий трибуналлар кўрган ишлар сони ҳам ошиб борган. Буни қуйидаги статистик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, 1922 йилнинг дастлабки уч ойида Туркистон АССР вилоят инқилобий трибуналларига 776 та иш келиб тушган бўлса, кейинги чоракда улар сони 1055 тага етган. Бутун йил давомида эса 3404 та ишдан 2772 таси кўриб чиқилган. Айбдор деб топилганларнинг 68 нафари олий жазога ҳукм қилинган [16:7-8].

Россияда фуқаролар уруши тугаганидан сўнг давлат

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Тошкент: «Ўзбекистон» 2017, 47-б.
2. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 31.
3. Тошкент вилоят архиви, 2-фонд, 1-рўйхат, 234-иш, 8-варақ.
4. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сборник документов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1947, –С.132.
5. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сборник документов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1947, –С. 132.
6. Положения о Верховном ревтрибунале. / Известия. –Ташкент: 1919, 20 мая.
7. Положения об областных ревтрибуналах и отделах на местах. / Известия. – Ташкент: 1919, 20 мая.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 204-иш, 4-варақ.
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 270-иш, 29-30-варақлар.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 302-иш, 154-варақ.
11. Стипрайс Н. Обзор деятельности областных революционных трибуналов Туркеспублики // Бюллетень ЦСУ Туркестанской Республики. –Ташкент: 1922. № 27. -С.11.
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 58-иш, 29-варақ.
13. Ташкентский ревтрибунал. / Наша газета. –Ташкент: 1919, 20 января.
14. Инструкция для революционных трибуналов о порядке производства дел // Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики. –Ташкент: 1919, № 2. -С. 30.
15. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 317-иш, 2-5-варақлар.
16. Стипрайс Н. Обзор деятельности областных революционных трибуналов Туркеспублики // Бюллетень ЦСУ Туркестанской Республики. –Ташкент: 1922. № 27. – С. 7-8.
17. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов. – М.: Госюриздат, 1955, –С. 636.
18. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-343-фонд, 1-рўйхат, 33-иш, 28-варақ.
19. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, Р-343-фонд, 1-рўйхат, 33-иш, 31-варақ.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Туркистон АССР ҳудудида совет ҳокимияти томонидан экстремал шароитларда ташкил этилган инқилобий трибуналларнинг иқтисодий соҳадаги қатағон сиёсати кенг турдаги тарихий ҳужжатлар асосида ёритиб берилган. Шунингдек,

инкилобий трибунал фаолиятида зиддиятлар авж олгани ҳамда тизимда анархия ҳолати ҳукм сургани очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается экономическая политика подавления революционных трибуналов, созданных советскими властями на территории Туркестанской АССР в экстремальных условиях на основе широкого спектра исторических документов. Выявлено также наличие конфликтов в деятельности революционного трибунала и анархии в системе.

SUMMARY

This article describes the economic policy of repression of the revolutionary tribunals established by the Soviet authorities in the territory of the Turkestan ASSR in extreme conditions on the basis of a wide range of historical documents. It was also revealed that there were conflicts in the activities of the revolutionary tribunal and anarchy in the system.

БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ МЕРОСДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

К.Камолова – *тадқиқотчи*

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: маънавий мерос, юксак маънавият, баркамоллик, “Авесто”, мутафаккир.

Ключевые слова: духовное наследие, высокая духовность, совершенство, “Авесто”, мыслитель.

Key words: spiritual heritage, high spirituality, perfection, “Avesto”, thinker.

«Юксак маънавиятли, замонавий билим ва касб-хунарларга, ўз мустақил фикрига эга бўлган ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш биз учун энг муҳим масалалардан биридир. Бу борада биз асрлар мобайнида шаклланган миллий анъаналаримизга, аجدодларимизнинг бой маънавий меросига таянамиз» [1:89].

Шавкат Мирзиёев

Мамлакатимиз ташлаётган ҳар бир қадам, амалга оширилаётган ҳар бир ислохотлар замирида баркамол авлод орзуси мужассам. Ўзбекистон ёшларининг шижоати, ақлу заковати, жисмоний ва маънавий камолот, ҳаракат ва интилишлари эзгу мақсадларининг бош омилидир. Шундай экан, Ўзбекистонни янада обод, халқимизни бахтли-саодатли қилишдек муқаддас ва залвори кенг вазифаларни бажарадиган баркамол авлодни шакллантириш давр талабидир. Бу борада эса бизга мутафаккирлардан қолган маънавий мерос катта ёрдам беради.

Уларнинг маънавий меросида қомил инсон ғояси, баркамол авлод тарбияси, жамиятда маънавий-ахлоқий онгни шакллантириш муаммоси алоҳида ўрин тутди. Бу борада қадимий манба ҳисобланган «Авесто» асари, Имом Бухорий, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Абулқосим Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби мутафаккирларимизнинг маънавий-ахлоқий таълимотлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Аждодларимизнинг буюк маънавий мероси бўлган, ўзининг фалсафий ғоялари билан бугунги кунга қадар хизмат қилиб келаётган «Авесто»дан бошлаб одил жамият қуриш, эзгуликни улуғловчи ва қабоҳатни қораловчи фалсафий, мафкуравий мушоҳадалар, поклик ва яхшиликдан сабоқ берувчи ғоялар жамият ва инсон ҳаётининг омили экани ёрқин ифодаланган. Бу эса, «Авесто»нинг миллий ғоя ва мафкурамизнинг асосларидан бири - миллий меросимизнинг мустақамланишига ҳисса қўшувчи дастлабки манба эканлигини исботлайди. «Авесто»даги онтологик, гносеологик таълимотлар, пантеистик қарашларда яхши ният, адолат, диёнат, қудрат, ирода каби сифатлар акс этган. «Авесто»дан кейин уч минг йиллик тараққиётни босиб ўтган инсон тафаккури демократик тараққиёт ва унга олиб келувчи ғояларга ана шу китобнинг моҳиятида ётган маънавий стимуллар орқали етиб келди. Улар моддийлик ва маънавийликнинг уйғун ҳолда ривожланиши, тараққиёти ва келажаги учун гаров бўлган омилар сифатида роль ўйнади.

Мутафаккир боболаримиз асарларида инсон ва унинг маънавий олами жамият ҳаётининг устувор амаллари сифатида қаралади. Шарқ мутафаккирлари ал-Фаробий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Аҳмад Юғнакий, Юсуф Хос Ҳожибларнинг қарашларида одил жамият қуриш ҳақидаги ғояларнинг шаклланишига

инсон ҳаёти ва камолотидаги дастлабки илмий-фалсафий кўриниши турлича талкин этилади. Жумладан, Форобий миллий ғоя ва мафкуранинг асосий манбаларидан бўлган қадриятлар тизимига қиравчи – фозил давлат, адолатпарварлик, тенг ҳуқуқлилик каби фазилат ва хусусиятлари ҳақидаги ўзининг фикрларини билдиради [2:160] Абу Наср Форобий инсон камолотга ёлғиз ўзи эриша олмайди. У бошқалар билан алоқада бўлиши, уларнинг кўмаклашуви ёки муносабатларига муҳтож бўлади, дейди. Ана шу жараёнда инсонда фазилатларни камол топтириш ҳақида таъкидлаб қуйидаги фикрларни илгари суради, «Инсон фазилатлар билан камолотга етади ва камолотга етган одам бахтли ҳисобланади» [3:38].

Абу Райхон Беруний инсон тарбиясига салбий таъсир қилувчи иллатлар ҳақида фикр юрита туриб, улар кўп ҳолларда ёвуз ниятда қилинишини қайд этади [4:68].

Унга ҳамоҳанг тарзда Ибн Сино эса бундай иллатларни бартараф этишда тарбия омилига таянишни таъкидлайди. Ибн Сино «Инсонлар ўртасида ўзаро келишув зарур бўлиб, бу келишув туфайли адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилади. Қонуншунос эса бу қоидаларга бажарилиши шарт бўлган мажбурият тусини беради» [5:478], деб ҳисоблайди. Демак, ҳар қандай жамият, давлат маълум адолатни ҳимоя этувчи ҳуқуқий қонунлар асосида идора этилиши, адолатсизликка йўл қўймаслиги керак ва шундагина миллат буюкликка эришади [6:486-6], деган фикрларни илгари суради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Камолотга етиш йўли иккита: билим олиш ва ибрат ўрганиш» [7:103], – деб инсон маънавий-ахлоқий онгининг фалсафий моҳиятини очиб беради. У ўз давридаги одил жамиятнинг сиёсий-иқтисодий тизимини бирма-бир таърифлаб, унда миллат бирлигини жамият ва давлат тараққиётини таъминловчи куч деб эътироф этади.

Баркамол инсонни тарбиялаш, адолатпарварлик, инсонпарварлик ҳақидаги ғоялар Темур ва темурийлар даврида ҳам ўзига хос кўринишга эга бўлган. Амир Темур давлат тизимини мустақамлашга, майда ва тарқоқ феодалликларни бирлаштиришга ҳаракат қилди ва шу аснода адолатли жамият барпо этишнинг ўзига хос кўринишини яратди [8:81].

Соҳибқирон Амир Темурнинг «Темур тузуклари» ёшлар онгига таъсир қила оладиган тарғибот воситаси ҳисобланади. Унда соҳибқирон кадрлаган, ҳаётда ўзи амал қилган ва атрофидаги барча инсонларга тавсия этган инсоний фазилатлар ҳақида нодир фикрлар битилган. «Темур тузуклари»да эзгу фазилатли шахсларни кадрлаш билан биргаликда, иллатларни касб қилган инсонларни тартибга чақиргани ва агар уддалаб бўлмаса, жазо қўлангани ёзилади.

Таниқли педагог олимларимиздан Муҳаммаджон Қуронов Амир Темур ҳақида ёзар экан, Соҳибқирон

Амир Темур ўзининг «Темур тузуклари»да «Азми катъий, тadbиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тadbирсиз ва лоқайд кишидан афзалдир», деган ҳаётий ҳулосага келганини ҳамда ўз тажрибасига таяниб, беш фазилат соҳибларини атрофига тўплаб, мақсадларига эришганини таъкидлайди.

Ҳақиқатан ҳам, Амир Темур очкўз, зикна, ёвуз ва нафси ёмонларни ёқтирмасди. «Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, – дейилади «Темур тузуклари»да, – хизмат пайтида ўз соҳибидан юз ўгириб, ҳузуримга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга ҳар турли хабар ва шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар, вафодорлик ва ҳақ-ҳуқуқни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимга «булар ўз хожасига вафо қилмагач, менга қилармиди?» деб ўйладим». Мана шу Амир Темурнинг ва у яшаган даврдаги миллий маънавиятимизнинг ёрқин намунаси эмасми!?

Ахлокий фазилатлар ҳақида ўзининг фалсафий фикрларини баён қилган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари маънавий бойлик дурдоналари қаторига киритилади. Унда ҳам аждодларимиз маънавиятининг ёрқин намуналари акс эттирилган. Масалан, «Бобурнома»да темурий ҳукмдор Умаршайх Мирзонинг нақадар адолатли ва ҳалол инсон бўлганлигини кўрсатувчи бир маълумот келтирилган.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2018.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: «Ғ.Ғулом», 1993.
3. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: «Ёзувчи», 2001.
4. Абу Райҳон Беруний. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар». –Т.: «Фан», 1972.
5. Ибн Сино. Изб. Филос. Произведения. –Москва: «Наука», 1980.
6. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, Т 1. –Т.: «Фан», 1968.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. –Т.: «Фан», 1971.
8. Амир Темур. Темур тузуклари. –Т.: «Навруз», 1996.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2017.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада юксак маънавиятли ва баркамол авлодни тарбиялашда маънавий мероснинг ўрни ва аҳамияти, ундан ижобий фойдаланиш масалалари ҳамда бугунги кунда уларга берилаётган эътибор ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются роль и значение духовного наследия в воспитании высокодуховного и гармоничного поколения, вопросы его позитивного использования и уделяемое им сегодня внимание.

SUMMARY

The article discusses the role and significance of spiritual heritage in the upbringing of a highly spiritual and harmonious generation, the issues of its positive use and the attention paid to them today.

ЯНГИЛАНАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОН: ЁШЛАР ТАРБИЯСИ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ СТРАТЕГИК МОҲИЯТИ

Қ.Қадилов - филология фанлари номзоди, доцент

Ёшлар билан ишлаш бўйича проректор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: миллий ғоя, олий таълим, таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, ёшлар тарбияси, педагогик соҳа.

Ключевые слова: национальная идея, высшее образование, образование и обучение, духовность и просвещение, воспитание молодежи, педагогический сектор.

Key words: national idea, higher education, education and training, spirituality and enlightenment, youth education, pedagogical sector.

Шиддат билан глобаллашиб бораётган бугунги даврда жаҳонда инсоният учун хавф солаётган улкан маънавий таҳдидлар авж олиб бормокда. Бу эса дунёдаги кўплаб мамлакатлар ва халқларнинг иқтисодий, сиёсатига ва маънавиятига жуда катта салбий таъсирини кўрсатди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида мустақиллиги йиллари давомида барча соҳаларда улкан ўзгаришлар юз берди. Халқимиз миллий истиқлол ғояси остида бир мақсад йўлида бирлашди, лекин миллий мустақиллигимиз натижасидаги ютуқларимизни кўраолмайдиган, миллий маънавий қадриятларимизнинг қадрсизланишига қартилган ғоявий таҳдидлар ҳамон давом этмокда.

Инсониятга таҳдид солаётган халқаро терроризм ва

Бир йили Хитойдан Фарғонага келаётган минг кишилик қарвон Ўш тоғларида қор кўчкиси остида қолиб ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, қарвоннинг юқларини назорат остига олдирган. Эгалари ҳалок бўлган шу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб, сақлаган. Хуросон ва Самарқандга махсус одам юбориб, қарвон эгаларининг меросхўрларини топтирган ва уларни ўз мамлакатига қақиртириб, молларини тўлалигича қўлларига топширган. Бундай мисолларни ўтмишдаги оддий одамлар ҳаётидан ҳам керагича келтириш мумкин. Ҳозирги даврда ҳам ҳаётимизда шундай эзгу тушунчалар барқарор ва устувор. Бундай мисоллар маънавиятимизнинг миллий-этниқ асослари мустаҳкам эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев тарихимизнинг бойлиги, бугунги кунда ёшларга яратиб берилаётган шароитларни изохлаб шундай дейди: «Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс бойлиқларимиз бор. Ва мен ишонаман, Худо хоҳласа, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз ҳам бўлади» [9:482].

Бу эзгу мақсад йўлида ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар давлатимиз сиёсатининг диққат марказида турибди. Ҳақиқатан ҳам бугунги кунда орзу-ҳаваслар рўёбга чиқа оладиган муҳит юзага келдики, ана шу имкониятлардан самарали фойдалана олсак, барча ниятларимиз рўёбга чиқиши аниқ, албатта.

экстремизм дунё мамлакатлари тараққиёти, давлатлараро ижтимоий ҳамкорликнинг ашаддий душманига айланиб бормокда. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлагани каби, «бу офат қачон, қайси томондан, қандай ҳужум қилишини ҳеч ким билмайди» [5]. Дарҳақиқат шундай, шунинг учун ёшларни ғоявий ҳимоя қилиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда маънавий таҳдидларни ўз вақтида илғаб, жаҳолатга қарши маърифат билан, ғояга қарши ғоя билан, муаммоларни бартараф этиш ва уларнинг ечимини топиш ижтимоий ҳамкорликда ёшлар ғоявий тарбиясини тубдан ислоҳ қилишни тақозо қилмокда. Шунинг учун асосий эътиборни бу соҳадаги мавжуд

муаммо ва камчиликларни танқидий таҳлил қилиш, уларни бартараф этиш ва замон талаблари асосида яхшилаш бўйича вазифаларни белгилаб олиш зарур.

Мамлакатимиз олий таълим муассасаларида амалга оширилаётган маънавий-маърифий ишларнинг асл моҳияти ва пировард мақсади - бугунги мураккаб ва таҳликали замонда халқимиз маънавиятини ёт ғоялардан ҳимоя қилиш, азалий миллий қадриятларимизни сақлаб қолиб, ривожлантириш, ёшларимизни Ватанимизга, миллий ғоямизга садоқат руҳида тарбиялашдир. Бу борада кейинги йилларда бир канча муҳим ҳужжатлар, жумладан, олий таълим тизимини модернизациялаш, ёшларнинг китобхонлик маданиятини ошириш, ёшларни адабиёт, маданият ва санъат соҳаларига қизиқтириш, диний маърифатни такомиллаштириш ва бошқа муҳим масалалар тўғрисида қарор ва фармойишлар қабул қилинди. Зеро давр биздан “Бугунги мураккаб мафкуравий глобаллашув замонида халқимиз, ёшларимиз маънавий ҳаёти қандай кечаяпти?” “Қандай қилиб Интернет ва юксак технологиялар асрида миллий маънавиятимизни сақлаб қолиб, юксалтирамиз?”, “Жаҳолатга қарши маърифат билан қандай курашишимиз керак?” деган саволларга илмий асосли, амалий ишларимиз билан жавоб беришни талаб қилмоқда.

2018 йил август ойида ижодкор-зиёлилар билан учрашувда Президент Шавкат Мирзиёев маънавият, маърифатни мудофаа вазирлигига тенглаштиргани бежиз эмас. Чунки дунёда ғоявий кураш кетаяпти. Бу кураш тўхтамайди. “Ўзбекино” раҳбарлари билан учрашувда “маънавий йўналишларимиз иқтисодий йўналишлардан ўн кадам олдинда юрса, бизнинг катта-катта режаларимиз, дастурларимиз амалга ошишини тушунтирган Президентимиз тузилаётган режалар, дастурларнинг ким учун, нима учун қилинаётганини тушунган халқ кучли, қудратли бўлишини, буни эса маънавият ва маърифат тушунтириши, қуроллантиришини ўқтирди.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йилда Олий Мажлисга қилинган Мурожаатномасида “Ўзимиз ўзимизга хиёнат қилмасак, ўзимиз ўзимизни алдамасак, ҳалол-поқ бўлиб меҳнат қилсак, кўзлаган барча марраларимизга албатта етишамиз” деб таъкидлади [4]. Бунда ҳам халқ, ёшларнинг маънавияти назарда тутилди. Чунки маънавиятли одам садоқатли бўлади. Ўз бurchига хиёнат қилмайди, ўзи ўзини алдамайди. Ҳалол-поқ меҳнат қилади.

Дунёнинг энг ривожланган давлатларидан Япония, Жанубий Корея тарихига қарасак, миллий ғоя халқни сафарбар қилиб, вайронага айланган бу мамлакатларни юксак ривожланган давлатга айлантирди. Энди юксалиш навбати Ўзбекистонга келди. Чунки япон, корейлар ўз бахтини ўз қўллари, ақли, инновациялари билан яратишди. Ҳеч ким четдан қилиб уларни бахтли қилгани йўқ. Миллий ғоя уларни инонтирди, ишонтирди, сафарбар қилди. Биз мана шундай хорижий тажрибалар асосида миллий ғоямиз замоннинг янги талаблари асосида халқимизни “Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари” олиб бормоқда. Зеро Ватаннинг бахтли келажагини кўрсатиб, завқлантира олмайдиган ғоя миллатни сафарбар қила олмайди. Шунинг учун Олий Мажлисга Мурожаатномада “Миллий ғоя нима учун керак?”, деган саволни ўртага ташлаган Президент Шавкат Мирзиёев “Ватанни севиш учун”, деб жавоб берди. Буларнинг барчаси ёшлар, ҳусусан миллатнинг бўлажак зиёдилари қатлами – ёшларни ғоявий тарбиялашга давлат томонидан ифодаланган ижтимоий буюртма бўлиб ҳисобланади. Бунда “Авваламбор, «оммавий маданият» кўринишида кириб келаётган турли таҳдидлар, гиёҳвандлик, диний экстремизм, миссионерлик каби бало қазолардан ёшларимизни асраш, уларнинг таълим-тарбиясига ҳар биримиз

масъул эканимизни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак” [6].

Миллий ғоя ҳаётий бўлиши, биз бошлаётган инновацион ривожланиш, яшаш маданиятини аҳоли, ёшларга ўргатиши, ватанпарвар, кўп иш ўринларини яратган экспортчи тадбиркорларни тараннум қилиши, ҳар бир фуқарони ўз-ўзига “Мен Ватаним Ўзбекистонни қандай севаман?”, деган виждон саволини беришга даъват қилиши керак. Айниқса, жиноятчилик, диний экстремизм ва террористик ҳаракатларга адашиб қўшилиб қолиш, миллий қадриятларга эътиборсизлик, эрта турмуш қуриш, оилавий ажралишлар каби салбий ҳолатларнинг олдини олишга халқимизни сафарбар қилиши талаб этилмоқда.

Ғоявий тарбияни модернизациялаш мамлакатимизда фаол тадбиркорлик ва инновацион технологияларни қўллаб-қувватланаётган, илм, маърифат, рақамли иқтисодиёт ривожлантирилаётган жараёнлар билан вўғун бўлиши талаб этилмоқда. Мана шундай янги тарихий вазиятда “Ўзбекистонни инновацион ривожлантириш учун халқимиз, ёшларимизда қайси фазилатларни кучайтириб, қайси иллатларга чек қўйишимиз керак?”, деган саволларга илмий жавоблар керак. Бу саволга маънавият жавоб бериши ва халқимизни бунёдкор ишларга даъват қилиши керак. Демак, педагогик-психологик илмий лойиҳалар асосида яхши фазилатларни ривожлантириш, лоқайдлик, ҳасад, кўролмаслик, исрофгарчилик, масъулиятсизлик, меҳрсизлик, гийбат каби маънавий иллатлар профилактикасини илмий педагогик асосга қуриш керак бўлади. Чунки ўтмишдаги буюк боболаримизнинг хизматларига, юксак маънавиятига махлиё бўлиб, ўзимизнинг бугунги, эртанги маънавиятимизга бепарво бўлишга ҳаққимиз йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 20 апрель ПҚ-2909-сонли қарорида олий таълим зиммасига “олий таълимнинг маънавий-ахлоқий мазмунини ошириш, талаба-ёшларга мустақиллик ғояларига, юксак маънавият ва инсонийликнинг миллий анъаналарига содиқлик руҳини чуқур сингдириш, уларда ёт ғоя ва мафкураларга нисбатан иммунитет ва танқидий тафаккурни мустаҳкамлаш бўйича кенг қўлмали маърифий ва тарбиявий ишларни олиб бориш” [7] вазифаси юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июль кунги «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамоилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4391-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПФ-5763-сон «Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги зиммасига:

- олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими соҳасида замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлашга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

- олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг маънавий-ахлоқий мазмунини кучайтириш, ёшларни мустақиллик ғояларига садоқат, миллий қадриятларга ҳурмат, инсонпарварлик ва юксак маънавий ғоялар асосида ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ёт ғоя ва мафкураларга қарши иммунитетни мустаҳкамлашни асосий вазифалар сифатида юклатилди.

Ғоявий тарбияни модернизациялашнинг глобал талабларидан бири Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан БМТ Бош

ассамблеясининг 72-сессияси минбаридан эълон қилинди. Бу жаҳон ҳамжамияти томонидан “Жаҳолатга қарши маърифат” билан кураш тамойили сифатида эътироф этилди ва қўллаб қувватланди, жорий этилди. Жаҳолат фақат дин соҳасида эмас, балки иқтисодиёт соҳасида ҳам, таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, маданият тизимида ҳам, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида дуч келиш мумкин. Бу иллатга маънавий, маърифат, ғоявий тарбия билан қарши турилмаса, миллий юксалиш, тараққиёт ва ривожланишнинг маънавий кудратини таъминлаб бўлмайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси» ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا Мурожаатномаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2020 йил 2 март кўни “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-5953-сонли Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мамлакатимиз ва Олий Мажлисининг 2019 йилдаги тараққиётининг устувор йўналишлари бўйича Олий Мажлисга Мурожаатномаси». –Тошкент: 2018 йил, 28 декабрь.
5. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўли. Т.6. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998, 429-б.
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: «Ўзбекистон», 2017, 29-б.
7. «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель ПҚ-2909-сонли Қарори.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёшлар тарбияси соҳасидаги ислохотларнинг стратегик моҳияти ҳақида сўз боради. ёш авлодни ғоявий тарбиялашда олий таълим муассасаларида ташкил этиладиган маънавий маърифий тадбирларнинг кўлами ҳамда сифатини ошириш ва уларнинг ҳаётийлигини таъминлаш ҳам бугунги ислохотларнинг асоси сифатида қаралган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается стратегический характер реформ в сфере молодёжного образования. Повышение масштабов и качества духовно-просветительских мероприятий, организуемых в высших учебных заведениях и обеспечение их жизнеспособности в идеологическом воспитании подрастающего поколения, также рассматривается в качестве основы сегодняшних реформ.

SUMMARY

The article discusses the strategic nature of reforms in the field of youth education. Increasing the scale and quality of spiritual and educational events organized in higher education institutions and ensuring their viability in the ideological education of the younger generation is also considered as the basis of today's reforms.

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭТАПОВ РАЗВИТИЯ ОСНОВНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

А.Ш.Кайпназаров – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тарихий аспектлар, Жанубий Оролбўйи, атроф-муҳит, экологик муаммолар, Орол денгизи, халқаро ҳамкорлик.

Ключевые слова: исторические аспекты, Южное Приаралье, окружающая среда, экологические проблемы, Аральское море, международное сотрудничество.

Key words: historical aspects, south Aral Sea region, environment, environmental problems, the Aral Sea, international cooperation.

Определение, данное Аральскому экологическому кризису Н.Ф.Глазовским (1990), в настоящее время является общепринятым. Определение гласит, что кризис, по сути, является экологическим, так как заключается в снижении качества окружающей среды, деградации экосистем и их отдельных компонентов в бассейне Аральского моря, ухудшении здоровья населения, снижении эффективности хозяйства, росте социальной напряжённости, а также в усыхании самого Аральского моря: падении уровня, повышении минерализации воды и гибели водной экосистемы. В качестве основной причины развития этого явления указывается неверная стратегия развития производительных сил региона, развитие сельского хозяйства за счёт производства водоёмких культур, без учёта ограниченных водных ресурсов региона [7].

Это честолюбивое стремление человечества вызвало почти все глобальные климатические, гидрологические и геологические изменения, которые проявились в тепличном эффекте, потере рек, озёр и водно-болотных угодий, в широком распространении опустынивания. Безудержное стремление людей якобы к своему благополучию, а фактически, в основном, к увеличению состояния, господству и владению собственностью, в конце концов, сменилось пониманием того, что все в этом мире взаимосвязано и имеет свои последствия,

которые проявляют себя как нарушения в естественных процессах и изменения в беспрецедентно крупных масштабах [8, 12, 18].

Рассмотрение развития проблемы удобно проводить по периодам, объединённым по каким-либо событиям. Весь период развития экологического кризиса Н.Ф.Глазовский (1990) разделил на три этапа несоответствия с изменением осознания проблемы: в первый - 60-е годы - середина 70-х -наблюдалось «Отсутствие внимания к проблемам, связанным широким развитием орошения в регионе. Предполагалось полное исчезновение моря» [7]; во второй - с середины 70-х по середину 80-х происходило постепенное осознание учёными острой экологической ситуации, возникающей в Приаралье, определение задач по её улучшению, по-прежнему поддерживалось расширение орошения; и в третий - с середины 80-х по начало 90-х, когда произошло осознание причин Аральского кризиса, были проведены анализ результатов изучения, широкое обсуждение общественностью, создание общественных комитетов по спасению Арала. На этом этапе развития поменялись мнения и позиции ответственных руководителей центрально-азиатских республик, ряда министерств и ведомств, мелиораторов, тенденция признания необходимости ограничения орошения и разработки мероприятий по решению разразившегося экологи-

ческого кризиса. Предложенная Глазовским Н.Ф. историческая временная периодизация оказалось наиболее удачной, т.к. на этих этапах развития кризиса не только по-разному складывалось понимание проблемы учёными и обществом, но и по-разному проводились научные исследования, менялись концепции природопользования и предлагались мероприятия по решению проблемы, принимались решения государственными органами.

Одним из первых научных публикаций об экологических последствиях снижения уровня Аральского моря явился труд А.Б. Бахиева и Т.Н. Бутова (1976), где он выступил с докладом на Секции III «Растительность и пастбища пустынных территорий» Всесоюзной научной конференции по комплексному изучению и освоению пустынных территорий СССР (Ашхабад, 1976) [2, 3]. В то время это был единственный доклад по проблеме Арала на этой секции. В последствии различные авторы распределяют экологически обусловленную взаимосвязь динамики изменений в следующей последовательности: резкое сокращение тростниковых зарослей с 600 тыс. га в 1961 г. до 100 тыс. га в 1974 г., последовавшее за этим ухудшение охотничье-промыслового хозяйства; падение уровня моря и высыхание более 30 озёр общей площадью водной поверхности более 7 тыс. га, резкое сокращение площадей нереста рыбы и последующее сокращение ее численности. Учёными отмечалось, что лугово-болотные почвы, занятые ранее тростником и обсохшие днища озёр в дельте засоляются, создавая условия для широкого развития солончаков и галофитов [4, 5, 8]. Снижение уровня грунтовых вод в дельте стало причиной гибели древесных тугаев [1, 2]. Они сохранились только в виде узких лент вдоль основного русла Амударьи. Обнажающееся дно моря в авандельте заселяется тамариксами; растительность южных берегов Арала развивается в сторону сокращения гидрофильных сообществ с заменой их влаголюбивыми видами. По мнению авторов дело большой государственной важности - сохранить оставшиеся озёра в дельте как основу для развития комплексного хозяйства северных районов Каракалпакстана [5, 11].

Научные исследования, поддерживаемые ранее государственными программами и плановыми заданиями, были прекращены в 1991 г. и далее проводились в основном при поддержке международных организаций и зарубежных фондов при частичном участии государств, располагающихся на территории, охваченной Аральским кризисом. Наиболее обширные комплексные работы были проведены в 1992-2000 гг. в рамках проекта Германского международного проекта - «Экологические исследования и мониторинг дельт Аральского моря» [6]. В различные международные исследования были привлечены ученые и специалисты из государств Центральной Азии и России. Инициаторами этих исследований были учёный из Зоологического института в Гамбурге Д. Кейзер и гидробиолог Н.В. Аладин, ведущий лабораторией из Зоологического института в Санкт-Петербурге [17, 21]. Финансовая поддержка проекта осуществлялась Министерством охраны окружающей среды (BMBF) Германии через ЮНЕСКО. В рамках Международного проекта было предусмотрено обеспечение научных исследовательских групп лабораторным оборудованием, в том числе компьютерами и программным обеспечением, проведение стажировок ученых в ведущих исследовательских лабораториях университетов Германии с целью обучения пользованию электронными прикладными программами для накопления и обработки данных [9, 15, 19, 20]. В проекте были получены новые сведения по всем аспектам Аральской проблемы: истории самого Аральского моря; динамики водных ресурсов; экологии и гидробиоло-

гии сохранившихся водоемов; рыбным ресурсам и перспективе их поддержания; процессах трансформации природных комплексов в дельтах рек и их сохранению; составу и динамике животного населения водоемов и наземных ландшафтов [8, 12].

Как известно, в 2000-2003 гг. был осуществлён проект «Устойчивое развитие в сфере охраны окружающей среды, земле- и водопользования путем создания Центра ГИС технологий и космосъемки в Каракалпакстане» при поддержке НАТО. В рамках проекта Центру было передано техническое и программное оборудование, а также электронные версии Эколого-географической Базы данных Южного Приаралья и Базы данных «Гербарий», разработанные в Институте водных проблем Российской академии наук [16, 18].

В этот период времени широкомасштабно развернулись научные исследования Земли из космоса по материалам дистанционного зондирования. Одним из первых в исследованиях Аральской экологической проблемы в этом направлении, конечно же был профессор Ф.Миклин из Западно-Мичиганского Университета (Каламазо, США) [20]. Вместе с тем, в нашей республике исследования изменения очертаний побережий Аральского моря, их сезонных изменений, выделением территорий морского дна, обсохшего в разные годы, успешно занималась российский ученый В.И.Кравцова [14] из Московского университета им. М.В.Ломоносова (Россия).

В это же время большую положительную роль для понимания процессов, развивающихся в связи с падением уровня Аральского моря, сыграли монографии российских [12, 14, 15] и зарубежных авторов [18, 19], а еще более - тематические сборники на английском языке, подготовленные при участии учёных из стран СНГ, в том числе и российских, написание которых было инициировано зарубежными учеными [21].

Следует особо отметить выход в свет «Аральской энциклопедии», авторами которой являются И.С. Зонн и М.Г. Гланц (2008) [11]. Эта книга содержит пояснение и истолкование более 500 понятий, терминов, событий, международных программ и исторических личностей, связанных с Аралом и Аральской проблемой. Большой интерес и практическую ценность имеет раздел книги «Хронология основных исторических событий XVI-XXI вв. на Арале», в котором перечислены события, произошедшие в каждом году каждого века [12].

Пятый период - начинается условно с 2012 г. и приходится на шестой десяток (прошло 50 лет) существования Аральской проблемы. Он наступает во втором десятилетии двадцать первого века (по сути - сейчас), и, мы можем только предполагать или прогнозировать, что произойдёт. Маловероятно, что он будет характеризоваться возрастанием объёма речных вод, притекающих к дельтам (в последние годы поступает около 5 км³/год к каждой дельте) и в сторону моря. Можно предположить, что будет в дальнейшем продолжаться развитие опустынивания и аридизация региона, наиболее активно развивающиеся в настоящее время на обсохшем дне моря, стабилизация или переход в новую фазу процессов формирования пустынных комплексов на обсохшем дне Арала; развитие начавшихся в предыдущие годы и появление новых экологических проблем, обусловленных водохозяйственными преобразованиями и существующими гидротехническими сооружениями в Приаралье, созданными для регулирования пространственного распределения водных ресурсов и поддержания их качества; ожидается развёртывание широкомасштабной фитомелиорации обсохшего дна моря, желательнее более эффективными методами, обеспечивающими высокую приживаемость растений для закрепления поверхности обсохшего дна и миними-

зации выноса солей.

Таким образом, учитывая большой опыт в решении экологических проблем и несмотря на то, что сегодня принимаются меры по сохранению окружающей среды имеется угрозы экологической безопасности государства которые классифицируются по степеням: глобаль-

ная, региональная, национальная и местная. Комплекс экологических опасностей и проблем играет важную роль в определении основных стратегических направлений обеспечения экологической безопасности, предотвращения и устранения экологических угроз в регионе Южного Приаралья.

Литература

1. Бахиев А.Б. Экология и смена растительных сообществ низовьев Амударьи. -Ташкент: «Фан», 1985, -С.192.
2. Бахиев А.Б., Бутов К.Н. 1976. Современное состояние растительности южных берегов Аральского моря. / Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции по комплексному изучению и освоению пустынных территорий СССР. Секция III Ашхабад: «Ылым», -С. 67-68.
3. Бахиев А.Б., Бутов К.Н., Таджитдинов М.Т. 1977. Динамика растительных сообществ юга Аральского моря. -Ташкент: «Фан».
4. Бахиев А., Трещкин С.Е., Кузьмина Ж.В. 1994. Современное состояние тугаев Каракалпакстана и их охрана. -Нукус: «Каракалпакстан», -С.72.
5. Богданова Н.М., Кабулов С.К. 1980. Изменение природных условий при снижении уровня моря в юго-восточном Приаралье. / Проблемы освоения пустынь. № 3. С. 3-9.
6. Духовный В.А. и др. "Оценка социально-экономических последствий экологического бедствия – усыхания Аральского моря", ИНТАС/RFBR 1733, 2000.
7. Глазовский Н.Ф. 1990. Аральский кризис. -М.: «Наука», -С.136.
8. Городецкая М.Е., Кесь А.С., Кузнецов Н.Т. 1979. Состояние изучения Аральского моря. // Проблемы освоения пустынь. № 2.
9. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие. -М.: 2000, -С. 416.
10. Духовный В.А., Разаков Р.М., Косназаров К.А., Рузиев И.Б. "Вестник пустынь" № 3, 1981.
11. Жоллыбеков Б. 1983. Изменение почвенного покрова приморской дельты Амударьи в процессе аридизации. / Вестн. АН КазССР. № 2. -С. 66-69.
12. Зонн И.С., Гланц М.Г. 2008. Аральская энциклопедия // Ред. А.Н.Косарев, А.Г.Костяной. -М.: Международные отношения.
13. Кабулов С.К. 1990. Изменение фитоценозов пустынь при аридизации (на примере Приаралья). -Ташкент: ФАН УзССР.
14. Кравцова В.И., Лурье И.К., Мудря Т.М.. Космический мониторинг усыхания Арала. // Геодезия и картография. №10. 2002.
15. Новикова Н.М., Конюшкова М.В., Тодерич К.Н., Шуйская Е.В., Мамутов Н.К., Реймов П.Р. 2018. Управление и мониторинг состояния природных ресурсов в Аральской проблеме. // Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов Южного Приаралья. VII-я Международная научно-практическая конференция. -Нукус: 17-18 июля 2018 г. Ч. 1. С. 72-74.
16. Новикова Н.М., Маркова Л.Е., Бахиев А.Б., Жалгасбаев Ж. 1981. О карте современного растительного покрова дельты Амударьи и его динамике в связи с зарегулированием стока. // Проблемы освоения пустынь. № 5. -С. 21-27.
17. Aladin N.V. Ecological state of the fauna of the last 30 years; Geojournal, 1995, вып. 35 (1), -С. 29-32.
18. Andrianov B.V. "The ancient irrigation system of the Aral Sea region", Studies Rurales, 1989, № 115-116, p. 177-193.
19. Létolle, R., Mainguet, M. - 1993. Aral. Springer-Verlag France, Paris, 358 p.
20. Micklin, P. P. - 1988. Desiccation of the Aral Sea: a water management disaster in the Soviet Union. Science. 241 (2 September 1988): 1170-1176.
21. <http://www.wmo.ch/web/homs/documents/english/icwedece.html>

РЕЗЮМЕ

Маколада Жанубий Оролбўйи минтақасидаги асосий экологик муаммоларнинг ривожланиш тарихи ҳақидаги саволлар кўриб чиқилади. Ушбу ходиса ривожланишининг асосий сабаби сифатида минтақанинг ишлаб чиқарувчи кучлари учун нотўғри ривожланиш стратегияси кўрсатилган. Таъкидланишича, экологик муаммоларни ҳал қилишда катта тажрибани ҳисобга олган ҳолда, атроф-муҳитни сақлаш бўйича чора-тадбирлар кўрилоқда.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы истории развития основных экологических проблем в регионе Южного Приаралья. В качестве основной причины развития этого явления указывается неверная стратегия развития производительных сил региона. Отмечается, что учитывая большой опыт в решении экологических проблем принимаются меры по сохранению окружающей среды.

SUMMARY

The article discusses the history of the development of the main environmental problems in the South Aral Sea region. An incorrect development strategy for the productive forces of the region is indicated as the main reason for the development of this phenomenon. It is emphasized that, given the extensive experience in solving environmental problems, measures are being taken to preserve the environment.

ЎРТА ОСИЁ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ (САГУ) ОЛИМЛАРИНИНГ ПОМИРГА УЮШТИРИЛГАН ЭКСПЕДИЦИЯЛАРДАГИ ИШТИРОКИ (1923-1928 йиллар)

Н.С.Кенжаева - таянч докторант

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Помир, экспедиция, Тожикистон, СССР Фанлар академияси, Ўрта Осиё давлат университети.

Ключевые слова: Памир, экспедиция, Таджикистан, Академия наук СССР, Среднеазиатский государственный университет.

Key words: Pamir, expedition, Tajikistan, Academy of Sciences of the USSR, Central Asian State University.

1924 йилда миллий худудий чегараланишдан сўнг миллий республикалар ташкил қилинган бўлиб, хусусан, Тожикистон автоном совет социалистик республикаси Ўзбекистон совет социалистик республикаси таркибида бўлди. 1925 йилда Помир худудлари ҳам Тожикистон ССР таркибига қўшиб берилди. Помир ва унинг теварак-атрофларини тадқиқ этиш Ўрта Осиё минтақаларини ўрганиш учун истикболли худудлардан бири ҳисобланди.

Чегараланишга қадар, 1923 йилда Помирдаги Сарез кўли худудларига географик экспедиция жўнатилди. Мазкур экспедиция Ўрта Осиё давлат университети ва Рус география жамиятининг Туркистон бўлими томонидан ташкиллаштирилди [8, 9, 18:1-21]. Географ

Н.Л.Корженевский, бир неча маротаба Помирда бўлган геолог И.И.Бездека ва ботаник И.А.Райковалар экспедиция таркибида бўлдилар. Экспедиция тадқиқотлари натижасида 30 та атмосфера босим пунктларининг баландлиги, 1914 йил билан таққосланганда музликларнинг чекиниши аниқланди. Баланд тоғ ўсимликлари гербарийси тўпланди [1:274-275]. 1925 йилнинг январида Тошкентда "Тожикистон ва унинг чегара орти эроний халқларни тадқиқ этиш жамияти" тузилиб, республика минтақасини ҳар томонлама тадқиқ этишда иштирок эта бошлади. 1925 йилда Танамас дарёси этакларида музлик худудларни тадқиқ этиш учун Н.Л. Корженевский бошчилигидаги экспедиция жўнатилди. Экспедиция ишлари асосан

рекогносцировка (жойни олдиндан текшириш) характерида бўлди [15:10-11].

СССР Фанлар академияси фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш учун иттифок ва автоном республикаларда, 1926 йил 3 апрелда СССР ва автоном республикаларда тадқиқот ишлари бўйича махсус кўмита ташкил этилди. 1928 йилда мазкур махсус кўмита Экспедиция тадқиқотлари комиссиясига айлантирилди. Академик А.Е.Ферсман иттифок ва автоном республикаларда тадқиқот ишлари бўйича махсус кўмитани бошқарди. Мазкур муассасага миллий республикаларда табиий ишлаб чиқариш кучларини тизимли ўрганиш ва Фанлар академиясига экспедиция тадқиқотларини мувофиқлаштириш вазифаси қўйилди [7:298].

Тожикистон АССР ташкил этилганидан буён республикада айрим иттифок ва Ўрта Осиё илмий муассасалар томонидан унча катта бўлмаган экспедиция иш олиб борди.

1927 йилда Дарвозда Ўрта Осиё давлат университети ботаника экспедицияси фаолият олиб борди. Мазкур экспедицияга машҳур географ, университет доценти П.А. Баранов бошчилик қилди. Бу баланд тоғ ҳудудларининг маданий ўсимликлари ўрганилиб, ерга ишлов бериш усуллари қайд этилди. Дарвоз минтақаси бўйлаб қишлоқ хўжалиги ўсимликлари тадқиқ этилди [1:2].

1927 йилдан бошлаб СССР ФА Тожикистонга ҳар йили экспедиция жўнатди. Табиий географиянинг ривожланишига катта ҳисса қўшган йирик Помир совет-герман экспедицияси мазкур экспедициялардан бири бўлди. 1928 йил Помир экспедицияси фаолияти Помир ва бутун Помир-Олой тоғ тизмасида тадқиқот ишларининг бошланишига олиб келди. Кейинчалик, СССР ФА экспедицияси мазкур баланд тоғ минтақаларида мунтазам тадқиқот ишларини олиб борди.

Экспедициянинг топографик-геодезик фаолияти, географик тавсифи баён этилган иловаси билан, мукаммал географик харитани тузиш билан яқунланди. Биологик гуруҳ экологик нуктаи назар билан Қорақўл ҳавзаси фаунасини ўрганиш, архарлар яшайдиган районларни тадқиқ этиш ишларини олиб борди. Амалий ботаника соҳасига Помир маданий ўсимликларини ўрганиш вазифаси қўйилди.

Экспедициянинг таъминоти ва таркиби амалга оширилган ишларнинг кўлами тўғрисида гувоҳлик беради. Бунда 107 нафар киши иштирок этди. Маҳаллий аҳолидан ишчилар – йўл бошловчилар, юк ташувчилар, қарвончилар ва бошқалар ёрдамчи ходимлар сифатида жалб этилди. Экспедиция қарвони қарийиб 200 та отни ташкил этди [12:9]. Экспедиция географик йўналишни ўзида акс эттирди: у Помир минтақасининг одам оёғи етиши қийин бўлган жойларида тадқиқот ишларини амалга ошириши зарур эди. Ёзгулем, Ванч ва Гармо дарёлари юқори қисмидан мазкур вилоятларни ажратиб турувчи Зулум-Арт ва Селтоу тизмасининг ғарбига туташ меридионал тизмасини ўрганиш [16:9], тадқиқ этилмаган барча вилоятларни босиб ўтиш ва ҳақиқатда мавжуд тоғ чўққилари, музликларни харитага аниқ қайд қилиш; тадқиқ этилаётган районларни ғарбдан шарққа ва шимолдан жанубга кесиб ўтишга имкон берадиган доволарни топиш ва ниҳоят гўёки Фанлар академияси тизмаси этакларида яшовчи ёввойи қабилалар ҳақидаги афсоналарни пучга чиқаришни мўлжаллади [10:8]. Экспедиция жўнатилган районлар кам тадқиқ этилган ҳудудлар сирасига кирар эди.

Умумий майдони 61 минг км. бўлган Шимолий Танимас музлигининг очилиши, экспедициянинг география соҳасидаги илмий натижалари бўлди [17:69-70]. И.Г. Дорофеевнинг гуруҳи унинг батафсил

тавсифини қайд этди. 20 км узунликдаги илгари номаълум Коммунарлар тизмаси ўрганилди. Унинг энг юқори нуктаси денгиз сатҳидан 5500 м.га етди [4:3-8].

Қорақўл соҳиллари ва Танимас дарёси юқори оқимларини тадқиқ этиш жараёнида янги картографик материаллар тузилди. Экспедиция Танимас дарёси водийси этакларига тушиб борувчи музликни тадқиқ қилиши натижасида бу Федченко музлиги эканлигини аниқлади [17:83].

Ёзгулем дарёси юқориси ўрганилиши натижасида мазкур районнинг топографик харитаси тузилди ва жойнинг географик тавсифи амалга оширилди [17:146]. Қора-Жилға дарёси ҳавзаси тадқиқ этилди ва Зулум-Арт меридионал сув айирғичи ўрганилди. Оқ-Жилға, Кўл-айрак, Кокуй-билсув дарёларининг денгиз сатҳидан баландлиги аниқланди ва улар ўртасида сув айирғич линияси ўрнатилди [12:28]. Экспедиция қатнашчилари тадқиқ этилаётган районда аниқ махсус ўлчаш асбоблари ва фотометрик съёмка ишларини олиб бориб, кенг музлик билан қопланган янги ҳудудларни аниқлади [3:173-174].

Экспедиция натижасида Олой тизмалари ва Помирда фойдали қазилмалар ва геохимия бўйича хусусан, сурма, симоб, нефелитли сиенит (*англ. nepheline syenite*) ҳақида янги маълумотлар олинди [13:1]. Экспедиция гидрологик ишлар бўйича катта меҳнатни амалга оширди. “Гидрологик масалаларни жумладан, Ўрта Осиёда ўзига хос гидрологик аҳамият касб этган ва ўлкада кўпгина дарёларнинг таъминот манбаи ҳисобланган Помир ва унинг қўллари Қорақўл, Шарқўл, Рангқўл сув энергетик ресурслари масалаларини ҳал этиш билан қаторда, музликдан иборат бўлган ҳудудларни тадқиқ этишга ҳам катта аҳамият берилди. Мазкур муносабатда шу вақтга қадар мутлақо ўрганилмаган музлик билан қопланган ҳудудлар тадқиқ этилиб, катта натижалар қўлга киритилди” [14:9]. Алоҳида махсус гуруҳ томонидан метеорологияга оид тадқиқот ишлари амалга оширилди [17:115-124]. Шунингдек, энтомологик [17: 164-166], ботаник-уруғчилигига ва зоологияга оид бой материаллар тўпланди [17:138-139].

Ғарбий Помирнинг барча тадқиқ этилмаган ҳудудлари экспедиция томонидан батафсил режага олинди: Ўрта Осиё музлик ҳудудларининг ўша вақтлардаги энг мукаммал харитаси ҳисобланган, йирик масштабдаги харитаси тузилди. Музлик билан қопланган ҳудудларни батафсил тадқиқ этиши натижасида олимларга муҳим иқлимшуносликка оид муаммоларни ўртага ташлашга, иккита кескин континентал ҳудудлар ва дашт иқлими ўртасида кенг қўламдаги қор ва музларнинг сақланиши ҳамда пайдо бўлиш сабабларини тушунтириш имконини берди [12:99].

Бундан ташқари, “Москванинг қатъий талабига биноан” экспедицияда мазкур қўламдаги ишларда биринчи мартаба кинооператорлар ҳам иштирок этди. Владимир Адольфович Шнейдер гуруҳ ишларини бошқарди. Оператор ишларини Илья Моисеевич Толчан амалга оширди. Экспедициянинг кино қисми ҳисоботида кўра, қуйидагилар тасвирга олинди: “1) Экспедиция тадқиқ этган ҳудудлари ва силжишининг барча йўллари; 2) Экспедиция томонидан чўққи, музлик ва доволарнинг топилиши; 3) Геодезистлар, метеорологлар, чатиштириш бўйича тажрибалар, альпинистлар, зоологлар, овчилар, биологлар ва бошқа гуруҳларнинг ишлари; 4) Лагер, қарвон ва ҳоказоларни тайёрлаш ишлари; 5) Тоққа чиқиш, йўл саргузаштлари ва қийинчиликлари, қатор бахтсиз ҳодисалар, овчилик лаҳзалари, барча иштирокчилар ва ҳ.к. тасвирга олинди. Бундан ташқари, тоғли қирғизларнинг кундалик турмуши..., ўлканинг бир қатор кўриниши ва ҳ.к. тасвирга олинди. 8000 мт негатив материаллар,

1000 мтдан кўпроқ фотолар” [17:86-88].

“1928 йилда СССР Фанлар академияси Помир экспедициясининг совет гуруҳи томонидан амалга оширилган ишлари тўғрисидаги қисқача дастлабки ҳисоботи”да экспедиция ишларининг асосий натижалари қайд этилди [17:90-97].

1928 йилда ташкил этилган совет-герман экспедицияси СССР ФАнинг йирик халқаро экспедицияларидан бири бўлиб, совет ва немис олимларининг ижобий фикрларига сазовор бўлди. Экспедициянинг немис гуруҳи бошлиғи, профессор В.Рикмерс шундай ёзади: “Помир-Олойга саёҳатнинг илмий натижалари немис олимлари сингари, рус катнашчилари учун ҳам шарафли давр бўлди...” [6:269].

1928 йил Помир экспедицияси тадқиқотлари ва илгари олиб борилган дастлабки кидирув ишлари Тожикистоннинг ва унинг ажралиб турадиган қисми – мустақил табиий географик вилоят деб тан олинган Помирнинг табиий-тарихий ўрни ва географик тавсифини қайд этишга ёрдам берди. Географик тадқиқотларни олиб боришда зоналашган-регионал йўналиш етакчи услублардан бўлди.

1928 йилнинг ёзида Помир ҳудудида профессор Е.Н.Павловский бошчилигида, республикада инсон паразитар касалликларининг айрим ўчоқларини ўргатган паразитологик экспедиция иш олиб борди.

Мустақил табиий-географик вилоят бўлган Помир, кам ўрганилганлиги боис, 1920-йилларнинг охирида

илмий-тадқиқот экспедицияси учун тадқиқот марказига айланди. Помир ҳудуди машҳур тадқиқотчиларни ўзига хос географик жойлашуви билан эмас, балки ўзининг қимматбаҳо бойликларининг мавжудлиги билан жалб этди.

Экспедиция фаолиятига раҳбарликни амалга оширувчи СССР ФА СССР табиий ишлаб чиқарувчи кучларни тадқиқ қилиш комиссияси “мамлакатда табиий бойликларни экспериментал-лабораторияга оид ўрганиш ва уларни қўллаш шароитлари ҳамда ўз кучи ёрдамида ёки бошқа муассасалар билан ҳамкорликда уларни жойида кенгроқ тадқиқ этиш имкониятлари” масаласини ҳал қилди [11:254]. Мазкур илмий фаолият тамойиллари Тожикистон географик ҳаритасидаги “оқ доғларга” барҳам бериш ишлари билан шуғулланди.

Помир ва унга туташ минтақаларни тадқиқ этишда СССР ФА билан бир қаторда, СССР Геология кўмитаси, Ўрта Осиё давлат университети ва бошқа марказий ҳамда минтақавий муассасалар иштирок этди. Олиб борилган геологик, геохимик, ботаник паразитологик ва бошқа тадқиқот ишлари шуни кўрсатдики, Тожикистон ишлаб чиқариш кучларини комплекс ўрганиш ва йирик назарий муаммоларни ҳал этиш учун истиқболли ҳудуд эканлигини исботлади. Ўрта Осиё давлат университети олимлари, Помир ва унга туташ минтақалар ҳудудини тадқиқ этишда фаол иштирок этиб, республикада илмий муассасаларнинг қарор топишида муҳим роль ўйнади.

Адабиётлар

1. Баранов П.А. Дарваз и его культурная растительность // Известия Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. –Ташкент: 1928. Т. 2.
2. Баранов П.А., Райкова И.А. САГУ в борьбе за сельскохозяйственное освоение Памира // Бюллетень САГУ. 1935. Вып. 20.
3. Бюллетень САГУ. 1929. Вып. 18.
4. Дорофеев И.Г. На заоблачных высотах. -М.: «Мысль», 1976.
5. Животные паразиты и некоторые паразитарные болезни человека в Таджикистане. -Л.: 1929.
6. Иоффе А.К. Международные связи советской науки, техники и культуры. 1917-1932 гг. -М.: 1975.
7. Комков Г.Д., Левшин Б.В., Семенов Л.Е. Академии наук СССР: Краткий исторический очерк. -М.: «Наука», 1974.
8. Корженевский Н. Л. Из наблюдений на Памире летом 1923 г. //Вестник ирригации. –Ташкент: 1924, № 1.
9. Корженевский Н. Л. Краткий отчет о поездке на Памир летом 1923 г. Изв. ТОРГО, т. XVII.–Ташкент: 1924.
10. Крыленко Н.В., Щербаков Д.И., Марков К.К. Экспедиция 1928 г. // Пять лет по Памиру. -Л.: 1935.
11. Отчёт деятельности АН СССР за 1929 г. Л.: АН СССР, 1930.
12. Памирская экспедиция 1928 г. Л., 1929. Вып. 1.
13. Памирская экспедиция 1930 г. Л., 1932. Вып. 1.
14. Симонов Н. Гидрологические исследования Академии наук // Вестник АН СССР. 1933. № 5.
15. Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана: (Общество для изучения иранских народностей за его пределами). -Душанбе: «Дониш» 1966.
16. Экспедиционная деятельность АН СССР и ее задачи. Л., 1929.
17. СПБФАН. 138-фонд. 1-1928-рўйхат. 174-йўғма жилд.
18. ЎЗР МДА. Р-2273-фонд. 1-рўйхат. 59-йўғма жилд.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада 1923-1928 йиллар давомида СССР ФА томонидан уюштирилган экспедицияларнинг Помир ҳудудини тадқиқ этиш масалалари кўриб чиқилган. Минтақани тадқиқ этишнинг асосий йўналишлари очиқ берилган. Экспедицияга тайёргарлик кўриш жараёнлари кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари, экспедиция якуни ва асосий илмий натижалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются вопросы изучения территории Памира экспедициями АН СССР в период 1923-1928 гг., и участие в них учёных из САГУ. Прослежены основные направления изучения региона. Показано как происходила подготовка экспедиций. Кроме того, изучены основные научные результаты и итоги экспедиций.

SUMMARY

The paper deals with the study of the territory of the Pamirs expeditions of the USSR Academy of Sciences in the period 1923-1928, and the participation of scientists from SAGU. The author reviews the principal directions explore the region. It is shown how the preparation of expeditions took place. In addition, the main scientific results and the results of the expeditions were studied.

ЁНГИН ХАВФСИЗЛИГИ ҚОИДАЛАРИНИНГ БУЗИЛИШИ: ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ДАВЛАТ ЁНГИН НАЗОРАТИ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Х.А.Қурбонов – техника фанлари номзоди, доцент

Л.А.Камолов - катта ўқитувчи

Ўзбекистон Республикаси ФВВ Академияси

Таянч сўзлар: мурожаатнома, фавқулодда вазият, ёнгин, ёнгин хавфсизлиги, ҳуқуқбузарлик, маъмурий жавобгарлик, давлат инспектори, жарима, портлаш, низом, конституцион ҳуқуқ.

Ключевые слова: обращение, чрезвычайная ситуация, пожар, органы внутренних дел, пожарная безопасность, правонарушение, административная ответственность, государственный инспектор, штраф, взрыв, устав, санкция, конституционное право.

Key words: reference, emergency situation, fire, internal affairs bodies, fire safety, offense, administrative responsibility, state inspector, fine, explosion, charter, sanction, constitutional law.

Бугунги кунда жаҳон илм фан ва инновация ютуқларидан кенг фойдаланиш, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳасини жадал ва барқарор ривожлантириш эл-юртимиз учун муносиб келажакни

яратишнинг муҳим омилidir. Шу маънода Ўзбекистон Президентининг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакат ҳаётининг бошқа кўплаб соҳалари қатори сиёсий-ҳуқуқий ва

маънавий-маърифий йўналишларига тааллуқли муҳим вазифалар белгилаб берилгани диққатга сазовор. Жумладан, Мурожаатномада Президентимиз "...Охирги уч йилда *"инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун"* деган тамойил асосида, халқимиз ҳаётини тубдан яхшилаш бўйича олиб борилаётган кенг кўламли ижтимоий ислохотларни давом эттирамиз. Бунинг учун биринчи навбатда аҳоли фаровонлигини ошириш ва унинг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш – биз учун бош вазифалардан бири бўлиб қолади.... [1]" деб таъкидлаб ўтганликлари юртимизда инсон манфаатлари олий даражада қўйилганлигининг яққол ифодасидир.

Дунё тажрибасига назар солиб аксарият тараққий топган мамлакатларда қонун ҳужжатлари ва норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлагандан сўнггина инсонларнинг фаровон турмуш кечиришига амин бўлганмиз. Мамлакатимиз барча соҳаларда муваффақиятга эришиб бораётган бир даврда фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталиги, хавфсизлигини таъминлаш борасида олдимизда турган бир қатор вазифаларни амалга оширишимиз лозим.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг **211-моддаси учинчи қисмида...** ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни содир этиш, агар ёнгин чиқишига олиб келган бўлса, -

Фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – етти бараваридан ўн бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади деб кўрсатиб ўтилган [2].

Модданинг ушбу қисми бўйича Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимлари ўртасида ўтказилган социологик сўровлар натижаси модданинг ДЕН ходимлари учун қийинчиликлар юзга келаётганлигини кўрсатмоқда. Масалан, ҳар йили мамлакатимизда ўртача ўн икки мингга яқин ёнгинлар содир бўлади, улардан кўриладиган зарар *етмиш миллиард* сўм атрофида, шундан 80% аҳоли яшаш хонадонларида содир бўлади, моддий зарар ҳам шунга мувофиқ *эллик миллиард* сўмни ташкил қилади. Кўриниб турибдики, мулкчилик туридан қатъий назар фуқароларимизга ёнгин натижасида моддий қийинчиликлар юзга келмоқда. Жумладан; ёнгин оқибатларини бартараф қилиш, зарарланган объектни қайта тиклаш, унга кетадиган қурилиш материаллари ва ҳақозолар. Бундан ташқари, ДЕН органи томонидан расмийлаштирилган ёнгин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши тўғрисида баённома ва маъмурий жарима тайинлаш тўғрисидаги қарорда назарда тутилган жариманинг миқдори, у ҳам бўлса базавий ҳисоблаш миқдорининг уч бараваридан кам бўлмаган (ҳозирги кунда 892000 сўм) суммани ташкил қилади. Тасаввур қилиб кўрилса бу жудаям мантиққа тўғри келадиган жараён эмас, чунки фуқаронинг яшаш хонадониди содир бўлган ёнгин оқибатида у моддий зарар кўради.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 259-моддаси қуйидаги кўринишда татбиқ этилади:

Ёнгин хавфсизлиги қоидаларини бузиш

Ёнгин хавфсизлиги қоидаларининг шу қоидалар бажарилиши учун масъул бўлган шахс томонидан бузилиши баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса, -

Базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима солиш ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки бир йилдан уч йилгача озодликни чеклаш ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилиш:

- а) одам ўлишига;
- б) бошқа оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, -

муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, икки йилдан беш йилгача озодликни чеклаш ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади [2].

Бундан кўриниб турибдики модданинг биринчи қисмида *...баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса...* деб кўрсатилган, лекин ёнгин хавфсизлиги қоидаларининг шу қоидалар бажарилиши учун масъул бўлган шахс томонидан бузилиши *баданга енгил шикаст етказилишига* олиб келадиган бўлса жавобгарлик назарда тутилмаганлигига гувоҳ бўламиз. Жамиятда худди шундай ижтимоий хавфли қилмиш содир этилса, ушбу жараёни қайси модда билан квалификация қилиш тергов-суриштирув органлари олдида бирқанча муаммоларни юзга келтиради.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 211 ва 249 - моддаларига назар солдиган бўлсак, муаммо юзга келишини кўришимиз мумкин. Масалан: 211-модданинг учинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни содир этган фуқароларга уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга етти бараваридан ўн бараваригача жарима солиш мумкин. Қорақалпоғистон Республикасининг Мўйноқ тумани Нукус шаҳридан тахминан 200 км масофада жойлашган. Мўйноқ туманида 211-модданинг учинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик содир этилса ёнгин назорати бўйича қатта давлат инспектори ва унинг ўринбосари, ҳамда давлат инспектори ҳам маъмурий жазо қўллашга ҳақли эмас, чунки Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 249-моддасининг бешинчи қисмида қатта давлат инспекторлари ва унинг ўринбосарлари фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг бир бараваригача, мансабдор шахсларга икки бараваригача миқдорда жарима солишга, давлат инспекторлари эса фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг иккидан бир қисмидан, бир бараваригача миқдорда жарима солиш ваколатига эга деб кўрсатиб ўтилган. Бундан кўриниб турибдики, ушбу назарда тутилган ҳуқуқбузарлик Мўйноқ тумани худудида ўз ечимини топмайди.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларни самарали ва аниқ ечимларини топиш мақсадида қуйидагилар таклиф этилади:

Биринчидан, давлат ёнгин назорати инспекторлари фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида уларнинг фаолиятига доир ҳужжатлар (ёзма кўрсатма, ёнгин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши тўғрисидаги баённома, маъмурий жарима солиш тўғрисидаги қарор, воқеа жойини кўздан кечириш тўғрисидаги баённома ва ҳақозолар) ни расмийлаштириш бўйича намунавий кўринишларини ўзида акс эттирган ҳар қандай русумдаги андроид мобиль апаратларида фойдаланиш мумкин бўлган **мобиль илова** яратиш;

Иккинчидан, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 211-моддаси учинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик бўйича фуқароларга нисбатан белгиланган жарима миқдорини либераллаштириш;

Учинчидан, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 249-моддаси бешинчи ва олтинчи қисмида назарда тутилган мансабдор шахсларнинг ваколатларини кенгайтириш;

Тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг 259-моддасида назарда тутилмаган енгил тан жароҳати билан боғлиқ ҳолатларни Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги ёки Жиноят кодексиди акс эттириш.

Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимлари ўртасида қуйидаги саволлар бўйича социологик сўровлар ўтказилди:

- 1) *Давлат ёнгин назорати инспекторлари фаолиятига доир ҳужжатларни электрон кўринишда мобиль*

иловага жойланиши сизнинг фаолятингизни қай даражада енгиллаштиради?

2) Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 211-моддаси учинчи қисмида фуқароларга белгиланган жарима миқдорини базавий ҳисоблаш миқдорининг беш бараваригача миқдорда қилиб белгилаш бўйича Олий Мажлисга таклиф киритилишига қандай муносабат билдирасиз?

3) Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 249-моддаси бешинчи ва олтинчи хатбоишида белгиланган ваколатларни лебераллаштириш юзасидан таклифларга муносабатингиз?

4) Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 259-моддасида ўз тасдиғини топмаган ижтимоий хавфли қилмишни яъни ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг шу қоидалар бажарилиши учун маъсул

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги мурожаатномаси. – Тошкент: 2020.
2. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. –Тошкент: Адлия вазирлиги ҳузуридаги “Адолат” нашриёти, 2020.
3. Ўзбекистон Республикаси конституцияси. –Тошкент: 1992.
4. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. –Тошкент: 1994.
5. Камолов Л.А. Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети Ахборотномаси. –Нукус: 2019, № 1.
6. Камолов Л.А. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқарув Академиясининг Фуқаролик Жамияти журнали. 2019, № 1.

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг Давлат ёнғин назорати органлари фаолятига алоқадор бўлган моддалари чуқур мулохазалар билан ёритилган ва мисоллар билан таҳлил қилинган. Ёнғин хавфсизлиги хизмати ходимларининг маъмурий амалиёт соҳасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини таъминлаш борасида атрофлича ишлаб чиқилган таклифлар берилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается ряд статей касающихся государственных органов пожарного надзора отраженных в Кодексе Республики Узбекистан об административной ответственности, а также проводится анализ соответствующих примеров из практики работы органов государственного пожарного надзора. Автор выдвигает ряд всесторонне продуманных рекомендаций для улучшения деятельности работников государственной службы пожарной безопасности Республики Узбекистан.

SUMMARY

The article deals with the study of a number of articles dealing with State Fire Inspection Authorities in the Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Liability are considered in depth, and examples from the experience are also analyzed. The author puts forward a number of comprehensively thought-out proposals for improving the activities of employees of the State Fire Safety Service in the Republic of Uzbekistan.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЯ - ЖОҚАРҒЫ РУЎХЫЙЛЫҚ ДЕРЕКЛЕРИНИҢ БИРИ

З.Ғ.Муртазаева - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: табиат, табиат ва инсон, табиий бойлиқлар, экологик тарбия, увол тушунчаси, дин, экологик маданият, экологик одоб-ахлоқ, меҳнат.

Ключевые слова: природа, природа и человек, природные ресурсы, экологическое образование, концепция «увол», религия, экологическая культура, экологический этикет, труд.

Key words: nature, nature and man, natural resources, environmental education, the concept of “firing”, religion, ecological culture, ecological etiquette, work.

Жер жүзінде халық саны көбейип, илим хэм техника раўажланып барған сайын инсанның тәбиятқа тәсири күшейип барады, инсан тәбияттан оғада көп өним алатуғын болады. Буның ақыбетинде тәбият байлықлары кемейеди, айырым жағдайларда қоршаған орталық патасланады, тәбияттағы баланс бузылады. Бул болса тәбиятты қорғауды, тәбийий байлықлардан туўры хэм өз орнында пайдаланыўды талап етеди. Сол орында Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И.Каримовтың «Өзбекстан ХХІ эсир босағасында» атлы мийнетинде «Экологиялық кәуипсизлик машқаласы миллий хэм регионаллық шегарадан шығып, пүткіл адамзаттың дүнья жүзлик машқаласына айланған. Тәбият хэм инсан өзара белгили бир ызымлар тийкарында бир-бири менен қарым-қатнаста болады. Бул ызымлардың бузылыўы кескин экологиялық жағдайдың өзгеріўине алып келеди», - деп жүдә орынлы айтқан еди. Илим-техниканың раўажланыўы адамлардың тәбиятқа болған қызығыўшылықларын, ғамқорлығын бираз пәсейткендей. Биз бул ушын тәбиятқа мийримли қатнаста болыўды өсип қиятырған хәр бир жас аўладта шаңарақтан, мектептен экологиялық тарбияны қәлиплестириўимиз керек. Экологиялық тарбия

– шахстың дәслепки туўылған күнинен баслап, тап сол өмириниң ақырына шекемги тәбийий бирлеспелер хэм жәмийетлик абаданшылықларды абайлап-асыраў, сақлаў ушын жәмийетлик-психологиялық көрсетпелер беріў мақсетинде санасына тәсир етиў процесі болып есапланады [1:89].

Экологиялық тәлим-тарбияны ең жайдырыў бүгинги күнниң актуал мәселелеринен бири болып, тәлим-тарбия беріўде экологиялық тарбияға айрықша итибар берилмекте. Демек, «баланы жастан» дегенимиздей, балада бул ҳаққындағы түсиниклерди ертеден-ақ баслағанымыз мақул. Экологиялық тарбияның әхмийети соннан ибарат тәбият кубылысларын үйрениў арқалы баланың ойлаў қәбилетин, дыққатын хэм адамгершилигин пайда етиўге болады. Және де мектептеримизде экологиялық тарбия беріў арқалы оларды мәдениетлїлїккә, әдеп-икрамлїлїккә тарбиялаў хэм шаңарақларда ата-аналар тәрәпинен үгит-нәсиятлаў арқалы да оларды киши ўактынан баслап-ақ қәлиплестирип барыў керек. Тәбият жаратқан хәр бир нәрсе, кубылыстың өлшемли екенлигин, оны таўсылмайтұғын булақ деп қараўға болмайтұғынлығын хәр бир жас аўладтың санасына синдириў, тәбиятқа мухаббат сези-

мин оятыў керек. Соның ушын биз дем алып атырған хаўаның кислородтың тазалығына итибарын қаратқан халда, хәр жылы әтирапымызды көкелемзарластырыўға, терек егийге бағдарлаўымыз керек. Бул дегени терек еккен адам оны сындырмайды, гүл еккен адам оны аяқ асты етпейди. Әсиресе, суўдың тазалығының адам өмириндеги орны, ол бириншиден, оның денсаўлығына тәсир етсе, екінши гезекте тәбияттың гүл-леп раўажланаўына үлкен тәсир етеди. Тәбият сап халында болған орынларда адамлардың руўхый жағдайы да тетик болады. Тәбият көринислери бузылған жерлерде адамлар ашыўшақ, хеш нәрсе жақпайтуғын, аўырыўшаң болып қалады. Тәбиятты қорғаўға тәрбиялаўда адамлар тәбиятқа, Ұатанға мухаббат руўхында тәрбияланады. Балаға экологиялық тәрбия беріўдин және бир мүмкиншилиги – бунда балаларды жазғы лагерлерге тартыў, тәбият бизге инам еткен суў, мийўе, тереклер, шөплерди көрип, олардың адам өмирине қаншалы пайдалы екенлигин билип, сезинип, буннан да экологиялық тәрбия қәлиплесип барады. Экологиялық тәрбияда балаларды өз жасаў аймағы, мектеби, аўыл хәм қала көшелеринде тереклер егий, жап-салмаларын тазалаў, үй хайўанларына ғамқорлық етиў сыяқлы балалардың өзлериниң күши жететуғын шараларды үйретиўден баслаў керек.

Обал болады деген сөз көпшилик халықларда болмаса керек. Обал барлық тәбият инам еткен элементлерге тийисли болып, адамларды, тәбиятты, улыўма хәмме нәрсени аяқ асты қылмаслыққа, қәдирлеўге шақырады хәм халқымыз «нанның усағыда нан» деп әдеплиликке шақырады.

Инсанды тәбиятты қорғаўға шақыратуғын және бир дерек дин – исламда диний исеним, ибадат, жер-аспан, қоршаған орталық көп ғана қымбатлы мағлыўматлар келтирилген. Қурани Карим хәм Хәдиси Шарифлерде қоршаған орталықты таза сақлаў, тәбият байлықларынан ақылға уграс пайдаланыў, экологиялық жағдай хәм қоршаған орталықты қорғаўға үлкен әхмийет берилген. Булар болса халқымыз қәлиплесиўиниң миллий тәрбиясының тийкары болып саналады. Буған жүдә мазмун кең «обал» түсиниги мысал бола алады. Мусылманшылықта хәр қандай материаллық байлықлардан ысырапкершилик пенен пайдаланыў, тәбият байлықлары – пайдалы қазылмалар, суў, жер, өсимлик хәм хайўанларды аяқ асты етиў обал хәм гүна есапланады. Зардушт нәсиятларында экологиялық орталықты таза сақлаў хәм кеселлердин алдын алыў ушын патаслықларды топырақ, тас пенен көмиў, оттан пайдаланыў (әдираспан) арқалы микробларды жоқ етиў усылларын билген. Бул дегени, экологиялық тәрбия сол заманлардан қәлиплескен.

Экологиялық мәдениет адамның өз әтирапы хәққында терең билимге ийе болыўы. Өсимлик хәм барлық мақлуқатларларға ғамқорлық көрсетиў, оны сақлаў туйғысына ийе болыў, тәбият байлықларынан, хожалық затларынан ақылға уграс пайдаланыў, оларды көбейтип барыўға қаратылған адам искерлигиниң көриниси [2:144].

Экологиялық мәдениет улыўмаинсанный мәдениеттың ажыралмас бир бөлеги болып, хәр бир инсанның өзи жасап турған үй, көше, мәхәлле, аўыл хәм қаланы азада тутыў, абаданластырыў хәм тәбийий орынлардан өз халында сақлаў хәм олардан өнимли, өз орнында пайдаланыў, журтымыз тәбиятын қорғаў киби ағла пазыйлетлерди қәлиплестириўде экологиялық мәдениет айрықша рол ойнайды.

Экологиялық билимшилик хәм мәдениет ең алды менен шаңарақтан басланады. Экологиялық дүньяға көзқарасты пайда етиўдин тийкары шаңарақтағы тәрбияға тиккелей байланысly. Егер, бул мәселе шаңарақта дурыс қойылмаған болса, оны мектептерде кейинги тәлим басқышларында хәм де мийнет ўақтында пайда етиў қыйын болады.

Экологиялық мәдениет инсанның дәретиўшилик тәжирийбелерин бекемлеў менен бирге жәмийетлик сананың раўажланыўында пайда болады. Экологиялық мәдениет қәлиплесиўи ушын төмендеги ўазыйпалар келтириледи.

- жасларды жәмийетлик хәм тәбийий шараятларға үйлесиўин қәлиплестириў.

- жасларда тәбиятты қорғаў хәм оннан пайдаланыўды үйретиў хәм раўажландырып барыў.

- жаслардың жасап атырған тәбийий орталығынын жағдайы хәққында мағлыўматларды жыйнаўы.

- хәр бир адамның тәбиятқа жоқары адамгершилигин тиклеў хәм б.

Бул ўазыйпалар экологиялық мәдениетты қәлиплестириў менен адамзатты экологиялық қәуиптен сақлап қалыўы хәм саламат әўладты тәрбиялаўда да үлкен әхмийетке ийе.

Бүгинги күни экологиялық тәрбия хәм экологиялық мәдениетты қәлиплестириў бизиң аймағымызда жасайтуғын хәр бир адамның алдында турған машқала. Қарақалпақстанда улыўма Орта Азияда, Арал теңизинде суўдың азайып кетиўи халқымыздың жасаў шараятларын төменлетип жибергени хәммеге мәлим. Бүгинги күни тәбиятта жасап турған орталықты қорғаў оны халқымыздың санасына тереңирек синдирип барыў, әсиресе киши мектеп жасынан экологиялық тәрбия беріў хәм экологиялық мәдениетты қәлиплестириў ең баслы мақсетимиз болып отыр. Сол орында «Арал тәғдири – мийрас тәғдири, инсанды қыйнайтуғын, ойландыратуғын мәселе», - деп келтирген пикирлер орынлы. «Арал машқаласы турақлы раўажланыўға тәшўиш салады. Тәбият хәм мәдениет адамларды қоршаған орталық пенен тығыз байланыстырады. Сонлықтан экологиялық әдилликти қорғаў адамлардың инсанийлық хуқықы болып, ол социаллық әдалатлылық пенен тиккелей байланысly» [3:274]. Солай екен, келешек әяладларымыз ушын бул мәселеге кеўил бөлип, ертеңги күнги урпақларымызға қоршаған орталық хәм турмыс жағдайын жақсылаў, қарақалпақ мәдениетын сақлап қалыў, генефондын қорғаўға мүмкиншилик беріўимиз бул мийрас қалдырыўдағы ўазыйпамыз есапланады.

Соның ушын, ХХІ әсирде жасайтуғын хәр бир урпақ – елимиздин турғынлары экологиялық тәлимнен хабардар болыўы, экологиялық тәрбияға үйрениўи, экологиялық әдеплиликти ұслаўы зәрүр болады.

Экологиялық әдеплилик мәселеси бизиң ата-бабаларымыздың хайўанларға мийримли қатнаста болыўға шақырыўы, адамларда инсанийлықты қәлиплестириўте де тәсирин тийгизген [4:143].

Ата-бабаларымыз бала тәрбиясы мәселесине өз алдына шын кеўли менен қараған хәм бул ушын ибратлы ислерди алып барған. Хәмме билим хәм мәдениеттың, соның ишинде, экологиялық дүньяға көз-қарасты пайда етиўдин негизи шаңараққа ондағы тәрбияға байланысly. Балаларда нәрестелик ўақтынан экологиялық әдеплилик хәм мийнетке тәрбиясына көнлигиўди шаңарақтан баслаў керек. Көп әсирлер тәжирийбесинен бизге мәлим тәрбияның басламасы мийнетке байланысly. Мийнет, адам ис-хәрекетлериниң тийкары болыўы менен бирге, жеке адамды раўажландырыўшы усыллардан. Мине усылардан келип шыққан халда жас әўладты мийнет сүйгишликке тәрбиялаў керек болады.

Солай екен, бизиң ўазыйпамыз ана-тәбиятқа мүнәсибет әдебин үйретиў, оны қорғаў болып есапланады. Бул иске хәр бир инсан, жәмийетшилик ағзасы биргеликте кирисиўи лазым. Себеби, бул жерде гәп өмирдеги ең әхмийетли мәселелер хәққында екен, яғный адамның өмир сүретуғын орталығы оның келешек әўладлары хәққында болады. Бул дегенимиз адамның жақсы, ұзақ, тыныш хәм мазмунлы өмир сүриўи тәбиятқа байланысly екенлигинде.

Әдебиятлар

- 1.Тўхтаев С. ва бошқалар. «Ижтимоий экология». – Тошкент: «Маънавият», 2005.
- 2.Базарбаев Ж. «Әдеп философиясы». - Нөкис: «Билим», 2008.
- 3.Базарбаев Ж. «Руўхиятымыз маржанлары» - Нөкис: «Билим», 2008.
- 4.Базарбаев Ж. «Әдеп философиясы». - Нөкис: «Билим», 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада экологик тарбияни шакллантирувчи ўлчамлар, инсон маънавияти, асосан, ёш авлодни экологик одоблилик орқали тарбиялаш, экологик маданиятни татбиқ этишдаги вазибалар кенг миқёсда тасвирлаб берилган. Камол топаётган ёш авлодда табиатга мухаббат ўйғотишдаги ўрнатилган бўлғувчи саъй-ҳаракатлар, оилада олиб борилиши лозим бўлган тушунтириш ишлари, аждодларимиздан ибратли панд-насихатлар, таълим муассасаларида йўлга қўйилган чора-тадбирлар, болаларни табиатни асрашга қўлловчи усуллар ҳақида аҳамияти зўр масалалар очиб берилган. Бу масалаларнинг бажарилиши билан бирга ёш авлодни меҳнатқашликка, бу дунёда тинч ва мазмунли умр кечириши, албатта, табиат билан узвий боғлиқлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается широкий спектр аспектов, которые формируют экологическое образование, духовность человека, в основном образование молодого поколения посредством экологической этики, реализации экологической культуры. Раскрываются образцовые усилия по привитию любви к природе молодому поколению, разъяснительная работа в семье, образцовое учение наших предков, меры, принимаемые в учебных заведениях, способы побуждения детей заботиться о природе. Наряду с выполнением этих задач анализируется, что молодое поколение трудолюбиво, живёт мирной и осмысленной жизнью в этом мире и неразрывно связано с природой.

SUMMARY

The article describes a wide range of aspects that form environmental education, human spirituality, mainly the education of the young generation through environmental ethics, the implementation of environmental culture. Exemplary efforts to instill a love for nature of the young generation, explanatory work in the family, exemplary teaching of our ancestors, measures taken in educational institutions, ways to encourage children to take care of nature are revealed. Along with the fulfillment of these tasks, it is analyzed that the young generation is hardworking, lives a peaceful and meaningful life in this world, and is closely linked with nature.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ АҲЛИНИНГ ФРОНТДА КЎРСАТГАН ҚАҲРАМОНЛИКЛАРИ

К.Т.Тошов – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: фронт, фашизм балоси, ҳарбий комиссариат, хат, ҳаёт-мамонт жанги, мудофаа, моддий ашёлар, уруш, қаҳрамонлик, дўстликка содиқ, партизан, разведка, меҳр-оқибат, ватанпарварлик, жасорат.

Ключевые слова: фронт, катастрофа фашизма, военный комиссариат, письмо, битва за жизнь и смерть, оборона, материальные блага, война, героизм, дружба, партизаны, разум, доброта, патриотизм, мужество.

Key words: front, catastrophe of fascism, military commissariat, writing, battle for life and death, defense, material wealth, war, heroism, friendship, partisans, mind, kindness, patriotism, courage.

XX аср инсоният тарихида Иккинчи жаҳон уруши энг оғир фожиявий из қолдирган тарихий воқеалардан саналади. Улуғ Ватан уруши даврида 73 давлатдан 62 давлат уруш домига тортилди, натижада ер шарни аҳолисининг 80 фоизи урушга бевосита қатнашди. Қолган 11 та давлат ҳам манфаатларидан келиб чиқиб у ёки бу тарафга ён босишга мажбур бўлдилар. Иккинчи жаҳон уруши 40 та давлат, уч китъа ва тўрт океанда олиб борилган. 110 миллион қуролли аскар иштирок этган бу урушда тахминий ҳисоб-китобларга кўра, 60 миллион киши қурбон бўлган.

Шу ўринда, фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқи ҳам муносиб ҳисса қўшган. Умуман, уруш бошларида 6,5 миллион кишидан иборат бўлган Ўзбекистон аҳолисининг 1.433.230 таси урушга сафарбар этилган. Агар аҳолининг ярмини аёллар, болалар ва кексалар ташкил этишини ҳисобга оладиган бўлсак, меҳнатга яроқли аҳолининг қирқ-қирқ икки фоизи фронтда жанг қилганлиги аниқ бўлади. Босқинчиларга қарши қўлга қурол олиб 263005 киши ҳалок бўлган, 132670 киши бедарак йўқолган, 60452 ватандошимиз ногирон бўлиб қолди. Уларнинг кўпчилиги мардлик намуналарини кўрсатиб, жанговар орден ва медаллар билан тақдирланди.

Собиқ СССР таркибида бўлган бошқа халқлар қатори ўзбек халқи ҳам уруш гирдобига тортилди. Ана шу умумий сафарбарлик натижасида Ўзбекистондан 1,5 миллион киши, жумладан, сурхондарёликлардан 20724 нафар мард ўғлонлар фашизмга қарши курашга сафарбар этилди [1:5-6].

Ота ва оналар ўз ўғлонларини фронтга жўнатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, ўтмишда босқинчиларга қарши курашларда голиб чиққан қаҳрамонларнинг жанговар жасоратларидан намуна олишни, мард, ботир аскар бўлиб, душманлар устидан ғалаба қозонишларини тилаб қолгандилар. Урушнинг биринчи куниданок

Сурхон элининг азаматлари қўлга қурол олиб фашизм билан бўладиган қонли жангларга отландилар. Иккинчи жаҳон уруши бошланишининг дастлабки кунларидан Сурхон воҳасидан фронтга бориш хоҳишини билдирган ҳақиқий маънодаги ватанпарварлар, мард ва жасур ўғлонлар сони 2 минг кишидан ошиб кетди. Жумладан, ана шундай кўнгилли бўлиб, фронтда қатнашиш хоҳишини билдирган ватанпарвар ўғлонлардан А.Хусанов, Б.Қурбонов, С.Исмоилов, З.Хўжамуродов, М.Хўжамуродов, Э.Тўрақулов, М.Абдуназаров, Қ.Омонов, Х.Ашуров, Б.Омонов ва Т.Ҳасановларнинг номларини айтиб ўтишимиз мумкин. Сурхондарёлик минглаб йигит ва қизлар урушга отланиб қўлларига қурол олдилар. Жумладан, вилоятнинг 80 нафар жасур қизлари қўлларига қурол олиб душман билан аёвсиз кураш олиб борган бўлса, вилоят комсомол кўмитасининг котиби Қасимов бошчилигида десантчи бўлган 340 нафар ўсмир ватанпарварларнинг номлари ҳаво қўшинлари жанговар тарихий солномаларидан ўрин олди. Сурхон воҳасининг отахон ва онахонлари ўз фарзандларини фронтга жўната туриб, уларга жанговар топшириқлар бера бошладилар. Термиз тумани “Қизил чегара” хўжалигида яшовчи Шомирбобо Мирзаев ўғлини аскарликка кузата туриб “Ўғлим мард бўл, ботирлик билан кураш” деган бўлса, Шеробод тумани “Социализм” хўжалигининг Ғамбур кишлоғида яшаётган Очил Турдимуродовнинг онаси ўғлини фронтга кузатар экан: “Ўғлим, душманга омонлик берма, душманни битта қолдирмай қириб, ғалаба билан қайт ва уй жойимга эгалик қил”, деб оқ фотиҳа бериб фронтга жўнатишдилар [2]. Ота- оналар насихатида амал қилган ҳолда уларнинг берган ҳар бир ўғитини муқаддас қилиб Сурхоннинг мард, жасур, азамат шер йигитлари душман билан мислсиз жангларда қаҳрамонлик кўрсатдилар. Фашизмга қарши бўлган жангларда Сурхон воҳасининг 50365 та ватанпарвар, фидойи ўғлонлари қўлларига қурол олиб душманга

қарши курашдилар. Сурхондарё вилоятидан урушнинг дастлабки кунларидан то 1942 йил 30 октябргача 20727 нафар киши урушга сафарбар этилди [2:145].

Иккинчи жаҳон уруш йилларида вилоятдан армияга қўшимча кучлар етказиб бериш ва уларнинг ҳарбий тайёргарлигини яхшилаш ишларига ҳам алоҳида эътибор берилди. 1941 йил 29 сентябрда ВКП(б) Марказий Қўмитаси “СССР фуқароларига умумий мажбурий таълим бериш ҳақида” қарор қабул қилди, қарорни бажариш жараёнида биргина Сурхондарё вилоятида 18 та ҳарбий ўқув пункти ташкил этилди. 1942 йил давомида вилоятда 193 нафар пулемётчи, 101 нафар танк истребител, 100 нафар автоматчи ва 40 нафар снайперчи тайёрланган бўлса, 1942 йил охиригача 1420 нафар кичик командирлар тайёрланди. 1943 йил мобайнида эса вилоят “Осоавиахим” жамиятида 721 нафар танк истребител, 151 нафар пулемётчи, 250 нафар кавалериячи тайёрланди ёки вилоятда фуқароларга ҳарбий таълим бериш 1943 йилга келиб 170 фоизга бажарилди ҳамда 16481 нафар фуқаро ҳарбий ва ўқув машғулотида иштирок этди. Жумладан 25 санитар дружинасида 266 нафар тиббиёт хамшираси тайёрланди [3:5].

Ўзбекистонликлардан фронтларда она юртлари учун олиб борилган аёвсиз жангларда, фашизм устидан қозонилган ғалабага Сурхондарё вилояти аҳлининг ҳам муносиб ўрни бор. Фронт линияларида Брест қалъасини химоя қилишда Сурхон воҳасининг азаматлари алоҳида намуна кўрсатдилар. Улар орасидан А.Шарипов, И.Қобилов, И.Бегияровлар фронтнинг қайси линиясида жанг қилмасинлар ҳар соат ва ҳар дақиқа душманга қирон келтириб мардлик намунасини кўрсатдилар. Жумладан, Москва шаҳрини химоя қилишда мард ва жасур йигитлардан Ж.Назаров алоҳида қаҳрамонлик намунасини кўрсатди.

Ана шундай мард ва жасур йигитлардан яна бири урушдан олдин Термиз шаҳридаги “Востоккнигторг” базисининг ишчиси бўлиб ишлаган Прокопий Сивустинов ўз жанговар йўлини 1941 йил август ойида бошлади, у топчилар ротасида душман билан Кавказ тоғлари учун олиб борилган аёвсиз жангда алоҳида қаҳрамонлик кўрсатиб “Жасорати учун” медали билан тақдирланган бўлса, Қримни озод қилиш учун олиб борилган ҳаёт-мамат жангларида кўрсатган қаҳрамонлиги учун эса иккинчи марта “Жасорати учун” медали билан тақдирланди. Бундан ташқари Прокопий Сивустинов Севастополь учун олиб борилган жангда III даражали “Шухрат” ордени, Венгрияни озод қилишда олиб борилган жангда эса II даражали “Шухрат” ордени билан мукофотланди [4].

Сурхондарёлик мард жангчилар Украина ва Белоруссия, Кавказ ва Болтиқбўйи ерларини фашизмдан тозалашда, қамалда қолган Ленинградни озод қилишда ва бошқа ҳудудларга ёрдам қўлини чўзишда ҳам мардлик намуналарини кўрсатди. Жумладан, иккинчи жаҳон уруши бошланишидан аввал Денов тумани халқ таълими бўлими мудири бўлиб ишлаган Худайкул Алланазаров душманга қакшатқич зарба берганлиги сабабли “Жасурлиги учун” медали билан тақдирланди.

1942 йил 12 июлида Сталинград шаҳрини химоя қилишда сурхондарёлик С.Эшбоев, Х.Жўраев, Қ.Омонов, Н.Маматқулов, А.Жўраевлар ҳам алоҳида қаҳрамонлик кўрсатди. Сталинград мудоаасини ташкил қилишдаги жангларда мардлик кўрсатиб, Ватан озодлиги учун қурбон бўлган сурхондарёлик Х.Жўраев, Р.Қиличов, А.Ашуров ва К.Абдуғаниевларга ўхшаш Сурхон элининг юзлаб навқирон йигитлари номлари Сталинград озодлиги учун қурбон бўлган жангчиларнинг номлари каторида тарихий-ҳарбий йилномалардан ўрин олган.

Кавказ фронтида душманга қарши кураш олиб

борган жангчилардан бири Сафар Худайбердиевдир. У ўз жанговар йўлини Кавказдан бошлаб, Берлингача бўлган масофани босиб ўтди. Фронтдаги қаҳрамонликлари учун кўплаб орден ва медаллар билан мукофотланиб, ғалабани қаршилаш бахтига муяссар бўлди. Халқлар озодлиги йўлида курашган Сурхондарёлик йигитлардан яна бири Бобо Шарфуллаевдир. У 1943 йил Эстониянинг Нарва остоналарини душмандан тозалашда алоҳида қаҳрамонлик кўрсатди. Иккинчи жаҳон уруши бошларида Сурхон воҳасининг кўплаб ўғлонлари жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Фронтга Бойсун туманидан кетган Раззоқ Дониёв ҳам тинчлик учун жонини фидо қурбон қилган азаматлардан биридир. У урушда 389-ўқчи дивизияси таркибидаги 1279-ўқчи полкда мўлжалловчи бўлиб жанг қилди. Божув аҳоли пункти яқиндаги 246,4 тепалиги учун бўлган жангда Раззоқ Дониёв ўз пулемётидан ўт очиб, пиёдаларга тўсқинлик қилаётган душман нуктасини яқсон қилди. 389-ўқчи дивизияси командирининг буйруғига биноан Раззоқ Дониёв III даражали Шухрат ордени билан тақдирланди. У 1945 йилнинг 27 февралда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, қаҳрамон жангчининг жасади Германиядаги Губин шаҳридан 12 км жанубдаги Нейдерфел кишлоғида дафн қилинган [5:49].

Фашизмга қарши курашда жон фидо қилган яна бир қаҳрамон жангчи деновлик Олломурад Назаровдир. У 194-ўқчи дивизия таркибидаги 616-полки ўқчиси бўлиб жангда душман қароргоҳига биринчи бўлиб, бостириб кириб, 12 гитлерчини ер тишлатди. Олломурад Назаров III даражали “Шухрат” ордени билан мукофотланди. У 1945 йилнинг 15 феврал куни душман билан олиб борилган жанглардан бирида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Марҳум жангчининг жасади Польшанинг Усхановск уездидаги Горнтник кишлоғида дафн қилинган [6:12].

Шеробод туманидан фронтга кетган Ислоҳ Қурбонов ҳам душман билан бўлган жангларда намуна кўрсатиб, 393-ўқчи дивизиясининг 1277-ўқчи полки таркибидаги танкка қарши қуроллар ротаси бўлимда командир сифатида жанг қилган. Ардон аҳоли пункти бўсағасида бўлган душман билан олишувда алоҳида мардлик кўрсатган Ислоҳ Қурбоновнинг жасади шимолий Осетиядаги Ардон кишлоғидан 500 метр шимолий-ғарбий томонда дафн қилинган [6:10].

Деновлик Омон Солиев ёвуз душманга қарши 87-гвардиячи ўқчи дивизия таркибидаги 1378-полкда ўқчи сифатида жанг қилган. Граната иргитиб душманининг бир пулемёт нуктасини, автоматдан ўт очиб 8 солдатини яқсон қилди, енгил ярадор бўлганига қармай жанг майдонидан кетмади. О.Солиев кўрсатган қаҳрамонлиги учун III даражали “Шухрат” ордени билан мукофотланди. У ярадор бўлиб, 1945 йил 25 январ куни қаҳрамонларча ҳалок бўлди, унинг жасади ҳозирги Литвия ҳудудидаги Либава райони Кали Кестекаси шимолий-ғарб томондаги ўрмон чеккасида дафн қилинган [4].

Бойсунлик Қосимов Жума урушга 151-гвардиячи ўқчи полкнинг биринчи ўқчи батальонида қатнашган. У “Жасурлиги учун” медали билан мукофотланган. Ж.Қосимов 1944 йил 11 мартда шиддатли жангда ҳалок бўлди. Улуғ Ватан озодлиги учун ҳалок бўлган жангчининг ҳамшаҳари Умар Рамазонов ҳам душманга қарши курашларда мардлик намуналарини кўрсатиб, душманининг 2 та пулемётини, 40 дан ошиқ аскарини яқсон қилди ва “Жасурлиги учун” медали билан тақдирланди. У.Рамазонов 1944 йил 18 апрелдаги жангда ҳалок бўлди, у Рован вилояти Червона кишлоғида дафн қилинган [5:50]. Душманга қарши жангларда иштирок этган шерободлик жангчи Жовли Бойматовнинг қаҳрамонликлари ёшларга ибрат бўларлик даражададир. Ж.Бойматов 1943 йилнинг

мартдан душманга қарши жангларда қатнаша бошлади. Ж.Бойматов Недайвода қишлоғи яқинида гитлерчиларнинг хужумини қайтариш вақтида душманнинг икки танкини яқсон қилиб, саксонга яқин солдат ва офицерни ер тишлатди. Бундан ташқари кўплаб қаҳрамонликлар кўрсатган ва 1944 йил 5 декабрда 213-ўқчи дивизиянинг “За победу” газетаси 180-сонида катта лейтенант В.Каменев Ж.Бойматов қилган жасоратларини ҳикоя қилувчи “Дўстлик” номли мақоласи чиқди. Унда шундай сўзларни ўқиш мумкин: “Биродарлик туйғуси жангчиларимизни энг оғир вазиятларда ҳам енгилмас қилиб, бу туйғу уларга куч бағишлайди, олға бошлайди, уларни қаҳрамонга айлантиради. Фашист босқинчиларини ўз ватанларидан танкини сафдан чиқарди. Мамлакатимиз халқларининг бирлиги душман устидан узил-кесил ғалаба қозонишимизнинг гаровидир”. 1945 йил 18 апрелда ўз позициясида турган Ж.Бойматов командирлик қилаётган тўп расчёти 16 та танк қўмағига таянган ҳолда душманнинг ўн иккита танкини, еттига замбарагини, саккизта миномётини, ўн битта пулемёт нуқтасини, 350 га яқин солдат ва офицерини яқсон қилди. Шу жангда Ж.Бойматовнинг ўзи ҳам ҳалок бўлди ва Германиядаги Нодерсдref қишлоғи шимоли-шарқ томонидаги Безимьяная тепалигида дафн қилинган. Ж. Бойматов жанглarda кўрсатган қаҳрамонлиги учун “Ватан уруши” орденлари билан мукофотланган.

Машъум уруш йилларида душман билан қонли жанглarda минглаб сурхондарёликлар фашизмга қарши қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар. Шулардан Ў.Тўраев, Ж.Олтибоев, А.Қодиров, М.Хўжамуродов, З.Хўжамуродов, Р.Қурбонov, Э.Тўрақулов, Ш.Алланазаров ва шунга ўхшаш кўплаб ватанимизнинг мард ўғлонларининг номларини санаб ўтиш мумкин. Жанггоҳларда жонини фидо қилган жангчиларнинг муқаддас хотиралари бугунги ёш авлод хотирасида мангу яшаб, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, ёшларимизни аждодларга содиқ бўлиб ўсишларида муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Уруш йилларида сурхондарёлик мард йигитлар ҳарбий илм сирларини мустаҳкам эгаллаб, офицер даражасига кўтарилдилар. Шундай офицерлардан подполковник Қайсаров, Кумиков, Глазуновлар, майор Носиров, Э.Муҳаммадиев, Қувватов, майор Денисов ва шунга ўхшаш кўплаб зобитларнинг номларини кўрсатиб ўтиш мумкин [10:19].

Уруш йилларида ўнлаб сурхондарёликлар разведкачилик билан шуғулланди, шундай кўркмас ва довурак разведкачилар орасида термизлик Нормурод Маматқулов ва шерободлик Сергей Петровлар бор эди.

Бу довурак ватанпарварлар душман ичига кириб бориб, “тил” олиб келишдек оғир вазифани бажардилар. Н.Маматқулов уруш даврида 70 та фашистни қўлга туширишга мувофақ бўлди. Улардан 65 та солдат ва 5 таси эса офицер эди [11]. Жанговар йилларда Сурхон элининг фарзандларидан ҳам мохир партизанлар етишиб чиқди. Шундай партизанлардан, жумладан, полк командири А.Сиддиқов ва сариосиёлик партизан А.П.Сорнацкийларнинг номини келтириб ўтиш мумкин. Андрей Петрович Сорнацкий батальон командири бўлиб, партизанлик ҳаракатларини олиб борган ва душманга қақшатқич зарбалар берган. А.П.Сорнацкий батальони 49 кунда етти марта жанговар операциялар уюштирган ва 82 та фашистни ўлдириб, 6 та машинасини қўлга туширди, 160 бош қорамол немислар қўлидан тортиб олинди.

Фашизм балосини мамлакат ҳудудидан ҳайдаб чиқариш ва Европа тупроқларини озод қилиш, душман уяси бўлган Рейхстагни забот қилишдек шарафли курашларда минглаб сурхондарёлик жангчилар фаол иштирок этдилар ва алоҳида жасорат намуналарини кўрсатдилар. Душманни Берлинга қувиб борган азаматлардан Саидов С., Эргашев К., Абдуназаров Қ., Шоимов Б., Турсуналиев Т., Турдимуродов О. ва шунга ўхшаш минглаб мард ўғлонларнинг номларини айтиб ўтиш мумкин. Уруш йилларида сурхондарёликлардан 6 таси Собик Совет Иттифоқи Қаҳрамони, 3 нафари “Шуҳрат” орденининг тўла нишондори, 3769 киши турли хил орден ва медаллар билан тақдирланди. Сурхондарёдан сафарбар қилинган 50365 нафар кишининг ярмидан кўпи душман билан бўлган жанггоҳларда ҳалок бўлдилар. Биз бугунги кунда озодлик учун ўз жонини фидо қилган азамат жангчиларнинг номларини эъзоз билан тилга олиб, улар билан фахрланамиз.

Бугунги кунда эса кексалик гаштини сураётган уруш фахрийлари ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта ҳисса қўшиб, мустақил Ўзбекистонимиз ёшларига Ватанга муҳаббат, дўстга содиқлик, сабр-қаноат, инсофу диёнат, ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик ҳисларини ўз насихат ва ўғитлари орқали сингдирмоқдалар ҳамда давлатимизнинг янада равақ топишига ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидланганидек “Хотира ва кадрлаш куни ва Ғалабанинг 75 йиллигини ҳар томонлама муносиб ва юқори савияда нишонлаш учун тайёргарлик ишларини пухта ташкил этишимиз керак”.

Хуллас, Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронт ва фронт ортида машаққатли меҳнат ва азоб-укубатдан бошқа нарсани кўрмаган одамларнинг кўпчилиги қайғу-алам гирдобидида жон бердилар. Кўпгина қисми жанггоҳларда ёруғ кунларни кўрмасдан қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар. Бироқ шуни унутмаслик керакки, бугунги тинч, фаровон ҳаёт учун ота-боболаримиз мисли кўрилмаган азоб-укубатлар ва талофатлар керак бўлса ўз жонларидан кечиб бўлса ҳам бутун инсоният бошига тушган фашизм балосини бартараф этишда мислсиз мардлик, жасурлик кўрсатиб ўз ҳиссаларини қўшиб, жаҳон тарихида мангу ўчмас из қолдиришдилар.

Адабиётлар

1. Хотира. Сурхондарё вилояти. 1-китоб. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 5-6-б.
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 45-фонд, 1-ёзув, 149-иш, 145-б.
3. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 316-фонд, 1-ёзув, 29-иш, 5-б.
4. “Илғор Сурхон учун” газетасининг 1945 йил 21 март сони.
5. Турсунов С. ва бошқалар. Хотира-барҳаёт, кадр-мангу. -Тошкент: “Фан”, 2010. 49-б.
6. Хотира. Сурхондарё вилояти. 2-китоб. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. 12-б.
7. “Илғор Сурхон учун” газетасининг 1945 йил 21 март сони.
8. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 45-фонд, 1-ёзув, 137-иш, 19-б.
9. “Ленин байроғи” газетасининг 1975 йил 25 апрель сони.

РЕЗЮМЕ

Маколада иккинчи жаҳон уруш йилларида ўзбек халкининг Буюк Ғалабага қўшган хиссаси, ватандошларимиз ҳаёти, жасорати ва матонати ҳамда Сурхондарё вилояти аҳолининг фронтда қўрсатган қаҳрамонликлари, Ватан озодлиги учун жон фидо қилган марҳум азамат жангчиларнинг номларини эъзоз билан тилга олиш, улар билан фахрланиш каби жиҳатлар тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется вклад узбекского народа в великую победу во второй мировой войне, жизнь, мужество и отвага наших соотечественников, героизм жителей Сурхандарьинской области на фронте.

SUMMARY

The author of the article examines the contribution of the Uzbek people to the Great Victory during World War II, the life, and courage of our compatriots, the heroism of the residents of Surkhondaryo region at the front.

ЎЗБЕКИСТОНДА БАНК-МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ ФАОЛИЯТИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ ҲАРАКАТЛАРИ

А.А.Юлдашев – мустақил тадқиқотчи

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: тингловчилар, қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари, сайёр ўқув модуллари.

Ключевые слова: аудитория, курсы переподготовки и повышения квалификации, выездные учебные модули.

Key words: audience, retraining and refresher training courses, trip training modules.

Бугунги кунда мамлакатда банк, молия, солиқ тизимлари ва иқтисодийнинг реал сектори тармоқларининг бошқарув кадрлари ва мутахассисларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ушбу соҳаларда илмий-тадқиқот фаолиятини амалга ошириш борасида Банк-молия академияси алоҳида ўринга эга. Замонавий менежмент, молиявий-иқтисодий жараёнларни стратегик режалаштириш ва прогнозлаштириш, банк иши, молия, солиқ иши ва инвестициялар соҳасининг замонавий билим ва амалий кўникмаларини тингловчиларда шакллантириш Академиянинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Академияда мамлакат иқтисодий сиёсатини тўла амалга оширилишини таъминлаш, хорижий молия институтларини ривожланиш истиқболлари, давлат ва корпоратив молияларни бошқариш, халқаро ва миллий банк, солиқ, инвестиция, суғурта ва пенсия иши, монетар фискаль ва валюта сиёсати, стратегик менежмент ва маркетинг соҳалари бўйича тингловчиларга чуқур билимлар бериб келинмоқда. Академиянинг профессор-ўқитувчи ва илмий ходимлари томонидан илмий-инновацион йўналишларда тадқиқот ишлари олиб борилиб, улар давлат ва халқаро илмий-тадқиқот дастурлари, фундаментал, амалий ва инновацион лойиҳалар доирасида илмий янгиликларга эришмоқдалар. Бу ишларни амалга оширишда замонавий таълим, тадқиқот шакллари ва усулларидан фойдаланиб, ўқув-методик, маънавий-маърифий ва илмий-тадқиқот жараёнлари мувофиқлаштирилган ҳолда олиб боришмоқда.

Банк-молия академияси 1996 йил 2 майда молия-кредит тизими учун юқори малакали кадрларни тайёрлаш, молия бозорларини ривожлантириш соҳасидаги фундаментал илмий ва амалий тадқиқотларни олиб бориш мақсадида ташкил этилди [1]. Академияга, монетар сиёсат ва пул муомаласи, молия менежменти, активлар ва пасивларни бошқариш, инвестиция лойиҳаларини ҳар томонлама экспертиза қилиш ва молиялаш, халқаро молия бозорларидаги операциялар ва банк аудити йўналишларида юқори малакали мутахассис ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш ҳамда молия-пул тизимини ва банк ишини ривожлантириш соҳасида фундаментал ва амалий

тадқиқотларни ташкил этиб бориш вазифалари юклатилди.

Олий таълим муассасаси ва илмий-тадқиқот марказ сифатида ташкил этилган Академиянинг банк иши ва молия факультетларига бир йиллик магистратурага олий маълумотли тингловчилар қабул қилинди. Пул-молия тизимининг амалиётчи раҳбар ходимлари эса, малака ошириш факультетига қабул қилиниб, улар олти ойлик ўқув дастури асосида малака оширадиган бўлди [2].

1996-1997 ўқув йили учун 80 нафар, жумладан банк иши факультетига – 40, молия факультетига – 20, банк ва молия раҳбар кадрлари малакасини ошириш факультетига – 20 нафар тингловчилар қабул қилинди. Аъло ва яхши ўқиган тингловчиларга Ўзбекистон банклари уюшмаси ажратадиган мақсадли маблағлар ҳисобидан асосий стипендиянинг 50 фоизигача миқдорда шахсий устамалар бериш жорий қилинди. Ўқув курсларини муваффақиятли тамомлаган тингловчилар республика ва хорижий мамлакатларнинг етакчи банк ва молия муассасаларига тажриба орттириш учун юборилди.

1997 йил Академияда “Солиқ ишлари” факультети [3], 2005 йилда Лойиҳаларни молиялаштириш факультети ташкил этилди [4].

2013 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори [5] билан Банк-молия Академиясида магистратурага қабул қилишнинг янги Низоми тасдиқланди. Бу билан академия тарихида янги давр бошланиб, инглиз тилини мукаммал биладиган, ўз мутахассислиги бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни ҳар томонлама ўзлаштирган, дунёнинг нуфузли ўқув ва илмий марказларида, халқаро ва хорижий молиявий институтларда амалиёт ўтаган юқори малакали бошқарув кадрлари ва мутахассисларни тайёрлаш асосий эътибор марказида бўлди.

Академия ўқитиладиган фанлар 66 тага етказилди. Акасарият фанларнинг ўқув дастурлари бойитилди, умумметодологик фанлар аниқ ихтисослашган фанларга ўзгартирилди, ўқув режага замонавий фанлар киритилди. Кафедраларнинг айримлари қайтадан ташкил этилди, айримлари бирлаштириб юборилди. Банк молия академиясида кафедларни оптималлаштирилиб, ўқитиладиган фанларни кенгайтирилганлигини куйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

КАФЕДРАЛАР

№	1996 йилда ташкил этилганлар[6]	Ўқитиладиган фанлар сони	Ҳозирда фаолият юритаётган[7]	Ўқитиладиган фанлар сони
1.	Иқтисодиёт, молия ва банк иши назарияси кафедраси	4	Банк иши	9
2.	Иқтисодий тарих ва ҳуқуқ кафедраси	4	Инвестициялар	12
3.	Тиллар кафедраси	1	Чет тиллари	1

4.	Бухгалтерия ҳисоби, таҳлил қилиш ва аудит кафедраси	4	Бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудит	12
5.	Молиявий хизматлар кафедраси	3	Молия	9
6.	Халқаро молия ташкилотлари кафедраси	2	Пенсия ва сугурта иши	16
7.	Ахборот ва статистика кафедраси	5	Солиқлар ва солиқ солиш	7
8.	Бошқариш кафедраси	6		
9.	Кредит иши кафедраси	4		
10.	Пул муомаласи кафедраси	2		
	Жами	35		66

Ушбу кафедралар томонидан Республика иқтисодиёти тармоқларида талаб юқори бўлган мутахассисликлар бўйича юқори малакали кадрларни сифатли тайёрлаш чоралари кўрилмоқда. Ҳозирда 10 та мутахассисликлар бўйича магистрлар тайёрланмоқда.

2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан Банк-молия академияси фаолиятини такомиллаштириш чоралари белгиланди, академиянинг замонавий талабларга монанд янги устави ишлаб чиқилди [8]. Шунингдек, Академия тингловчиларини қабул қилиш, ўқишини кўчириш, ўқишдан четлатиш ва қайта тиклаш тартиблари ҳамда бошқарув кадрлари ва мутахассисларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга қўйиладиган давлат талаблари ишлаб чиқилди [9].

Икки йиллик магистратура сақланган ҳолда, банк, молия ва солиқ тизимлари, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларининг бошқарув кадрлари, мутахассислари ва юқори лавозимларга захирага олинган кадрларни қайта тайёрлаш курслари тўрт ойгача мўлжалланган дастурда амалга оширила бошланди. Манфаатдор вазирликлар, идоралар ва бошқа ташкилотларнинг бошқарув кадрлари ва мутахассислари малакасини ошириш курслари бир ойгача мўлжалланган ўқув режалари ва дастурлари асосида йўлга қўйилди.

Қайта тайёрлаш курслари 16 ҳафтага мўлжалланган бўлиб, ўқув юкласи 576 соатдан кам бўлмаган ҳажмда ишлаб чиқилди. 36 соатдан ошмаган аудитория машғулотлари, 48 соатдан ошмаган ҳажмда ҳафталик энг юқори ўқув юкласи белгиланди. Қайта тайёрлашнинг 2 ҳафтаси тажриба орттириш учун ажратилди.

Бу тажриба орттириш ишлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Ўзбекистон банклари ассоциацияси ва иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарида, манфаатдор буюртмачи ташкилотлар билан келишилган ҳолда хорижий таълим муассасаларда, ихтисослашган бошқа муассасаларда ташкил этилди. Натижада тингловчиларда бошқарувчилик малакаси ва кўникмасини амалий жиҳатдан такомиллаштириш ҳамда соҳада эришилган янги ютуқлар билан танишиб бориш имконияти яратилди. Бу билан тингловчилар, давлат ва нодавлат ташкилотларига таалуқли назарий ва амалий билимларини чуқурлаштириб бордилар.

Малака ошириш курсларига эса, тингловчиларни қабул қилиш вазирлик ва бошқа ташкилотларнинг тегишли ёзма мурожаатлари асосида Академия ректорининг буйруғи билан қабул қилинди. Малака ошириш курслари тўрт ҳафтадан ошмаган ўқув дастурлари асосида буюртмачилар билан келишган ҳолда ташкил этилди. Унда асосий эътибор тингловчиларни аниқ мавзулар бўйича касбий билим ва кўникмаларни чуқурлаштириш, соҳага алоқадор сўнги ютуқ ва тажрибалар, замонавий инновацион усулларнинг моҳиятини билан таништириш, тингловчиларда танқидий таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиришга қаратиб борилди.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларининг

мазмун ва сифатига тегишли соҳалардаги янги билим ва кўникмаларни оширишга бўлган эҳтиёж даражаси, ҳажми ва мазмунини камраб олиш талаблари қўйилди. Ушбу курсларнинг сифати тингловчиларнинг билим ва амалий маҳоратлари бошқарув кадрлари ва мутахассисларига қўйилган малака талабларига мувофиқлиги билан белгиланди.

Академияга кирмоқчи бўлган барча номзодларга юқори даражада шахсий ва касбий, маънавий-маърифий ва одоб-ахлоқ, ишчанлик ва меҳнатсеварлик, уюшқоқлик ва масъулиятлилик сифатлари ҳамда сиёсий ва бошқарув дунёқарашининг кенглиги, танлаган мутахассислиги соҳасида билим ва кўникмаларга эга бўлиши талаблари қўйилди.

Шу билан бирга, Академия томонидан ҳудудларда сайёр ўқув-амалий семинарлар, малака ошириш курслари ташкил этилиб, банк, молия ва солиқ соҳасининг бошқарув кадрларининг амалий билимларини бойитиш, истиқболли режалар тузиш, ҳудудий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва ижро этиш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни сифатли амалиётга жорий қилиш кўникмаларини ошириш чоралари кўриб борилди. Бунда турли интерактив машғулот ва усуллар орқали тингловчиларда фаолиятни режалаштириш ва иш режаларни сифатли ижро этиш малакалари ошириб борилди. Сайёр курслар доирасида аниқланган муаммо ва камчиликлар юзасидан таҳлилий маълумотлар тайёрлаб борилди.

Тараққиёт юксалгани сари ҳар бир соҳа ёки тизимда замонаг монанд янги ислохотларни амалга ошириш талаби ортиб боради. Бугун ҳам банк-молия тизимида хизмат кўрсатиш сифатини янада ошириш, тадбиркорлик субъектлари билан ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш, тизимдаги иш услубларини фуқаролар ва хўжалик субъектлари учун қулай шаклда ташкил этиш аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Шу сабабли, сўнги йилларда мамлакатимизда банк-молия тизимини ислох этиш ва мустаҳкамлаш, банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш, иқтисодиётни кредитлаш кўламини кенгайтириш, кўрсатилаётган банк хизматлари спектрларини кўпайтириш борасида изчил ишлар олиб борилмоқда. Молия секторининг барқарорлиги ва халқаро молия тизимига интеграциялашувини таъминлаш, банк хизматларининг сифатини ва улардан фойдаланиш имкониятларини ошириш чоралари кўрилмоқда.

Бу эса, банк-молия тизимидаги кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг замонавий усулларини жорий этишни, хорижий тажрибалар асосида соҳа вакилларининг билим ва малакасини мунтазам ошириб боришни талаб этади.

Шу сабабли, мамлакатда корпоратив бошқарув, молиявий менежмент, аудит, молиявий хатарларни бошқариш, ахборот-коммуникация технологиялари, қимматли қоғозлар бозори соҳаларида банк секторининг юқори малакали кадрларини ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш, шунингдек, банк ходимларини баҳолаш ва рағбатлантиришнинг илгор халқаро тажрибасини жорий этиш мақсадида 2019 йилнинг октябрь ойида Ўзбекистон Республикаси

Президентининг Қарори[10] қабул қилинди. Ушбу Қарорда кадрлар тайёрлашга нисбатан халқаро стандартларга ва илғор хорижий тажрибага асосланган тизимли ёндашувни жорий қилиш, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг узлуксизлиги, ўқитиш дастурларининг замонавий тижорат банклари томонидан кенг фойдаланилаётган рақамли технологияларга мувофиқлигини таъминлаш чоралари белгиланди. Банк-молия академияси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки тасарруфига ўтказилиб, Академиянинг таъсисчиси этиб белгиланди. Таъсисчига Академияни 2020-2025 йилларда ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, халқаро эътироф этилган олий таълим муассасалари рейтинг риъяхатига киритиш, ҳудудлардаги тижорат банкларининг филиаллари учун қисқа муддатли курслар, семинарлар, тренинглар, давра суҳбатлари, стажировкалар, сайёр ўқув модуллари ва бошқа тадбирларни ўтказиб бориш каби бир қатор вазифалар юклатилди.

Халқаро ҳамкорлик доирасида бугунги кунга қадар Академияда салмоқли ишлар амалга оширилган. Бугунги кунга 203 нафар тингловчи, 42 нафар ўқитувчиси Япония Молия вазирлиги қошидаги Сийсий тадқиқотлар институтига, 212 нафар тингловчи, 13 нафар ўқитувчи Германиянинг Бремерхавен амалий фанлар университети, 15 нафар тингловчи Швейцария Миллий Банкадаги Герценция ўқув марказига, 21 нафар тингловчи ва 1 нафар ўқитувчи Малайзиянинг техник ҳамкорлик дастури (МХД) билан Куала-Лампурга, 200 нафардан ортиқ тингловчилар Буюк Британиянинг БАТ университети ва Лондон-Метрополитан университети, 40 нафар тингловчилар Корея Республикасининг Кеймюнг университети амалиёт ва стажировка ўташ учун юборилдилар. Шу билан бирга, ушбу муассасалардан 200 дан ортиқ етакчи олим ва мутахассислари Академияга ташриф буюриб, тингловчилар учун маърузалар, профессор-ўқитувчилар учун мастер-класслар ўтдилар.

Академия ташкил этилгандан то бугунги кунга қадар 3298 нафар магистр тайёрланди, уларнинг 1100 нафардан ортиғи хорижда амалиёт ўтаб қайтдилар.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг Банк-молия академиясини ташкил этиш тўғрисида” 1996 йил 2 майдаги ПФ-1460-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида” 1996 йил 17 майдаги 180-сонли Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясида солиқ иши факултетини ташкил этиш тўғрисида” 1997 йил 19 сентябрдаги 445-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2005 йил 15 апрелдаги ПК-56-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси магистратурасига қабул қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 2013 йил 16 сентябрдаги 255-сонли Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида” 1996 йил 17 майдаги 180-сонли Қарори 16-илова
7. <http://bfa.uz>
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” 2017 йил 15 апрелдаги 220-сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясида бошқарув кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида” 2018 йил 30 июлдаги 599-сонли Қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк-молия соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 31 октябрдаги ПК-4503-сонли Қарори.
11. <http://bfa.uz>

РЕЗЮМЕ
Мақолада Ўзбекистон Республикаси банк-молия академиясининг ташкил этилиши, унинг фаолиятини ривожлантиришга қаратилган ислохотлар, улардан кўзланган мақсадлар ҳамда ислохотларнинг натижалари таҳлил қилинган. Мамлакатда банк, молия, солиқ тизимлари ва иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларининг бошқарув кадрлари ва мутахассисларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда ҳамда ушбу соҳаларда илмий-тадқиқот фаолиятини амалга оширишда Банк-молия академиясининг ўрни тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется организация деятельности банковско-финансовой академии Республики Узбекистан, реформы направленные на развитие её деятельности, их цели и результаты. Исследована роль банковско-финансовой академии в подготовке, переподготовке и повышении квалификации управленческих кадров и специалистов отраслей банковской, финансовой, налоговой систем и реального сектора экономики страны и проведении научно-исследовательской деятельности по этим направлениям.

SUMMARY

The article analyzes the organization of the banking and financial Academy of the Republic of Uzbekistan, reforms aimed at the development of its activities, their goals and results. The role of the banking and financial Academy in training, retraining and professional development of management personnel and specialists of the branches of banking, finance, tax systems and the real sector of the economy in the country and carrying out research activities in these areas has been investigated.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

UDK:81.39

LINGVOKULTUROLOGIYANING ASOSIY TUSHUNCHAVIY-TERMINOLOGIK APPARATI

M.J.Bekiyeva -*mustaqil tadqiqotchi*

Andijon davlat tibbiyot instituti

Tayanch soʻzlar: lingvomadaniy paradigma, lingvokulturema, madaniy sema, madaniyat ishi, madaniy matn, madaniy universalisiya, madaniy salohiyat, madaniy anʼanalar, madaniy jarayon, madaniy makon, madaniy boʻyoq; (konnotatsiya), mentallik, konsept.

Ключевые слова: лингвокультурная парадигма, лингвокультура, культурная сема, культурная работа, культурный текст, культурная универсальность, культурный потенциал, культурные традиции, культурный процесс, культурное пространство, культурный колорит, (коннотация), менталитет, понятие.

Key words: linguocultural paradigm, linguoculture, cultural seme, cultural work, cultural text, cultural universality, cultural potential, cultural traditions, cultural process, cultural space, cultural color; (connotation), mentality, concept.

Lingvokulturologiya fanning maxsus sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikka bir qancha tushunchalarni olib kirdi: lingvokulturema, madaniy til, madaniy matn, madaniy kontekst, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniyatning presendent nomlari, madaniyatning ochuvchi tushunchalari, madaniy universalisiya, madaniy kompetensiya, madaniy meros, madaniy anʼanalar, madaniy jarayon, madaniy qoidalar, mentalitet, mentallik, rasm-rusum, odam, marosim, madaniy makon, madaniy tip, tamaddun (sivilizatsiya) kabi [1:134].

Madaniy axborotni til birliklarida ifodalanishiga yordam beruvchi tushunchalar: madaniy sema, madaniy fon, madaniy konseptlar, madaniy konnotatsiyalar bu fan uchun muhim ahamiyatga ega.

Madaniy semalar – soʻz, semantik birliklar, belgilarga nisbatan juda mayda va universaldir. Masalan, palov - guruchdan tayyorlanadigan oʻzbek quyuq taomi. Piyma - jundan bosib ishlangan rus poyabzali.

Madaniy fon - ijtimoiy hayot va tarixiy voqealarni bildiruvchi atov birliklar tavsifi: Joʻji keldi, boʻji keldi;

Yuqoridagi madaniy axborot tashuvchi ikki birlik denotatda joylashgan boʻladi, lingvooʻlkashunoslar tomonidan keng oʻrganilgan.

Madaniy konseptlar - mavhum tushunchalar nomi, shuning uchun madaniy axborot signifikatda - maʼnoviy yadroga joylashgan boʻladi.

Madaniy meros - madaniyat uchun muhim boʻlgan axborot hamda qadriyatlarining uzatilishidir.

Madaniy anʼanalar - ijtimoiy va madaniy meros qimmatli elementlarining jamlanmasidir.

Madaniy jarayon - madaniy hodisalar tizimiga kiruvchi elementlarning birgalikdagi harakati.

Madaniy makon - madaniyatning uning namoyandalari ongidagi mavjudlik shakli. Madaniy makon kognitiv makon bilan mushtarak xususiyatga ega, yoki ular muayyan milliy madaniy jamoaning har bir aʼzosi individual va jamoaviy makonlari yigʻindisi boʻlib shakllanadilar. Masalan, ingliz madaniy makoni.

Lingvomadaniy paradigma - dunyoqarashning milliy, ijtimoiy, tarixiy va ilmiy kategoriyalarini aks ettiruvchi til tuzumlari yigʻindisidir. Lingvomadaniy paradigma oʻzida konseptlar, kategorial soʻzlar, madaniy presendent nomlari va boshqalarni jamlaydi.

Til tuzumlar - paradigmalarining asosi boʻlib, qimmatli tasavvurlardan iborat boʻladi.

Mentallik - ona tili kategoriyalari va tuzumlari orqali olamni qayta tiklashdir. Unda milliy xarakterning aqliy, maʼnaviy va irodaviy sifatlarini jamlangan boʻladi. Mentallikning birligi esa mazkur madaniy konseptdir.

A.Y.Gurevich fikricha, mentallik dunyoni qabul qilish usulidir. U mantiqan kashf etilmagan va reflekslashmagan boʻladi. Mentallik - falsafiy, ilmiy yoki estetik tizim emas, u ijtimoiy ong bosqichi boʻlib, unda maʼno his-hayajon, yashirin odat va anglash usullari hali ajratilmagan boʻladi. Demak, mentallik insonlarning maʼnaviy birlashishi uchun koʻrinmas minimum hisoblanadi, uningsiz biror jamiyatni tashkil qilib boʻlmaydi.

Xalqning mentalligi tilning nisbatan muhim kon

septlarida faollashadi.

Mentalitet (oʻzlik) - biror millatning mentalligi, aqliy boyligi, ruhiy xazinasining ichki tuzilishi va farqlanishini aks ettiruvchi kategoriyadir. Unda ruhiy lisoniy intellekt, turli miqyosdagi lisoniy madaniy jamoaviylik namoyon boʻladi. Ilmiy adabiyotlarda mentalitet ijtimoiy-madaniy, lisoniy va geografik omillarga bogʻliq chuqur ong tuzumi ekanligi taʼkidlanadi. Y.D.Apresyan, E.S.Yakovleva, O.A.Kornilovlar milliy mentalitetning oʻziga xos jihatlari til bosqichidan tashqari, olamning konseptual manzarasida ham aks etgan boʻladi, deb eʼtirof etadilar [3:125].

Ularning har biri tashqi olamning oʻziga xos bilvosita namoyishidir. Ular madaniyatning tarkibiy qismlari boʻlmish miflar, bashoratlar, afsonalar, diniy dunyoqarashlarni oʻz ichga oladi.

Madaniy anʼanalar - integral hodisa boʻlib, unda ijtimoiy stereotiplashgan tajriba ifodalanadi.

Madaniy fond - biror madaniyatning tipik vakili egalagan milliy va dunyoviy madaniyat sohasidagi bilimlar majmuasidir. Biroq bu oʻrinda shaxsiy tegishlilik emas, mazkur milliy madaniyatga xos asosiy birliklar yigʻindisi ekanligi hisobga olinadi.

Madaniy tip. Madaniyatni tiplashirish dastlab 1922-yil Rossiyadan chiqarib yuborilgan va AQSHda yashab atqili sotsiolog boʻlib yetishgan Pitirim Sorokin tomonidan amalga oshirilgan. U quyidagicha madaniy tiplarni ajratadi: ideatsion madaniyat (diniy madaniyat), sensativ madaniyat (ideatsion madaniyatga qarama-qarshi tushuncha boʻlib, Gʻarbiy Yevropada Uygʻonish davrida yetakchilik qilgan); idealistik madaniyat (qorishiq va oraliq vazifasini bildiruvchi tip: antik madaniyatning Oltin davri, XII-XIV asr Yevropa madaniyati). Madaniy tip oʻz vakillaridan birini Shaxs tipi sifatida tanlab oladi.

Madaniyat tili - qadriyat va gʻoya shakllari yoʻnalishini shakllantiradigan, tasavvurlar, obrazlar, tushunchalarni tashkillaydigan belgilar va belgilar munosabatlari tizimi - belgili moddiyatdir. Madaniyat tili etnik madaniyatga nisbatan xalq madaniyati oʻziga xosliklariga yoʻnaltirilgan barcha verbal va noverbal aloqaning belgili usullari yigʻindisi ekanligi bilan farqlanib turadi. Madaniyat tili boshqa xalqlar madaniyati bilan aloqada aks etadi.

Madaniy qoidalar - shaxsni yaroqli yoki yaroqsiz sifatida tasniflovchi ideallar turidir.

Madaniy qoidalar xalq bosib oʻtgan uzoq tarixiy jarayon davomida ishlab chiqariladi.

Shu qonun va qoidalar bizni hayvonlardan ajratib turadi, tartibsizliklardan saqlab, hayotimizni bir tizimda ushlab turadi.

Rus xalqining muhim anʼanaviy qoidalarni ishlab chiqish borasida N.O.Loskiyning (XX asr faylasufi) konseptiyasi ancha mashhur boʻlib, uning 1957-yilda nashr etilgan «Rus xalqi xarakteri» nomli kitobida rus xalqining bir qancha ijobiy hamda salbiy jihatlari ajratib koʻrsatadi.

V.N.Teliyaning fikricha, madaniy qoidalar, masalan, til meʼyorlari kabi obligator (majburiy) emas. Milliy madaniyatga qadriyat qoidalari terminlari orqali ifodalanuvchi «xalq donoligi ifodasi» boʻlgan barcha tushunchalarni kitish mumkin [5:34].

Madaniy qadriyatlar inson hayoti davomida turli vazifalarni bajaradi: inson va olam munosabatlarini tartibga soladi, faollashtiradi, yo`naltiradi.

Aksiologiyada qadriyatlar tasnifining bir qancha turlari mavjud. Jumladan, absolyut (mutlaq) yoki abadiy qadriyatlar, jamoaviy, shaxsiy, biologik yashash qadriyatlari kabilar [6:177].

Inson olamni nafaqat tushunadi, shuningdek, manfaat nuqtai nazaridan baholaydi ham. Qadriyatlar tizimi haqidagi til axboroti xalqning dunyoqarashining o`ziga xosliklaridan darak beradi.

Submadaniyat - ikkinchi darajali, tobe madaniy tizim (masalan, yoshlar submadaniyati).

Asosiy madaniy konseptlarga mavhum otlar, masalan, vijdon, taqdir, iroda, qarz, gunoh, qonun, ozodlik, aql, vatan kabilar kiradi. Ular olam manzarasining asosiy birliklari qatoriga kiradi, til shaxsi va lingvomadaniy jamoat uchun ekzistensial (rivojlantiruvchi) ahamiyatga ega.

D.S.Lixachyovning qayd etishicha, konseptlar inson ongida ehtimoliy ma`nolarga ishora sifatida, shuningdek, insonning yetakchi til tajribasi (she`riy, nasriy, ilmiy, ijtimoiy, tarixiy) sifatida yuzaga keladi.

A.Y.Gurevich madaniy konseptlarni asosan, ikki guruhga bo`ladi: «fazoviy», falsafiy kategoriyalar - madaniyatning universal kategoriyalari (zamon, makon, sabab, o`lcham, harakat); ijtimoiy kategoriyalar - madaniy kategoriyalar (ozodlik, huquq, adolat, mehnat, boylik, mulk). Konseptlarni yanada yaqinroq tahlil qiladigan bo`lsak, har qanday tilda madaniy xos konseptlar kutilganidan ko`proq ekanligiga guvoh bo`lamiz.

Masalan, bunga **mayizni** ham kiritishimiz mumkin. Uning xalqda minimal oziq-ovqat etaloni ekanligi, undan **bir mayizni qirq bo`lib yemoq** frazeologizmi kelib chiqqani, **mayizdek qarimoq, qoramayiz bola** kabi o`xshatishlar isbotlab beradi.

Madaniy ochqich konseptlar jamoaviy til ongida muhim o`ringa ega. Shu sababli ham madaniy konseptlar lug`atlari yuzaga kelmoqda. Y.S.Stepanovning «Константы: Словарь русской культуры» (M., 1997) bu boradagi ilk tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Madaniy bo`yoq (konnotatsiya) - madaniy kategoriyalar ma`nosidagi denotativ yoki obrazli motivlashtirilgan jihatlarni tabdil qilishdir. Bu termin 1993-yil V.N.Teliya tomonidan kiritilgan.

Lingvokulturema terminini fanga V.V.Vorobyov tomonidan kiritilgan. Lingvokulturema sathlararo kompleks birlik bo`lib, o`z mazmunida lisoniy va nolisoniy (tushunchaviy yoki predmetlik) ma`noning dialektik birligini ifodalaydi. V.V.Vorobyov lingvokulturemani til belgilari shakllari, ularning mazmuni hamda madaniy ma`nosi yig`indisi sifatida tushuntiradi.

Lingvokulturemalarni tushunish uchun kerak bo`ladigan muhim ma`no sifatida u mazmuni elementi bo`lib imkon sifatida turuvchi tub ma`noni ko`rsatadi. Bu termin hali to`liq shakllantirilmagan yoki o`rganilmagan. Jumladan, unga til belgisidagi madaniy axborot qanday va qayerda birikadi, tilda qanday joriylanadi kabi masalalar ochiqlicha qolmoqda. Biroq uning til birligida mavjudligi haqidagi faktlar V.Gumboldt davridan buyon keltiriladi [2:126].

Madaniy farqlovchilikni topish uchun muhim vosita til birligini muayyan diskurs (matn)ga kiritib ko`rishdir. Bunda madaniy universalialar terminiga ehtiyoj seziladi. Madaniy universalialar badiiy matnda ifodalangan voqelikning madaniyat va an`analar uchun zaruriy barcha umumiy madaniy elementlar (til mavjudligi, mehnat qurollari tayyorlash, miflar, raqslar kabi) hisoblanadi. Ular odatda davrning ideologik shtamlari asosini tashkil qiladi.

Masalan, Sh.Xolmirezayevning «O`zbeklar» hikoyasidagi madaniy universalialar - Botir cho`ponning ahvolidir. Botir cho`pon va ayolining Ergashga o`zlaridagi birgina tarvuzning yarmini ilinganliklari, o`ta kambag`al bo`lsa-da,

hasharchi yigitlarga osh qilib berganliklari, ikkitagina qo`yidan birini so`yganliklari tasvirlanadi. Hikoya oxirida Ergashning o`z-o`ziga iqrori bilan bu universalialar ochib beriladi.

Tilshunoslikda lisoniy va konseptual universalialar ma`lum.

A.Vejbitskaya leksik universalialar sifatida bir qancha so`zlarni ajratib ko`rsatadi: men, sen, hech kim, hech narsa, narsa, insonlar, tana, bu, bir, ikki, barcha, ko`p, yaxshi, yomon kabi. Konseptual universalialar, aniqrog`i, ularning muhim birikuvlari - madaniy universalialardir. A.Vejbitskaya yozadi: «Nimadir haqida tafakkur qilish uchun, bizga konseptdan-da kattaroq narsa kerak: bizga konseptlarning fikriy kombinatsiyalari kerak».

Muallif Sepir-Uorfning nisbiylik nazariyasiga ayrim o`zgartirishlar kiritadi. Uning fikricha, turli tillarga tegishli bo`lgan olamni anglash tizimlarini solishtirib bo`lmaydi, degan fikrga qo`shilib bo`lmaydi; ikkinchidan, kashf etilgan milliy xoslangan konseptlar «semantik primitivlar» tiliga tarjima qilina oladigan darajadagina qiyoslansa arziydi. Shuningdek, har bir til o`ziga xos xususiy «semantik borliq»ni shakllantiradi. «Lisoniy va madaniy tizimlar o`zaro katta farqqa ega, biroq semantik va leksik universalialar umumiy asosga ega. Ular inson tili, tafakkuri va madaniyati asosiga quriladi».

Lingvomadaniy universalialar madaniy obraz yadrosini hosil qiluvchi birgina so`z yoki butun bir ifoda yordamida namoyon bo`lishi mumkin [7:143].

Madaniy universalialar, bir tomondan moddiy olamga qaratilgan bo`lsa, ikkinchi tomondan, xalqning milliy-madaniy, ma`naviy muammolariga yo`naltirilgan bo`ladi. Bunday ikkitomonlamalik ularning semantik hajmi, ramziy ifodaga aylanish qobiliyatini rivojlantiradi. Ular matnning madaniy ishoralaridir. Matn - tilshunoslik va madaniyatshunoslikning haqiqiy tutashuv nuqtasidir.

Tilning oliy sathi bo`lish bilan birga matn madaniyatning mavjudlik shakli hamdir. Lingvokulturologiya esa tilni madaniy qadriyatlar tizimi sifatida o`rganadi [4:56].

Lingvokulturologiyada asosiy o`rinni madaniyatning muhim konseptlari va presendent nomlarni o`rganish egallaydi. Presendent nomlar deganda juda mashhur matnlar bilan bog`liq (Qori Ishkamba, Maysara, O`tkuriy kabi), vaziyatlar bilan bog`liq (Jaloliddin, Mahmud Tarobiy, Shiroq kabi) atqli otlarni tushunamiz. O`zbek xalqi madaniyatiga tegishli ayrim atqli otlar umuminsoniy madaniyatga tegishli ekanligi bilan ham ajralib turadi: Forobiy, Xorazmiy, Ibn Sino, Amir Temur, Navoiy, Ulug`bek, Registon, Samarqand, Habib Abdulla, Islom Karimov kabi.

Madaniy bo`yoq (konnotatsiya). N.Y.Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy mazmuniy kategoriyalarni ajratadi: tiriklik, harakat, vaziyat, predmet, o`lcham, makon, zamon vah.k.z. Bu kategoriyalar tilning mazmuniy ustunlarini tashkil qiladi hamda olamning lisoniy manzarasining mavhum bosqichi hisoblanadi. Biroq har bir xalqning o`ziga xos obrazli bog`langan mexanizmlari bo`ladi. Bu mexanizm ikkilamchi nominatsiyadagi ma`nolarini tushunishga imkon beradi. Masalan, «it» so`zi rus tilida salbiy jihatlar bilan birga sodiqlik ramzidir, beloruslarda salbiy belgilar yetakchi, turkiy tillarda it - so`kish so`zga yaqin turadi. Shu o`rinda Rossiyada tahsil olayotgan mo`g`ulistonlik talabalar haqida bir misolni keltirish maqsadga muvofiq. Talabalarga «It - insonning do`sti» mavzusida matn tuzishni topshiriq berishadi. Shunda mo`g`ul yigit savol beradi: Nega it? Ot deb yozsam bo`lmaydimi? Qolganlar bundan hayratda qolishadi. Mo`g`ul yigit tushuntiradi: It odamga xizmatkor bo`lishi mumkin, ammo do`st bo`lmaydi.

«Cho`chqa» so`zi barcha tillarda salbiy bo`yoqqa ega, ruslarda ifloslik, noshukurlik, tarbiyasizlik, vetnamliklarda axmoqlik ramzi bo`lsa, musulmon xalqlarida asosan diniy nuqtai nazardan salbiy baho berish kuzatiladi.

Shu tariqa it va cho`chqa so`zlari turli xalqlarda turli xil bo`yoqqa ega, bu esa mazkur xalqlar obrazli tafakkurining o`ziga xosligini ko`rsatadi.

Til va madaniyat o`rtasidagi aloqa vositasi vazifasini asosan tilda ideallashgan va moddiylashtirilgan ma'no kabi elementlar bajaradi.

Adabiyotlar

1. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. - М.: «Наследие», 1992.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально - культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Ташкент: 2010.
4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб. // "Ўзбек тили ва адабиёти" журн., 2012. № 5.
5. Телия Н.В., Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. - М.: 1981.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. - М.: 1989.
7. Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн. НЛ. в.1. - М.: 1960.

REZYUME

Ushbu maqolada lingvokulturologiya tushunchalarining talqini, lingvomadaniy paradigma, etnik mentallik, lingvomadaniy konsept haqida so`z bor.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена интерпретации концепций лингвокультурологии, лингвокультурной парадигмы, этнического менталитета и лингвокультурной концепции.

SUMMARY

The article deals with the interpretation of the concepts of linguoculturology, linguocultural paradigm, ethnic mentality and linguocultural conception.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕГІ МИНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘНИСІН БИЛДИРЕТУҒЫН СОМАТИЗМ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Бекниязов - үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Қарақалпағистон қозоклари, шева, лаҳжа, соматизм, фразеологизм, маҳаллий тил хусусиятлари, адабий тил, этнос.

Ключевые слова: казаки Каракалпакстана, диалект, говор, соматизм, фразеологизм, признаки местного языка, литературный язык, этнос.

Key words: Kazakhs who live in Karakalpakstan, dialect, indigenous speech, somatism, phraseology, local language features, literary language, ethnos.

Диалектлик өзгешеликке ийе тураклы сөзлер ҳәр қандай халықтың мәдениаты менен турмыс тиришилиги, тилдиң тарийхы менен өзеклес. Тилде сол аймақтың өзине тән өзгешеликлеринен, тилдиң тарийхынан дерек беретугын бир қатар ески элементлер орын алған. Бул өз гезегинде, сөйлесимлик тураклы дизбеклердиң әдебий тилдиң фразеологиялық курамын байытуға үлес қосатуғынлығынан дерек береді. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң семантикасы курамалы хәм оғада терен. Олардың мазмунында этностың руўхый мәдениатын айрықшалап көрсететугын мағлыұматлар бар.

Халық тилинде бурыннан киятырған тураклы сөз дизбеклериниң (мақал, нақыл, қанатлы сөзлер, фразеологиялық дизбеклер хәм т.б.) сан әлұан сыры бар. Себеби, «халық өзиниң жасап өткен дәуирлериндеги инаным-исенимин, уғым-түсинигин, ой-қиялын, турмыс-тиришилигин аз сөздиң курамына сыйдырып, хәм мәниси, хәм түйирли айрықша көркемлеп билген» [4:13].

Диалектлик фразеологизмлер бойынша илимпазлар тәрпинен хәр түрли анықламалар берилген. Қазақ тилиндеги сөйлесимлердеги(говор) тураклы сөз дизбеклерин изертлеген илимпаз Қ.С.Қалыбаева: «Диалектлик тураклы сөз дизбеклери дегенимиз – улыұма халықлық қолланыұда жоқ, тек белгили бир сөйлесимлерде (говорларда) сөйлейтуғын жергиликли халықтың географиялық орналасыұ жағдайына, өмир тиришилигине, шуғылланатуғын кәсибине, руўхый ой-пикир дүнъясына узақ ўақытлар бойында туўған, курамы жағынан туракласып, таяр түрдеги бирлик ретинде, белгили мәнисте қолланылып жүрген сөз дизбеклери» [3:24] деп көрсетеди.

Бүгинги күнде тилимиздеги адамға қатнаслы фразеологизмлердиң өзи бир неше тематикалық топтарға бөлип үйренилип келмекте. Адамның минез-құлқын, сыртқы көриниси менен ишки дүнъясын сыпатлап көрсетіуде фразеологизмлердиң хызмети салмақлы. Инсан баласының бойындағы ҳадаллық, қарапайымлық-тәкаппырлық, сабырлық-сабырсызлық, кишипейиллик, ақыллық-ақмақлық, сыпайылық, шыдамлық - арсызлық, қызғаншақлық,

мақтаншақлық хәм басқа да унамлы хәм унамсыз семаларды аңлатыұ ушын қазақ тилинде бир қатар фразеологизмлер қолланылады. Бул өз гезегинде, шекленген яғный, аймақлық сыпатқа да ийе.

Адам турмыс тәжирийбеси, өмир тиришилиги, күн-көрисі даўамында куўаныұ, шадланыұ, ренжиұ, қәхәрлениұ, ашыұланыұ, күйиниұ сыяқлы сезимлерди басынан кеширеди. Демек, адам тәбиятына тән өзгешеликleri де рәнберән. Усындай өзгешеликлер қазақ тилиндеги соматизм фразеологизмлерде де өз көринисине ийе. Сонлықтан да, белгили тилши илимпаз Ә.Болғанбаев: «Анатомиялық атамалар тийкарғы сөзлик қорға киргенлиги себепли, көп мәниси, жаңа сөз жасай алыұға сонша бейимлиги менен ғана өзгешеленбейди, соның менен бирге тураклы дизбеклер жасаўдағы белсенди хызмети менен де айрықша көзге түседі», -деп, соматизмлердиң фразеология жасай алыұдағы хызметин атап көрсетеди [1:107].

Адам – жаратылыстың жемиси, тәбияттың бир бөлеги. Адам өзін қоршаған сыртқы орталық пенен қарым-қатнас жасаў барысында хәр қыйлы затлық уғымды атамалар менен атайды. Оның қоршаған орталықты қабыллаўының көринисин адамның дене мүшелери атамаларының уйтқы болып келген фразеологизмлери арқалы да аңлап жетиўимизге болады. Хәзирги ўақытта тил билиминде тиллик бирликлерди танып, аңлап жетиўдиң өзи антропоцентристлик бағытта, яғный тилди сана менен байланыста қарастырып, тилди адам арқалы, адамның ой-танымлы жәрдемінде анықлаўға көбирек дыққат қаратылмақта.

Мине, усы сыяқлы адамның анатомиялық дене мүшелери арқалы жасалған сөйлесимлик (говорлық) сыпатқа ийе Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматизм фразеологизмлерге, сондай-ақ олардың өзине тән өзгешеликleri бар екенлигин атап өтиўге болады.

Улыұма түркий тиллериниң көпшилигинде *бет*, *жуз* соматизми арқалы ар, уят, ийбелилик, салдаманлық мәнилерин билдиреди. Соның менен бирге, *уаты жоқ*, *беттен алыұ* сыяқлы фразеологизмлер де усы уғым тийкарында жасалады. **«Бетке шабар»** – өзиниң сөзиниң дурыс яки қәте

екенлигине қарамастан жөнли-жөнсіз сөйлей беретугын гейпара адамларға байланысly айтылады [6:21]. Тийкарынан, жергиликли халықтың сөйлеу тилинде бул турақлы дизбек хаял-қызлардың мәдениаты төменлиги, унамсыз минез-кулқына байланысly қолланылып, долы, көкбет деген мағананы билдиреди.

Қарақалпақстанда өзбек миллети ўәкиллери тығыз жасайтуғын Беруний, Төрткүл, Елликқала районларындағы қазақлардың тилинде **«тили шийрин»** - фразеологизми биреудің кеўлине тиймейтуғын, сыпайы сөйлейтуғын адамларға қатнаслы айтылады [6:159]. Шийрин сөзи – парсы тилинен алынып, әдебий тилде мазалы, татлы мәнисин билдиреди. Шийрин сөз - палдай, жағымлы сөз [2:779].

Соның менен бирге, көпшиликтің кеўлине жол таба алатуғын адамларға қатнаслы **«Аўзынан пал тамады»** фразеологизми де кең қолланылады [7:201]. Аўыз компонентли бирлик болса адам бойындағы унамсыз минез-кулқыты көрсетиўде **«жеңил аўыз»** - өсеки, сөз тасығыш, биреуді биреуге жаманлап, урыстырып жүретуғын адамға қолланылса, **«аўзына бек»** – турақлы дизбегинде сыр сақлай алатуғын адам мәнисі бар.

Ал, қазақ аўыллары менен қарақалпақ аўыллары қоңсылас, сыбайлас жақын араласып жасап атырған көпшилик аймақларда жақсы сөйлейтуғын, даў-жәнжелди келисим жолы, орынлы, төрели сөзи менен шешетуғын шешен адамларға байланысly **«тили майлы»** - турақлы дизбегі кең қолланылуға ийе. Сөйлесимде **«тили майлы»** турақлы дизбегі адамлар менен жақсы тил табыса алатуғын, биреудің хақысын да жолын, илажын тауып ала алатуғын адамға хәм унамлы хәм унамсыз мәнислерде айтылады.

«Тисиниң суўын сорыған» – сараң, шығымсыз, сықмар адамға байланысly айтылады. Бул жергиликли қазақлар арасында **«Қазақ тилиниң аймақтық сөздигинде»** берилгениндей – аш болыў, ашырқаў (Шымк.: Сайр.) мәнислерин билдирмейди [2:694].

Соматикалық **«иш»** сөзи менен байланысly бирқанша диалектлик фразеологизмлер жергиликли қазақлар арасында да кең қолланылады. **Иш** соматизминен түркий халықларында адамның минез-кулқы, нийети, руўхый ишки дүньясы хақында түсиник беретугын фразеологизмлер жасалады.

«Ишинен пискен» - турақлы дизбегі биреуге жақсылық қылмайтуғын, хеш кимге қол ушын созып жардем бермейтуғын, өзимшил, соның менен бирге, тек өз жеке мәпин ойлайтуғын адамның минезин билдиреди. Усы дизбек пенен абсолют диалектлик синоним бола алатуғын **«ишинен тынған»** – пысық, туяна, хийлекер, сыр бермейтуғын адам мәнисиндеги фразеологизми де қолланылады. Сондай-ақ, жаман нийетли, басқаларға жақсылық ислемайтуғын, басқаның жетискенлигин көре алмайтуғын минез-кулқыка ийе адамларға қатнаслы **«иши қара»**, **«иши тар»** фразеологизми де қолланылады.

Бас сөзи менен байланысly да диалектлик бир қатар фразеологизмлер қолланылады. Мысалы: **«Қақан бас»//«қак бас»** – өз нийетинен қайтпайтуғын, тик минезди билдирип, тийкарынан тек хаял-қызларға қатнаслы жумсалады. Ал, **«қум гелле»** – ақылсыз, ұмытшақ мәнислерин билдиреди. Калла- парсы тилинен

алынып – бас, ақыл [5:299] деген мәнини билдирип, бастағы ақыл кум сыяқлы турақлы бир жерде турмайтуғын, ақылсыз адамға айтылады.

Қарақалпақ әдебий тилинде кең қолланылуға ийе **«маңлайы қара //маңлайы шор»**, **«шор пешене»** турақлы дизбеклери де жергиликли қазақлар тилине терең синисип кеткен.

Маңлайы қара - сорлы, байғұс [2:477]. Қазақ тили диалектлеринде адамлар менен тил табыса лмайтуғын, сөзге де, иске де еби, ийкеми жоқ адамларға байланысly айтылады.

Соның менен бирге, Қарақалпақстанда жасайтуғын қазақлардың тилинде **«жүрегі дәрья»** –жүрегі кең, барқулла адамларға жақсылық ислеп жүретуғын, жүрегі кең адам, **«қатықулақ»** - еситкенин ұмытпайтуғын адам болса, **«қолы гүл»** -уста, өз исиниң шебери, **«жеңил аяқ»** – тапсырылған жұмысты тап-туйнақтай орынлайтуғын, жұмысқа епли, шаққан мәнислерин аңлатататуғын да фразеологизмлер бар. Ал, адам бойындағы жағымсыз минез- кулық қасиетлерин билдириўде **«харам тамақ»** – жұмыс хош жақпайтуғын, жатып ишер, **«қанқызба»** - бирден ашыўланып, ғәзебин ирке алмайтуғын, ашыўшақ, шыдамсыз адамның минезин сүүретлеўде усы турақласқан дизбеклер қолланылады.

Қарақалпақстан қазақлары тилинде соматизм фразеологизмлер менен бирге, өзине тән эмоциональ-экспрессивлик бояўға ийе, адам минез –кулқын билдиретуғын **«гөне шөңге»** - көпти көрген, мол өмирлик тәжирйибеси бар, **«терис жоңқа»** - айтқанынан қайтпайтуғын қырсық, өжет, оғада тирсек адам **«гүдибузар»** - есерсок, тентек , **«ийт емген»** – уяты, ары жоқ, тәрбия көрмеген, **«келте қоныш»** - ойсыз, тез, асығысly жуўмақ шығарып таслайтуғын, үстиртин пикирлейтуғын, **«жыллы суў»** - биреудің айтқанынан шыға алмайтуғын, ерк - жигери жоқ, өзинен басым келген адамның жорығына жүретуғын адам мәнислериндеги фразеологизмлер сөйлесим тилинде кең қолланылуға ийе.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан аймағында жасап атырған қазақлар тилиндеги соматизм фразеологизмлерди илимий таллаў арқалы төмендегише жуўмақларға келемиз: **1.**Қарақалпақстан қазақларының тилинде соматизм фразеологизмлердің қолланылуы ұзақ жүз жыллық дәуірлерди өз ишине алады, себеби бул аймақта қазақ миллети ўәкиллери бир неше жүз жыллардан берли туўысқан халықлар сыпатында бирге жасап келмекте, бул қазақ әдебий тилинде оның фонетикалық системасында, грамматикалық қурылысында, лексика – семантикалық билдирилиўинде гибридизация кубылысын пайда етиўи тәбийий ; **2.** Аймақтағы қазақлар сөйлесиминде адам минез- кулықын билдиретуғын соматизм фразеологизмлердің мәнислери хәр түрли, қазақ әдебий тилиндеги турақлы дизбеклерден өзгешеликлерге ийе; **3.** Аймақлық өзгешеликке ийе соматизм фразеологизмлерде халықтың дүньяға көзқарасы, руўхый, мәдени, миллий қадириятлары менен турмыс тиришилиги сәўлеленип, этностың миллий өзгешеликлеринен дерек береді; **4.** Сөйлесимлик фразеологизмлер хәр бир халықтың айрықшалығын өзінде жәмлеген баслы мәдени тиллик байлықларының бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер. Қазақ тилиниң түсиндирме сөздигин жасау тәжирибелери. -Алматы: «Ғылым», 1989.
2. Қазақ тилиниң аймақтық сөздиги. - Алматы: «Арыс», 2005 .
3. Қалыбаева Қ.С. Қазақ тилиндеги диалектилик турақты сөз тиркестери. – Алматы: 1997, 24-6
4. Уәлиулы Н. Фразеология және тилдик норма. -Алматы: 2015, 13-6.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том.-Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2007.
6. Шомақсудов Ш., Долимов С. Кенг уйнинг келинчаги. -Тошкент:1961, 21-6
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1978.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қарақалпағистон қозоклари тилидаги инсон хулқ-атворини билдирувчи диалектал соматик фразеологизмларнинг хусусиятлари ёритиб берилган. Анатомик тана аъзолари номлари асосидаги диалектал соматик фразеологизмлар қозок ва қарақалпақ адабий тили материалларига қиёсланди.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены свойства диалектно-соматических фразеологизмов, обозначающих характер человека в языке казахов Каракалпакстана. В ней сопоставлены диалектно-соматические фразеологизмы казахского и каракалпакского языков на примере названий анатомических частей тела.

SUMMARY

The article highlights the peculiarities of dialectal somatic phraseologies that characterize human behavior in the Kazakh language which is used in Karakalpakstan. Dialectal somatic phrases based on the anatomical body names are compared in the Kazakh and Karakalpak literary languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗЛЕРДИҢ ТЕМАТИКАЛЫҚ ХӘМ МӘНИЛИК ТҮРЛЕРИ

Б.Р.Қурбанбаева - филология илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, шимолий диалект, жанубий диалект, синоним сўзлар.

Ключевые слова: диалект, северный диалект, южный диалект, синонимы.

Key words: dialect, northern dialect, southern dialect, synonyms.

Диалект хәм сөйлесимлерде қолланылатуғын сөзлер белгили бир аймақта жасап атырған халықтың тилинде айтылатуғын сөзлер болғанлықтан халық хәр қандай нәрсениң атын оның атқаратуғын хызметине, түр-түси, көлеми, ислениў усылына хәм т.б. қарай өзлериниң айтыўына қолайлы етип пайдаланады. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде кийим-кеншек атамаларына байланыслы сөзлер диалектке тән өзгешеликлер менен айтылады.

Кийим-кеншек атамалары. 1) хызметине қарай: *тандыр костюм, тандыр бешпент, тандыр халат, тандыр шапан, тандыр жакет* (Қанлықөл) - нан жапқанда кийетуғын кийим, *жаў кийим // күнлик кийим // жаман кийим* (Қоңырат) - үйде күнделикли жұмыс ислегенде кийетуғын кийим. *Әлжапқыш* (Қараөзек), *алдыға тутқыш* (Халқабат), *алды жапқыш* (Шоманай), *алдыға байлағыш* - фартук.

2) тигилиў стилине қарай: *ногайша көйлек // еркек көйлек* (Қоңырат), *бүрме көйлек // лаўдан көйлек* (Қоңырат) - көкирек бүрме көйлек, *шолақ // жеңсиз* (Хожели), *гүртеше // гүпши* (Хожели). Мысалы: Бизиң *шолақтың* қалтасында болады да, басқа қаяқта болады. Машынды Гүлистан апам әкетти, ақлығына *гүртеше* тигежәк екен (жеңсиз). Тийеберсин, тап атаңның *гүпши* де сондай еди.

Орамал атамалары. Диалектте орамал атамалары бир неше вариантта қолланылады. *Шаршы* (орамал), *жаўлық орамал* (Қанлықөл), *шалғыш тартым* (Шоманай) - шашақлы үлкен орамал, *елгезер орамал // дийўана орамал, бир тартым шалғыштай* (Шымбай) - кишкене орамал, *қыйық* (Хожели) - бет орамал, *қол шаршы // бет орамал* (Қараөзек). Мысалы: Ана апаңның гөне бир *шаршысын-ақ* берсе (Хожели).

Аяқ кийим атамалары. Диалектте аяқ-кийим атамалары заттың түрине, формасына, салмағына қарай хәм т.б аталады. Мысалы: *Х тәпишки, қалқы тәпишки // қайық тәпишки* (Қанлықөл), *кито тәпишки* (Шымбай), *кито* (Кегейли) // *кетто // қалқыда* (Шоманай) - резинка тапochка.

Қарақалпақ тилиндегі сәдеп сөзи Шоманай сөйле симинде *садақ*, ал илгешек сөзи *тереўиш // илгеншек* түринде ушырасса, Хожели сөйлесиминде *илмешек* деп айтылады. Мысалы: Қашан қарасаң кийимлерине *илмешекке* моншақ өткерип тағып жүретин еди.

Төсек атамалары. Қарақалпақ тилинде төсек атамасын билдиретуғын алаша сөзи Кегейли районының хәр жеринде хәр қыйлы айтылады: *алаша // шалша // жайыўша*. Нөкис, Хожели, Қанлықөл сөйлесимлеринде *жайыўша* деп от-шөп салатуғын затты (таўарды) айтады. Үстине төсек төсеп отыратуғын жекеннен исленген ший Шымбай сөйлесиминде *пәңкилдек* деп аталады. Шоманай хәм Қоңырат сөйлесимлеринде пәрден ислен-

ген көпшик *кепирең* делинеди. Еки адамлық үлкен көпшикти *дастық* дейди.

Үй-үскене буйымларының атамалары. *Арбақ қайшы* (Қараөзек) - ешкиниң жүнин қырқатуғын қайшы, *дүкерт* (Қоңырат, Шоманай) - кишкене қайшы, *бет көргиш* (Тахтакөпир) - айна, *белше* (Нөкис, Қоңырат) - сабоқ (қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен сөз), *күл алғыш* (Шымбай), *қазбай* (Тахтакөпир), *кепше* (Нөкис район). Бул сөз Нөкис қаласы халқының аўызекі сөйлеў тилинде еки түрли қолланылалы.

1) биринши компоненті рус тилинен кирген өзлестирме, екінши компоненті қарақалпақ тилиндегі сөз: *мусор алғыш*;

2) рус тилинен кирген сөз: *сабоқ*;

3) қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлескен сөз: *кәкандоз* (Нөкис район).

Күрек (Кенимех, Жаңақазған), *бизбилдик* (Шымбай) - кишкене биз, *таспай қран* (Шымбай) - қолдан басып суў шығаратуғын қран // *баспа қран // жер қран* (Хожели), *дигиршик-ошақтың* үстиндегі дөңгелегі, *шойын* (Шоманай) - котёл, *шайтан газ* (Қанлықөл, Хожели) - қолдан исленген насос пенен шығаратуғын газ түри, *сырық* (Шоманай) - сабаў.

Мысалы: Етиклерди *шойынның* қасына қой ысып турсын. Яғаў, балам ошақ жақпаймыз, *шайтан газден* пайдаланамыз. Апам қызыл жыңғылдан исленген *сырық* алып пахтасын *сырық*лады.

Диалектте өзбек тилинен өзлескен сөзлер де ушырасады. Мысалы: Оннанша оны *хәрраласаңыз го*. (Тахтакөпир)-жарғы.

Буйым атамалары: *шыжлан* (Шоманай, Тахтакөпир) - кошелок, қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен зонтик сөзи айырым орынларда *тутқыш* деп аталса, екінши бир аймақта қазанның қулағын услайтуғын буйым *тутқыш* делинеди хәм диалектлик омоним сөзлер пайда болады. Тахтакөпир сөйлесиминде айнаға тутатуғын ярым перде *тутқыш перде* деп аталады. Шымбай сөйлесиминде түйиншик сөзи *шекене* делинеди.

Үй-жай атамалары. *Там* (Хожели) - бөлме, өжире, *үй-жай* (Кегейли) - коридор, *там* (Халқабат) - бөлме ана *там, мына там, ергенек* (Шымбай) - дәрўаза, *табалдырық // босаға* (Шоманай), *баспалдақ* (Халқабат) - табалдырық, текше, *пол // еден*. Шоманай сөйлесиминде *бастырма* деп шиферды айтса, Хожелиде жайға кирер аўыздағы кишкене жайды бастырма дейди, *ықтырма* (Хожели), *хайўан* (Хожели) - коридор, *тапиан* (Хожели) - сыпа. Мысалы: Ол *ықтырманы* былтыр жазда бузыбек. *Хайўан* кең және салқынлаў. Сояқта дем аласыз ба ата? *Тапианда* азмаз ойнай турың.

Үрп-әдет, дәстүрлерге байланыслы атамалар. *Айтымал* (Қоңырат, Шоманай) - беташар, *күйеў сәлем*

(Кенимех), *қыз жыйын // соғым той, қыз шақырық той* (Қоңырат) - ел қәде, *соғым той* (Шоманай, Қараөзек), *мүшел той* (Қанлыкөл) - юбилей той, *қоналқа* (Тахтакөпір) - қонаққа сойылатуғын мал, *жыласы* (Кегейли) - бириккен сөз, жыл садақа, *кийт* (Хожели) - сарпай, *дөре соқпай* (Хожели) - гештек, отырыспақ, зыяпат.

Мысалы: Куда-кудағайларын *кийтлеп* жиберипти. Бир кешегі *отырыста* бір топпы кесе пайым кетти-ау. Не?

Бир кесе пайым деймен.

Қора, хәрем атамалары. *Шетен қора* (Халқабат) - үйдің әтирапын қоршап қоятуғын ағаштан исленген хәрем, *шатанақ қора* (Шымбай) - қада ағаштан исленген қора, забор сөзі Шымбай, Шоманай сөйлесимлерінде *хәрем*, Кенимехте *қора* деп аталады.

Дән сақлайтуғын орын атамалары. *Сейисхана* сөзі қарақалпақ тили арқа диалектінің айырым сөйлесимлерінде ат, жылқы сақлайтуғын қора мәнісін билдирсе, Шоманай сөйлесимінде бул сөз *дәнхана* сөзінің қызметінде жумсалады.

Ауырыу атамалары. *көксау // көкжәтел.*

Жол, көпір атамалары. *Аяқ жол* (соқпақ), *паяпыл // өткел // аяқ көпір, басқалдақ* (Тахтакөпір) - кишкене жап-салмалардың көпірі.

Қыйық атамасы. *Шыйнақ* (Шоманай) - шийшенің қыйығы, сынығы, *қыяқ, шөлмек* (Мойнақ, Қоңырат). *Шөлмек* сөзі диалекте омоним сөз. Мойнақ сөйлесимінде шийшенің сынығын *шөлмек* десе, Кегейлиде *кружканы шөлмек* дейди.

Хабар атамасы. *Ғалауат* (Қанлыкөл) - хабар, *пәтек* (Тахтакөпір, Шымбай) - хабар, *пәтек айтыу* (хабар айтыу). Мысалы: *Пәтекте* атыңыз бар ма?

Қус атамалары. Үй қусы есапланған тауықтың түйетауық хәм шайтан тауық сыяқлы түрлері бар. Қарақалпақ тилинің Тахтакөпір, Қараөзек сөйлесимлерінде шайтан тауықты *тастауық* деп атаса, ал Қанлыкөлдің айырым аймақтарында жабайы қус қырғауылды *тауық* дейди. Диалекте тастауық сөзінің мәнісі ауысып адамға байланыссыз да қолланылып, Шымбай сөйлесимінде рауажланбай қалған адамды *тастауық* дейди. *Тастауық* сөзі диалекте омоним сөз болады.

Балық атамалары. *Құртқа балық* (Мойнақ) - шабақ, балықтың майдасы, *қара бөрге* (Шымбай) - балықтың хәрекетшен, майда түрі, *мөңке* (Шымбай) -

бөрге, *ақ марқа* (Шымбай) - үлкен балық, *майбас* // *ақ балық* (Қоңырат, Хожели).

Өсимлик, терек, мийұе-палыз егинлерінің атамалары.

1. Өсимлик атамалары. *Жууа* (жуўсан), *шат тикенек* (Шымбай) - шеңгел, *шат тикенек* (Қараөзек) - жийденің шаты, тикенегі, *дәуран* (Халқабат) - шеңгелдің мийұеси, *бәңгі дийұана // бесбуұдай // мәңгі дийұана* (Шоманай), *шоғайна* (Шоманай, Қанлыкөл) - ошаған, *ширалжин* (жыңғылдың бір түрі), *қоян сүйек* (сексеуілге ұқсас қызғынлы шөп), *жипкилен* (азанда шық түскен шөп), *емқулақ* (Шоманай) - атқулақ, *гәуилдир // паңғалақ // шаңғалақ* (Қанлыкөл) - ғөректің шаңғалағы, *қауық* (Нөкіс район), *ұптік // қоқ* (Кегейли, Шымбай, Қараөзек), *гирт* (Бозатау, Кегейли).

2. Терек атамалары. *Науқан терек // тұт терек* (Кегейли, Қоңырат), *шоғал // бұр* (Қанлыкөл), *жылан терек* (Қанлыкөл).

3. Палыз егинлерінің атамалары. *Хәлекке* (Қоңырат, Шоманай) - гүрбек, *балқабақ* (Хожели) - асқабақ. Сондай-ақ диалекте бір компоненті өзлестирме сөз, екінші компоненті қарақалпақ тилиндегі сөз дизбеклесип палыз атамасын билдиреди: *ошин қабақ* (Хожели) - кишкене қабақ.

Қарақалпақстан ресубликасының арқа районларында жасайтуғын қарақалпақтардың ауызеки сөйлеу тилинен жыйналған материалларды таллап, биз төмендегидей жуумаққа келдик.

Тилимиздің сөзлик қурамы жүдә бай. Қарақалпақ тилинің диалект (арқа хәм кубла) хәм сөйлесимлері бүгингі күнге шекем толық түрінде, жетерли дәрежеде үйренілмеген. Диалект хәм сөйлесимлерде қолланылатуғын сөзлерге лингвистикалық көзқарастан таллау жасағанымызда бул лексикалық бирликлер диалектке тән үлкен өзгешеликлер менен қолланылатуғының гүуасы боламыз. Бул сөзлер қарақалпақ әдебий тилиндегі сөзлердің синоними, варианты, эквиваленті есапланады. Ауызеки сөйлеу тилинде қолланылатуғын сөзлер әдебий тилимизге таяр запас болып турады. Сонлықтан да, халқымыздың ауызеки сөйлеу тилиндегі көпшиликке түсиникли, әдебий тилге енисіуге бейим болып турған сөзлерді тийисли орнында пайдалансақ биз қәтеге жол қоймаймыз. Қарақалпақ тилинің диалект хәм сөйлесимлерінде қолланылатуғын сөзлерді үйреніу, изертлеу хәм оларға тиллик көзқарастан таллау жасау бүгингі күні кешиктирип болмайтуғын әхмийетли мәселелердің бири есапланады.

Әдебиятлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент: 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыу қолланба. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Кенимех қорақалпоқлари шеvasи. Канд. дисс. автореф. -Нукус: 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилининг шимоллий диалектида қўлланиладиган сўзларнинг тематик ва маъно турлари батафсил ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тематические и семантические типы слов, используемые в северном диалекте каракалпакского языка.

SUMMARY

The article deals with thematic and semantic types of words used in the northern dialect of the Karakalpak language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ЕКИ ТИЛЛИК АҰДАРМА СӨЗЛИКЛЕРДІҢ ДҮЗИЛІҰ ПРИНЦИПТЕРИ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжияназ атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз, луғат, лексикография, атама, реестр, луғат мақоласи, лексикограф.

Ключевые слова: слово, словарь, лексикография, термин, реестр, словарная статья, лексикограф.

Key words: word, dictionary, lexicography, term, list, entry, lexicographer.

Қарақалпақ лексикографиясы саласында хәртүрли сөзликлерді дүзиу мәселеси 1930-жыллардан басланған. Олардың ең дәслепкилері жүдә қысқа жә-ми 300 сөзге шамалас сөзлерді өз ишине қамтыса, соңғы жылларда лексикограф-алымлардың топарының өсип жетилисиуи,

билиминің хәм тәжірийбесинің молайыуы бул саладағы ислердің бирқанша алға илгерилеуіне мүмкиншилик берди.

Демек, хәзиргі күнге келип оқыушылар сөзликлердің көплеген түр-леринен бір тиллик, еки тиллик аударма

түрлеринен пайдаланыу мүмкинши-лигин алды хэм бундай ислер алдағы уақытларда да дауам ететугынлығы белгили.

Биз каракалпак лексикографиясындағы хэмме сөзликлерге емес, аударма сөзликлердің ишинде айрықша орынға ийе каракалпакша-русша сөзлик-лерди дүзиудің жағдайына байланыслы өз пикиримизди билдиремиз.

Каракалпак тилиндегі аударма сөзликлердің ишинде дықкат аударыуды талап ететугын сөзликлердің бири - „Каракалпакша-русша сөзлик” мийнети болып табылады. Ол Д.С.Насыров, К.У.Убайдуллаев хэм т.б.тәрепинен дүзилип, проф. Н.А.Баскаковтың редакторлығында баспадан шығарылды. Онда 30000 ға жакын сөз хэм терминлер бар.

Ҳақықатында да, илим хэм техника, әдебиат және көркем өнер, халық билимлендириуи, санаат хэм ауылхожалығы хэм т.б. рауажланыуы нәтийжесинде каракалпак тилинің лексикасы соңғы жылларда жана сөзлер хәртүрли салаларға қатнаслы терминлер менен байыды.

Сөзликтің "Сөз алды" бөлиминде каракалпак тили, оның тууысқан түркий тиллери арасындағы алатугын орны, тилдің диалектик курамы тууралы сөз етиледі де, каракалпак әдебий тилинің сөзликти дүзгенге дейинги дәуирде жетерли дәрежеде изертленбегени көрсетиледи.

Каракалпак тили бойынша лексикографиялық жумысларға тоқтай отырып русша-каракалпакша және Н.А.Баскаковтың „Каракалпакский язык” мийнетиниң соңына қосымша ретинде берилген „Қысқаша каракалпакша-русша сөзлик” пенен шегераланады, - деген пикир айтылады [1:5].

Әлбетте, биз бундай пикирге толық түрде қосылғымыз келмейди. Себеби, тилимизде лексикография бойынша жумыслар 30-жыллардан соңғы дәуирлерде-ақ басланып, баспасөз жүзин көргенлиги буның дәлили деп айта аламыз.

Усылай етип, „Каракалпакша-русша сөзлик” туңғыш сөзлик болғаны менен толық сөзлик емес, және ол каракалпак тили сөзлик курамының белгили бир бөлимин қамтый алмаған.

Жеткиликсиз дәрежеде үйренилген тиллер ушын биринши миллий рус сөзликлерин дүзиу (тийисли муғдардағы лексикографиялық кураллардың толық түрде болмауына қарамастан) жумыс ислеудің айрықша усылларын талап етип, оның қандай типтеги сөзлик екенлигиниң себепшиси болады. Басқа түркий тиллери бойынша шығарылған сөзликлер сыяқлы (мәселен уйғырша-русша, қырғызша-русша, хакасша-русша) усы тилдің лексикасын тек ғана жазба әдебий дереклерден ғана емес, ал сол тилдің ийелериниң ауызеки сөйлеу тилинің хәртүрли дереклерин жыйнаудың биринши үлгиси болып табылады. Демек, бул сөзлик хәзирги заман әдебий тилдің, газеталар, журналлар, жәмийетлик – сиясий, илимий хэм көркем әдебиатлар тилинің, соның менен бирге, XVIII-XIX әсирлердеги ески каракалпак тили, усы дәуирлердеги шайырлар шығармаларының тилин өз ишине алады.

Сөзликтің тийкарғы арқауы ретинде әдебий тилдің материаллары алынуы менен қатарда, онда басқа шақаларға, мәселен сөйлеу тили лексикасы, гөнерген, кәсибий және динге байланыслы сөзлерге базы бир шәртли белгилер берилген. Оған ески каракалпак көркем әдебиятында қолланылғаны менен хәзирге дейин пайдаланылатугын базыбир нақыл-мақаллар да киргизилген. Онда хожалықтың хәр кыйлы салаларында, әсиресе, Каракалпакстанда кеңнен ең жайған түрлише өндириске байланыслы терминлерде өз орнын алған хэм т.б. Сөзликти дүзиушилер тәрепинен оннан пайдаланыушылар ушын бирқанша түсиниклер берилген, олар мыналар:

1. Каракалпак тилинде берилетугын хэмме бас (реестр) сөзлер хәзирги каракалпак әлипбеси тәртибинде берилген;

2. Сөзлердің мәнилері басқаларына салыстырғанда араб цифралары арқалы келтирилип, оған байланыслы фразеологизмлер ушырасып қалған жағдайда сол сөздің мәнисиниң изинен келтириледі. Мысалы:

Ат -1) бросать, швырять, кидать; тасты ат- бросать камень; топ ат-бросать мяч, 2) стрелять; мылтык ат-стрелять из винтовки, из ружья;

Үйректи ушардан ат- бить утку на лету; Жапалак көрсең атып ал, жаманнан бойың сатып ал - погов. когда увидеть сову- застрели, а от плохого человека отойди, хотя бы тебе пришлось заплатить за это (букв. куни самого себя); қырман ат – везать; насыбай ат – закладывать (за губу, под язык) табак.

3.Гейпара фразеологиялық материаллардың, идиомалардың мәнилері рус тилиндегі хәриптер менен айырып көрсетиледи:

ак 1) белый; ...2) прям и перен. чистый; ак жүрек а) чистосердечный;

б) добрый, добродушный; ...

4. Омонимлер айырым мақала түринде келтирилип, рим саны менен берилген. Мысалы:

Жай I место ...

Жай II оқ жай или сары жай лук (оружие)

Жай III так себе, просто, без причины ...

5. Егер каракалпакша сөз өз алдына қолланылмаса ямаса белгили бир дизбеклерде ушырасқан жағдайда оның изинен қос нокат қойылып, мәнисин аңлатыушы фразеологизм усынылады: бағыушылык: мал бағыушылык- скотоводство; шошқа бағыушылык- свиноводство.

Сөзликте булардан басқа санлық, алмасық, фейил сөзлер, олардың түрлише формаларының қалай қолланылуына байланыслы көрсетпелердің берилиуін де биз орынлы деп есаплаймыз.

Сөзликтің соңында онда қабылланған шәртли қысқартулардың дизими де бар. Бул сөзлик бирнеше жылдан берли халқымыз зыялыларының ўакиллери болған илимий хызметкерлер, орта арнаулы және жоқары оқыу орынларының оқытушылары, күнделикли баспасөз хэм баспа хызметкерлерине ана тилимиздің лексикалық байлығын хэмме тәреплеме сәулендириуде ең зәрурий кураллардың бири ретинде хызмет етип киятыр.

Соңғы жылларда республиканың социал-экономикалық хэм мәдений өмиринде айта қаларлықтай өзгерислер болып, олар хәзирги Каракалпакстанның илими, техникасы, ауыл хожалығы, мәдениаты т.б. салаларында қолланылатугын жаңа түсиниклер келип шығуы хэм терминлердің рауажланыуы менен байланыслы екенлигин көремиз.

Республикамыз лексикографлары тәрепинен жаңа Каракалпакша-русша сөзликти дүзиу бойынша жумыслар 80-жыллардан баслап қолға алынып, оны дүзиу бойынша инструкцияда исленип шығылған.

Сөзликтің инструкциясында көрсетилиуі бойынша дүзиушилер оған төмендегидей категорияларға қатнаслы сөзлер кирмейди деп ескерткен:

а) базыбир топардағы қәнигелер тәрепинен қолланылатугын арнаулы терминология менен кәсибий сөзлер, мысалы: дигнит-горючее полезное ископаемое; селет-археологическая культура начала верхнего палеолита;

б) шығысы жағынан араб-иран сөзлери болып есаплатугын гөнерген китабий сөзлер, мысалы: ләхәт, матлуб, мүдәррис т.б.;

в) түрлише фонетикалық вариантларда қолланылатугын дублет сөзлер, мысалы: күдик-әдебий тилде: гүдик, килт-әдебий тилде: гилт, туман- әдебий тилде: думан т.б.

г) диалектик грамматикалық вариантлар ретинде қолланылатугын сөзлер, мысалы: кирейкеш//кирей-ши, әкел-дилер//әкелди, салғырт//салық т.б.

д) онша әхмийетли болып табылмаған лексикалық вариантлар, мысалы: там//жай, лампа//шыра, т.б.

е) гейпара диалектлер менен говорларда қолланы-

латуғын рус тилинен алынған өзлестирмелер, мысалы: зәкүн//нызам, бистабки//көргизбе, сабрайын-// жыйналыс, прикес//буйрық т.б.

Соның менен бирге, Қарақалпақша-русша сөзлик қарақалпақ тилинің хәмме байлығын өзине қамтыуы тийис, атап айтқанда онда халық ауызеки дөретпесиниң хәмме жанрларын қамтытуғын бай қарақалпақ фольклорының, барлық көркем әдебиеттің хәмме сөзлик қурамын, сондай-ақ тийкаргы жәмийетлик сиясий хәм илимий терминологияны өз ишине алыуы керек.

Демек, аталған сөзлик өзиниң хызмети бойынша қарақалпақ хәм рус тиллерин үйрениушилерге, дилмашларға түркий филологиясының хәр түрли машқалаларын үйрениушилерге керекли дерек ретинде хызмет етеди.

Бул жұмыс авторлары қарақалпақша-русша сөзликте екинши мәртебе толықтырып дүзиушилерге қолайлықлар дүзип беріу ушын көплеген жағдайларды есапка алғанлығын көремиз. Сөз шақапларының қандай формаларда берилиуі хәмме ўақытта да авторлардың дыққат орайында болған. Мәселен, атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәуишлер, фейиллер, көмекши сөзлер, таңлақлар, еликлеуишлердің сөзликте қандай жерлерде келиуіне

Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Предисловие в „Қарақалпақско-русский словарь” –М.: 1958.
2. Баскаков Н.А., Доспанов У.Д. Инструкция для составления Каракалпакско- русского словаря. -Н.:1983.
3. Насыров Д.С., Убайдуллаев К.У. хәм басқалар Қарақалпақша-русша сөзлик (проф.Н.А.Баскаковтың редакторлығында). - М.: 1958.

Мақолада қарақалпақ лексикографиясиниң шаклланиши ва ривожланиши ҳақида сўз юритилган. Қарақалпақ тилида таржима луғатларнинг тузилиш принциплари таҳлил қилинган.

В статье рассматриваются пути становления и развития каракалпакской лексикографии. Сделан обзор принципов создания двуязычных переводных словарей в каракалпакском языке.

In article paths of formation and development of the Karakalpak lexicography are considered. The review of principles of building of bilingual translation dictionaries in the Karakalpak tongue is made.

Ш.СЕЙИТОВТЫҢ «ХАЛҚАБАД» РОМАНЫ ТИЛИНДЕ РӘҮИШ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий асар тили, сўз туркумлари, равиш, равиш фразеологизмлар.

Ключевые слова: язык художественного произведения, части речи, фразеологизмы, выраженные наречия.

Key words: the language of the literary work, parts of speech, adverb, phraseologisms, expressed by adverbs.

Қарақалпақ тилиндеги рәуиш сөзлер ис-хәрекеттиң хәр қыйлы белгилерин билдирип келеди. Сөз шақаплары системасында рәуишлер өзиниң грамматикалық, мәнилик хәм структуралық өзгешеликлери, категориялары арқалы парқланып турады. Ол – қарақалпақ әдебий тилинің функциональ стильлеринде, соның ишинде, көркем әдебиет стилинде өнимли қолланылатуғын сөз шақапларының бири. Рәуиш сөзлердің аңлатқан мәнилері тек ғана дара сөзлер арқалы емес, ал турақлы сөз дизбеклери арқалы да билдириледи. Бундай рәуиш фразеологизмлер көркем шығармалар тилинде өнимли пайдаланылады.

«Фразеологизм – тилимиздің көркем образлы, экспрессив тәсиршеңлиги күшли, мәни өткирлигине ийе болған бийбаха байлығы. Сонлықтан, шайыр хәм жазыушылар, белгили көркем сөз шеберлери өз шығармаларында фразеологиялық дизбеклерден орынлы пайдаланыуға айрықша дыққат аўдарады [1:5]. Бул Ш.Сейитов дөретіушилиги ушын да тән болып келеди.

Жазыушының «Халқабад» романының тили халыққа жүдә жакын, әпиўайы және көркем, тәсирли болып, онда рәуиш сөз шақабынан болған фразеологизмлер де образлылық жаратыўдағы өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Солай етип, жазыушының шығармалары тилинде қолланылған фразеологизмлердің үлкен бир топарын рәуиш фразеологизмлер

байланыслы олардың орын тәртиби, тийисли көргизбелі материаллар менен тәмийинлениуі итибарға алынған.

Онда көргизбелі материал хызметин түрлише сөз дизбеклери, сондай-ақ нақыл-мақаллар, фразеологиялық дизбеклер, көркем шығармалардан алынған мысаллар атқарған. Оларды рус тилине аўдарыўда соотв. деген белги, ямаса бундайлар болмаған жағдайда в смысле белгиси қойылады.

... жүкти нар көтереди погов. соотв. большому кораблю - большое плавание(букв.тяжелый груз однокорбый верблю поднимает);

Қара ешки ақ болмас, ата дұшпан дос болмас посл.в смысле:

черная коза белой не будет, заклятый враг другом не станет.

Ақыл жаста емес, баста болар посл.в смысле ум не в летах,а в голове.

Төбе шашы тик тұрды- фраз.у него волосы встали дыбом.

Соның менен бирге, инструкцияда жаңа сөзликтеги шәртли қыскартыулардың түрлериниң мысаллары берилиуін орынлы деп есаплаймыз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

қурайды. Олар шығарма тилинде оғада шеберлик пенен пайдаланылады. Мысалы: Хаял жарыларға жан таппай жабығып қалған ба: «Жа-ақ, аға, **кес геллем** жибермеймен» деп, гәпин даўам ете береді. (5-бет) – Яқ, иним, – **кес геллем** басын шайқады Бийсен. – Мен усы өтирик сөйлейди дегенди жақыннан бери билип, өтирик сөйлейуғынларды да жақыннан бери көрип жүрмен. (88-бет) – Ояқлар бир **әлмысактан бери** жетисип қалған, Мәдияр. (243-244-бетлер) Бунда шығарма тилинде пайдаланылған рәуиш фразеологизмлердің дара сөзлерге салыстырғанда өзине тән тәсирлилиги, образлылығы айқын көзге тасланады.

Ш.Сейитовтың «Халқабад» романының фразеологиялық өзгешеликлерин таллау жасап қарағанда онда рәуиш фразеологизмлердің сын, себеп, ўақыт, орын хәм т.б. мәнилик түрлериниң стильлик талаптарға сәйкес өзіншелик пенен қолланылады. Шығарма тилинде төмендеги сын мәнили рәуиш фразеологизмлер жумсалады: **Өлдим-азарда** ултаннан шығып, алдында әлиппа алып турдым. (201-бет) **Өлдим** азарда рәуиш фразеологизми өлдим хәм азарда деген еки компоненттен ибарат болып келип, екеуи бир мәни аңлатып, ис-хәрекеттиң қалай исленгенин билдиреди. Зорға, зордан дегенде сыяқлы мәнилерди аңлатып,қандай да бир ис-хәрекеттиң (ултаннан шығыу) ислениуиниң қыйыншылық пенен орынланған сынлық белгисин көрсетеди.

Шығарма тилиндегі бундай фразеологизмлер ҳәр қыйлы өзгешеликлерге ийе болып келеди. Мысалы: Өзи де бастан өткенлериниң жеңил-желписин **тийип-қашып** ғана айтты. (9-бет) Ғаўыр-ғаўыр аламан, «тарқалың» деген Сайымбеттиң шаңқылдысы узақта қалған секилли, қашып баратыр, **жөн алды қарабарақ** қашып баратыр, себеби, «халық душпаны» деп қамалғанлардың, тутылғанлардың буншелли тез қутылғанын хеш қашан көрмеген еди ол... (41-бет) Бунда тийип-қашып фразеологизми жуп сөз түрінде еки компонент бир тутас мәни аңлатып, ис-хәрекеттиң ислениўиндеги сынлық белгини көрсетеди. Яғный айт-тыў деген хәрекеттиң бәрин емес, ал бирли-ярымын, ямаса тек тийисли я болмаса керекли болған жерлерин бөлип алып айтқанлығын билдиреди. Ж.Ешбаев тәрепинен «жөн алды қарабарақ (болыў)» түрінде «мақсет-сиз, әйтеўир, дус келген жакқа, мәниссиз, ойланбастан ис етиў (кетіў) [2:82] деп түсиндириледі. Мысалда «қалай болса солай», «алды артына қарамастан» деген мәнилерде ис-хәрекеттиң (қашыў) сынлық белгиси есапланады.

«Көркем шығармаларда аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологизмлер сүўретленип атырған ўақыяға байланыслы жазыўшылардың тилинде де, шығарманың қахарманларының тилинде де қолланыла береді. Сондай-ақ, көркем шығармаларда халықтың күнделикли турмысында қолланылып жүрген сөзлер менен бир қатарда, белгили бир аймақтың, регионның турмысын, сол жердеги адамлардың сөйлеў тилинің өзгешелигин билдириў ушын сөйлеў тилинің бир бирлиги сыпатында диалектлик фразеологизмлер де қолланылады». [3:35] Ш.Сейитовтың бул шығармасының тилиндеги айырым фразеологизмлер диалектлик өзгешеликлер менен сыпатланады. Мысалы: Адамлар шаршап қалғандай, **ыйығынан аўыр жүк түскендей** суўық демлерин алысты... (24-бет) Ыйығынан аўыр жүк түскендей фразеологизми мойнынан аўыр жүк түскендей деген фразеологизмнің диалектлик варианты болып, суўық демин алыў бирлиги менен оғада ўйлесимли пайдаланылған.

Айырым рәўиш фразеологизмлер бир-бирине мәнилик жактан жакын болып келеди. Деген менен, олардағы нәзик мәнилик реңклер барлық жағдайда бириниң орнына екіншисиниң қолланыла бериўине мүмкиншиллик бермейди. Жазыўшының шеберлиги сонда – бундай фразеологизмлерди усындай мәнилик бояўларына сәйкес өз орнында пайдаланады. Мысалы: Мәдияр **өмири туўып** бул адамды усындай жеңил аўхалда хеш қашан көрмеген еди. (343-бет) Өзи **бинәй өмиринде** өтирик сөйлемеди. (322-бет)

Ш.Сейитовтың «Халқабат» романының тилинде орын мәнисин билдирип келетуғын рәўиш фразеологизмлер де өзине тән өзгешеликлерге ийе болып келеди. Жер компоненти рәўиш фразеологизмлер қурамында өнимли жумсалады. Мысалы: Халқабат **мынаў турған жер** болғаны менен жатып оқып атырғанларға Шымбайдан соның өзине келиў мүшкил еди, азаннан қара кешке шекем оқыў:... (221-222-бетлер) Өзин шымшып кеткен торайдың аша туяғы екенін де сезбеген ол апыл-тапыл орнынан турса, анадайда бир торай баратырдағы, **туў анадай жерде** Базарбай қылай ишин услап таўланып күлип тур. (240-бет) Қунназар сирә

Әдебиятлар

1. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Dostog of philosophy) диссертацияси автореферати. –Нукус: 2018.
2. Ешбаев Ж.Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
3. Қурбанбаева Б. Аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологизмлердің қолланылыўы. – Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

Мақолада равишли фразеологизмларнинг таниқли ёзувчи Ш.Сейитовнинг «Халқабат» романида қўлланилиш хусусиятлари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности употребления фразеологизмов, выраженных наречиями в романе «Халқабат» известного каракалпакского писателя Ш.Сейитова.

Мурат ҳәккелексиз жүрмейди ғой, өзи саўатсыз болған соң **жүрген жеринде** журттың буйымын соған питкертип алады. (26-бет)

Рәўиш фразеологизмлер соматизмлер менен де келеди. Мысалы: Турған шап, турған шап, хәмме солай қарай жуўырысты, барса, колхозға тапсырған сыңыр өгизи теңкейип өлип атырдағы, Назарбай **бас ушында** аш бүйирин таянып, ўай-ўайды салып тур. (234-бет) **Көз ушында** Қудайбергеннің көрер көзге қорениш, журттикин сыбаса да өзиникин сыбаўға ҳасла қолы тиймегенликтен басқаникинен бурынырақ тозған жайы көринер еди. (335-бет) Аттың үстинде зенирейип, **тас төбемде** турған екен, жан-ийманым қалмады! (201-бет)

Айырым фразеологизмлер дара түрінде де, сондай-ақ, айырымланған ағза сыяқы қатар қолланылады. Мысалы: Дәрўазадан киргенлер Орыншаға **туў алыстан** кип-кишкене болып көринеде. (223-бет) **Туў анаў жактан, көз ушынан** бир шоғыр қара көринди. (347-бет) Солай етип, роман тилинде орын мәнисин билдирип келетуғын фразеологиялық сөз дизбеклери де ше берлик пенен пайдаланылады.

«Халқабат» романының тилинде ўақыт мәнисин билдиретуғын рәўиш фразеологизмлер де бар. Олардың арасында гейпара фразеологизмлер тез, аз ўақытта, ал айырымлары болса әсте ямаса көп ўақытта исленген ис-хәрекетлерди сыпатлайды. Мысалы: **Соның арасында** «Қаллы жағысшылар» хәм келди. (248-бет) Есиктин дәслепки тарсылдысынан-ақ уйқысы шайдай ашылған ол шыраны жағып: «Сен енди **демнің арасында** барлық хәрипти қалай үйренип шығасаң!» деп қапылтты шаншыўланып. (16-17-бетлер) **Әллен ўақытта** тили гүрмелип:

– Ким саған берди бундай ҳуқықты! – деди Алламбергени көзи менен жаўдай атқылап. (246-247-бетлер) Бунда соның арасында, демнің арасында фразеологизмлер тез, дәрхал деген мәнилерди, ал әллен ўақытта фразеологизми «арадан бираз ўақыт өткенде» деген мәнини билдиреди.

Айырым рәўиш фразеологизмлер ўақыт, мезгил мәнисин билдирип келеди. Мысалы: **Қара қуптанда** бир арбадай китапты ортаға ўидирип: «партияға талабанлар, үш адым алға!» деп буйырды, жаслардан онлағаны шықты. (23-бет) Комитеттиң ақсақаллық бойынша отыз бир ағзасының жигирма үши **шаңқай түсте** жыйналып болдыдағы, бурынғыдай тамашағөй жоқтың қасында еди, мәжилис шарта-шурт басланды да кетти. (68-бет) Мезгил **ярым ақшамға барғанда**: «Мынаң қара, Қудайберген аға, – деди. – Сен бүйтип бизди де қыйнама, өзинди де қыйнама». (17-бет) Ярым ақшамда ўақыт мәнили фразеологизми шығарма тилинде мезгил ярым ақшамға барғанда түрінде пайдаланылған. Улыўма, ўақытты билдириўде халықлық өлшемлер белгили орын ийелейди. Шаңқай түсте деген фразеологизм мезгил мәнисин билдиреди. Булар ис-хәрекеттиң ислениўиниң белгили бир ўақтың көрсетеди. «Қара қуптанда» деген фразеологиялық сөз дизбегі болса жүдә кеш болып кеткен ўақытты билдиреди.

Улыўма алғанда, қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Ш.Сейитовтың «Халқабат» романы тилинде рәўиш фразеологизмлер жазыўшының өзине тән усылы, шеберлигине сәйкес пайдаланылып, көркемлик, тәсирлилик дәретиў ушын хызмет етеди.

The article is devoted to the study of using phraseologisms expressed by adverbs in the novel «Khalkabad» by the famous Karakalpak writer Sh.Seyitov.

STRUCTURAL TYPES OF HYPERBOLE IN ENGLISH

S.Yusupova - master of linguistics

D.T.Khadjieva – candidate of philological sciences, associate professor
Karakalpak state university after of Berdakh

Таянч сўзлар: бадий асар тили, структуравий типлари, гипербола, сон, таркиб, муболага.

Ключевые слова: язык художественного произведения, структурные типы, гипербола, числительное, состав, преувеличение.

Key words: the language of fiction, structural types, hyperbole, numeral, composition, exaggeration.

The language material that we've surveyed indicates that hyperbole represents a wide variety of structural types: simple, complex, single-component, multicomponential, independent and as a part of other stylistic devices.

Accordingly, we'll analyze the structural types of hyperbole on the viewpoint of as parts of speech, composition, correlation with other devices.

We begin our studies of the structural types of hyperbolas in terms of parts of speech. Analysis of literary works determines that hyperbole is very often expressed by numerals. We classified them in the following way:

1. Numeral ten. In this category the most bright expressed is the next example: "He is a second cousin-such a child, about six month older and ten years younger than I am" (Galsworthy "Janet")

These words are spoken by the the main personage of the novel – "Fleur for the Troy" - to show how far John is from his contemporaries - dapper young people.

Another example: "Here is a man, an army officer, in such rotten shape that I sent a good horse after him it's ten to one he couldn't get on him." (Th.Dreiser "Twelve man")

In the example the phrase "one against ten" expresses how confident the speaker is in his words.

2. Numeral thousand. "What's the use?" - he thought, looking upon the slop and snow. "I could not buy into it. It's a thousand to one." (Th. Dreiser. "Sister Carrie.")

3. Numeral hundred. The most relevant here is the following hyperbole:

"... it's a hundred to one you could not have kept your place with a new city treasures." (Th. Dreiser "The Financier" c. XXXIII).

"With this phrase, the speaker expresses confidence" that the current English tycoons will quickly fail in connection with the contributions of Cowper wood.

One hundred are connected with the numerals: such hyperboles: as "a hundred, and one" that expresses a huge amount and "a hundred percent", which shows the speaker's confidence in his words

4. Other numerals. Consider the following example: "At tea-time he came down, to the drawing room, and found them talking, as he expressed it, nineteen to the dozen," (Galsworthy "The Man of property", c. VIII).

"These words belong to Soames, who saw Irene and Bossini talking in the living room." Soames's jealous eye noticed: something is wrong, Therefore, a hyperbole is used with the meaning "to talk without stopping."

The study of fiction revealed nouns., used to express the hyperbole.

Consider the following example: "Mother pattered absently-mindedly round the vast, subterranean, stone-fragged kitchen, preparing gallonos of beef-tea and trying to listen to Lugaretzia and worry about Margo at the same time." (Ger.Darrel "My family and other animals" p 53).

In the story of G. Darrel the speech is about a large family and, of course, the mother had a hard time cooking, for the whole family. Therefore here the word "galloons" means a very large number.

Another example: "I thought if I went on waiting till Mary-Ann came to see me I had to wait till doomsday, so I

thought the best thing I could do was to come and see her myself." (W.S. Maugham "Cakes and Ale", Ch. VII).

The personages suspected that Mary-Ann would not come to see him, and if he waited for her, it would last until the end of the century, that is, never.

There are such persistent hyperboles, expressed by nouns: within an inch of; to the backbone; to death not by fraction; to the skin; in a trice.

Next we are going to analyze the structural types of the hyperbole from the point of view of their composition. As we discussed above, the hyperbole can be expressed by a word. Now we 'll analyze the hyperbole in the composition of the phrase. We divide them into the following types;

1) The phrase Verb + Noun. This mass an insult that cut him to the bone, (Th. Dreiser, 'The Store')

It's about moral trauma, which caused a lot of grief for the hero. 'The next moment each of us had taken to his heels in a different directions,,

(The Stevenson, 'The Treasure Island')

The author describes the condition of his hero and hyperbole based on the expression of the speed with which people scattered. The author describes the condition of his hero and hyperbole based on the expression of the speed with which people scattered.

The structure of "Verb + Noun" includes the following established hyperboles: that stir to the depths; not to have a dry stitch; to grin from ear to ear; to cost the earth; to have ones eyes glued on; to sleep with one eye open; to have a bone in one's throat; to work oneself to the bone; not to have a brain in one's head; to be chilled to the bone; to be dead with cold; to cry one's eyes; to feel like death; to float on a cloud; to have one's foot in a grave; to miss by a mile; not to come within a mile of somebody; full to the grills; to level to ground; to slave one's guts out; to move heaven and earth; to frighten hell out of somebody; to die by inches; to die with laughter;

2. The phrase Noun + Noun

If I do not give you the mare (A. Trollop " Doctor Thorn "Ch. V)

The car was speeding at breakneck pace over snowy white road "(Th. Dreiser, " American Tragedy ", I book Ch. V)

This hyperbole was chosen in order to focus on the speed with which the machine was carried.

I must thrash you in an inch of your life "(Th. Dreiser "The Titan "

There are the following hyperbolas structured on the scheme "N +of+ N": bag of bones; the digestion of an ostrich; at the end of earth; to the end of the time; the horn of plenty; a month of Sundays; the weight of the world on one's shoulders.

3. Phrase Adjective + Noun:

"She had the once-mentioned notion of casually to the Mel who reacted angrily." Over my dead body (A. Hailey " Airport ")

With this phrase, the hero wanted to emphasize the impossibility of the fact that he decided to take such a step on his inexorability in this matter.

"To my dying day I shall not forget this odd adventure" (W. Foster "Pages from a Worker's life")

Wake up! Live, dog! I said to Mars; as I knelt down he sprang from my shoulder and together we said off down the road at full pelt. Behind us, Diminishing now in the distance arose an immense roar of laughter "(I. Murdock, Underbet Net, ch. XVI)

This exaggeration means the speed with which the boy ran. I think, never to find myself in Rome but at the dead season. (W.S. Maugham "Complete Short Stories").

Usually in Rome there are a lot of people but at the time of the year when the hero gets there, the streets are deserted. Therefore, this characteristic is used - the dead season.

"As the Pegasus righted herself I got up, half strangled with the brine I had swallowed and wet to the skin (W. Foster "Pages from a Worker's Life " ch. II)

4. The phrase Noun + Verb.

As examples have shown, this type of hyperbole is most often found in stable phrases or completed expressions:

One heart is broken; When hell freezes; When pigs fly; Till Kingdom come; One would give one's ears (eyes, eye-

teeth, right hand) to ...; It's raining pitch forks; The rain comes in torrents; More than one can shake; It will last one's time; Tomorrow comes never; One would give the world to know; One's blood turned to ice;

Thus, the stylistic device of a hyperbole is most often expressed by a word combination of the type V + N; N + N; Ad + N; or if the type of N + V is most often represented by a whole sentence or a stable phrase.

In conclusion it should be noted that in terms of parts of speech hyperbolas are represented, basically, by two parts of speech - numerals and hyperbolas, represented by nouns. In terms of composition, they can be single-component and multi-component expressed combinations or whole sentences. Very widely hyperbole is used in the composition of stylistically marked phraseological units.

Also we may quote that hyperbole is one of the most widely used figures of speech in everyday language, in literature. It is an effective communication tool that is used to catch the attention, to emphasize a contrast or even to deceive of idea of the readers.

Literature

1. Vallins G.H. Good English how to write it. - L.: 2006.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. - Москва: 2000.
3. Dark T.A. Van. "Text and context. Exploration in the semantic and pragmatics of discourse." L., N.Y. Longman, 1989.
4. Galsworthy. "Janet"; "The Man of property" - M.: «Progress», 1975.
5. Gerald Darrel. "My family and other animals". - M.: «Высшая школа» 1987.
6. Maugham M.S "Cakes and Ale". - M.: «Прогресс», 1980.
7. Th.Dreiser. "Sister Carrie" "Twelve man". "The Financier". -M.: «Высшая школа», 1982.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада стилистик троп - гиперболанинг структураларини жихатлари ўрганилган. Ўрганилган материаллар гиперболанинг оддий, қўшма, бир компонентли, куп компонентли, мустақил ва бошқа стилистик троплар аъсоси сифатида қўлланиладиган жихатлари мавжудлигини кўрсатди. Бу мақолада гиперболанинг гап бўлаги сифатидаги ва таркибий жихатлари адабий текстлардан олинган мисоллар асосида тақлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются структурные типы гипербола как стилистического приёма. Исследованный материал показывает широкое разнообразие структуры типов, гипербола, простые, составные, однокомпонентные, многокомпонентные, независимые и как составной части других стилистических приёмов. В статье анализируются типы гипербола выраженные разными частями речи и компоненты на основе примеров из художественной литературы.

SUMMARY

The article is an attempt in investigating the structural types of hyperbole as a stylistic device. The language material that we've surveyed indicates that hyperbole is presented by a wide variety of structural types: simple, complex, single-component, multicomponential, independent and as a part of other stylistic devices. The structural types of hyperbole expressed by different parts of speech and components have been analyzed on the basis of fictional texts.

Адебиётдан

“МИНГ БИР ҚИЁФА” РОМАНИДА ЗАМОНАВИЙ АЁЛ МУАММОСИ

Н.Н.Азизов- ўқитувчи

Анджон давлат университети

Таянч сўзлар: ижтимоий шахс, роман, композиция, персонаж, параллел вақт.

Ключевые слова: социальный человек, роман, композиция, персонаж, параллельное время.

Key words: social person, novel, composition, personage, parallel time.

XX аср ўзбек адабиётида яратилган аёл персонажларининг тадрижий ўзгариб боришини давр эврилишлари, кишилар руҳиятидаги ўзгаришлар, аёл шахсига муносабатнинг шарқона қарашлардан чекиниб, ҳукмрон мафкура сиёсатида мослашуви, шунингдек, адабий авлоднинг янгиланиши билан изоҳлаш мумкин.

Жадид драмаларида ижтимоий фаолликка интилган, маърифатсизлик туфайли саодатга эриша олмаган аёллар образи яратилган бўлса, Қодирийнинг Кумуши, Чўпоннинг Зебиси характерида ижтимоий фаолликка интилиш эмас, соддалик, итоаткорлик кузатилади.

“Ўткан кунлар” романида Кумуш Қутидор ва Отабекни кутқариш воқеасидан ташқари ҳеч бир жойда ижтимоий фаоллик кўрсатмайди. Қадим шарқ аёллари сингари “ҳарам ичида” оддий турмуш ташвишларига андармон ифбатли, итоаткор аёл. Ижтимоий муҳит таъсиридан чиқа олмаслик, ота амрига бўйсуниб Зеби образи ғожеасининг ҳам бош сабабидир. “Меҳробдан чаён” қаҳрамони Раънода эса эркакларга ҳос жасорат, ижтимоий фаоллик (отинбиллик қилиши), жамият меъёрларига исён (хон ва отасига қарши чиқиш) кўзга

ташланади.

1927-йилги “ҳужум” ҳаракати, колхозлаштириш сиёсати, рус босқинининг халқимиз кундалик ҳаётига таъсири натижасида жамиятда ижтимоий фаол аёл қатлами шаклланишига замин яратилди. Натижада бадиий адабиётга меҳнатқаш, комсомол, вазифа жихатидан эркаклар билан тенглаша олган иродали аёллар образи кириб келди. Саида, Мунисхон, Гулчеҳра, Ҳафиза каби образлар яратилдики, улар ташаббускорлиги, ижтимоий фаоллиги билан юқоридаги образлардан ажралиб туради.

XX асрнинг сўнгги чорагига келиб, аёл шахсига муносабат тубдан ўзгарди ва бу бевосита бадиий адабиётда ўз аксини топди. Совет давридаги аёллар образида сунъийлик, реал воқеликдан йироқлик, намуна учун яратилганлик кўзга ташланади. Айни хусусиятлар туфайли бу образларни кейинги авлод вакиллари қабул қила олмади. Адабиётда ижтимоий фаол аёл шахсига танқидий нуқтайи назардан қараш, уларнинг фаолиятидаги камчиликларни тасвирлаш ҳоллари кузатилди. Жумладан, Омон Мухторнинг

“Минг бир киёфа” романидаги Гулҳумор образи ижтимоий фаол, карера учун аёллик хусусиятларини бой берган, ўз даври сиёсатига кўр-кўрона эргашган аёл тарзида гавдалантирилди.

Гулҳумор романдаги иккинчи ҳикоят қаҳрамони. Роман уч мустақил – бир-бирига боғлиқ эмасдай туюлган ҳикоятлардан таркиб топса-да, зукко ўқувчигина ҳикоятлардаги шаклий ва мазмуний алоқадорлиқни англай олади. Айнан Гулҳумор образи биринчи ва иккинчи ҳикоятларни боғлашда муҳим бадиий-эстетик функция бажаради. Унинг Абдулла Ҳакимга тегишли шеър дафтарни Садиржонга келтириб бериши биринчи ҳикоятда якун топгандай туюлган воқеаларнинг иккинчи ҳикоятдаги давомийлигини таъминлайди. Абдулла Ҳаким ва Гулҳумор тақдирининг ўхшаш жиҳати шундаки, Абдулла Ҳаким тақдир синовига кўниб, онгли равишда ўзлигини, асл киёфасини йўқотса, Гулҳумор ўзи англамай, аммо ички хоҳиш туфайли киёфасизликка юз тутлади. Адиб ўзликни йўқотиш, минг бир киёфага кириб турланиш жараёнини икки қаҳрамон воситасида тадрижий ва хаётий тасвирлайди.

Ҳиссиётларга ишонувчанлик, итоаткорлик, тутқунлик, хокисорлик Шарқ аёли учун хос бўлиб, жамиятда ҳукм сураётган сиёсат, карьера масалаларига тўқнаш келганда аёл киши севги томонда туриб, қалб амрига қулоқ солган ва ҳислари, оиласи учун курашган. Унинг учун ҳаёт мазмуни вафо, садоқат, эркак шахсига итоат бўлиб, давлат, сиёсат, ижтимоий зиддиятлар унга билвосита алоқадорликда, тасвирланган. Гулҳуморда эса бу ҳол аксинча, ўзи ишонган тузумга садоқати, худбинлик, карьерасини шакллантиришга интилиш кучли.

Романга Гулҳумор ақлли, содда, самимий икки ўт орасида қолган, қайси йўлнинг тўғрилигини мушоҳада қилишга ожиз қиз сифатида кириб келади. Муаллиф Гулҳуморни ўқувчига таништирар экан, унинг кўзлари мунгли, аммо чакноқлигига урғу беради. Гулҳуморнинг ёшлик давридаги қийинчиликлар, ота- она ва бобоси ўртасидаги зиддиятлар таъсири – кўзларини мунгли қилган бўлса, чакноқлиги барча инсонлар каби ҳаётга муҳаббат, тўғри йўлни топишга интилиш натижаси. Унинг ота-онаси ва бобоси яхшилик ва ёмонлик палласининг икки томони: ота-она коммунистик партия рамзи, шу билан бирга унга кўр-кўрона ишонган, атрофдаги воқеаларни ҳис қилиш ва идрок этишдан маҳрум персонажлар. Бобоси эски зиёли, яхшилик соғинувчи, аммо ўзини ҳимоя қилишда ожиз. Икки ўртадаги конфликт қаҳрамонлараро, у эса муҳит конфликтини вужудга келтирган. Бобонинг китоблари Гулҳуморнинг онаси томонидан ёкиб юборилиши зиддият чўққиси, ечимда эса икки томон ҳам мағлубиятга юз тутлади (бири ҳалок бўлди, иккинчиси зоҳиран ва ботинан кўр, қар бўлди). Гулҳумор ана шу зиддиятлар ичида вояга етган авлод. У ҳар икки йўл – эзилган, бечораҳол “тарих” бўлиш, ёки ҳеч нарсани эшитмай, кўрмай шунчаки итоат этишда ҳам маъно кўрмайди, уларни рад этади. Унинг Садиржон олдида шифо сўраб бориши аслида ўзини, аёллик бахтини кутқариб қолишга ҳаракат.

“Садиржоннинг гапига жавобан ҳеч нарса демади. Маъқулламади. Ўтироз ҳам билдирмади. ... У бироз инжиб, озор чекканми инсонга ўхшарди. Шунинг баробарида, алланечук мағрур ва бепарво эди”[2:84]. Бироз инжиб озор чекиши Садиржон билан тортишув сабаб, мағрурлик ва бепарволик ўзи ишлаётган Тарих ва Маданият ташкилотидаги тутум ва шароит (тарих ва маданиятни гуллаштиш шиори остида қадимий обидалар – масжид ва мадрасаларни бузиш, минг йиллик кўркем –ҳовузларни кўмиб ташлаш, кабристонларни топташ, ота-боболардан қолган эски китобларни ёқиш) таъсири.

“...Бундай нарсалар бидъат, хурофот, эскилик

саркити дейишади. Шулар бўлмаса, халқ бахтли яшайди, ўтмишни қўйиб, келажакни ўйлаш керак дейишади” [2:84]. Мазкур нутқдан Гулҳумор руҳиятига ташкилотдагилар таъсир ўтказётгани, унинг эса ҳамкасбларига бефарқлик билан эргашаётганини англаш мумкин. Нутқнинг мен эмас, “улар дейишади” тарзида ифодаланиши Садиржонга бу ишларда дахли йўқлигини таъкидлашга хизмат қилади. Асардаги “Гулҳумор уни ёктиради, лекин ишни ундан кўпроқ яхши кўради” [2:84] жумласи муаллиф томонидан қаҳрамон олдида бир томонни танлагандагина ечими мавжуд бўлган муаммо – карьера ёки севги шаклининг қўйилишидир. Бир йўлни танлаш зарурияти конфликтни янада кучайтиради. Қаҳрамон китоб ва чашма воситасида севги томонга қадам қўйгандек бўлсада, шифо топган чашмани кўмилиши ва бунга нисбатан бефарқлик, уни ота-онаси томон (ижтимоий муҳит)га яқинлаштиради. Чашма рамзий образ сифатида Гулҳуморнинг характеридидаги ўзгаришларни, Садиржонни, тарих ва маданият ташкилоти қарашларини ва улар ўртасидаги конфликтни вужудга келтириш сабабларини бадиий тадқиқ этиш учун восита вазифасини бажаради. Композицион жиҳатдан эса чашма – маданият, ўзбек халқи қадрияти, шифо ва ўзликни сақлаб қолиш манбаи. Гулҳумор ва унинг типидидаги одамлар ўзлари шифо топган маданиятни “қўмиб” ташлаганликлари учун ҳам ёвуз ва киёфасиз.

Романда параллел тасвир – директор хонасида бўлган иккинчи суҳбат ва Садиржоннинг туши воситасида муаллиф бир томондан Гулҳумор руҳиятидаги эврилишлар сабабини келтирса, иккинчи томондан Садиржоннинг ушбу ҳолатда ожиз, ҳаракатлари самарасиз, фақат томошабин бўлиб қолганини кўрсатади.

Гулҳуморнинг киёфасизлик ҳолатига тушаётгани нутқидаги ўзгаришлар орқали ифодаланади. Садиржон билан илк танишган кезларида содда, самимий қиз бўлган Гулҳумор нутқида аёлларга хос назокат, эрқаланиш, вазиятдан айёрона чиқиб кетиш ҳоллари кузатилса, унинг Гулҳумор Ҳамраевнага айлана бориши нутқ қурилишидаги қисқа ва лўнда гапириш, мақсадини аниқ баён этиш билан кўзга ташланади.

“Эртадан қайтиб олдинги ўз ишингизга ўтасиз, Ботирака, – деди у. Ўйин эмас йигитча гап! Менга ишонинг... лекин ҳозир сизнинг менга ёрдамингиз керак...” [2:117]. Жумладаги “йигитча гап” Гулҳуморнинг аёллик макомидан чиқиб, буйруқ берувчи макомига ўтганлигини, эркак шахсига тақлидни кўрсатади.

Қалб иккиланиши ҳикоят сўнгигача муаллиф томонидан “ушлаб” турилади. Ҳикоят сўнгигача Садиржон қаршисида Гулҳуморнинг кўз ёш тўкиши қалбидида туғён белгиси, бобоси томонидан сингдирилган ўзлик, севги нишони, аммо у бир лаҳзалик ҳодиса бўлиб, ўрнини тарих ва маъданият (кенг маънода тузум) етиштирган Гулҳумор Ҳамраевна эгаллайди. Аввалги директор нутқидаги паразит сўз – “билдийизми” сўзининг Гулҳумор нутқида кўчиши уни корчолонлар, Кабилов каби инсонлар қаторига қўшилганлигини далиллаш билан бирга аёллик хусусиятларини тамоман бой берганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Кабиловнинг Гулҳуморни биринчи ўринбосар қилиб тайинлашидан мақсад – ўзига “қиз” қилиб олишдан иборат. Гулҳуморнинг директор мансабини эгаллаши эса аввалги директор Кабиловни ўлдириш – жиноят орқали амалга ошмоқда. Мансабга олиб борган йўлнинг нотўғри эканлиги, бу йўлда соддалик, самимият, қатъиятнинг йўқ бўлиши Гулҳумор шахси учун фожеа. Аёл шахсининг том маънодаги бахти севги ва унинг ортидаги итоаткорлик, фидойилик натижасида қўлга киритилиши Гулҳумор образи мисолида ҳаққоний ёритилган.

Адабиётлар

1. Куронов Д. Адабий ўйлар. – Т.: Академнашр, 2016.
2. Омон Мухтор. Тўрт томон кибла. – Т.: “Шарқ”, 2000.
3. Каримов, Х. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. 124- б.
4. Норматов У. Ўзига хослик сирлари. “Насримиз анъаналари”. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
5. Назаров. Ў. Омон Мухтор романларида бадий хронотоп муаммоси: автореф. дис. ... ф.ф.д. –Қарши: 2018, 47-б.
6. Ҳар кимнинг ўз замин, ўз осмони бор.../ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1998, 6 март.

РЕЗЮМЕ

Мақолада аёл образи, унинг руҳиятидаги эврилишлар, миллий ўзликни йўқотиш жараёни Омон Мухторнинг “Минг бир кийфа” романи мисолида ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается образ современной женщины, эволюция её психики, процессе самоуничтожения на основе анализа романа Омана Мухтора “Минг бир кийфа”.

SUMMARY

The article deals with the study of the image of a modern women, evolution of her psychology, process of self destruction on the basis of the analysis of the novel “Ming bir kiyofa” by Oman Mukhtar.

**ОРТА ЭСИРЛЕРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИГИНИ ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎДЕ
УЛЛИ БИЙ, УЛЛИ ЭМИР ЕДИГЕ БАТЫРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ
(Тарийхый-фольклорлық әдебиетлар тийкарында)**

К.Алламбергенов – *филология илимлериниң докторы, профессор*

Әжиянияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XIV әсриниң 40-йиллари, Жанубий Оролбўйи, сувсизлик, Кердер, Оқ ўрда, Едил-Жайык.

Ключевые слова: 40-е годы XIV века, побережье Южного Арала, безводье, Кердер, Белая Орда, Едил-Жайык, батыр Едиге.

Key words: the 40-th of the XIV-th century, the South Aral seaside, waterlessness, Kerder, White Horde, Edil-Jayik, hero Edige.

XIII-XIV әсирлерде, әсиресе XIV әсирдин 40-жылларында Әмиўдин суўы тартылып, теңизге түспей қалыўына байланыслы Кубла Арал бойларында жүз берген курғақшылық ерте орта әсирлердеги Қарақалпақ мәмлекетлиги болған Кердер ийелигинде жасаўшы бир-топар түркий руў-қәўимлерди Едил бойларына көшип кетиўге мәжбүр қылды [4:15-16]. Көш басында усы аймақтың үлкен ҳәзирет пир Баба Түкли Шашлы Азиздин баласы, Ақмаңғытлар бийи Балтышах бек турады. Балтышахтың баласы Едиге бул ўақытларда еки-үш жаслар шамасындағы нәресте екен. Әкесиниң Аллаға аманатын тапсырар алдында айтқан ўәсияты бойынша Балтышах көшти аман-есен мәңзилеине жеткергеннен кейин, туппа-туўры Ўзбек хан ҳүзирине кирип, өзиниң Садр Ата Баба Түклиниң баласы екенлигин айтып, өзи менен бирге көшип барған Ўатанласларына бир тутас ел болып жасайтуғын белгили баслы қолайлы бир мекан сораўы хәм хан инам еткен бул аймақтың қақ ортасына «иргели ел болып кеткеймиз» деген ырым менен Едигеге мийрас етип қалдырылған дәўлет басы мүлк Ақ отаўды тигиўи керек еди. «Отаўың – Отаның, уллы салтанатыңыз екенлигин ҳеш қашан ядтан шығармаң!»-деп ўәсият қалдырған екен сонда уллы шайық баласы Балтышахға. - Бәлким, уллы мәмлекетимиз Кердер қулағаннан кейинги биз бенен сизге әрман болып қалған уллы нийет - өз алдына отаў тигиў, мәмлекетлигимизди қайта тиклеў бахты ақлығым Едигеге несип етер. Қуда қалесе, Едигежан ер жетсе, Едил игасы болып, ели-халкын өз алдына иргели ел етер... Ақлығымнан үмитим күшли!»

Бирақ, Балтышах баслаған бул көшке бирден әўмет қулип бақпайды. Көш Дашт баўырына кирер-кирместен-ақ Ўзбек ханның әлемнен өткенлиги ҳаққында желдей жүйткип тараған бир суўық хабар Баба Түкли әўладларының да қулақларын аяздай қарып өтеди.

Мине, усылайынша Ўзбек ханға атасының аманат сөзин жеткере алмай әрманда қалған Балтышах Едиге деген баласы менен узақ ўақыт (дерлик 35 жылға шамалас) Ақ Орда сорамында жасап қалыўға мәжбүр болады. Бул дәўирлерде Ақ Ордаға дәслеп Мубарак Хожя, оннан кейин аз ғана ўақыт, Ўзбектиң үлкен баласы Тыныбек хан, ал соңғы он бес жыл даўамында Шымтайхан, Шымтайдан соң дерлик он жети жылға шамалас ўақыт Орыс хан хәм оның балалары ханлық етеди [2:288]. Балтышах пенен Едиге бул ханлар тусында Ўзбек хан хәм ол басқарған улысты 1320-жылы Узын

Хасан Ата, Сайид Ата, Бадр Аталар менен бирликте ислам динине енгизген төрт уллы шайхтың бирейи кәраматлы Садр Ата Баба Түкли Шашлы Азиздин әўладлары сыпатында Орда халқы, әсиресе оның сол қанатындағы түркийлер тәрәпинен қатты қоллап-қуўатланып, үлкен даңқ-абырайға ийе болады. Оның себеби, Ўзбек хан хәм оның баласы Жәнибек ханлар тусында Көк Орда, Ақ Орда аймақларындағы моңғол-түрк халықларының бәри ислам динин толық қабыл етип, олар арасында сол динди таркатқан мұсылман уламаларының мәртебеси асып, олар дерлик Шыңғысый шахзадалар дәрежесинде улығланатуғын абырай-мәртебелерге ийе бола баслайды. Орыс хан Баба Түкли әўладларының абырайы арқалы халықты изине ертиў максетинде ўақтында болса да Балтышах пенен оның баласы Едигени илажсыз қоллап-қуўатлаўға мәжбүр болады: Балтышахға Орданың сол қанатының әмири [5:69] лаўазымын берсе, Едигени өзлери менен бирге Кердер журттан келген қарақалпақлардың үлкен бир топарына бий етип, соңынан Алтын Орданың әмир ул умары – бас әмири дәрежесине таярлайды [1:213]. Онысыз да Едиге бул ўақытлары халық арасында «атса, оқлар өтпеген, шапса қылыш кеспеген» кәраматлы батырлық даңқы хәм «төрели бийде туўған жоқ» деген даналықты ядқа түсиретуғын әдил төре, кәтқуда бий екенлиги менен үлкен абырайға ийе бола баслайды. Аўа, Едиге усылайынша кәраматлы Ақ баслы сары қуў урпағы сыпатында кем-кем әпсанайый қахарманға айланып бара береді. Бирақ, бәри-бирде, Едигениң кеўли бир нәрседен қатты тынышсызланып жүреді. Ол да болса атасы ўәсиятлап кеткен өз алдына отаў тигиўдей уллы максетлерин әмелге асыра алмай атырған шынжырбәнт илажсызлық халаты болады.

Едиге, мине, усындай ойлар қурсаўында илажсыз жүрген жыллардың биринде (1371-жылы) Шағатай улысы беттен әлемди дүрлктирерлик даңғаралы ўақыя болғанлығы ҳаққында дәббебели хабар шығады. Хабарларға қарағанда, жети пуштында әмир, бек, ҳәким-ликтен басқа ханлық намыў-нышаны болмаған әпиўайы түркий барлас әмири Тарағай бахадырдың улы Темирбек Маўараўннахрда моңғоллар ҳүкимиранлығын қулатып, ески түркий Туран журты киндиги Самарқандта бийгәрез өз мәмлекетлигин орнатыпты. Сахыпқыранға Мәкке сайидларының улығы уллы ҳәзирет пир Сайид Барака пүткил халықтың көз оңында тажыў-тахт пенен бирге уллы салтанат тымсалы болмыш байрақ хәм

дабылды тапсырыпты [3:183].

Бул хабарды еситкен Едиге қатты тәсірленіп кетеді. Сол сапары оған атасы айтқан ұәсиятлар тап хәзірдің өзінде орынланып кететугындай сезиледі. Усыннан баслап Едигениң Орыс хан хәм оның балалары хакқындағы абыржы пикир дүньясына үлкен ғұлғыла түсіп, қандай да бир кәраматлы күш оны бул шыңғысый шахзадалар шынжырынан биротала босатып жиберіуге умтылып атырғандай болады... Ол Темірбектей улығ затты өзлерине инам еткени ушын Аллахға мың-мың шүкираналар айтады.

Бирак, бул ұақыя көптен берли Көк Орданы да Ақ Ордаға қосып алып, Алтын Орда тахтында уллы хан болып отырыу нийетінде ишқыста болып жүрген Сығнақ хұкимдары Орыс хан ушын көктен жасын түскендей болады. Бүликтиң бәри Орыс ханның усыннан кейинги узақты гөзлей алмаған кәўестерли хәрекетлеринен басланады. Орыс хан бир майданда Ақ Орда аймағын урды-жықты тос-топалаң етип, Алтын Ордаға нөкер тартып өте кетеді. Мине, сол сапары Алтын Орда исине Ақ Орда ханлығының мурын тығыуына қатты қарсы турғанлығы ушын да Маңғышлақ хәкими Қутлықхожа улы Тайхожа өлимге хұким етиледі [2:270]. Буннан соң Орыс хан балалары өзлери ушын «ең кәўипли душпанлар» болған Тохтамыс пенен Едиге тийесиді.

Едиге менен Тохтамыс Орыс хан балларының ишинде бәринен бетер Тохта Қыяға жақпайды. Ол бул еки бөлтириктиң көзин жойыу ушын түрли хийлелерди ойлап көреді.

Тохтамыс та, Едиге де өзлерине түбинде усы Тохта Қыядан келетуғын қастыянлық кәўиптиң бар екенлигин иш-ишинен сезеді. Едигениң Тохта Қыя түе, оның әкеси Орыс ханға да иши жылымайтуғын еди. Оның баслы себеби – Орыс хан тахтқа отырыуы менен Өзбек хан тәрепдарлары түркийлердің бәрин қырып-жояды. Өзбек ханды тахтқа отырғызыу салтанатында ең белсендилик көрсеткен Қоңырат Сылжуыт Алатайдың әуладларын исиз жоқ қылып жибереди. Мамай Алтын Орданың оң қанатын алып Қырымға, Қыят Исатайдың ақлығы, Жыр Қутлы улы Теңіз Буға сол қанатты алып Сырдарьяға кетиуге мәжбүр болады. Ақыр-аяғында Орыс хан усы Теңіз Буғаны өз қолы менен өлтиреді [6:149]. Ендиги гезек Өзбек ханды ислам динине енгізген төрт шайықтың бири Ақ маңғыт Садр ата Баба Түкли Шашлы Әзиз әуладларына келип түр еди.

Бирак, Едиге әкеси Балтышахға бул хақықатлықты хеш түсиндире алмайды.

- Балам, сен менің жолымды тутпа! - деп пинхамы нәсият қылған еди Балтышах сол сапары баласы Едигеге өзинің канхор кимсе Орыс хан менен бир максетте Алтын Ордаға атланысқа баратырғанына ақланғысы келгендей болып. - Ақ ийт, көк ийт – бәри бир ийт! Орыс хан менен Тайхожа әуладларының қай-қайсысына хызмет қылсаң да, Шыңғыстың тоғыз қуйрықы қара тууын қулатпау ушын гүрескен боласан. Түркийлер тухым курт болып кеткендей жүз елли жылдан аслам ұақыттан берли өзимизден бас көтерер бир батыр бий шықпады. Қудаға мың кәтле шүкир, Кеш, Самарқанд бетлерде Әмир Темир деген бек, сәркарда шығып, түркий тууын орнатаман деп, Муғылстан ханлығына қарсы гүресип атырған деп еситамен.

Сен, балам, бир пайығы келгенде, Темир бекке уш! Сайид Барақаға жолық. Сол улығ затқа өзинің Өзбек ханды исламға киргизген уллы машайық Садр Ата Баба Түклинің әулады екенлигинди билдир. Орыс ханның кирдикәрларын әшкар айт. Тартынба! Енди бул Дашт бизге мөкан болмайды!

Бул ұақытларда өз мәмлекетинің арқа хәм арқашығыс шегараларын беккемлеу хәм ески түркий Туран журтын орайласқан бир мәмлекет етип қайта бирлестиріу ушын Муғылстан ханы Камаардин менен

Хорезмдеги Суұпылар сулаласына қарсы гүрес алып барып атырған Әмир Темир Алтын Орда хәм оның бир бөлегі Ақ Орда аймақларында жүз беріп атырған усы ұақыялардың бәринен де хабардар еди хәм өзи де Ақ Орда менен Көк Орда бирлесип, Алтын Орданың орайласқан күшли мәмлекетке айланып кетиуіне мәпдар емес еди. Алтын Орданың күшейіуі-тек Мауараннахрдың келешегі ушын кәўип болып қоймастан, Әмир Темирдің Орайласқан қүдиретли түркий мәмлекет дүзиу хакқындағы ойларының бәрин пушка шығаратуғыны анық еди. Сол ушын да Әмир Темирге көп ұақытлардан берли Ақ Ордада болып атырған усы аласапыран ұақыялардан пухта пайдаланып қалыу хакқындағы ойлар хеш тынышлық бермеді.

Әмир Темир Моғылыстан ханы Камаардинге қарсы Шуу дәрьясының бойындағы Қошқар деген жерде гезектеги сауашлар алып барып атырған күнлердің биринде көктен тилегени жерде қабыл болып, әскерий қарағарға тезлик пенен бир шабарман жетип келип, Ақ Ордалы Тохтамыс деген қандай да бир шахзаданың Орыс ханнан қашып келип, уллы Сахыпқыран хұзирине жәрдем сорап иркилгенлигин хабарлады. Әмир Темир Камаардинге қарсы гүрести ұақтыңша кейинге қалдырыуды әмир етип, сол заматта-ақ әдеттегіше Ургент арқалы Самарқандқа қарай жөнеп кетті [2:271].

Уллы Сахыпқыран Әмир Темирдің Тохтамысты тахтқа отырғызаман деп Ақ Орда ханы Орыс ханға қарсы алып барған 1376-1378-жыллардағы сауашлары, мине, усылайынша басланған еди. Сахыпқыран Орыс хан Ордасынан қашып келип, өзинен жәрдем сораған Тайхожа улы Тохтамысты хәр тәрептеме барынша қоллап-қууатлады. Бул сауашларда Едиге де Әмир Темир тәрепинде турды. Ол 1377-жылы Тохтамыстың изи менен Орыс хан балаларынан қашып шығып, Уллы Сахыпқыран хұзирине келгенде, Орыс ханның Мауараунахрға әскер тартып келмекши нийети бар екенлигин хабарлайды.

Бирак, Тохтамысқа Едигениң Уллы Сахыпқыранға «жақынласқан» бул хәрекетлери унамайды. Ол өзинің бул «жаңа қарсыласы» Әмир Темирден қууатлау алып, күшейіп кетпеуі ушын оны аз да болса «қаққышлап» қойғанды мақул көреді. Сол ушын да Тохтамыс өзи Сығнақ тахтына хан болып атырғаннан кейин тек Темир Мәликти гелле қылып қойған жоқ, тез арада оның сол қанат әмири Балтышахты алдына шақырып, өзине садық хызмет қылыуды усынды. Ол сол заматта-ақ бул усыныстан бас тартып, өз хұкимдары Темир Мәликке садықлықта Аллахға аманатын тапсырғанды мақул көрді. Тохтамыс Балтышахтың тилегин бәржай етті. Едиге бул душпаншылыққа ауыр үнсизлик пенен жууап берді. Сол сапары әкесинің Алтын Ордаға атланар алдынан айтқан пинхамы ұәсиятының ашшы хақықатлық екенлигине анық исенгендей болды.

Тохтамыстың Әмир Темир жәрдемінде Орыс хан хәм оның әуладларын жеңип, Ақ Орда тахтын толық ийелеген жыл сәнеси тарийхқа 1378-жыл деп енгизилди.

Уллы Сахыпқыран Әмир Темир Тохтамысқа ислеген бул жақсылықтарының бәрин келешекте Алтын Орда ханларынан келетуғын кәўип-кәтердің алдын алыу, Мауараунахр – Ақ Орда арасында тыныш-татыу турмыс орнатыу, онда Тохтамыстай тилеклес, аұқамлас өз адамлары болыу, сол арқалы тек Ақ Ордада емес, ески түркий Туран журтының барлық аймақларында түркийлер бийлиги орнатылған Орайласқан уллы мәмлекет дүзиу нийетлери менен ислеген еди. Бирак, Тохтамыс сырты жылтырак, иши қалтырак тонын терис кийген түлки, түлки де емес, қутырса, ийесине ауыз салатуғын хақықый буралқы ийт болып шықты. Бул қутырған ийт арадан көп өтпей-ақ өзине өле-өлгенше ұмытып болмайтуғын сан-санақсыз жақсылықлар

ислеген өз ийеси хәм ғамқоршысы Аллах сүйген ең эзиз бенде Уллы Сахыпқыранға ойламаған жерде арқа тусынан келип ауыз салды. Тохтамыстың хақықый бетпердеси усылайынша ол Алтын Орда тахтына хан болып отырған 1380-жылдан кейин көп узамай-ақ әлемге әшқара бола бастады.

Жеңіслерден руўхланған Тохтамыс хеш тынып-тыншыўды билмеди. 1380-жылы Қалқа дәрәя тусында Мамайды биротала қыйратып, пүткил Алтын Ордаға хан болып кеўли өскен ол енди Маўараўннахрды да өзине бойсындырып алмақшы болып 1383-1387-жылдарда Әмир Темир сорамындағы түпкиликли аймақларға таланшылық атланысларын ислеи бастады.

Әмир Темирдің Иран, Азербайжан атланыслары менен бөнт болып атырғанлығынан пайдаланған ол, Хорезмди қолға кириткеннен соң, Маўараўннахрдың шегара аймақлары Саўранға тийисти. Отрарда қолы әдеўір бәлент келген Тохтамыс 1388-жылы Заравшан үлкесине кирип барыўға имканият тапты. Бирақ, Саўранды басып ала алмағаны сыяқлы Бухараға да басып кире алмады. Жол бойы Әмиўдәрәя-Самарқанд аралығындағы бираз елатлы аймақларды талады. Қашқадәрәяға бастырып кирди. Зәнжир Сарайды талан-тараж қылды, өртеди.

Бирақ, Тохтамыстың Әмир Темирге қарсы алып барған бул саўашларына Дешти Қыпшақ пенен Едил-Жайық бойларындағы түркий халықлар оғада қарсылық билдиреди. Оның әскер сапында болыўдан үзил-кесил бас тартады. Оның биринши себеби, Әмир Темирди - өзлериниң ғамқоршысы, түркий туўысқаны, пүткил түркий дүньяны азат етиўши, деп түсингени болса, екинши себеби – Тохтамыстың сахра түркийлериниң тарийхатынан ўаз кешип, шәрият жолын өзлериниң мәплерине бойсындырып атырған Едил бойындағы қалалы бай саўдагер, уламалардың қолында куўыршақ хан болып қалғанлығы болады. Мине, усы себеплерге байланыслы Көк Ордалы түркий қәўимлер Тохтамыстың 1388-жылдағы Әмир Темирдің Маўараўннахрдағы түпкиликли аймақларына қарсы алып барған саўашларына әскер бериўден бас тартты. Едиге бул мәселеде Тохтамысқа қатты қарсы турып алады. Едиге менен Тохтамыстың өлиспей бериспейтуғын душпанлықларының ең жоқарғы пәллесине жетиўи де, мине, усы ўақыяға байланыслы келип шығады. Тохтамыс өз әскер сапын Көк Орданың қала халқы менен орыс, шеркеслерден, Қырым, Кафа, Азақ турғынлары есабынан толтырады. Сахра түркийлериниң өз әскер сапында хызмет етиўинен бас тартқанына қырсыққан Тохтамыс 1388-жылы Маўараўннахр атланысларынан қайтып киятырып арнаулы түрде Йасса қаласына топылыс жасайды. Қаланы хәм ондағы мухаддес сыйыныў орны Йассаўий махбарасын қыйратады, елди талан-тараж қылады. Буннан соң Көк Ордадағы, Едил бойындағы Едиге улысына тийисип, отлақсыз, қунарсыз ески меканлары еспе кум Дашт төрине қарай куўып салады...

Мине, усынан кейин Дашт хәм Едил бойындағы түркий тайпалар Тохтамысты биротала тахттан тайдырыў керек, деген шешиўши қарарға келеди. Яссаўий махбарасының қыйратылыўына байланыслы биринши болып Бекполат баслаған Түркистанлы түркийлер оған қарсы қозғалаң ислеиди. Едилде Алтын Орданың сол қанатындағы маңғыт беклери Тохтамысқа қарсы гүреске шығады. Бул гүреслердің хәммесиниң басында Алтын Орда ханлығының сол қанат әмири, беглер беги – уллы бий Едиге Маңғыт турады. Бекполат, Хожам атдин, Бахши уған, Туржақ Берди, Даўыт усаған Жошы урпақлары да Едиге тәрәпине өтип кетеди. Тохтамыстың әтирапында тек Таш Темир, Исабек сыяқлы бирли-жарым түркий беклери қалады. Мине, усы тос-топалаң басланған ўақытта-ақ Едиге жийени Қутлық Темир менен Күнше уғланды Әмир

Темир хузине жиберип үлгереди. Едиге, мине, усынан кейин көп узамай-ақ Уллы Сахыпқыраннан Тохтамысқа қарсы гүресийге жәрдем сорап Самарқандқа жетип келди. Сахыпқыран бул ўақытлары Хорезмдеги Сулейман Суўпыға қарсы гүреслер алып барып атыр еди. Әмир Темирдің 1388-жылғы соңғы бесинши атланысынан кейин Хорезм Маўараўннахрға биротала қосып алынды. Едиге, мине, усы 80-жылдарда Әмир Темирдің Хорезмди суўпылар сулаласына қарсы саўашларына қатнасып, жийени Қутлық Темир менен бирге мәрт баҳадыр сәркардалар сыпатында айрықша көзге түсти. Мине, усы сапарында Едиге өзи туўылған Кердер-Ақмаңғыттағы «Азлер баба» қойымшылығына барып, атасының басына зыяратлар қылып, бас қазық нышанлар қойдырды.

Әмир Темир 1391-жылы Тохтамысқа қарсы Алтын Ордаға болған дәслепки атланысын бастады. Усы жылы Кундызша деген жерде Тохтамыс ләшкерлери биротала тәслим қылды. Едиге менен Қутлық Темир бул уллы атланыста тек жол баслаўшы-қылаўызлық хызметлер атқарып қойған жоқ. Саўаштың шешиўши мәўритлерине келгенде, Едигениң Тохтамыс қол астында қалдырып кеткен, өзине садық еки жүз мыңлық атлы әскерлери Сахыпқыранды қоллап саўаш курды. Тохтамыс хан қолында қалған Едигениң ағасы Исабек пенен досты Анхусин де өз ләшкерлерин Шағатай улысы әскерлери тәрәпке өткерди. Саўаштың кескин түс алған әйне усы пайытында Тохтамыс ләшкерлериниң бас туўшысы, Едигениң еки жан достының бири туўдар Тиңхусин да Жошы улысының Шыңғыстан қалған қара туўын қулатып, өзи саўаш майданынан ушты-күйди жоқ болып кетти.

Солай етип, Әмир Темир, дәстанда келтирилгениндей, 1391-жылы Едигеге бул хызметлери ушын Едилдің жарты жағын бөлип берип, оны Тохтамыстан бийгәрез жаңадан дүзилген Ноғай-Маңғыт журтына суверен хан етип тикледі. Мине, усынан баслап 1391-жыл тарийхқа Едиге басшылығындағы орта әсир Қарақалпақ мәмлекетшилигиниң қайта тиклениў сәнеси болып кирди.

Едиге 1391-жылдан кейин де көп жеңіслерге, атак-абырайларға еристи. 1399-жылы Ворск-Порсықлы дәрәясының бойында Тохтамыстың гиж-гиглеўи менен Алтын Ордаға қарсы сан мың ләшкер тартып киятырған Литва князы Витовтты тас-талқан етип қыйратты. 1400-жылы Қутлық Темир қайтыс болғаннан кейин Алтын Орданың бийлиги биротала Едигениң қолына өтті. Ол дерлик жигирма жыл даўамында Орда ханларын өз қолы менен қойып отыратуғын ханлар ханы дәрежесиндеги уллы бийге айланды.

Едиге көп жыллар даўамында бас душпаны Тохтамыс пенен ирили-усақлы он бес мәртебе саўаш курды. 1406-жылдағы Тюмень тусында болған ақырғы саўашта оның геллесин алып, жанын жәхәннемге жиберди. Едиге 1408-жылы Москваны үш ай даўамында қамалда услап турды.

Едиге 1419-жылы сәл кем 80 жасында Сарайшық түбинде болған саўашлардың биринде қахарманларша қаза тапты. Мине, усылайынша Едиге өз ўатаны Қарақалпақ журтына, Кердерге, киндик қаны тамған Ақмаңғыт елатына қайтып келе алмады. Бирақ, оның изинде отыз улдан дөреген сан мың урпақлар, өзи хәм урпақлары дүзген қатар улыслар, ордалар, мәмлекетлер, ханлықлар қалды, ең баслысы – бүгинги ноғай хәм қарақалпақ халықларының орта әсирлердеги мәмлекетшилиги тымсалы болмыш Ноғай-Маңғыт журты қалды. Соң сол Ордадан ордалар, улыслар бөлинип шығып, Едигениң урпақлары кими Едил-Жайық бойларында, кими Қыпшақ далаларында, кими

Кавказ тауы етеклеринде, кими Қырымда, Хажы Тарханда, Казанда, кими Бухарда өз алдына мәмлекетшилик, ханлықлар дүзди. Араларында Орыси-ят қурамына сиңисип кеткен Князь Юсуповлардай үрім-путаклары да болды... Бірақ, Едигениң Ормамбет бий қусаған әуладлары өзлериниң ата мәканлары Кубла Арал бойларына, Қарақалпақ журтына қайтып келиўди хеш умытпады. Ақыр-ақыбет, Ақ баслы сары қуў әуладлары баслаған бул уллы көш пенен Едигениң руўхы өз Ана-Ўатанына қайтып келди. Кулласы-қәлем, уллы бабамыз Едиге түркий халықлар тарийхында, мине, усындай өшпес излер қалдырды.

Аўа, Едигениң ата-теги хәм миллетиниң ким екен-лигин билдиретуғын мухаддес қәдем жай Баба Түкли

Әдебиятлар

1. Ахмедов Б. Амир Темур. Тарихий роман. -Тошкент: «Халқ мероси», 1995.
2. Греков В.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. -Тошкент: Уздав ЎПН, 1956.
3. Жошдарбек З. Иасауи жолы және қазақ қоғамы. - Алматы: «Ел – шежіре», 2006.
4. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. -Нөкис: ӨзРИА «Хабаршысы», №3, 2001.
5. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. -Москва: «Восточная литература» РАН, 2001.
6. Өтемис қажы. Шыңғыснама. (Факсимиле, транскрипция, текстлик ескертиўлер, изертлеў мақалалар В.П.Юдиндики). - «Қазақстан тарихи турки тилдес деректемелерде» сериясы. Бес томлык. Биринши том. -Алматы: «Дайк-Пресс», 2005.

Мақолада қарақалпақ халқиниң улуғ ботири, беглар беги ва амир Едигениң этно-генетик илдизи, асли қарақалпақ Манғитлариниң Оқманғит уруғидан эканлиги, туғилған, яшаған ери ватани – хозирги Қарақалпақистон эканлиги ишончли далилланған. Шу билан бирга, Едигениң түркий халқларниң миллий давлатчилиги, мустақиллик учун кураш тарихидаги ўрни буюк эканлиги кўрсатилиб, “Едиге- ўрта асрлардаги Қарақалпақ давлатчилигиниң асосчисиدير”, деган ишончли хулосаға келинади.

В статье, на основе достоверных фактов, описывается этно-генетическое происхождение каракалпакского батыра, управ-лявшего большим объединением родов - Едиге, и доказано, что он по происхождению из подрода Акмангит каракалпакского рода Мангитов, место его рождения и родина – территория нынешнего Каракалпакстана. Вместе с тем автор статьи показыва-ет, что Едиге сыграл большую роль в истории борьбы тюркских народов за национальную государственность и независимость, и делает вывод о том, что Едиге- основатель каракалпакской государственности в средние века.

In the article, on the basis of authentic facts, it is described the ethno-genetical origin of the Karakalpak batir, a vicar, leading a large family of clans – Edige, and it is also proved that he comes from a part of clan Akmanagit of the Karakalpak clan Mangits, the place of his birth and life, his homeland is the territory of modern Karakalpakstan. The author of the article shows a great role of Edige in the history of struggle of the Turkic peoples for the national statehood and independence, and he comes to the conclusion that Edige is the founder of Karakalpak statehood in the middle ages.

КАРАКАЛПАКСКИЙ ДАСТАН «ЕДИГЕ» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЁНЫХ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ПУБЛИКАЦИИ И ИЗУЧЕНИЯ

Г.К.Алламбергенова - магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: «Едиге», Ч.Валиханов ва «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, миллий вариантлар, генезис, ар-хетип, тарих ва дастан.

Ключевые слова: «Едиге», Ч.Валиханов и «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, национальные версии, генезис, архетип, история и дастан.

Key words: "Edige", Ch. Valikhanov and "Edige", V. Togan, I. A. Belyaev, V.M. Zhirmunskiy, national versions, genesis, arche-type, history and dastan.

Если присмотреться к изучению эпоса «Едиге», то наше внимание притягивает тот факт, что каракалпа-ская версия и варианты были ранее записаны и изданы ещё в 40-50-х годах XIX века, и зачинателями этих ра-бот выступили зарубежные учёные. Например, Ч.Валиханов, побывав среди каракалпаков побережья Сырдарьи, наряду с другими образцами национального фольклора записал вариант дастана «Едиге». В пред-словии подготовленного к изданию варианта эпоса учёный приводит легенду о каракалпаках [Валиханов 1954:223].

В.М.Жирмунский, говоря о том, что данный текст имеет большое значение для дальнейшего изучения эпоса с филологической точки зрения, т.е. в языковом и художественно-эстетическом плане, а также о его некоторой близости к архетипу ученый полагает, что это ногайский вариант дастана «Едиге» [Жирмунский 1974:351-352]. В данном случае мы считаем наиболее достоверным мнение каракалпакского учёного Н.Давкараева.

Н.Давкараев не сомневается, что один из трёх вари-антов «Едиге», записанных и опубликованных Ч.Валихановым, является каракалпакской версией эпо-

Шашлы Азиздин атына қойылған «Азлер Баба» қойымшылығы менен Қарақалпақ маңғытларының үлкен бір шақабы «Ақмаңғыт» руўы, оның киндик қаны тамған Ўатаны қайсы журт екенлигин аңлата-туғын «Ақмаңғыт» елаты тек Қарақалпақ журтынан басқа дүньяның хеш бир аймақларынан табылмайтуғын ана тарийхымыздың бийтәкирар алтын бетлери болып қалды...

Бірақ, Едиге арзыў еткен шын мәнісиндеги өз алдына отаў тигиў - бийгәрез Қарақалпақ мәмлекетшилиги арадан саррас 600 жыл өткен соң орнады. 1991-жылы Қарақалпақстан да Бийгәрез Өзбекстан қурамында Суверен мәмлекет болып, иргели үлкен елге айланды.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

са, и при этом поясняя: «В 1905 году профессор В.М.Мелиоранский опубликовал каракалпакский вари-ант эпоса «Едиге». Это вариант, записанный Ч.Валихановым» [Давкараев 1977:26]. Учёный утвер-ждает, что варианты каракалпакской версии «Едиге» в последующем были записаны профессором Берёзиным в 1862 году [Давкараев 1977:31].

Эти и другие факты доказывают, что у зарубежных учёных интерес к каракалпакской версии дастана «Еди-ге» зародился ещё в ранние времена. Вместе с тем дан-ное обстоятельство служит подтверждением таланта каракалпакского народа, выступающего мастером ху-дожественного слова и музыкального искусства, что особо проявляется в своеобразном исполнении фольк-лорных образцов эпоса. Поэтому Ч.Валиханов, глубоко анализируя вышеуказанные фольклорные материалы, собранные среди каракалпаков побережья Сырдарьи, даёт такую оценку: «Каракалпаки – первые поэты и певцы степей» [Валиханов 1954:243].

Ещё один из вариантов дастана, исполнявшийся Бе-кимбетом жырау (сказитель), в 1903 году был записан И.А.Беляевым в ауле Шериуши Чимбая и опубликован в 1917 году в Ашхабаде. Как указывает О.Юсупов, изу-

чавший архив И.А.Беляева, в данной поездке наряду с дастаном «Едиге» учёным были также записаны из уст каракалпака Юсупова Бабажана, живущего в скотоводческом ауле Кок Арал «Шежира» Бердаха, и из уст каракалпака Ушурбая (т.е. Осербая), живущего в ауле Нукус, дастан «Юсуп-Ахмет» и «Легенда о Чингизхане» [Юсупов 1987:102].

Данные фольклорные материалы и дастан «Едиге» вызвали большой интерес у И.А.Беляева, и дали толчок для его высказывания: «Каракалпаки – соловьи пустыни».

В дальнейшем варианты каракалпакской версии дастана «Едиге» находятся в центре внимания В.М.Жирмунского, который оценивает вариант эпоса, записанного в 1929-1934 годах К.Аимбетовым из уст Ерполата жырау и изданного в 1937 году, как самый высокохудожественный вариант эпоса.

Ещё одним учёным, заинтересовавшимся вариантами каракалпакской версии дастана «Едиге», является Валиди Тоган, побывавший в 20-х годах XX века в Каракалпастане. Послушав в городе Чимбае дастан «Едиге» в исполнении жырау по имени Нуратдин, он записывает его из уст этого сказителя и даёт высокую оценку каракалпакской версии эпоса, особенно отмечая своеобразие его исполнения [Бахадырова 2015].

Одна из известных едигеведов С.Бахадырова придаёт большое значение заслугам зарубежных учёных в сборе, публикации и изучении каракалпакской версии эпоса и отмечает, что они (Ч.Ш.Валиханов, А.И.Беляев, В.М.Жирмунский) являются деятелями науки, внёсшими огромный вклад в ознакомление мирового сообщества с каракалпакским эпосом [Бахадырова 2015].

Как указывает С.Бахадырова, Ч.Валиханов – первый учёный, побывавший среди каракалпаков побережья Сырдарьи, глубоко изучивший их фольклорное наследие и впервые давший высокую оценку каракалпакскому устному народному творчеству, в том числе эпосу. Другой учёный – Валиди Тоган, побывавший в густонаселённых каракалпакских аулах Ходжейли, Нукус, Чимбай своими ушами слушавший каракалпакского жырау Нуратдина, по его же словам, «вдохновенно исполнявшего „Едиге“», и придававший особое значение своеобразие исполнения вариантов каракалпакской версии эпоса. А В.М.Жирмунский является видным тюркологом, впервые указавшим, что наиболее полный по содержанию и художественным качествам вариант эпоса принадлежит каракалпакам [Бахадырова 2015].

Как мы видим, почти все вышеуказанные зарубежные учёные, обращая особое внимание на содержание, а также своеобразие исполнения и художественных качеств каракалпакской версии дастана, указывают на проблемы генезиса, особенности жанра и формы, типологии и поэтики эпоса. Например, Ч.Валиханов высказывает мнение о том, что *жыр* (сказание) «Едиге», возможно, создан в начале XV века [Валиханов 1954:226], тогда как В.М.Жирмунский пишет: «Нет сомнения, что ещё при жизни Едиге начали появляться различные легенды, связанные с его именем [Жирмунский 1954:377].

Данные факты подтверждаются также в трудах Ибн Арабшаха, отмечавшего, что ещё при жизни Едиге среди населения «начали зарождаться прекрасные мифы, удивительные легенды о Едиге» [Арабшах 1992:163].

Подобную переключку мнений относительно генетики мотивов дастана можно встретить и в предположениях зарубежных учёных об исторической личности Едиге, вышедшего из являющегося важным звеном этногенеза каракалпаков *тийре ақ манғыт* (родоплеменной ветви каракалпакского народа) рода (племени) *маңғыт* [Кочекаев 1988].

Данная точка зрения поддержана большинством за

рубежных историков, фольклористов, литературоведов, таких как Абулгази, В.В.Бартольд, П.П.Иванов, Т.А.Жданко, В.М.Жирмунский, А.Маргулан, Машхур Жусип, Б.А.Кочекаев, В.В.Трепавлов, Ашим Шейх Али улы, в большинстве своём тесно связывают улус (удельные земли) Едиге и исторические места, где он проживал, с этногенезом каракалпаков. Например, Ч.Валиханов в предисловии в русском переводе сказания «Едиге» говорит о наличии в горах *Уллы тау* крепости и захоронения под названием «Едиге *обасы*» («захоронение Едиге»), пика «Едиге шыңы», и пишет, что киргизы (*каракалпаки* – А.К.) свято почитают его (Едиге) как национального героя, часто поднося *құрбанлық* (жертвоприношения) данному захоронению [Валиханов 1904:224].

И историческая наука, и эпос не отрицают, что горы *Уллы тау* являются территорией, ранее населявшейся большей частью каракалпаков. Например, в одном из казахских вариантов эпоса мы читаем следующие строки: «Ер Едигениң өзиниң турак қылған жери – Уллы тау, Киши тау екен... Сонда (өлеринде) «Мени, Қаратаудың бауырында Қаракалпак атасы Созақтың кара обасының қасында Баба Түкли Шашлы Әзиз атам бар, соның қасына апарып қойсын» деген ұсыяты менен сол жерге апарып жерлеген екен». Местами проживания богатырей Едиге были (окрестности гор) *Уллы тау* (Великие горы), *Киши тау* (Малые горы)... Его и похоронили, как он завещал тогда (перед смертью): У подножия *Қаратау* (Черные горы) возле чёрной *оба* предка/отца каракалпаков Созака находится (т.е. похоронен) мой предок /отец *Баба Түкли Шашлы Әзиз*, похороните меня там [Ер Едиге 1992:19].

Процесс дальнейшего изучения эпоса «Едиге» зарубежными учеными приобретает более важное значение в связи с проведением различных международных научно-теоретических конференций в годы независимости. Ярким примером этого может послужить проведение в ногайском Терекли Мектеп (1991, Россия, Республика Дагестан) научной конференции, посвящённой 600-летию основания государственности Едиге и эпоса «Едиге» [Программа 1991]. Через 10 лет решением Юнеско в г.Нукусе была проведена международная научно-теоретическая конференция, посвящённая изучению каракалпакского фольклорного эпоса «Едиге» [Каракалпак... 1991].

Подобное мероприятие, способствующее широкому ознакомлению с исторической личностью Едиге и глубокому изучению дастана «Едиге», было проведено на исторической родине каракалпаков (XVI-XVIII вв.) – Туркестане (прежнее наименование - Ясса) 24-26 декабря 2011 г. в Международном Казахско-Тюркском университете им. Х.А.Яссауи [Ер Едиге... 2011].

На конференции «Ер Едиге хэм Алтын Орда мәмлөкети тусындағы бийлер институтының әхмийетлиги» («Ер Едиге и значение института биев в период государственности Золотой Орды»), посвящённой 20-летию независимости Республики Казахстан, присутствовали представители научных кругов Китая, Турции, Узбекистана, Каракалпакстана, Татарстана, Башкортостана.

Следует отметить, что большинство лингвистов, фольклористов, литературоведов, историков, археологов, этнологов, философов и других ученых, выступивших со своими докладами, были едины во мнении относительно личности Едиге и значении его деятельности в истории государственности тюркских народов. В частности, Озгул Чабан углы (Турция), Б.Каримов (Узбекистан), Кулбек Ергобек Сарсен улы и Жубаназар Асан улы (Казахстан), К.Алламбергенов, С.Бахадырова (Каракалпакстан), Кунафин Гиният Сайфулла улы (Башкортостан) подчёркивали, что выходец из мангитского рода ак мангыт Едиге является личностью, бо-
ровшейся в сложный период разложения Золотой Орды

за свободу и независимость тюркских народностей, создание единой тюркской государственности; следовательно, его личность и заслуги имеют важное значение для всех, имеющих общие исторические корни наций и народностей.

В работе данной конференции принимали участие приехавшие из Узбекистана доктор философских наук, профессор, академик Международной академии информационной службы (Халыкаралык хабар-информация Академиясы) Каримов Бахтияр Рахмонович, учёные из г.Нукуса – доктор филологических наук, профессор, лауреат государственной премии Республики Узбекистан им.Беруни Сарыгуль Бахадырова, доктор филологических наук, профессор, народный писатель Каракалпакстана, лауреат государственной премии Республики Каракалпакстан Кенесбай Алламбергенов, а также народный жырау Каракалпакстана Бакберген Сырымбетов.

В частности, на пленарном заседании мероприятия были представлены доклад профессора К.Алламбергенова на тему: «Выражение идей национальной независимости в эпосе „Едиге“», на секционном заседании – на тему: «Каракалпакский народный дастан „Едиге“: пути зарождения и формирования, жанровые признаки», доклад, подтверждаемые (сопровожаемые) слайдами короткометражного историко-документального фильма «Едиге», снятого на студии «Каракалпакфильм», видеоленты с кадрами, запечатлевшими исполнение Жумабаем жырау дастана «Едиге» данный этот вариант был издан Карлом Райлом на английском языке в 2008 г.).

Народный жырау Каракалпакстана Бакберген Сырымбетов в концертной программе данного мероприятия исполнил отрывок из эпоса «Едиге», чьё выступление вызвало большой интерес в связи с неповторимым сочетанием каракалпакского жыра (жыр – оригинальное фольклорное произведение) кобыза (кобыз – национальный музыкальный инструмент) и жырауа (жыраў – исполнитель национального фольклорного произведения). Выступление каракалпакского жырау создало у слушателей незабываемое впечатление о высокой идейной ценности каракалпакского дастана «Едиге» по сравнению с другими национальными версиями одноимённого эпоса, о разнообразии сюжетных мотивов, о богатстве его содержания. Данное обстоятельство даёт основание полагать, что каракалпакский дастан – наиболее близкое к архетипу (т.е. первоисточнику) высокохудожественное произведение.

В подтверждение этого мнения можно привести выступление доктора философских наук, профессора Б.Каримова; вице-президента ХҚТУ, доктора филологических наук, профессора К.Е.Сарсен улы; вице-

президента ХҚТУ, доктора технических наук, академика А.Ж.Талхаулы; представителя ректората ХҚТУ, профессора Салиха Айнура; заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан, академика Международной Тюркской академии, доктора филологических наук, профессора Г.С.Кунафина.

Важным событием, послужившим широкому признанию дастана «Едиге» у нас в стране и зарубежом, стало проведение в столице Каракалпакстана – Нукусе решением ЮНЕСКО Международной конференции «Проблемы изучения каракалпакского народного дастана „Едиге“» (2001 г.). Участвовавшие на конференции учёные Т.Мирзаев, Т.Ширинов, М.Исхаков академик С.Камалов, учёные К.Максетов, С.Бахадырова, К.Алламбергенов (Узбекистан), а также зарубежные учёные, в частности профессор Боннского университета Карл Райхл (Германия), профессор Бедат Уйгыр (Турция), академик Р.Бердибаев (Казахстан), профессор А.Г.Салихов (Башкортостан) придали важное значение каракалпакскому дастану «Едиге», указав, что эта национальная версия, среди всех версий тюркоязычных народов «достигшая эпических высот /пика, высот эпик, самая совершенная в идейно-художественном аспекте» [Каракалпак халык... 2001].

Конечно, работы по научному изучению дастана «Едиге», широкому ознакомлению научного сообщества с данным эпосом, её пропаганда были продолжены и в дальнейшем. В частности, профессор С.Бахадырова в 2001 году подготовила к печати самый большой по объёму, самый богатый по содержанию вариант дастана «Едиге» из репертуара Отениязы жырау, а в 2004 году на страницах журнала «Амударья» опубликовала вариант дастана из репертуара Жумабая жырау Базарова. Данный вариант, снятый на видеопленку профессором К.Алламбергеновым (1995), был позднее издан на английском языке профессором Боннского университета Карлом Райхлем (Хельсинки, 2008) вместе с видеоплёнкой, запечатлевшей исполнение дастана «Едиге» Жумабаем жырау Базаровым. Летом 2008 года студией «Каракалпакфильм» был снят короткометражный историко-документальный фильм «Едиге» (режиссёр – Д.Абдуллаев, научный консультант – К.Алламбергенов).

Таким образом, интерес мировой научной общности к каракалпакскому народному дастану «Едиге», во-первых, является результатом совместных усилий по решению важнейших проблем изучения данного эпоса, во-вторых, показывает, что данный дастан является высокохудожественным произведением, в котором воспеты идеи, характерные не только для каракалпакцев, в целом – тюркских народов, но и для всего человечества.

Литература

1. Арабшох Ибн. История Амир Темура. -Тошкент: «Меҳнат», 1992 (на узбекском яз.). {Arabshoh Ibn. The history of Amir Temur. -Toshkent: "Mehnat", 1992. in Uzbek}
2. Бахадырова С. Каракалпакский жырау знакомит народ всеми миру (на каракалпакском яз.) /«Еркин Каракалпакстан», 9 июня 2015 г., № 70 (19688); Бахадырова С. Каракалпакский дастан «Едиге» в исполнении сказителя Ж. Базарова на английском языке (на каракалпакском яз.) / «Еркин Каракалпакстан», 13 ноября 2008 г., № 137 (18663). (на каракалпакском. яз.) {Bakhadirova S. Karakalpak jiraw introduces our nation to the world. "Yerkin Karakalpakstan", June 9, 2015, No. 70 (19688); Bakhadirova S. Karakalpak folklore, performed by I. Bazarov in "Edige" in English / "Erkin Karakalpakstan", November 13, 2008, No. 137 (18663). (in Karakalpak language.)}
3. Валиханов Ч.Ч. Сочинения.-Зап. РГО, т. XXIX. - СПб, 1904. (на русском яз.) { Valikhanov C.Ch. Works.-West. Russian Geographical Society, vol. XXIX. - St. Petersburg, 1904}
4. Греков В.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и его падение. (на узбекском яз.)- Т.: Узгос. Учебно-педагогическое издательство, 1956. (на узбекском яз.) {Grekov V.D., Yakubovsky A.Yu. Altin Urda and his fall. - T.: Uzdav. Educational and pedagogical publishing house, 1956. in Uzbek }
5. Давкараев Н. Полное собрание сочинений, том 2: Нукус: «Каракалпакстан», 1977. (на каракалпакском яз.) {Davkaraev N. Complete works. volume 2: Nukus: "Karakalpakstan". 1977. (in Karakalpak language.)}
6. Ер Едиге: Казахский героический эпос. - Алматы: «Раван». 1992 (на казахском яз.: Программа Международной научно-теоретической конференции «Значение Института управления государственности в эпоху Ер Едиге и Золотой Орды», 2011. (на казахском яз.) {Hero Edige Kazakh heroic epos. - Almaty: Rauan, 1992; Program of the International Scientific and Theoretical Conference "The Importance of the Institute of State management in the Epoch of Yedige and Altyn Orda", 2011. (in Kazakh)}
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука» Л.О., 1974. (на русском яз.) {Zhirmunsky V.M. Turkic heroic epos. -L.: "Science" L.O., 1974. (in Russian)}
8. Кочкаев А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII в.- Алма-ата: «Наука» Каз ССР,1988. (на русском яз.) {Kochkaev A.B. Nogai-Russian relations in the XV-XVIII centuries. - Alma-ata: "Science" Kaz SSR, 1988. (in Russian)}

9. Вопросы изучения каракалпакского народного эпоса «Едиге». Программа Международной научно-теоретической конференции.-Нукус-2001. Смотрите: Видеокассеты международной научной-теоретической конференции на тему «Вопросы изучение каракалпакский народный эпос «Едиге» - Нукус, 5-6 сентября 2001 г.(на каракалпакском яз.). {Issues on learning the Karakalpak folk epos "Edige". Program of the International Scientific and Theoretical Conference Nukus, 2001. See: Video clips issues on learning the Karakalpak folk epos "Edige". Nukus International Conference, September 5-6, 2001.(in Karakalpak language.)}

10. Программа научно-теоретической конференции «Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды» и празднования 600 летия ногайского героического эпоса «Едиге». -Терекли-Мектеп, 1991; Протоколы Засед. и сообщ. Закаспийского кружка любителей археолог. и истор. Востока. – Ашхабад, 1917, вып.4.(на русском яз.). {The program of the scientific conference "Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Orde" and the celebration of the 600th anniversary of the Nogai heroic epos "Edige". -Terekli-Mektep, 1991. Protocols of the meeting. and reports of Trans-Caspian club of archaeologists and historians of the East. - Ashgabat, 1917, issue 4. (In Russian)}

11. Юсупов О. Об архиве И.А.Беляева. //«Амударья», 1987. №6. (на каракалпакском яз.) (Yusupov O O About Belyaev's archives //«Amudarya», 1987, №6.)

12. Эдиге: Ногайский народный эпос. – Махачкала: РИО Госкомиздат. ДАССР, 1991. (на ногайском яз.) {Edige: Nogai national epos. - Makhachkala. RIO Goskomizdat. DASSR, 1991.}

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони «Едиге»нинг чет эл олимлари томонидан тўпланиши, нашр қилиниши, ўрганилиши мақсатлари каторида унинг пайдо бўлиши, такомиллашуви, шаклланиши, генезиси, жанр белгилари, типологияси хақида фикр билдирилган. Ушбу муаммолар миллий версиялар асосида киёсий-типология жихатдан ўрганилиб, унинг бир негиздан келиб чиққанлиги асосланилади. Шунингдек, унда давр, ижтимоий-сыйсий, иқтисодий шароитларга боғлиқ ҳолда ҳар хил версияларнинг юзага келиши, миллий версиялар орасида қарақалпақ версиясининг архетип вариант эканлиги ишончли далиллар асосланилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию и публикации каракалпакского народного эпоса «Едиге» учёными зарубежных стран, а также вопросам создания генезиса и типологии жанровых особенностей эпоса. На основе исследования национальных версий методом типологического сопоставления делается вывод о том, что все национальные версии имеют единый национальный духовно-эстетический источник. Наряду с этим отмечается, что версии появились в разные периоды времени и связаны с общенационально-политическими и социально-экономическими условиями. В результате этого появились каракалпакская, ногайская, казахская, татарская и башкирская версии, и высказываются мнения о том, что из всех национальных версий каракалпакская считается наиболее близкой к архетипу более совершенствованной по художественной форме.

SUMMARY

The article deals with the investigation and publication of the Karakalpak folk epos «Edige» by the scholars of foreign countries and the issues of creation, genesis and typological genre peculiarities of the epos. On the basis of study of national versions by the method of typological comparison, the author comes to the conclusion that all the national versions have the same national spiritual-aesthetic source. The versions appeared at different periods of time and are connected with social-political and social-economical conditions. In the result of it there appeared the Karakalpak, Nogai, Kazakh, Tatar and Bashkir versions. According to the opinion of scholars, the Karakalpak version is considered to be the most perfect national version in the artistic form and it is close to the archetype.

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУҒЫНДА ИНДИВИДУАЛ ДӨРЕТИҮШИЛІКТІҢ ТУТҚАН ОРНЫ

С.Бауатдинова – филология ылымдерининң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: халқ, шоир, халқ құшиқлари, индивидуал, фольклор, мотив, импровизация.

Ключевые слова: народный, поэт, народные песни, личность, фольклор, мотивация, импровизация.

Key words: folk, poet, folk songs, personality, folklore, motivation, improvisation.

Қарақалпақ әдебияттануы хәм фольклористика илиминде исленген теориялық мийнетлерде «халық қосықлары» деп адамзат турмысының хәр қыйлы темаларына арналған 7-8-11 бууыны бир өлшемде рифмаласқан 4 қатардан туратуғын куплетлердин жыйынтығын белгилі бир намада музыкалық әсбаптың жәрдеми менен хәм оның жәрдемисиз айтылатуғын поэзиялық шығармаларға айтамыз» [1] деп анықлама бериледи. Қарақалпақ халық қосықлары хәзирги дәуирде де өз жанрының идея-тематикалық байлығы, атқарушыларының көп түрлиги, көркемдилік жақтан рәнбәренлігі менен халқымыздың бүгинги күнге шекем өзи менен бирге алып қиятырған традициялық халық поэзиясын байытып хәр тәрәплеме толықтырып атырған халық дөретиүшилигиниң ең бай тарауы болып есапланады. Халық қосықларын сөз еткенде оның тийкарғы дөретиүшии хәм алып жүриүшилери, атқарушылары хакқында сөз етиүди талап етеди. Халық қосықларын дөретиүшилердин бири – халық шайырлары. «Халық шайырлары» - халық поэзиясының үлгисинен пайдалана алатуғын импровизация (төкпе) усылы яғный тәбийий талантлы, ядқа, ауызша айтуға қолайлы етип жаратыушы дөретиүши кәуим. Усы сыпатлы белгилери арқалы халық шайырларының қосықлары халық ишине тез тарқалады. Сонлықтан халық қосықларына айланған халық шайырларының қосықлары халықлық поэзияның руўхына жуўап беретуғын дөретпелер болып есапланады.

Халық шайырлары қосықты ауызеки хәм жазба түрде дөретиү менен бирге оның атқарушысы да. Бул дәстүр қарақалпақ әдебиятында еле даўам етип қиятыр.

«Қарақалпақ классик әдебиятының ўәкиллери Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омарлар фольклордан қандай шеберлик пенен пайдаланған болса қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллери, Аяпберген Мусаев, Аббаз Дабылов, Садық Нұрымбетов, Жолмурза Аймурзаев, Ибрайым Юсупов, Тилеўберген Жумамуратов, Сапар Хожаниязов хәм тағы басқалар фольклордан пайдаланыўдың ең жақсы дәстүрлерин дөретти.» [2] деп атап көрсеткен еди фольклорист алым Қ.Максетов.

Жаңабай шайырдың «Ақсүнгүл» қосығында «Әдиўлеген бир елаттың назы едиң», «Мың тиллаға арзан дейди кушағы», «Айнадан тынық дур сийнеңниң жүзи», Қазы Мәўлик шайырдың «Шымбайдың» қосығында «Он төрттен көринген айдек йүзлери», «Бүлбил етип қондырлар гүлина», И.Юсуповтың «Бүлбил уясы» поэмасында ярын сағыныш пенен күтип жүрген жас келиншек «Украинаның жолы жол болдымекен, Жолында шок шеңгел гүл болдымекен, Фронд жайда жүрген бизиң сәўир яр, Бизлерди сарғайып сағынды мекен» деп ыңылдап пахта терип жүреді. Қосықларда халықлық мотив, теңеўлер, миллий колоритке сыбасқан ой-сезимлер жатыр. Ямаса, тағы да И.Юсуповтың «Посейдонның гәзеби» поэмасында «Қыз жанын мухаббат жакты да кетти, Суў тулпарды минип, шапты да кетти», Әжинияз шайыр қосықларының дерлик көпшилик теңеўлери фольклорлық шығармалар менен қарысып кеткен. «Таўыс киби», «Әлибек қыналы нәзик мияным», «Бағ ишинде қызыл гүлдек доланып» хәм т.б. Халық шайырлары халық ишинде халық пенен мұдамы бирге болады. Халық қосықлары халық шайырлары тәрәпинен дөретилип,

оған халықтың жасаған дәуири, орталығы, турмыс-салт кеширмелери, руўхыяты синдириледи, халықлык дәрежеге көтериледи. Халық арасына тез таралады. Халық ишинде актив, аўзынан түсирмей айтылып келинеди.

«Аяпберген шайыр келипти, Қысса оқыйды екен» - деп гәп таралды... « - Енди Әжинияздың қосықларынан айтайын» - деди. Сойтип, «Бозатаў»ды оқып баслады. Үш яки төрт куплеттей қосықты оқып болған ўақытта бир ғарры: -Пай, қосық болғанына, душпанлар жәбиринен, ата мәканнан, сондай гөззал жеринен айрылған-аў - деп бираз ўақыт төмен қарап, қамығып мунайып отырды [3]. Бул жанлы көринис арқалы халық қосықларының жасаўы, атқарылыўы, халықлык сыпат алыўындағы ең тийкаргы факторлардың бири екенлигин көрийимизге болады. Бизге белгили қосық халықтың тарийхында болған трагедиялык жағдайды сәўлелендирип тур. Әжинияз шайыр сол тарийхый ўақияның ишинде халық пенен бирге болған. Халық мунын, дәртин жырлаған. «Бозатаў» қосығында халық өз дәртин машқаласын көре алған хәм халық жырына айландырған. «Бозатаў»ға арналған бахытлы демлерин тыныш татыў мийнет етип жасағанларын да жырлап вариантластырып та жиберген. Халықлык поэзияға айланған «Бозатаў»дың халық ишинде өмир сүрий кубылысына қарай отырып, белгили халық шайырлары, сөз шеберлериниң көплеген үлеси арқалы халықлык поэзия халық ишинде қалай жасайтуғынын көрийимизге болады. Халық қосықлары әўладтан-әўладқа усындай дәстүрли жол арқалы халық шайырлары тәрәпинен жеткерилип бериледи. Хәттеки, фольклорлык дәрәтпелердиң де көпшилиги усы халық шайырларының халық ишинде қысса оқыў яки ядый көркемлеп оқып берийи арқалы бизге жетип келген.

«Миллий мәдениатымыз тарийхында Аббаз шайырға тең келетуғын адамлар кемнен-кем ушырасатуғын еди. Ол өзи көркем әдебият, өзи фольклор, өзи барып турған тарийх еди.» [4] деп баха берген еди проф. Ә.Пахратдинов. Халық шайырлары А.Дабылов та, А.Мусаев та жанлы фольклор болған. Халық шайырлары халықтың көркем аўызеки дәрәтпелеринен нәрленген. Оларды ядка билген. Фольклорлык шығармалардың инсан өмиринде тәрбиялык әхмийетиниң күшлилигин, халықшыллығын терең түсинген. Мәнис-мазмунын шағып халыққа жыр еткен хәм өзлериниң шығармаларын көркемлик жактан байытўда фольклорлык сүўретлеўлерден, мотивлерден, теңеўлерден басқа да тиллик қурылыслардың мың-мукамлы әдислеринен шебер пайдаланған. Соның менен бирге өз дәуириниң жыршысы да болған. Аббаз Дабыловтың «Нәмәрт жигит неге дәркар» қосығы 1941-1945-жыллар аралығындағы ўатандарлық урыс дәуиринде дөрген қосық. Халық шайыры А.Дабылов усы дәуирлерде белгили, ҳақыйқый халық шайыры, халық жыршысы болып пүткил халыққа танылған талант ийеси еди. Ел басына түскен ғаўға, машқала халық шайырын халқына қарай үндеўге шақырды. Халық шайыры халықлык поэзияның усылынан шебер пайдаланды. Шайыр жүреги патриотизм идеялары менен толып халқына қарай жыр булағын ағызды. Халықты, соның ишинде жас, мәрт жигитлерди халқын, ўатанын қорғаўға шақырды. Бул жолда нәмәртлик етиўдиң нәкәслик екенлигин қосық қатарларында өткир куралға айланған сөздиң күши менен халықлык теңеўлер менен былайынша сүўретледі.

Алмастан қайтқан полаттай,
Порсаң аяқ жаман аттай,
Жарықтағы жарғанаттай,
Болған жигит неге дәркар.
Кулашлап тоқпақ урғандай,
Душпанның мойнын жулғандай,
Қайтпас табанда турғандай,
Мәрт жигитлер бизге дәркар.
Арыслан киби билеклери,

Халық бирлиги тилеклери,
Қап таўындай жүреклери,
Батыр жигит бизге дәркар.

Қосық қатарларындағы «алмастан қайтқан полаттай», «Порсаң аяқ жаман аттай», «Жарықтағы жарғанаттай», «Қап таўындай», «Арыслан киби» сыяқлы теңеўлери фольклорлык сүўретлеў үлгилериниң тәсиринде берилип, халық шайырының тийкаргы айтажақ идеясын халық түсинигиндеги, халықтың сөйлеминдеги өз сөзлеринен пайдаланып ашып берген. «Нәмәрт жигит» ҳаққындағы халықлык теңеўлерден, фольклорлык мотивлерден утымлы пайдаланған. Халыққа шақырық ретинде қарата отырып мәрт жигит хәм нәмәрт жигиттиң келбетин салыстыра отырып көркем сөзшилик пенен образларды ашып береді. Халық дәстанларындағы батырлар киби бүгинги күнде де елди, халықты душпанлардан қорғайтуғын мәртлердиң ўазыйпасын қосықтың тийкаргы өзегі етип алған.

«Кулашлап тоқпақ урғандай, Душпанның мойнын жулғандай» деген қатарларында тилек хәм тапсырма ретинде халықтың атынан нәсият айтады. Қосықтың бул усылы терең мазмунға ийе болып халық жүрегине жақынласады. Халық қосықты тез қабыллап, халықлык жырға айландырған. Ыған қорғаўдай уллы ўазыйпасын атқарыўға баратырған жигитлерди руўхландырған. Улларын уллы сапарға атландырып атырған тыңлаўшы халыққа күш-жигер инам етип тилек хәм әрманларын жырлаған бул қосықты енди халық бийик пафос пенен жыр етип улларының тийкаргы ўазыйпасын тереңнен түсинип жеткен. Қосықтың күши - оның халықшыллығында. Миллий санадан басланып, миллий калорит миллийликтин барлық көринислерин бойына жәмлеп халықлык жырлар дәрежесине жетисип, халық қосығына айланған. Халық даналығынан дөрелген фольклорлык шығармалар сыяқлы халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Нәмәрт жигит неге дәркар» қосығы барлық дәуирлерде де өзиниң қунын жоғалтпайтуғын шығармалар қатарына киреди. Қосық шайырдың өзиниң қысса жолы менен оқыўы арқалы сол дәуирлерде халық ишине таралған.

Халық ишинде халық шайырлары қосықларын өзлери тәрәпинен атқарып, халыққа таратыўы, жырлаўы арқалы, жазба түрде баспадан шығарыўы арқалы кеңнен тарқалған қосықлар көп. Жийен жыраў «Посқан ел»ди халық ишинде қолына қобызын алып өзи жырлаған. Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар да бақсышылық өнери болып, шығармаларының халық ишине таралыўында өзлериниң де үлеслери болған. Фольклорлык шығармалардан да шебер пайдаланған. Фольклорлык дәрәтпелердин бизиң дәуиримизге жетип келиўине үлкен үлес қосқан. Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм т.б. халық шайырларының дәрәтпелери жазба китабий шығармалар, жеке индивидуал дәрәтпейшиликке тән стилине жазба характерге ийе дәрәтпелер. Күнхожа шайырдың «Жигирма бесте», «Ел менен», «Шопанлар», «Орақшылар» хәм т.б., Әжинияз шайырдың «Еллерим барды», «Бозатаў», «Бир пәрий», «Сәўдигим» хәм т.б., Бердақ шайырдың «Жақсырақ», «Салық», «Балам», «Халық ушын», «Алты қыз» хәм т.б., Жаңабай шайырдың «Ақсүңгүл», Қазы Мәўликтин «Шымбайдың», Аббаз шайырдың «Қәдириң билмес», «Бийиснемнин», «Нәмәрт жигит неге дәркар» хәм т.б., Аяпберген шайырдың «Тәрип», «Қаршығадай қәддин дүзеп» хәм т.б., Садық шайырдың «Бизиң ўатан», Тилеўберген шайырдың «Дегишпе»лері, «Үмбеталы шайыр менен Тилеўберген шайырдың айтысы», «Тилеўберген шайыр менен Тәжеттин тийиспеси» хәм т.б., И.Юсуповтың дерлик көплеген қосықлары, Т.Мәтмуратовтың «Ақ терек пе, көк терек», «Қызлардың», «Қашан айтаман», «Аўылыңа келсем асыға» (халық ишинде «Жаман баласаң») хәм т.б., Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» хәм т.б. шығармалары буннан да

баска бир канша шайырлардың шығармалары халық ишинде кеңнен мәлим. Күнделикли турмысында өзиниң кеүйл мүлкіндей өз жырындай сезинеди.

Халық қосықларының пайда болыуында профессионал шайырлардың, жазба әдебиет үәкиллери дәре-тиўшилигиниң халық арасына таралыуы кеңнен жыр-

Әдебиетлар

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: «Фан», 1965, 286-б.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996, 333-б.
3. Шамуратова А. Театр - өмирим хәм тәғдиримде. –Нөкис: «Билим», 2016, 11-б.
4. Пахратдинов Ә. Аббаз шайырдың көркемлик дүньясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан»

Мақолада халқ қўшиқлариниң пайдо бўлишида халқ шоирлариниң тутган ўрни ҳақида сўз боради. «Халқ шоирлари» - бу халқ ичида ҳозиржавоб, тайёр мотивдан халқ поэзиясиниң намуналаридан фойдалана оладиган, импровизация усулига, яъний табиий истьедодга эга ижодкорлардир. Шунингдек, мақолада Халқ шоирлари ўз асарларини оғзаки, ёддан айтишга қулай яра-тиши ва шу орқали уларниң қўшиқлари халқ орасида тез тарқалиши мисоллар билан кең талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль народных поэтов в возникновении народных песен. «Поэты народа» - это творческие люди, которые способны импровизировать, выражать свой природный талант, использовать современную поэзию народной поэзии. В статье также приводятся примеры того, как народные поэты создают свои произведения устным и запоминающимся способом, тем самым быстро распространяя свои песни.

SUMMARY

The article discusses the role of folk poets in the emergence of folk songs. "Poets of the people" are creative people who are able to improvise, express their natural talent, use modern poetry of folk poetry. The article also provides examples of how folk poets create their works in an oral and memorable way, thereby quickly distributing their songs.

ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЕ

М.Д.Бекбергенова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: наср, жанр, фольклор, типология, насрий баён, жанрий ўзига хослик, эпос, достон, поэма, кисса, роман, эпопея.

Ключевые слова: проза, жанр, фольклор, типология, прозаическое повествование, жанровые особенности, эпос, дастан, кысса, поэма, роман, эпопея.

Key words: prose, genre, folk, typology, prosaic description, peculiarities of genre, epos, dastan (heroic epic poem), poem, kissa (poem), novel, epopée.

Қарақалпақская проза как жанр литературы появи-лась и сформировалась в XX веке. Исторические и ге-нетические корни каракалпакской прозы находятся в каракалпакском фольклоре, а также в каракалпакской классической литературе XVIII-XIX века. Каракалпа-кская проза была специально изучена в трудах академи-ка М.К.Нурмухамедова, отдельные жанровые формы были исследованы Ж.Нарымбетовым, К.Камаловым, С.Бахадуровым, А.Кожыкбаевым, К.Султановым, неко-торые аспекты современной каракалпакской прозы рас-смотрены в монографии П.Нуржанова [1,2,3, 5,6,7] и др. Каракалпакские писатели Н.Давкараев, А.Бегимов, М.Дарибаев, А.Шамуратов, Ж.Аймурзаев, К.Айымбетов, О.Айжанов, К.Султанов, О.Хожаниязов, Г.Сейтназаров, А.Алиев, К.Жуманиязов, А.Бекимбетов, Т.Каипбергенов, Ш.Сеитов, К.Мамбетов и многие дру-гие создали многочисленные рассказы, повести, рома-ны, которые являются национальным наследием кара-калпакской литературы. Первая половина XX века -20-30 годы, а также 40-50 годы прошлого столетия это время рождения, формирования и развития жанра кара-калпакской прозы. Но это не означает, что проза новый жанр в истории каракалпакской литературы. Прозаиче-ское повествование, народные рассказы, сказания, ле-генды, сказки существовали в каракалпакском фольк-лоре. В каракалпакском устном народном творчестве известны каракалпакские дастаны «Алпамыс», «Коб-лан», «Маспатша», «Кырык кыз», «Едиге» и другие, где прозаическое повествование является самостоятельным компонентом произведения и существует наряду с поэ-зией. Л.И.Тимофеев дал следующее определение тер-мину эпос: «Термин эпос имеет два значения. В исто-рико-литературном смысле эпосом называют народные поэмы и сказки. В теоретическом смысле

эпосом называют жанр, основной чертой которого является развернутое изображение человеческих харак-теров... Эпос представляет собой повествовательный жанр, в котором рассказывается о жизненном пути че-ловека, обрисовываются события, в которых он участ-

ланыуы, күнделикли турмыс машқалалары менен бай-ланысыуы, сезим хәм туйғыларын жүзеге шығарыуға руўхый мәдат хәм қанат болыуы халықлық дәретпе – халық қосықларына айланыуы болып есапланады. Со-ның менен бирге, халық қосықларын байытыўшы тийкаргы дерек болып есапланады.

вует, поступки, которые он совершает, показываются взаимоотношения людей между собой.» [10:357]

Известный фольклорист проф. К.Максетов писал о жанровых особенностях каракалпакских дастанов. Он отмечал, что понятие «дастан» среди каракалпаков су-ществовало с очень ранних времен. Вместо слова «да-стан» иногда употреблялось слово «ертек» («сказка»). Слово «дастан» использовалось для обозначения круп-ных произведений исполнявшихся устно, а слово «кыс-са» применялось для обозначения произведений пись-менного характера. Также ученый отмечал, что среди каракалпакского народа были известны многие пись-менные эпические произведения народов Востока. Например, «Огузнама», «Мухаббатнама», «Шахнама» и др. И для обозначения эпического произведения при-менялись слова «дастан», «кысса», «нама», «толғау». Но каждое из них различается по своим жанровым при-знакам. К.Максетов каракалпакские дастаны разделил на два вида: первый – это дастан как произведение ко-ллективного творчества, существующий в устной форме, фольклорное творчество.. Второй вид это дастан напи-санный определенным автором, произведение пись-менной литературы [4:225].

XIX век каракалпакской литературы это новая сту-пень в истории развития национальной литературы. В XIX веке жили и творили великие каракалпакские по-эты Кунхожа, Ажинияз, Бердах, Отеш. Творчество каждого мастера художественного слова поднимало национальную литературу на новые вершины достиже-ния художественного совершенства.

Поэзия Бердаха пронизана идеями свободы, демо-кратизма, независимости. Бердах создатель эпического жанра в каракалпакской литературе XIX века. Известны его произведения «Акмак патша» («Царь-самодур»), «Амангельды», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Шежи-ре», «Хорезм», «Раушан», «Еркебай». Исследователи творчества Бердаха эпические произведения поэта определили термином поэмы. Профессор Пахратдинов А. отмечал, что каракалпакская литература XIX века с

творчеством Бердаха обогатилась национальными письменными дастанными произведениями. Поэт внес большой вклад в литературу XIX века своими достигшими художественного совершенства дастанными произведениями. Его дастаны делятся на два вида: дастаны с историческим сюжетом: «Хорезм», «Шежире», «Амангельды», «Айдос бий», «Ерназар бий». И второй вид: масштабные литературно-художественные произведения «Акмак патша», «Еркебай», «Раушан» [8:78-79]. В каракалпакской литературе XIX века формируется крупная форма эпической литературы. Эпические произведения Бердаха являются еще одной ступенью в рождении эпопеи нового времени.

60-70-е годы XX века время дальнейшего развития жанровых форм и тематического разнообразия национальной прозы.

Тенденция к созданию крупномасштабных эпических произведений наметилась в каракалпакской литературе XX века. Примером этого являются большие эпические произведения написанные стихами народных шаиров А.Дабылова «Бахадыр», С.Нурумбетова «Бахтияр», Т.Жумамуратова «Красавица Макарья». Как известно первые каракалпакские романы XX века это произведения А.Бегимова «Дочь рыбака», Ж.Аймурзаева «На берегах Аму», О.Айжанова «В объятиях Арала».

В последующие годы стремление писателей эпически осмыслить и воссоздать историческую эпоху усилилось. Творчество народного писателя Каракалпакстана и Узбекистана, героя Узбекистана Т.Каипбергенова это новый этап в развитии каракалпакской прозы XX века, а также национальной прозы первого десятилетия XXI века. Т. Каипбергенов своими

рассказами, повестями, романами и драматическими, публицистическими произведениями внес весомый вклад в историю развития каракалпакской литературы XX века. Его имя стало известно в каракалпакской прозе начиная со второй половины 50-х годов XX века. Его повести «Секретарь», «Спасибо учителю», «Ледяная капля», «Бессонные ночи», романы «Последний бой», «Дочь каракалпака», «Дастан о каракалпаках», «Зеница ока», «Каракалпак-наме», «Письма дедушке на тот свет» и др. известны не только в нашей республике, но и в других странах ближнего зарубежья, а также за рубежом.

Одна из черт творчества Т.Каипбергенова – стремление автора к эпическому воссозданию исторических событий в жизни своего народа.

Появление в 60-70 годах XX века «Дастана о каракалпаках» Т. Каипбергенова, объединяющего три романа: «Сказание о Маман-бие», «Обездоленные», «Непомянутые» ознаменовало факт восхождения на более высокую ступень развития национальной каракалпакской прозы. Т. Каипбергенов первый создатель каракалпакского исторического романа. Вместе с тем появление данного творения свидетельствует о рождении первого романа - трилогии, романа – эпопеи. В последующие годы писателем были созданы романы-эссе «Каракалпак-наме», «Каракалпакпан. Тауекелшимен» и др. Эпический жанр в каракалпакской литературе истоки которого складывались в каракалпакском фольклорном эпосе, а за тем в письменных дастанах поэтов классиков XIX века Ажинияза и Бердаха, развивался и преобразовывался в новые эпические жанровые формы в творчестве каракалпакских писателей Т.Каипбергенова, Ш.Сейтова, К.Мамбетова, К.Каримова и др.

Литература

1. Бахадырова С. Роман хэм дэуир.- Нөкис: «Каракалпакстан», 1978.
2. Камалов К. Каракалпак повести.- Нөкис: «Каракалпакстан», 1978.
3. Кожыкбаев А. Каракалпак романы.- Нөкис: «Каракалпакстан», 1977.
4. Максетов К. Каракалпак халкынын коркем ауызеки дорепелери.- Нөкис: «Билим», 1996.
5. Нурмухамедов М.К., Шығармаларының еки томлығы.- Нөкис: «Каракалпакстан», 1983, 1985.
6. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. – Ташкент: «Фан», 1974.
7. Нуржанов П. Хэзирги каракалпак роман поэтикасы.-Нөкис: «Билим», 2008.
8. Paxratdinov A. Berdaq shayir dóretiwshiliginiń geypara mashqalaları.-Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2013.
9. Султанов К. Прозаның раўажланыў жоллары.- Нөкис: «Каракалпакстан», 1977.
10. Тимофеев Л.И., Основы теории литературы. - М.: «Просвещение», 1971.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX аср қарақалпақ насрининг типологик масалалари ёритиб берилган. Унда ҳозирги қарақалпақ насрининг халқ оғзаки ижодиёти анъаналари, хусусан, фольклордаги насрий баён билан типологик алоқалари ўрганилган. XX аср қарақалпақ адабиётининг насрий ва жанрий ўзига хослиги типологияси XIX аср қарақалпақ адабиётининг насрий асарлари билан қиёсий аспектда тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы типологии каракалпакской прозы XX века. Типологические связи современной каракалпакской прозы с образцами устного народного творчества, в частности с прозаическим повествованием фольклора. Типология эпического жанра каракалпакской литературы XX века изучается в сравнительном аспекте с эпическими произведениями каракалпакской литературы XIX века.

SUMMARY

The given article deals with some issues of the typology of the XXth century's Karakalpak literature. There is analysed typological relation of the modern prose with samples of folk, moreover it is also depicted by prosaic descriptions of the folk mayerials. Typology of epic genre of Karakalpak literature of XXth century studies in comparison with epic literary texts of the XIXth century's karakalpak literature

“ТАРКИБАДАҲШОН” ДОСТОНИ ВА УНИНГ “ТҶҮРҶҲЛИ” ЭПОСИ ЎЗБЕК ВЕРСИЯСИДА ТУТГАН ЎРНИ

М.Жўраев - филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси

Н.Очилов - филология фанлари номзоди

Қариш давлат университети

Таянч сўзлар: бахшилиқ санъати, бахши, достон, эпос, эпик репертуар, Шерабад достончилиқ мактаби, сюжет, эпик қаҳрамон, мифопозитик талқин, эпик билим.

Ключевые слова: искусство бахши, сказитель, эпос, эпический репертуар, Шерабадская дастанная школа, эпическая поэзия, сюжет, эпический герой, мифопоэтическая интерпретация, эпическое знание.

Key words: Bakhshi art, storyteller, epic, epic repertoire, Sherabad dastannaya school, epic poetry, plot, epic hero, mythopoetic interpretation, epic knowledge.

Маълумки, мамлакатимизда миллий қадриятларимиз тимсолига айланган номоддий маданий мерос дур-

доналари, жумладан, бахшилиқ санъатини сақлаб қолиш, ривожлантириш, айниқса, ёш бахши-шоирлар

ижодий фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўтган йили Термиз шахрида бахшичилик санъатига бағишлаб халқаро фестивал ўтказилганлиги, Бахшилар маркази ташкил этилганлиги, бу соҳада устоз-шогирдлик муносабатлари изчил тараққий этирилаётганлиги фикримиз далилидир. Зеро, бахшилик санъатининг гултожи ҳисобланган эпос халқ бадий тафаккурининг солномаси, қахрамонона ўтмишининг рамзий ифодасидир. У умуммиллий ҳодиса сифатида миллат маънавий муҳитида бирлаштирувчи эстетик-ҳаётий куч сифатида амал қилади. Ҳаётга ижтимоий намуна бўлувчи ғолиб шахслар номини тилга олиш ва шу номлар асосида ибрат бўлувчи эпик тимсолларни юзага келтиради. Айниқса, “Гўрўғли” ва у билан боғлиқ катта-кичик дoston намуналаридаги образлар мана шундай улуғвор вазифаларни умумлашма кўринишда бадий акс эттирганлиги билан диққатга сазовор. “Таркибадахшон” достони ва унинг бош қаҳрамони Авазхон ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Дoston бугунги жонли жараёнда бахши-шоирлар томонидан ижро этиб келинаётган бўлса-да, Чори бахши Умиров репертуаридан ёзиб олинган варианты ғоявий-бадий мукамаллиги билан ажралиб туради.

Ўзига хос ижрочилик маҳорати, сўзга ғоят чечанлиги, анъанавий эпик сюжетларни жуда яхши билиши ва бадий ҳофизаси кенг қўламлилиги билан алоҳида ажралиб турувчи атоқли сўз санъаткори, Ўзбекистон халқ бахшиси Чори Умиров Шеробод дostonчилиқ мактабининг дoston ижро этиш усул ва йўлларини, анъаналарини жонли эшитиб, ўзлаштирган сўнгги бахшиларидан бири ҳисобланади. Чунки дostonчилик мураккаб санъат турларидан бири бўлиб, уни ўрганиш ва ўзлаштириш ишлари оғзаки амалга оширилган. Бахшичилик махсус тайёргарликни талаб этувчи ўзига хос мураккаб санъат тури ҳисобланади. Профессional тайёргарлик, яъни таълим беришнинг оғзаки асосда ўргатилиши шогирд бахшиларни дoston куйлари ва ижро шакллари эгаллаши, дoston матнларидаги воқеаларни ёд олдириш, уни такрорлатиш ёрдамида босқичма-босқич амалга ошириб борилган. Устоз бахшиларнинг қишлоқма-қишлоқ юриб, талантли, иқтидорли ёшларни танлаш ва уларга дostonчилик сирларини ўргатиш ишлари анъанавий тарзда давом эттирилган.

Асрий анъаналар замирида шаклланган, ривож топган дostonчилик ва бахшичилик санъатининг устоздан шогирдга ўзлашиб, такомиллашиб, қаътий анъаналар асосида ижро ва ижод этилиш жараёнлари ҳам шу билан боғлиқ жараёнлардан ҳисобланган. Зеро, бахшичилик санъатида устоз ва шогирд, бахши шахси ва унинг дoston ижроси, анъана ва бадиҳа, жамоа ва индивидуал ижод, соз ва сўзнинг бадий таъсир кучига амал қилиш бахшилар эстетик идеалининг ажралмас қисми ҳисобланади. Бахшилар жонли анъаналар асосида дoston ижро этиш, дostonчилик анъаналарига эътибор қаратиш ва аудитория олдида мунтазам чиқиш қилиб, ўз репертуарини яратиши ижодий жараённинг асосий белгисидир.

Эпик ижронинг қаътийлашган ва маълум анъаналар доирасида жонли ижодий жараёнларда яшаши ва давом этиш босқичлари бахши-шоирлар иқтидори ва бадиҳағўйлик маҳоратини юзага келтирган омиллардан ҳисобланган. Б. Путилов ибораси билан айтганда: “Эпик асарларни куйловчи ижодкор туғилади, ўсади, бу санъатни ўрганиб, ўз репертуарини яратади ва охиروқибатда тингловчилар олдида мунтазам чиқиш учун уста санъаткор бахши бўлиб шаклланади” [8:80]. Ижро этиш ва ижодий жараёнда юзага келган бундай хусусиятлар дostonчилик мактаблари ва бахши-шоирлар репертуарининг такомиллашувидаги асосий йўللاردандир.

Чори бахши Умиров ҳам дoston куйлаш усул ва йўлларини оиласи даврасида, аниқроғи ўз даврининг иқтидорли бахшиси Умир шоир Сафаровдан кунт билан ўрганиб, репертуарини бойитди ва халқ ўртасида машҳур дostonчи сифатида танилди. Ўттизга яқин анъанавий дoston ва термаларни ўзлаштирди. “Таркибадахшон” достони ҳам Умир шоир репертуарида мавжуд бўлиб, Чори бахши уни ёшлигида кўп бора эшитиб ўзлаштирган. Буни бахши дoston хотимасида “Кўп дostonни ўрганганман Умир шоир отамдан” [12], деб эслайди.

Ҳозирга қадар бошқа бахшилардан “Таркибадахшон” достонининг бошқа бирор варианты ёзиб олингани йўқ. Бинобарин, ушбу достонни ёзиб олиб, Чори бахши Умиров ижодий лабораториясини анча яхши ўрганган фольклоршунос А.Эргашевнинг айрим қайдларини [10:56-64] ҳисобга олмаганда дoston деярли тадқиқ этилганича йўқ.

Дoston “Гўрўғли” туркумлигининг ишқий-романик турига мансуб бўлиб, унда воқеалар Авазхоннинг Таркибадахшондан Гулрухсорни излаб, Гўрўғлига келтириб бериши ва бу йўлда турли-туман саргузаштлар ҳамда зиддиятларга дуч келиш воқеалари тасвирланади. Сюжет ва композицион яхлитлиги, мотив ва образлар таркиби, ғоявий-бадий хусусиятлари билан мустақил дoston сифатида алоҳида ажралиб туради. Достоннинг ғоявий мақсади эзгулик ва чин инсонийлик туйғуларини улуғлаш, бу йўлда тўсиқ бўлувчи ҳар қандай кучларга қарши курашиш Авазхон образи мисолида кўрсатиб берилган. Эпик қаҳрамон Авазхон зиммасига мана шундай улуғвор вазифаларни бажариш масъулияти юкланган. Бу йўлда қаҳрамон бор тажрибаси ва маҳоратидан фойдаланади.

Дoston сюжети қуйидагича: Гўрўғлининг Гулрухсорни тушида кўриши, уни олиб келиш мақсадида Авазхоннинг Таркибадахшон сафарига отланиши, бундан хабар топган Аҳмад сардорнинг укаси Юсуфбек билан маслаҳатлашиб, Авазхон изидан тушиши қизиқарли тасвирларда берилган. Аҳмад сардорнинг мақсади эса Авазхонни йўқотиш орқали Чамбил юртига эгалик қилиш. Аммо Аҳмад сардор ҳар қанча ҳаракатда бўлса-да, бунга имкон топа олмайди. Шундай бўлса-да, Авазхоннинг Таркибадахшондан қайтиш жараёнида унга келтирилган жиддий зарар Аҳмад сардорни Чамбил юртини тарк этиб қочиб кетиш воқеаларида давом этади. Авазхон ва Аҳмад сардор образлари ўртасидаги келишмовчилик, қарама-қаршилиқ дostonда аниқ деталлар ёрдамида кўрина боради. Шу ўринда айтиш лозимки, Аҳмад сардор образи ва унга муносабат дostonчилик мактаблари ва бахши-шоирнинг эстетик идеалидан келиб чиққан ҳолда турлича кўринишда таърифланса-да, Жанубий Ўзбекистон дostonчилиги, айниқса, Шеробод мактаби бахшилари репертуарида унга бўлган муносабат баъзи дostonларда салбий кўринишда тасвирланган. Ҳаттоки, Аҳмад сардорнинг ўлими ҳақида махсус дostonлар ҳам ижро этилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Қашқадарёлик Маҳмадмурод бахши Ражабов репертуарида мавжуд “Аҳмад сардорнинг ўлими” достони (достоннинг аудиоёзуви фольклоршунос олим Насим Очиловнинг шахсий архивида сақланади) ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин.

Маълумки, дostonда тасвирланган эпик макон Таркибадахшон тилсимли ўлка бўлганлиги боис унга олиб борувчи йўл ҳам тилсимлидир. Дostonда бундай тасвир қўлдаги кийик воқеаси ва сандиқ тилсимида мужассамлашади. Сандикнинг мифопозтик талқинида ер ости дунёси билан боғлиқ дунёқараш мужассамлаштирилганлиги бир қатор тадқиқотларда айтиб ўтилса [7:217], кийик кўпгина эртақ ва дostonларимизда ҳосилдорлик ва ажодлар культининг рамзий ифодаси эканлиги маълум [3:321-334]. Сандик

ичидаги етти қуртнинг етти дев эканлиги ва улардан Оксоқ дев қўлнинг тагида-ер остида Окдевшоннинг Гулрухсорни Авазхондан яшириб олиб кетганлигини айтади. Гулрухсорни девлар қўлидан озод қилиниши ҳам рамзий-мажозий асосига эга, албатта.

Достонда бундан ташқари рўмол детали ҳам мавжуд бўлиб, у ҳам маълум тарихийлик асоси нуқтаи-назаридан магик-ритуал вазифа бажаради. Маълумки, ўзбек халқ достонларида учрайдиган ғаройиб хусусиятга эга рўмолча (ёки қўлрўмол) детали эпик қахрамонга қаратилган сеҳр-жодунинг таъсир кучини қирқиб, сархушликнинг ёки беҳуш бўлишнинг олдини олиш, қахрамоннинг ўз шаклу шамоилини ўзгартиришини таъминлаш укаби вазифаларни бажаради. Жумладан, Бекмурод Жўрабой ўғлидан ёзиб олинган “Гулшанбоғ” достонида Гўрўғлининг Занги мамлакатига келганидан хабар топган Ойжамол аввал ширин муомала қилиб, кейин хийла йўлга ўтиб, Гўрўғлига дорийи беҳуш беради. Шунда қахрамон ёнидаги ғаройиб қўлрўмол билан юзини артади, натижада дори унга сираям таъсир қилмайди. Гўрўғли Эрам боғидан Юнус парини олиб келган вақтида бир заррин қўлрўмолни пари унга берган эди. Бир ёққа чиқадиган бўлса шу қўлрўмолни Гўрўғлига бериб қўяр эди. Агар захарни сув қатори ичиб туриб, шу рўмол билан овзини артса баданига мойдай ош бўлиб кетар эди. Шунинг учун ҳам Ойжамолнинг берган дориси Оға Юнус парининг рўмоли туфайли Гўрўғлига таъсир қилмайди. Хоразм бахшилари орасида машҳур бўлган “Ошиқ Махмуд” достонида ҳам “мархабо” деб аталадиган сеҳрли рўмол детали бор [13:16].

“Зулфизар” достонининг Тўра Хидиров вариантыда ҳам Гўрўғли сафарга жўнаётган Авазхонга ўзининг боғи Эрамдан келтирилган “хосияти рўмоли”ни бериб юборади. Худди “Гулшанбоғ” достонидаги каби бу асарда ҳам рўмолча Авазхонни сархуш бўлишдан сақлаб қолади. Шу билан бирга, достонда сеҳрли рўмолчанинг яна бир ғаройиб жиҳати — эпик қахрамоннинг шаклу шамоилини ўзгартириш олиш хусусияти намоён бўлади: Авазхон рўмолчани ўзига суртиш орқали кичрайиб қолади ва тутинган опасининг куйлаги ичига кириб олиб, яширинча кизлар йиғинига боради [14:22]. “Таркибадахшон” достонида эса Асалоининг рўмоли учига хатни туғиб бериши ва уни онасига юбориши эпизодлари Авазхонга ишонч туйғусини шакллантиради. Ўзбек халқ достонларидаги хосиятли рўмол детали нарча-предметларда магик куч бор деб тасаввур қилишга асосланган фетишистик қарашлар билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан.

Достон ўзига хос сюжет таркибига эга. Унда воқеалар Чамбил ва Таркибадахшон ораллигидаги эпик маконда кечади. Демак, эпик маконнинг ўтмиш воқеалари билан боғланиши ундаги воқеаларнинг ҳам қадимийлиги, қахрамонлар фаолияти ва иштироки ўтмишдаги вақт ораллиги, яъни замон билан боғланиш ҳолати эпик асарлар учун қонуний бир ҳолатдир. Шундай экан, достондаги сюжет воқеалари эпик маконда юзага келиб, замонда ривожланади ва ўз ечимига эга бўлади. Замон ва макон уйғунлиги достон воқеаларини, образлар хатти-ҳаракатини бир-бири билан боғлайди. Қахрамонларнинг хатти-ҳаракати ва руҳий кечинмалари шу ораллиқ масофада кечади. Мана шу узвийлики боғлаб турувчи, сюжетда муҳим ўрин эгаллаган мотив ва образлар ҳаракати ҳам эпик макон ва замон ораллиги масофасидаги ғоявий мақсад билан уйғундош.

Достон конфликтининг юзага келиши, қахрамонлар ҳаётидаги кураш ва интилишлар эпик замон нуқтаи-назаридан баҳоланса-да, эпик макондаги олам ва тасаввурлар ўтмиш тафаккури ҳосиласида юзага келган ҳаракатлар билан боғланади. Достон воқеалари, образ ва мотивлар, рамзий ифодадорларнинг барчаси эпик макон ва

замон муносабатларида анъанавий қолиплашган. Шунинг учун маконнинг қадимга боғланиши эпик вақтда кечаётган воқеа-ҳодисаларнинг, тафаккур ва дунёқарашнинг образлар кечинмасида рамзий тасвирланиши аҳамиятлидир. Эпик замон боғлиқлиги, айниқса, достонларда туш ва у билан боғлиқ мотивларда муҳим ўринга эга.

Сюжет структурасида муҳим ўрин тутувчи, воқеаларни ҳаракатга келтирувчи туш мотиви ҳам замон ва макон ўлчови доирасида содир бўлади. Мотивнинг сюжетдаги ўрни масаласи борасида А.Н.Веселовский, Е.М.Мелетинский, Б.Н.Путилов, С.Ю.Неклюдовларнинг назарий қарашлари асослидир [1,4,5,6,9]. Жумладан, А.Н.Веселовскийнинг “мотивлар бирлашиб, сюжет халқасини юзага келтиради” [1:305], деган фикрларида мотивнинг сюжетни ҳаракатга келтиришдаги муҳим хусусиятлари кўрсатилади. Ўзбек фольклоршунослигида туш мотивини алоҳида тадқиқ этган олим Ж. Эшонқулов эпосда туш мотивининг бадиий-функционал хусусиятларига тўхталади: “ўзбек достонларидаги туш синови, уйланиши, сафар, қайтиш каби мотивлар билан чамбарчас боғланган ҳолда келади. Достон сюжетининг кейинги “тақдири” ана шу туш мотиви билан бевосита боғлиқ” [11:28]. Демак, сюжетнинг юзага келишида мотив асосий халқа вазифасини бажарар экан, “Таркибадахшон” достонида ҳам бу ҳолат яққол кўзга ташланади.

Достон структурасида туш уч кўринишда-достон бошланмаси, воқеа ривож ва хотима қисмида учрайди ҳамда ҳар бири қўлланиши жиҳатидан воқеаларга турлича таъсир кўрсатади. Бошланмадаги Гўрўғли туши конфликтни юзага келтиради. Чунки Авазхоннинг Гулрухсорни излаб Таркибадахшон сафарига отланиши бевосита тушда кечган воқеаларнинг изоҳланиши достон сюжетини янада изчиллашуви, қахрамонлар фаолиятидаги драматик вазиятларни кучайтиради. Бошланманинг анъанавий Гўрўғли ва эпик макон Чамбилдан туш эпизодига ўтиш жараёни мана шундай контраст ҳолатни юзага келтирган. “Қулардан бир куни Гўрўғли султон ухлаб ётган жойида туш кўрди, шундан кейин ўзини хуш кўрди, тушини жўратишга Мисқол, Юнусни пеш кўрди. Гўрўғли султон жойидан туриб, бомдод намозини ўқиб, Мисқол, Юнус парининг олдида бориб, иккисининг ҳолу ахволини сўраб, инграиб жойидан туриб: — Кеча мен бир туш кўрибман, шу тушимни жўраб беринг, парилар, — деб бир сўз айтиб турган экан:

Букадай қиб араб отим сурибман,
Нима бўлса, тақдир Ҳақдан қўрибман,
Сизлар билан битта боғда юрибман,
Кун чиқардан туккан ойни кўрдим-да,
Кун ботирдан яна бир ойни кўрибман (9-10-б.).

Мисқол ва Юнус парилар Гўрўғли тушини изоҳлар экан, эпик қахрамон ҳаётида ўзгариш ясади, уни ҳаракатга келтиради. Тушдаги боғ ва ой рамзий деталари оила ва унинг бахт-саодати бўлиб, эпик қахрамон Гўрўғли оиласида Гулрухсорнинг ой каби тўлишиб турганидан далолат бермоқда. Аммо энди қахрамоннинг кучдан қолган, кексайган даври бўлиб, у маънавий кўмакка эҳтиёж сезади. Авазхон эса Гўрўғлини ҳар томондан қўлловчи, мадад берувчи ва садоқатини намоён этувчи образ сифатида достон воқеаларига кириб келади. Бу эса Авазхоннинг Гўрўғлига издош, вафодор фарзанд эканлигини исботлашга яна бир имкон пайдо қилади.

Чори бахшининг маҳорати, достончилик анъаналари замирида шаклланган индивидуал ижоди асосида Авазхон мукамал образ даражасига кўтарилган. Достон воқеаларида бахши Авазхон образига алоҳида тўхталар экан, баъзан унинг душман тўсиқларига дуч келиш эпизодларида қандай руҳий вазиятни кечириши, мана шундай жараёнларда у бор тажрибасини ишга

солиши, душман исканжасидан кутулиш йўллари излаши тасвирлари тингловчи қалбига изтироб солади, уни қахрамон фаолияти ҳақидаги тасаввурларини янада кенгайтириб боришига имкон яратади.

Бахши эса ижро жараёнида қахрамоннинг рухий кечинмаларини бор маҳорати билан тасвирлашга ҳаракат қилади. Октов тоғидан тушиб келаётган Авазхоннинг Ғирот билан жодугар тўрига илиниб, Ғиротга айтаётган сўзларида оғир дамлардаги вазият, ҳолат ва кечинмалари нафақат инсонни балки ҳайвонотга ҳам таъсир кўрсатиш эпизодларини бахши куйидагича бадий лавҳаларда чиза олган:

Учқур эдим канотимдан қайрилдим,
Чопкир эдим туёғимдан тойрилдим,
Иложим йўқ қаддим букиб жийрилдим.

Ўлар бўлдим рози бўлгин, дол Ғирот,
Сен айрилдинг, мен ҳам сендан айрилдим (233-б.).

Бундай рухий вазиятга чидаш бераолмаган эпик от-Ғирот ҳам қилган хатоларидан пушаймонлик аломатини сезади, ўзини айбдор сифатида ҳис этади. Воқеалар қизгин ва бир-бири билан изчил боғланади. Гарчи Авазхон дoston воқеаларини шиддатли тарзда тасвирини кучайтирувчи бош образ саналса-да, унинг қахрамонлиги, шижоати, кураш ва интилишлари Ғиротнинг ёрдамида, қўллаб-қувватлашида амалга оширилади. Умуман, барча туркум дostonларида Ғирот жангвор от сифатида эпик қахрамонларнинг барча мушкул ҳолатлардан кутқарувчи, ҳимоя қилувчи персонаж сифатида иштирок этади.

Отнинг қахрамонни ҳимоя қилиши дostonлар учун шунчаки тасодифий ҳолат ҳисобланмасдан, балки халқнинг отга бўлган эътиқодий қарашларининг мифопозтик талқини ҳисобланади. “Эпик асарларда қадимий мифологик от образларининг излари ҳам кўзга ташланиб туради. Қадимий диний эътиқодлар ва мифларни ҳисобга олмасдан ўзбек халқ эртақлари, топишмоқлари ва дostonларидаги от образларини тўғри тушуниш ва тўғри талқин этиш мумкин эмас... Ғиротнинг ирсий томони маҳаллий аргумок билан араб оти эканлиги бир қанча ерда қайд этилгани ҳолда унинг бобоси, баъзан отаси сув оти бўлганлиги таъкидланади. Ғирот аждодини ер ва сув отидан деб таърифлаш асосан “Тўрўғли” дostonлари учун характерлидир” (15:76). Шу жиҳатидан Ғирот нафақат қахрамонга йўлдош балки унга куч-қувват берувчи, хавф-хатарни олдиндан билувчи образ сифатида гавдалантирилади.

Қайд қилиш жоизки, Ғирот дoston воқеаларида Авазхонни қўллаб ўринларда душман ҳийласидан огоҳлантирувчи, унга насиҳат қилувчи образдир. Бахши Ғирот образини тасвирлашда дostonчилик анъаналари доирасида унга ишлов беради. Ғиротга хос барча анъанавий кўринишлар, хатти-ҳаракатлар бирма-бир кўзга ташлана боради. Айниқса, Авазхон Ширмон мамлакатидан чиқиб, йўлини давом эттирар экан, бир зовга бориб қамалиш тасвирида Ғирот Авазхонни жодугардан саклаш мазмунида унга ғамхўрлик қилади: “Мана дол Ғирот Аваз учун жонини берган, бундай жойларнинг нечовини кўрган, овда-товда доим бирга юрган. Авазхон ғафлат қолмасин, қоронғида кўрмай қолади, деб эҳтиёт бўлиб, ҳар тарафга тўхтаб-тўхтаб кулоқ солиб қараб кетаверди. Бир маҳал дол Ғирот қараса, бир нарсанинг панасидан битта жодугар соғимлаб кўринаётди, Авазга қараса сезмаётди, дол Ғирот бунни кўраётди, қоронғидан чиқишга ҳам бир он юз қадам қолганга ўхшайди, бир шуъла ҳам ураётди, Аваз отнинг устида, баландда кўрмаётди... Мана шунда дол Ғирот Авазни ҳушёр қилиш учун усти-устига бир жойда туриб кишнай берди” (114-б.).

Ғирот ҳушёрликни йўқотса, Авазхон кейинги манзилга етиб боришда қийинчилик сезади ёхуд душман қўлида таслим бўлади. Авазхон ва Ғирот

муносабатлари масаласи дostonнинг қўллаб тасвирларида учрайди. Авазхон Таркибадахшонни топишга қийналиб, руҳан тушқунликка тушган вазиятларда Ғиротнинг илдамлик билан ҳаракат қилиш тасвирлари, айниқса, Ҳабсар дев билан бўлган жангдаги жасоратларидан қахрамон хурсанд бўлади, унга бўлган ишончи янада ортиб, ўзини руҳан ва жисмонан қўлга олиб, мақсади сари интилишда давом этади. Ғирот воқеаларда баъзан инсонлар каби хурсанд бўлса, баъзи ўринларда хафа бўлади, жаҳли чиқади:

Ғиротнинг кўнгли бузилди,
Ипакдай бўлиб сузилди,
Ердан оёғи узилди.
Ҳар қўлтиқдан олти газдан,
Ғирот каноти ёзилди (215-б.).

Ғирот образи дostonда ишонарли ва мукамал тарзда тасвирланиб, воқеаларнинг кенг планда давом этиши, қахрамон мақсади ва орзу умидларининг рўёбга чиқишида, Тўрўғли ва Чамбил юртининг халосқори сифатида ҳаракат қилиши ғоявий-бадий жиҳатдан кўрсатилган. Шунингдек, дoston воқеалари қизиқарли асосда давом этар экан, унда бир қатор ҳолатлар Авазхон сафарига ҳамоҳанглик бахш этади. Полапон тоғида Зулфизарнинг девлар зулмидан озод қилиниб унга Авазхоннинг уйланиш тасвирлари Авазхон ва Зулфизар ҳақидаги анъанавий сюжетни эслатади. Асар сюжетида бир умумий мақсадни амалга ошириш билан боғлиқ тасвир етакчилик қилинса-да, унда иштирок этган образ ва тасвир воситалари мураккабликни ташкил этади. Сафар мобайнида эпик қахрамон Аскар тоғ, Қора тоғ, Полапон тоғ, Кўктоғ, Ёнартоғ, Тойчоқтоғ, Тешиктоғ каби тоғлар, ғорлардан ўтиши жараёнида бир қатор тўсиқларга, қизиқарли ҳодисаларга дуч келиб, йўлдаги мураккабликларни баъзан Ғирот кўмаги, баъзан қаландарлар, баъзан эса ўзининг тажрибаси ва ақлига ишонган ҳолда енгиб ўтади.

Дoston Чори бахши репертуаридаги “Тўрўғли” туркум дostonларининг бадий жиҳатдан мукаммалдир. Унда тасвирга тортилган қахрамонлар портрети, табиат манзаралари, лирик ифодалар, сажъ санъати, бадий-тасвир воситалари маҳорат билан ижро этилганки, бу каби ҳолатлар бахшнинг дostonчилик фаолиятидаги маҳорат кирраларини кўрсатади. Шу билан бир қаторда бахши дostonчилик анъаналарига риоя қилган ҳолда ижро этган бўлса-да, унда ёзма адабиётга хос тасвир элементлар учрайдики булар бахшнинг саводхонлиги, шеър назариясини яхши ўзлаштирганлиги билан боғланади. Бахшиларнинг саводхонлиги, ёзма адабиёт намуналари ва чоп этирилган дostonларни ўқиб ўзлаштиришлари уларнинг эпик хотира ва билимига таъсир кўрсатиши аниқ бўлган ҳолатлардандир.

Бахши тўртлик, бешлик, олтилик, еттилик, саккизлик, тўққизлик ва ўнлик бандларни изчилик билан келтириб, қофияда маълум тартибликка эришади. Дostonда, айниқса, бешлик ва олтилик бандлар воқеаларнинг изчил кечиши, қахрамонлар рухий ҳолатини ифодалашда қўллаб ўринларда қўлланилган. Чори бахшнинг устози Умир бахши Сафаров репертуаридан ёзиб олинган дoston матнларидаги назмий қисмлар қофияланиш тартибига кўра тўртлик бандлардан ташкил топган бўлса-да, бунда изчилик ва давомийлик кўзга ташланмайди. Бандлар иккилик, учлик, тўртлик, бешлик, олтилик ва х.к. тарзида давом этади. Ҳатто бандлардан ажралган мисралар ҳам мавжуд. Чори бахши репертуаридаги ушбу дoston матнида қўлланилган шеърий мисралардаги бандларнинг маълум тартиблик асосида учраши дostonчиликдаги сифат ўзгаришлари эмас, балки маълум даврдаги ўзгаришлар натижасида юзага келган ҳодиса деб баҳолаш мумкин.

Умуман олганда, Чори бахши Умиров мустақил сюжет ва композицион тугал эпик асар репертуаридан ёзиб олинган “Таркибадахшон” достони намунаси сифатида алоҳида ажралиб туриши билан “Ўзғўгли” туркумига мансуб достонлар таркибида диққатга сазовордир.

Адабиётлар

1. Веселовский А. Историческая поэтика. –Л.: «Высшая школа», 1989.
2. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. –М.: «Наука», 1974.
3. Кузнецова З.С. Легенда об олене: фольклорный характер источника. // Исследования и публикации по истории античного мира. Вып.2. СПб., 2003. – С321-334.
4. Мелетинский Е.М. Семантическая организация мифологического повествования и проблемы семиотического указателя мотивов и сюжетов // Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 635. –Тарту: 1983. – С.115-128.
5. Неклюдов С.Ю. О некоторых аспектах исследования фольклорных мотивов // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. –Л.: 1984. – С.221-229.
6. Путилов Б.Н. Мотив // Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. СПб., 1994. – С.172-183.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. –Л.: 1989.
8. Путилов Б. Эпической сказительство. – М.: «Восточная», 1997.
9. Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива. // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы. –М.: 2016. – С.74-85.
10. Эргашев А. Ойлави бахшилар сулоласи. –Қарши: 2019.
11. Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини: Филол. фан. доктори автореферати. –Тошкент: 2010.
12. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв.№1814/І-ІІІ. “Таркибадахшон” (достон). Айтувчи Чори бахши Умиров. Ёзиб олувчилар А.Қаҳҳоров, А.Эргашев. 2-б.
13. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв.№1427. 16-б.
14. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв.№1504. 22-б.
15. Зарифов Х. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. –Тошкент: «Фан», 1976, 76-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола Шеробод достончилиқ мактабининг таниқли намояндаси, Ўзбекистон халқ бахшиси Чори Умировнинг эпик репертуарида қайд қилинган “Таркибадахшон” достонининг сюжет тузилиши ва ғоявий-бадий хусусиятлари таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу сюжетной структуры и идейно-художественных особенностей дастана “Таркибадахшон”, зафиксированного в эпическом репертуаре известного представителя Шерабадской дастанной школы, Народного бахши Республики Узбекистана Чори Умирова. Анализируются художественно-эстетические функции основных мотивов и определяется своеобразная трактовка эпических образов.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the plot structure and ideological and artistic features of the dastan “Tarkibadakhshan”, recorded in the epic repertoire of the famous representative of the Sherabad dastan school, People’s Bakhshi of the Republic of Uzbekistan Chori Umirov. The artistic and aesthetic functions of the main motives are analyzed and a peculiar interpretation of epic images is determined.

«ШЭРИЯР» ДЭСТАНЫНДА ҚАҲАРМАНЛАР ОБРАЗЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ш.К.Кенесбаева – таяныш докторант

Әженияз атындағы Нәпис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, достон қаҳрамони, қаҳрамон образининг яратилиши, реалистик ва фольклористик сифатлар, идея ва образ, образлар холати.

Ключевые слова: дастан, герои дастана, создание героического образа, реалистические и фольклорные качества, идея и образ, состояние образов.

Key words: epos, heroes of an epos, creation of the heroic image, realistic and folklore qualities, idea and image, image status

Биз «Шэрияр» дэстанына бағышланған мақалала-рымыздың биринде [1:110-113] усы дэстандағы Гүлшара образына кең талқы ислеп, усы образ аркалы карақалпақ хаял-қызларының миллий өзгешеликleri хәр тәрәплеме ашып берилген хәм бул образ хаял-қызларды әдалат, өмир хәм шаңарактың бир пүтинлигин сақлап қалыу ушын гүресте адамларды төзимликке, сабырлылыққа хәм хұжданлылыққа шақырыушы образ, деген жуўмаққа келген едик.

Әлбетте, хәр қандай көркем шығармада, ол, мейли, фольклорлық, ол, мейли, реалистлик әдебият туўындысы болсын, қаҳарман образы жекке бөлек турған халда жаратылмайды. Хақыйқый турмыста адамлардың өз ара қатнаста болғанындай, көркем шығармада да бир қаҳарман екінши бир қаҳарман менен тығыз байланысқан халда жаратылады. Мине, усындай қаҳарманлар образларының бир-бири менен байланыслылықта жаратылыуы аркалы көркем шығармада тутас қаҳарманлар образының галереясы, былайынша айтқанда, образлар системасы, жүйеси пайда болады. Мысалы, «Шэрияр» дэстанындағы Гүлшара образына баҳа беріу ушын дэстанда қатнаста-туғын басқа да хаял-қызлар образына, хәтте қаҳарман-лар образының тутас галереясына пикир жүритіуіге, талқы ислеуіге туўра келеди.

Усы көзқарастан «Шэрияр» дэстанындағы қаҳар-манлар Шэрияр яки Әнжим образларына талқы ислей-

туғын болсақ, бул образларға дэстанның тийкарғы қаҳарманлары хәм қатнасыушы персонажлары болған Шахидарап, Гүлшара, Томан ўэзир, Шасыўар, Ақдәўлет, мәстан кемпир, шопан, Қодар кул хәм т.б.лардың образларысыз баҳа берип болмайды. Себеби дэстан қаҳарманларының тәғдири, өмир жолы бир-бири менен тығыз байланысқы халда бериледи. Атап айтсақ, дэстандағы Томан ўэзир образысыз патша Шахидарап-ты да, оның зайыбы Гүлшараны да, ул-қызлары Шэрияр менен Әнжимди де түсинип болмайды.

Дэстанда Томан ўэзир образы хақыйқый өмирдеги-дей исенимли хәм көркем етип жаратылған образлар-дың бири. Себеби, социалистлик реализм методы үстем болып турған тоталитар заманда патшалар, ўэзирлер залым, ақмақ, топас етип көрсетилетуғын еди. Бул карақалпақ аўызеки дөретиўшилигинде, соның ишинде «Шэрияр» дэстанында, басқа дэстанлардағыдай Томан ўэзир образы басқаша, халықлық көзқараста жасалады. Мәселен, Гүлшараға күшик пенен пышық туўдың деп жала жабылады хәм Шахидарап патша: «кимде-ким Гүлшараға бир уртлам суў, бир тислем нан берсе, өзи өлимдар, малы талаўда» деп қалаға жар урдырады. Мине, усыған қарамастан Томан ўэзир Шахидарап патшаның қаласынан қуўылып, қаңғырып баратырған-да:

Ашылғанда қызыл гүлиң солды ма,
Әжел жетпей шул пайманаң толды ма,

Биз қаладан кеткен соң,
Тоғыз бирдей ханымнан,
Саған зәлел келди ме? – деп хал-аўхал сарасады хәм
оған мөхрибанлық көрсетпекши болады.

Есик алды теректи,
Пәсен қылма жүректі,
Буған маған мен жаманлық етсем,
Қыяметте бир қудаға,
Бере алмаспан жуўапты, [3] - дейди.

Мине, соннан баслап Томан ўәзир өзиниң қайтыс болып кеткен қарындасының орнына Гүлшараны қарындас етип асырап алады. Егер, Томан ўәзирдің ақ көкіреклик пенен ислеген усындай хәрекеті болмағанда, Гүлшара аман қалмаған болар еди хәм өзиниң перзентлерин таба алмаған болар еди. Демек, өзине жаманлық ислеген залым тоғыз ханымнан, мәккар мәстан кемпирден өш ала алмаған болар еди. Усының салдарынан жаманлықтың үстинен жақсылық идеясы жениске ересе алмас еди.

Томан ўәзир «Шәрияр» дәстанының бас қахарманы болмаса да дәстанның өнебойына қызыл сабақтай тартылған гуманистлик туйғылардың, улыўма адамгершилик пазыйлетлердің түп сағасында тұр. Томан ўәзир «Шәрияр» дәстанындағы ең реалистлик тулғалардың бири. Сондай-ақ, «Шәрияр» дәстанындағы Әнжим образы айрықша қызықты хәм оғада қоспалы, көркем образлардың бири. Әнжим, былайынша қарағанда, наятый кишипейил, жумсақ минезли қарақалпақ қызларының бириндей болып көринеди. Бирақ, анықлап қарағанда, оның тулабойында ақыллылық пенен мәртликтің бирдей раўажланғанын көреміз.

Улыўма алғанда, қарақалпақ халқының уллы дәстанларында бас қахарманлардың қарындаслары ақыллы, парасатлы, ақылгөй сыпатында сүүретлениў менен бирге, олар батыр, ер жүрек адамлар сыпатында сәўленеді. Нәзик минезли қызлар ағалары менен бирге жаўға атланады, гейде ағаларын жаў курсаўынан қутқарып қалады [2].

«Шәрияр» дәстанының хәмме вариантларында да, әсиресе Қуламет жыраў хәм Өтенияз жыраў вариантларында хаял-қызлар образы терең ашылады. Олардың исенимли образын жасаў ушын еки жыраў да қарақалпақ тилинің алтын ғәзийнесинен мол пайдаланады. Мәселен, Бүлбилгөя елине кеткен ағасын излемекши болып, атасы Шасуўардан рухсат сорап, жолда баратырған Әнжим мынадай әндийшениң үстинен шығады хәм оғада ақыллы ис қылады:

Енди аңлап қараса,
Ақ мары деген ақ жылан,
Көк мары деген қара жылан,
Бул жыланға қараса,
Жуп жығасы басында,
Патшалық липас үстінде,
Екеўи де патша екен. [3]

Буның урысып атырғанын Әнжим билди. Қара мары қолында әззи келипти. Ақ мары өлер халға келген. Әнжим муны көрди. Турып енди ойланды. Қәдимнен қалған сөз еди. Бурынғының нақылы: «Өзиң жолаўшы болсаң, жол үстінде еки адам урысса қойса, сол әззи келгенине көмек бер» деген нақыл бар. Еки адам бир адамның тәңриси» деген сөз бар еди. Қолыма қанжар алайын, ақ марыны айланып, қара марыға қанжар урайын. Ақ марыға көмек берейин, деген қыял пайда болды. Өне, келип қара марыға Әнжим қанжар урды. Қара марыны Әнжим өлтирди. Қара мары кәпир патшасының патшасы еди. Өне, ақ мары қара марының дәстинен қутылды. Енди еси аўып, көзи тынып, ақ мары жығылып қалды. Көп ўақ арадан өтті. Сөйтип, хуўшына келди. Хуўшына келген соң Әнжимге: «мениң кейниме ер» деп ишарат қылды.» [3].

Мине, жоқарыда келтирилген мысалдың өзинен-ақ Әнжимнің қандай инсан екенлиги айтпай-ақ билинип

тұр. Әнжим-әззилерди қоллап-қуўатлайтуғын, залым-ларға қарсы гүресетуғын мөхрибан, хұжданы пәк хаял-қызлардың үлгиси.

Дәстанның тийкарғы қахарманларының бири – Шәрияр образы оғада шебер жасалған.

Бул образ да өз бойына ертеклик-мифлик элементлерди топласа да релизмге көп жақын. Ол батыр. Ата-анасын оғада хұрметлейтуғын мөхрибан перзент, билимли, дана жигит.

Шәрияр қарындасы Әнжим менен бирге оқып, терең билим алады. Билимпаз дәрежесине көтеріледі. Өзи патшаның әулады болыўына қармастан, мийнет пенен шұғылланады. Бағ, егин егип шөлистанды гүлистанға айландырады, канал қазып суў әкеледі. Шәриярдың бул хәрекетлери уллы Науайының «Фархад хәм Шийрин» дәстанындағы Фархадтың турқын көз алдымызға келтиреді.

Соның менен қатар, Шәрияр - мөхрибан жүрекли кең пейил азамат. Өзин асырап алған Шасуўарды өз әкесиндей көреді. Ал ана орнына ана болған Ақдәулетти жанынан бетер жақсы көрип ардақлайды.

Шәрияр образында ертеклик мифлик элементлер көп. Мысалы, оның бағдар алған қаласын дем де ийелей бериўи, имам-ағзам дуўаларынан пайдаланып, құдирет көрсетиўин усындай көринислер қатарына киргизиўге болады.

Усы көрсетилген элементлерге қарамастан, Шәрияр образы хақыйқый өмирдеги ер жүрекликти, батырлықты мийнет сүйиўшиликти өз бойына жәмлестирген образ болып табылады.

«Шәрияр» дәстанындағы шопан образы оғада қызықты образ. Ол «Алпамыс» дәстанындағы Әшим образын еске түсиреди. «Шәрияр» дәстанындағы шопан да Әшимнің зинданға тасланған Алпамысты асырағанындай етип, зинданға тасланған Гүлшараны асырайды. Гүлшара оған өз қызын бермен деп ўәде етеді.

«Шәрияр» дәстанындағы шопанның ким, қаяқтан екени Қуламет жыраў вариантында айтылмайды. Ал, Өтенияз жыраў вариантында бул шопанның Балхы-Бадахшан патшасының улы екени айтылады. Бир айта кететуғын нәрсе - дүнья халықларының дәстанлары менен ертеклерінде шопанлардың арғы атасы шах, патша, төре болып шығады.

«Шәрияр» дәстанының унамсыз қахарманларының қатарына патшаның тоғыз хаялы киреди. Олар хәммеси дерлик адам баласының бойында бар барлық қәсийетсиз қылықтарды өз бойларына жәмлеген. Олар бирейдің бахытын қызғанатуғын күншил, залым, ашкөз. Гүлшараға мийримсизлик пенен жаманлық ислейди. Сол жаманлықтары ушын сазайларын тартып жазаланады.

«Шәрияр» дәстанындағы айрықша көзге түсетуғын образлардың бири – мәстан кемпир образы. Бизің бул жерде айрықша деп атап отырғанымыздың мәниси - мәстан кемпир образы қарақалпақ аўызеки халық дәретийшилигинде өзине тән белгили орынды ийелейди. Оның аты аталыўдан-ақ дәстан тыңдаўшылардың жүзлерине мысқыллы күлки ойнайды хәм бир жағынан ашыў-ызасы келеді. Себеби, мәстан дүньядағы мәккарлық пенен залымлықтың барлық түрлерин өз бойына жәмлеген.

«Шәрияр» дәстанындағы мәстан кемпирдің минез-құлқы, мәккар хәрекетлери қандай болса, оның сыртқы көриниси де сол унамсыз хәрекетлерге оғада сәйкес келеді. «Арқасы қозған, еки бирдей дизеси қулағынан озған, шандыры тастай, көзи мәштей, өзи көп жасаған, сай сүйеги босаған, арқа мойыны тырысқан, елаты менен урысқан, қызыл тилин тыймаған, келинине сыймаған.

Мәстан кемпир унамлы қахарманларға қарсы, қаслық етиў менен шұғылланады, зулымлық, қасгөйликтің қуралы сыпатында көринеди. «Шәрияр» дәста-

нындағы мәстан кемпир образын жасаўда жыраўлары-мыз юмор-сатира күшинен пайданады.

Биз жокарыда «Шәрияр» дәстанындағы қахарманлар образларының жасалыў жоларына тоқтап өттик. Бундағы Гүлшара, Әнжим, Шәрияр, Шахидарап патша, Шасыўар, Ақдәулет, Томан ўәзир, шопан көкирек кеўиллери таза, инсаният турмысындағы жақсы нийеттеги адамлар сыпатында оғада терең сүүретленеди. Ал, унамсыз жобадағы образларға күншил тоғыз ханым,

мәккар мәстан кемпир, Қодар, палкерлер, моллалар, Бүлбилгөя киреди.

Улыўма алғанда, «Шәрияр» дәстанындағы унамлы хәм унамсыз қахарманлар арасындағы тартыс, жақсылық пенен жаманлықтың тартысы болып есапланады. Ақырында жақсылық жаманлықтың үстинен жеңиске ериседи. Бул қарақалпақ халқының гуманистлик туйғыларының үлкен бир тарийхый көриниси болып табылады.

Әдебиятлар

1. Кенесбаева Ш.К. «Шәрияр» дәстанындағы Гүлшара образының жасалыўының гейпара мәселелери. // «Илим хәм жәмийет», №4-2019.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының аўызеки көркем дәретпелери. - Нөкис: «Билим», 1996.
3. Шәрияр. Қарақалпақ халық дәстаны (Куламет хәм Өтенияз жыраў вариантлары). - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада достон қахрамонлари образининг тасвирланиши хусусиятларига тўхталган ҳолда, бу образлар тизими достонларга хос фольклорик хусусиятларга эга бўлиши билан бирга уларда реалистик кўринишлар устун эканлиги далилланган. Умуман, Шарьяр достони шакли, қахрамонлар образларининг яратилиши бўйича мифик-эпик асар бўлса да, яхшиликнинг ёмонлик устудан, адолатнинг адолатсизлик устудан ғалабаси ҳаётнинг глобал масалаларини ҳар томонлама ишончли, бадий тасвирланган асар деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности создания героических образов в эпосе, доказываются, что несмотря на то что эта система образов обладает всеми качествами фольклорных произведений, являются мифо-фантастическими и сказочными образами, всё же они являются реалистическими образами. В целом, делается вывод о том, что по форме и созданию героических образов дастан «Шарьяр» является мифологическо-сказочным произведением, и в нём достоверно и на высоком художественном уровне рассматриваются такие глобальные вопросы жизни как добро и зло, справедливость и несправедливость.

SUMMARY

The article deals with the peculiarities of creating heroic images in the epos. Despite the fact that these characters possess all qualities of folklore works, being mythological-fantastic and fairy, they are realistic characters. The author comes to the conclusion, that the epos «Sharyar» is a mythological-fairy work in form and creation of heroic images, but such global issues as «good-evil», «justice-injustice» are narrated truthfully and on the high artistic level.

ФЕРУЗНИНГ ҲАМД ВА НАЪТЛАРИ

Ю.Махаммадиева - таянч докторант

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: шеърят, ҳамд, наът, диний-маърифий мавзу, бадий санъатлар, талкин, бадий маҳорат.

Ключевые слова: поэзия, хамд, наът, религиозно-образовательная тема, литературное искусство, литературное мастерство.

Key words: poetry, hamd, nat, religious-educational theme, literary art, literary skill.

Муҳаммад Раҳимхон соний – Феруз салафлари сингари ижодини дастлаб ишқий шеърлар ёзиш билан бошлади. Кейинчалик, мумтоз шеърятимизда кўп асрлик анъана бўлган диний-маърифий мавзуда ҳам асарлар яратди. Бу ҳақда адабиётшунос Г.Исмоилова куйидагича ёзади: “Феруз динга кучли эътиқод қўйган, теран ҳурмат билан қараган. Шоирнинг ижодий меросида бу фикримизни тасдиқловчи шеърлар мавжуд. Аксарият ғазаллар орасида шундай мисралар учрайдики, буларда шоирнинг дунёқараши, чин эътиқоди очиқ сезилиб туради” [1:5].

Маълумки, мумтоз адабиётимизни тасаввуфдан ажратиб олиб ўрганиб бўлмайди. Диний мотивлар хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Ҳолбуки, шўро даврида кўхна адабиёт намуналари дину тасаввуфдан ажратиб ўрганилди. Улардан коммунистик ғояга мос келадиган мазмун кидирилди. Ферузнинг ушбу мавзудаги шеърлари эса умуман ўрганилган эмас.

Диний-маърифий мавзудаги туркум шеърларида шоирнинг олам ва одам, ҳаётнинг мазмуни, иймон моҳияти, инсоннинг маънавий олами ҳақидаги қарашлари бадий талкин этилган. Маълумки, ислом дини қарор топган мамлакатларда яратилган ҳар бир йирик асар Оллоҳга ҳамд билан бошланган. Жумладан, девонлар ҳам ана шу мазмундаги ғазаллар билан очилади. Профессор Нурбой Жабборовнинг ёзишича: “Ҳамдлар – Яратганнинг мадҳи, мактови. Унинг тенгсиз қудратига айтилган сано, Ҳақ таолонинг ибтидо ва интиҳодан, яралмишларга хос гуноҳу исёнлардан пок экани таърифи. Инсонни дунёнинг моҳиятини англашга даъват этувчи, теран мазмунни гўзал бадий шаклда ифодалаган бетакрор фикрлар мажмуи. Ҳайратланарлиси шундаки, ҳамдлар мумтоз шоирларимизнинг деярли барчасининг ижодида мавжуд. Лекин бири иккинчисини такрорламаслиги

жихатидан ижодкор шахс тафаккури ва истеъдодининг чексиз имкониятларини кўз-кўз қилади гўё” [2:58]. Бу жихатдан шоир маснавийлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, маснавийлардан бири куйидаги ҳамд билан бошланади:

Эй Қодиру Фаррухи доно,
Халлоқи жаҳон Басийру бино.
Не аввалинга эрур бидоят,
Не бордур охирига ниҳоят.
Бордурсан анингдек Изиди пок,
Зотинг эта олмас ақл идрок.
Мавжудсан, ўзга борча нобуд,
Борсан ики кавн элига маъбуд.
Муҳтожинг эрур гадою султон,
Лутфу карамингга йўқ ҳаду сон.

Ҳамд мазмунидаги шеърларда, одатда, лирик қахрамон шоирнинг ўзи бўлади. Шоир маснавийларида ҳам худди шундай. Шоир ўзининг пургуноҳлигини, гуноҳлар қўлида асиру нотавонлигини ўйлар экан, ҳар бир иймонли банда каби Оллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлади, махшар куни Яратган ҳидоят қилмаса, оғир аҳволда қолишдан қўрқувда. Негаки, гуноҳ қўп, Ўзидан ўзга мадакор йўқ:

Ким, асру заифу зордурман,
Осию гуноҳкор эрурман.
Дашти ҳавас ичра қолмишам зор,
Хирс илкига бўлмишам гирифтор.
Ёдингдин ўлуб мудом ғофил,
Қўнглумда туман ҳаёли ботил.
Бошдин-оёғим эрур залолат,
Тоатда ишимдурур касолат.

Лирик қахрамон ўзини осию гуноҳкор ҳис этади. Шоир буюк Холиқ олдида тазарру қилар экан, истиоралардан маҳорат билан фойдаланади. “Дашти

хавас”, “хирс илки” – бу истиоралар ифода этилаётган фикрнинг таъсирчанлигини янада оширади. Бошдин-оёғи залолат, тоатда иши касолат экани ҳақидаги шоир Феруз мисраларини шахс Феруз ҳаётининг айни тасвири сифатида қабул қилмаслик керак, бизнингча. Профессор Н.Жабборовнинг Фуркат шеърлари таҳлили мисолида айтилган қуйидаги фикрлари бу каби сатрлар замирида ифодаланган ҳақиқатни чуқурроқ тушунишга ёрдам беради: “Маълумки, ҳақиқат аҳли ҳеч қачон “Мен камолот тимсолиман, гуноҳлардан покман”, демайди. “Гуноҳқорман, осийман, бадкирдорман”, дейди. Ўзини маломат қилади. Шу орқали нафси енгади, покланади. Нафс қутқусидан ҳалос бўлиш – камолотнинг бош шarti” [3:73]. Ўзини гуноҳқор билиш ва бундан тавба қилиш мўминга хос хусусият. Шоирнинг бу мавзудаги шеърларини ўқиганда ана шу жиҳатни ҳар доим назарда тутиш зарур, деб ўйлаймиз. Маснавийнинг давомиди яна шундай мисралар бор:

Бўлмишман асири нафси шайтон,
Журму ганоҳимга йўқ ҳаду сон.
Тоатда гарчи нотавонман,
Айларда гуноҳ паҳлавонман.
Мен худ бу сифатман асру гумроҳ,
Ҳолимдин Ўзунг эурсан огоҳ.
Раҳм айла бу навъ ҳолатимга,
Чохи ғам аро малолатимга.

Шоир фикрни таъсирчан ифодалашда таносиб (асир нафс, журм, гуноҳ), тазод (журм-тоат, нотавон-пахлавон), истиора (чохи ғам) сингари бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланади. Ўқувчини фикр юритишга, мушоҳадага ундайди. Маснавийни мутолаа қилар экансиз, юксак ақл ва истеъдод эгасининг самимий тазаррусидан таъсирланмасликнинг иложи йўқ.

Феруз – мутафаккир шоир. У диний-гасаввуфий илмларни чуқур эгаллаган. Шоир сифатида шеърятнинг назарий асосларини теран билади. Бадий санъатларни қўллашдаги маҳорати, шеърый шакл ва мазмундаги мукаммал уйғунлик, фикрнинг мантикий изчиллиги каби хусусиятлар шундан дарак беради:

Кўб манда агарчи журму исён,
Жўшон Санга лек баҳри ғуфрон.
Сенсан ики кавн аро паноҳим,
Раҳм айлабон афв қил гуноҳим.
Кўнглум уйин айлагин саросар,
Тавҳид чароғидин мунаввар.
Тоатда қадимни айлагил ҳам,
Лутфунг манга ҳаргиз этмагил кам.

Ушбу маснавийда ифодаланган диний-маърифий мазмун шох ва шоир Ферузнинг дунёқарашини чуқурроқ англаш имконини беиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Табиийки, бу дунёқараш дин асослари билан, тавҳид илми билан боғлиқ. “Журму исён” ва “баҳри ғуфрон” бирикмалари ҳосил қилган тазод шоир бадий ниятини санъаткорона ифодалашда, айниқса, кўл келган. “Кўнглум уйи”, “тавҳид чароғи” истиоралари фикрни маҳорат билан ифодалаш имконини берган. Қуйидаги байтлар шоирнинг фикрни мисрадан мисрага кучайтириб борганини, самимий туйғулари ифодаси учун муносиб шакл топа билганини кўрсатади:

Ман зорға тавба ато қил,
Файзингга замирим ошно қил.
Даҳр элига гарчи подшоман,
Эҳсонинга мустаҳиқ гадоман.
Адлим била фақр элини қил шод,
Эҳсоним ила жаҳонни обод.
...Дунёда мақомими рафиъ эт,
Уқбодда расулинга шафиъ эт.
Кўбтур манга раҳматингдин умид,
Қилма мани нотавони навмид.
Қил бахт ила толеимни Феруз,

Ҳар бир куним айла ийди Наврўз.

Тавба – яралмишларни Яратганга яқинлаштиришга хизмат қилувчи даража. Лирик қаҳрамон ана шу мақомга эриша олган. Шунинг учун ҳам даҳр элига подшо бўлса-да, Ҳақ таолонинг эҳсонига мустаҳиқ гадо эканини иқдор этади. Унинг нияти пок: адолати билан фақр элини шод, эҳсони билан жаҳонни обод қилишга бел боғлаган.

Маснавийнинг сўнгги байтлари дуо тариқасида битилган. Лирик қаҳрамон Яратгандан дунёда баланд даража (рафиъ мақом), охиратда Расули акрам (с.а.в.) шафоатини тилайди. Умидвор эканини таъкидлайди. Зеро, аждодларимиз муборақ ҳадислар мазмунига баноан умид ва қўрқувни ймон қушининг икки қаноти, дея этиқод қилгани бежиз эмас.

Сўнгги байтда “Феруз” исми бир вақтнинг ўзида шоир таҳаллуси ҳамда луғавий маъносида тенг қўлланиб, ийҳом санъатини ҳосил қилган. Ҳар кунининг ийди Наврўз бўлишини тилаш ҳазрат Навоийнинг “Ҳар тунунг кадр ўлубон, Ҳар кунунг ўлсун Наврўз” байтига ҳар жиҳатдан уйғун.

Диний-маърифий мавзуда ёзар экан, шоир ҳамд баробарида наътга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Наът, маълумки, шеърда, ва умуман бадий асарда пайғамбар алайҳиссаломни васф этиш демакдир.

Худо ҳамдидин сўнгра тортиб қалам,
Паямбар дурудини айлай рақам.

Зиҳи суруриким, эрур коинот
Туфайли эрур гар жамоду набот.
Шафиъ ул-умам саййид ул-мурсалин,
Бўлуб пайк анга Жаброил амин.

“Дуруд” сўзига “Навоий асарлари луғати”да қуйидагича изоҳ берилади: мактов; дуо, салом, яхшилик тилаш [4:204]. Бу жиҳатдан у “наът” сўзи билан маънодош: пайғамбар алайҳиссаломнинг мактови. Шоир Худо ҳамдидан кейин мантикий равишда пайғамбар дурудига ўтади. Шоирнинг ёзишича, жамод – жонсиз табиат, набот – ўсимликлар олами Расулуллоҳалайҳиссалом туфайлидан яратилган. У шафиъ ул-умам, яъни охиратда умматларини шафоат қилувчи. Саййид ул-мурсалин, яъни Яратганининг наздида пайғамбарларнинг энг улуғи. Жаброил амин – Унинг хабарчиси.

Кейинги сатрларда шоир пайғамбар алайҳиссаломнинг мўъжизаси бўлган машҳур меърож воқеасига ишора қилади, Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг ислом маърифатини оламга ёйишдаги хизматларини васф этади:

Гаҳи арши аълога айлаб уруж,
Ғазо қилғали гоҳ айлаб хуруж.
Жаҳон мулкани исломобод этиб,
Басе, яхши ишларни бунёд этиб.
Чекиб осий уммат учун кўб таъб,
Ўтуб умри қайғу бирла рўзу шаб.

Шоир эътирофича, пайғамбар алайҳиссалом бутун ҳаётини ислом маърифати ривожига бағишлаган. Гуноҳқор умматлари учун кўп машаққат чеккан, умри туну кун қайғу-изтиробда кечган. Охир оқибатда шариат билан динга ривож беришга эришган.

Наътларнинг моҳиятини таҳлил қилган адабиётшунос Сайфиддин Сайфуллоҳ мана бундай ёзади: “Ғазалларда Расули акрамнинг энг буюк пайғамбар ва энг улуғ хулқ соҳиби экани, хайру саховати, жасорат ва шижоати, етимларга шафқат қилгани, умматини севгани, меърож воқеалари ва ҳоказо мавзулар оят ва ҳадислар орқали мадҳ этилади” [5:3]. Бу фикрни мумтоз шеърятнинг бошқа жанрларига, шу жумладан маснавийларга ҳам тўла татбиқ қилиш мумкин.

Ҳамд ва наът мазмунидаги шеърларида Феруз бутун истеъдодини инсон ва унинг бой ички оламини – сийратини, хулқу одобини васф этишга, Яратгани ва

ўзлигини таниш, бу ёруғ оламга келишидан кўзланган асосий мақсад-муддаони англаш сингари муҳим масалаларни бадий талкин қилишга интилди. Пок эътиқоднинг инсон камолотидаги ўрнини кўрсатиб бериш, юксак ахлоқий фазилатларни улуғлаш – Ферузнинг ушбу мавзудаги лирик асарларида асосий мавзу бўлди, дейиш мумкин. Диний-маърифий мавзуда

калам тебратар экан, шоир бу соҳада ҳам чуқур билим эгаси эканини намоён эта билди. Бошқа турдаги шеърлари каби ҳамд ва наътларида ҳам миллий шеърятимизнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсата олди. Орадан неча замонлар ўтса ҳам аҳамиятини сақлаб қола оладиган бой адабий-маърифий асарлар қолдиришга муваффақ бўлди.

Адабиётлар

1. Исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди. / Мухаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. -Т.: "Ғафур Ғулом" 1994.
2. Жабборов Н. Огаҳийнинг оғоҳлик сири. // Tafakkur, 2009, 2-сон.
3. Жабборов Н. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.: 2004.
4. Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С. Иброҳимов). -Т.: "Адабиёт ва санъат", 1973.
5. Сайфуллоҳ С. Наът ғазаллар моҳияти. "Ҳазойин ул-маоний"даги наът ғазаллар китобига сўзбоши. -Т.: "Ноширлик ёғдуси", 2010.

РЕЗЮМЕ

Мақолада миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти намояндаси Мухаммад Раҳимхон Ферузнинг ҳамд ва наътлари тадқиқи қилинган. Шоир маснавийлари таҳлили асосида унинг ижодида диний-маърифий мавзунинг бадий талкини масаласи ўрганилган. Бадий санъатларни қўллаш маҳорати, ижодкорнинг поэтик маҳорати сирлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы хамды и наъты представителя узбекской литературы времени национального пробуждения Мухаммад Рахимхон Феруза. На основе анализа маснавий поэта изучен вопрос литературной интерпретации религиозно-образовательной темы в его творчестве. Также освещены секреты его литературного искусства и поэтического мастерства.

SUMMARY

There are researched the hams and nats of Muhammad Rahimhon Feruz - the representative of the Uzbek literature of the national enlightenment. The issue of literary interpretation of the religious-educational theme in his creation been studied on the basis of the analysis of the poet's masnavies. The secrets of his literary art and poetic mastery are highlighted as well.

ЖЫРАЎ-ШАЙЫРЛАР ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ СӨЗ-ЖЫР ИМПРОВИЗАЦИЯСЫ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: импровизация, анъана, халқ оғзаки ижоди, жиров-шайир, Соппасли Сипира, Асан Қайғи, Доспанбет, Мүйтен.

Ключевые слова: импровизация, традиция, народное творчество, жиров-шаир, Соппаслы Сыпыра, Асан Кайги, Доспанбет, Мүйтен.

Key words: improvisation, tradition, folk art, poet-singer, Soppasli Sipira, Asan Kaygi, Dospanbet, Muyten.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде, әдебиет тарийхында жыраў-шайырлар деген атама (термин) менен дусласамыз. Жыраў-шайырлар мийрасы дегенде Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў хэм т.б. жыраў шайырларды билемиз. Себеби, бул әдебий тулғалар әдебиет тарийхында шайыр, жыраў, шешен сыпатында баҳаланады. Белгили алым К.Мәмбетов ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебиетин изертлеў барасында усы жыраў-шайырлар дөретиўшилигине айрықша тоқтап: «... автор шығарманы өзи жазып, өзи үгит-нәсиятлаўы, өзи саз әсбабы менен атқарыў қәбилетине ийе болыўы менен белгиленеди» [8:177] деген еди.

Жыраў сөзи жыр жыраў сөзинен алынған болып, оның келип шығу тарийхы жүдә узақ дәуірлерге барып тақалады. Демек, әдебиетши алымлардың белгилеп өткенине қарағанда жыраў атамасы ХІ әсирлердеги Қорқыт ата жырлары менен байланыстырады [7:108].

Қарақалпақ әдебиетинде жыраў атамасы жүдә кең мәниге ийе болып, ХІV-ХІVІІІ әсирлер арасындағы жасап өткен Соппаслы сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраўлар өз гезегинде шайыр, жуабый шешен хэм жыраў (атқарыўшы) сыпатында да көзге тасланған хэм жыраў деген улыўмалық атама менен жүритилген. Соңғы дәуірлерге келип жыраў сөзиниң мәниси бираз тарайыңқырап, тек ғана халқымыздың бай аўызеки дөретпелерин (терме, толғаў, дәстанлар) атқарыўшыларды ғана түсинген. Олар тек ғана аўызеки әдебиетимызда бар болған аўызеки дөретпени (терме, толғаў, дәстан) атқарып қоймай, шайырлық хэм импровизациялық уқыбы басым болып, халық массасына кең таралыўында, сол аўызеки дөретпениң (дәстан хэм т.б.) идеялық, көркемлик хэм сюжетлик қурылысының артыўында айрықша әҳмийетке ийе болған. Демек, бул жыраўлар: Шаңқай жыраў, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраў, Ерполат жыраў, Есемурат жыраў, Өтенияз жыраў, Қуламет жыраў, Өгиз жыраўлар халқымызда жы-

раўшылық дәстүрин кәсип, өнер түрине айландырып, халық аўызеки дөретиўшилигинде таяр турған аўызеки дөретпени атқарыў менен шекленип қалмай, импровизациялық уқыптан оғада шебер пайдаланып отырған.

Жыраўлар дөретиўшилигиниң айрықша бир белгиси олардың таланты, тәбийий туўма сөз усталығы, белгили дәрежеде индивидуал шайыршылығы халық аўызеки әдебиетиниң қәлиплескен бай дәстүрлериниң дегергінде раўажланған болады. Соның ушын да белгили алым Қ.Мақсетов:- «... қайсы бир аса талантлы халық жыраўын алсақта, оның жеке шайыршылығынан гөре, халық поэзиясының үлгилериниң атқарыўында шебер усталығы айрықша сезилип турады» [6:32] - деген еди. Соның ушын да бул жыраўлар күшли шайырлық хэм импровизациялық талантқа ийе болғаны менен олардың репертуарында болған дөретпени халық массасына кең ен жайыўында хэм толық шығарма сыпатында қәлиплесиўинде айрықша роль ойнағаны менен оларды биз дәстан авторы демей, тек ғана атқарыўшы сыпатында бақалаймыз.

Түркий халықлар ишинде қарақалпақ, қазақ хэм ноғай халықларының түби бир туўысканлығы тарийхый мағлыўматлар менен бирге ерте дәуірлердеги жыраў-шайырлардың әдебий мийраслары да буны анық тастыйықлайды. Сондай-ақ, халқымыздың бай руўхый дұныясы көркем аўызеки дөретпелерде хэм түркий әдебиет тарийхында да аңызға айланып кеткен Қорқыт ата, Кетбуға, Қотан жыраўлар да түркий әдебиетта жыраўлардың пири (устазы) сыпатында тилге алынады. Ал, қарақалпақ хэм ноғай халықларында Соппаслы сыпыра жыраўдың исми жыраўшылық мектептиң тийкарын салыўшысы, ең дәслепки баслаўшысы, түп бабасы сыпатында көринеди. Мине, усы Соппаслы сыпыра жыраўды қарақалпақ жыраўшылық мектебиниң тийкарын салыўшысы, түп бабасы сыпатында бақаланатуғын қарақалпақ алымларынан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов хэм К.Мәмбетовлар өзлериниң илимий мийнетлеринде унамлы пикирлер айтқан

[2,5,6,7].

Жыраў-шайырлар дәретиўшилигинде Соппаслы сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў хәм Мүйтен жыраўларды биз толық жазба әдебиат ўәкиллери сыпатында бахалай алыўымыз қыйын. Ал, жазба әдебиатта автордың сақланыўы, шығарманың жазба нускада дәретилиўи ямаса таралыўы, көркемлик өзгешелиги айқын сәулелениўи айрықша талап етиледі. Бул жыраўлар дәретиўшилигинде автордың сақланыўы, хәр бир жыраўдың шығармасында жеке стиль хәм көркемлик өзгешелиги болғаны менен олар шығарманы аўызеки усылда дәреткен. Буның баслы себеби, халықтың ярым көшпели турмысының нәтийжеси болса керек. Бундай жағдай қазақ хәм ноғай халықлары әдебиятында да ушырасады. Мине, усындай жағдайларға байланыслы жыраўларда (шайыр, шешен) импровизациялық уқыпқа болған мүтәжлик сезиледи. Импровизациялық дәстүр усы жыраўлар дәретиўшилигинде пайда болған екен деген мәни пайда болмаўы керек. Бул әдебий қубылыс ерте де, жүдә ески заманлардан бар болған дәстүр болыўы мүмкин. Бирақ, усы импровизациялық дәстүр усы жыраў-шайырлар мийрасында анағұрлым дәрежеде раўажланғаны сезиледи. Импровизациялық дәстүр ямаса уқып усындай жағдайларға байланыслы раўажланған хәм жыраў, шешен, шайырлар ушын айрықша әҳмийетке ийе болған.

Жыраў-шайырлар таярланып, қағаз, жазыў-сызыўдан пайдаланбай аўызеки, турған жеринде, ханға бола ма?, халыққа бола ма? жеке ямаса халықлық пикирлерин, мүрәжатларын, толғаў (шығарма) түринде баянлай алатуғын талантқа ийе болған хәм усыған олар мүтәж да еди. Мине, бул импровизациялық қубылыстың жемиси болып табылады.

Импровизация усылы көркем өнердин барлық түрлеринде (көркем әдебиат, музыка, театр, жиповись, хореография) бар болған көркем әдебий қубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий қубылыс таярлықсыз суўырып салыў, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғий таланттың сол заматта туўылыўы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады [3:40-41, 4:152].

Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық қубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе таланттылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дәретиўши тулғаларды биз ерте дәуірлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дәретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дәретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Жийренше шешен хәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм кейинги дәуірлердеги халық шайырлар Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хәм т.б. шайырлар дәретиўшилигинде ушыратыўға болады.

Импровизациялық дәстүр көркем әдебиатта, әсиресе, айтыс жанрында да, қыз-жигитлер айтысында да, шайырлар айтысында да көбирек ушырасады. Айтыс импровизациялық уқыпты талап етеди, бундай талант, уқып болмаса айтыс алмайды, ямаса жеңилип қалады. Шайырлар айтысы поэзияның басқа формаларына қарағанда қурамын, қыйын хәм қызықлы жанры болып табылады. Бул өзи халық алдында жүзбе-жүз дәретилетуғын биргеликтеги шығарма. Үлкен жыйын-топтағы сауашқа кирген батырлардай, бәйгиге кеткен атлардай болып қызып-жулып тартыс, жарыс қызығына араласыўы болып табылады. Қыйынлығы сонда шайырлар бул айтысқа жазба таярлықсыз келип түссе де, қосықты турған-турған жерлеринде ядтан импровизациялық талант пенен шығарылады [1:17].

Жыраўлар поэзиясында Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен

жыраўлар өз толаўларында ақыл-парасаттылық пенен сөз тапқырлығы, дилўарлығы, қыйын-қыстаўлы жағдайдан сөз қүдирети арқалы жағдайды жумсарта алыўы уқыптарын импровизациялық қубылыстың көриниси сыпатында бахалағымыз келеди. Мәселен, усындай импровизациялық қәсийетке ийе тапқырлық Мүйтен жыраўдың ханның түсин жорығанында да бар. Бухар ханы бир жаман түс көрип, түсинде хәмме тислери төгилип, тек бир тиси ғана қалған екен. Көп даналарды шақыртып жорытып көрсе «Тақсыр, сизиң үрм-путағыңыздан хеш ким қалмайды. Хәммеси өледі, тек өзиңиз қаласыз»-депти. Буган ханның қәхәри келип, хәммени қылыштан өткизген. Гезек Мүйтен жыраўға келгенде: «Басқаларды билмедим-дә, бирақ сизиң өмир-иңиз жүдә узак болады екен»-депти. Негизинде, Мүйтен жыраў алдыңғы данышпанлардың сөзин сәл басқашалаў етип айтқан. Мине, бул гәп ханға унаған хәм макул түскен. Мүйтен жыраўға сарпай жапқан. Бул жерде Мүйтен жыраў хәм жуўабый шешен хәм импровизатор екенлигин көриўге болады.

Соппаслы Сыпыра жыраў XIV-XV әсирлерде жасаған белгили шайыр жыраў хәм мәмлекетлик кеңесгөй болғанлығы өзиниң тарийхый толғаўларда сәулеленген тарийхый мағлыўматлары арқалы бизге белгили. Бул дәуір әдебиятында синкретизм (сөз, саз, айтыс, ойын) айрықша әҳмийетке ийе болған. Соның ушын да биз оны хәм шайыр (өзи дәреткен) хәм жыраў (атқарған) хәм сазенде (саз әсбабы қобыз бенен өзи шерткен) сыпатында бир неше өнерлерди жәмлеп бирлестире алғанлығын сезе аламыз. Бундай синкретизм қубылысы сол дәуір, сол заман ушын үлкен әҳмийетке ийе қәбилетлердин бири еди. Синкретизм қубылысынан пайдалана алыў қәбилети Асан қайғы, Доспанбет, Мүйтен жыраўларда, XIX әсирдеги карақалпақ классик шайырларында (Күнхожа, Әжинияз Бердақ хәм т.б.) да ушырасады. Мине, бул әдебий тулғалар дәретиўшилигинде синкретизм қубылысы менен бир қатарда импровизация қубылысының кең орын алғанлығын да байқаўға болады. Соппаслы Сыпыра жыраўдың «Хә хан ийем, хан ийем» деп басланатуғын толғаўын әдебий талқыға алып көрейик. Мысалы:

Хә хан ийем, хан ийем,
Қулағыңды сал ийем,
Талан болды бизлерден,
Сансыз дүнья мал ийем...
Қаршыға болып қутырып,
Қасқыр етин аңсама,
Қырғый болып қутырып,
Қызыл етти аңсама.
Туйғын болып қутырып,
Түлки етин аңсама...[9:72]

Түркий халықлар ишинде карақалпақлар менен қазақлардың көркем аўызеки дәретиўшилиги менен жыраўшылық өнеринде, әсиресе айтыс жанрында импровизациялық қубылыстың күшли раўажланғанлығының гүўасы болып отырмыз. Мине, биз әдебий талқыға алған уллы Соппаслы Сыпыра жыраў толғаўларында импровизацияның нағыз үлгилерин көриўге болады. Өзи хан хәзирине кирип ямаса журт алдында шығып сөйлетуғын шешенлер менен жырышлар алдын ала айтар сөзиниң текстин таярлап, қолына қағаз алып шығыў мүмкиншилигине ийе емес. Олар тек ғана логикалық талғамға сүйенип, сол пайыттағы жағдайдан, қатнасыўшылардың, тыңлаўшылардың психологиясын үйрениў арқалы ямаса жәмәәттиң кейпиятын сезиў арқалы өзиниң кеўлиндеги айтар сөзин, жырын поэтикалық тил менен баян ете алады. Ески хәм ерте дәуірлерде көркем әдебий шығармадан тысқары илимий хәм сиясий баянатлар, илимий мийнетлер, тарийхый мағлыўматлар қосық тексти менен жазылғының гүўасымыз. Бул бириншиден сол мағлыўматлардың инсан қәлбине эстетикалық сезим менен тәсир етиўде, халық ядында узак сақланыўда, ядқа билиўди тәмийин-

леуде үлкен роль ойнаған. Биз мысалға алған Соппаслы Сыпыра жыраудың халық дәртін, жырын, халықтың кеулиндегі сөзін ханға қосық үлгисінде жеткізген. Оны таярланып, қағазға жазып отырмай-ақ, хузине туұры кире сала оның ис-хәрекетлерін тәбият аңларына мезгеткен халда баян етеди. Соның менен бирге, ханның қылғаларын қаршыға, қасқыр, қырғый, туйғын, түлки сыяқлы қулар менен жыртқыш хайуанлардың ис-хәрекетіне ұқсатып арқалы оны бул жолдан қайтырып, оны тәрбиялау бағдарындағы ұсынысы ақыл-нәсият етиу талаптарының бири болып табылады.

Жеткиншек болған журтыңа,
Мезгилсиз гөр қазылар,
Қызыға берме урысқа,
Зыяны тийер ырысқа...
Халқыңды жыйнап бир жерге,
Жеңімпаз хан атандың,
Елиң әбден толықты,
Енди саған не керек?
Сопаслы Сыпыра жырау ханнан қорықпай, ұсындай туұры хақықатты жүзине айтады. Себеби, оның

артында, жырауды қоллап қуаттайтуғын халық тур. Хан да жырау да, шешен де булардың өмирі, турмысы халық пенен берге болады. Халықсыз олар хеш ким емес. Соның ушын да жырау халықты аяқ-асты естпейди, хұрмет етиуди, тосыннан урыс жәрияламауды, қонсы халықтарға зыяны бермеуге шақырады.

Хәр күни қан төгіспе,
Зирлеп болды дөгерек.
Урыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгілер,
Хан салығынан халқыңның,
Қабырғасы сөгілер [9:73].

Ұлыұма алғанда, қарақалпақ әдебияты тарихында импровизация дәстүрлерінің ең жақсы үлгілерін жырау-шайырлар мийрасында көреміз. Әсіресе, бизің дыққатымызды тартқан Соппаслы Сыпыра жырау хәм Мүйтен жырау дәретіушилигинде импровизация дәстүрдің бай үлгілерін әдебий талқыға алдық. Жыраулар поэзиясы хәм шешенлік сөзлердегі импровизациялық қубылысты теориялық жақтан талқылау, үйрену, изертлеу әдебиеттаныу илиминде тұрған әхмийетли мәселелердің бири болып табылады.

Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиатында айтыс. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, 17-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзيليі. - Нөкис: «Билим», 1993, 40-41-б.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ., Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзيليі. - Нөкис: «Билим», 1994, 152-б.
5. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Максетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақылар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 32-б.
7. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебиаты. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976.
8. Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиаты. - Нөкис: «Билим», 1992, 177-б.
9. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. - Нөкис: «Билим», 1995. 72-б.
10. Исмаилов С. «Ақындар». - Алма-ата, 1956, 39-б.

Бу мақолада қарақалпақ адабиетіде қадимий жиров-шаир Соппаслы Сыпыра, Асан Қайғы, Доспанбет, Мүйтен ва бошқалар ижодида сүз-жир импровизациясы масаласы сүз этилади. Импровизация аңғанасининг пайдо бўлиш жараёни, тараққийет та-моиллар қарақалпақ халқинг бадиий оғзаги ижодиёти, қадимий жиров-шайырлар меросидан намуна олғани ва бугунги қарақалпақ адабиетіде хәм давом этаётган бадиий оғзаки ижодиётиде хәм илмий асослар билан очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается проблема импровизации в каракалпакской литературе, в произведениях древнего поэта Соппаслы Сыпыра, Асан Кайги, Доспанбета, Муйтена и других. А также, говорится о возникновении явления импровизации, этапах формирования каракалпакского художественного устного народного творчества, о том, что оно берет начало с наследия поэтов-жырау раннего периода и продолжается и в современной каракалпакской литературе, и в современном художественном устном творчестве, в том числе и в традиционных песнях.

SUMMARY

The article discusses the issue of improvisation in Karakalpak literature in the works of the ancient poet Soppasly Sipira, Asan Kaygi, Dospambet, Muiyten and others. And also, it is said about the occurrence of the phenomenon of improvisation, the stages of the formation of the Karakalpak folklore, that it originates from the legacy of poets-jirau of the early period and continues in today's Karakalpak literature, and in modern folklore, including traditional songs.

ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРДА АТА ЖУРТЫ ТҮРКИСТАН ТЕМАСЫ

Е.Е.Қанаатов – таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: халқ ағизаки адабиеті, тарихий кұшиқ, Туркистон даври, Сирдарё, юкори қарақалпақлар, куйи қарақалпақлар.

Ключевые слова: устное народное творчество, историческая песня, туркистанский период, Сырдарья, верхние каракалпаки, нижние каракалпаки

Key words: folklore, historical song, Turkestan period, Syrdarya, Upper Karakalpaks, Lower Karakalpaks.

Қарақалпақ халқы өзинің тарихында көп бүлгиншиликлерге ушырап, уллы көшлерди басынан кеширген. Хәр дәуірде жүз берген тарийхый ўақыя-хәдийселер халық аўызеки дәретпелеринде сақланып қалған. Бизің дәуиримизге жетип келген тарийхый қосықлар, әне, ұсындай тарийхый ўақыялардан мағлыұмат береді.

Тарийхый қосықлар белгили тарийхый ўақыяға байланыслы дәресе де онда анық ўақыяның өзи сәуленбейди, ал хәр дәуірдің тарийхый-социаллық, жәмийетлик-сиясий келбети көркемленип бериледи. Бул қосықлардың ертеде дәретленген де, кейинирек пайда болғанлары да анық тарийхый ўақыяларға тийкарланады, баслы қахарманлары да тарийхый шахслар болады. Халық қосықларын, әдетте, халық дәретеди, деген менен бир ўақытлары ол қандай да бир шайырлық ұқыпқа ийе бир адам тәрәпинен дәретилип

кейин ала авторы ұмытылып, халық оны кеуілге қонымлы болғаннан кейин қайта ислеп, раўажландырып отырған. Демек, халық тарийхый қосықларының авторлары да сол ўақыяларды көзи менен көрген адам дәреткен. Онда авторлар көзи менен көрген, өзлери басынан кеширген ўақыяларды ўақытына қарай баянлайды.

Қарақалпақ халық аўызеки әдебиатында Ноғайлы дәуіри хәм атажурты Түркистанға байланыслы жыр-толғаулар жақсы сақланып қалған. Белгили фольклортаныўшы алым Қаллы Айымбетов тарийхый жырлардың пайда болыўын еки дәуірге бөлип қарайды: 1) қарақалпақлардың Едил, Жайық дәрәяларының бойынан бүлгиншиликке ушырап, сол жерлерди таслап, Түркистанға - Жаңадәрәяға көшкен дәуіри. Бул туўралы жырланған тарийхый жырды «Ормамбет бийдің толғауы» деп атайды; 2) Қарақалпақлардың

Түркістаннан бүліп, Хорезм ойпатына көшкен дәуірі. Бул тұлғалы Жийен жырау дөретіп жырлаған жырды «Посқан ел» толғауы дейді [1:57].

Биз мақаламызда халық аузында атажурты Түркістанға байланысты сақланып қалған тарихый қосықтар хақында мағлұмат беріуді жөн санадық.

Тарихтан белгилі, қарақалпақтар XVI әсір ақырларында Едил-Жайық хәм Жем дәрйялары бойынан Түркістанға қарай көшіп Сыр дәрйяны жағалай жайласады. Бул хақында «Қарақалпақ» тарихый қосығында:

Жембойы қалпағы тегіс жыйылды,
Қыймай келді Ойыл менен Қыйылды,
Қарақұрым халық қаппап қуйылды,
Атажуртқа лек-лек барды қаралпақ.

Сыр дәрйяның екі бойын жайлады,
Есапсыз мал жыйнап, қойды айдады,
Уллытауға туу тигіп, ханын сайлады,
Түркістанда өніп-өсті қаралпақ [6], делинеді.

Бул жердегі Жембойы дегені Жем (Эмба) дәрйясы. Ойыл хәм Қыйыл хәзиргі күндегі Қазақстан Республикасы Ақтөбе ұлалатының Россия менен шегаралас тәрәпинде, яғный Орынбор қаласына жақын әтираптағы жер атамалары. Уллытау болса хәзир Жезқазған ұлалатына қараслы қала.

Қарақалпақтар атажурты Түркістанда құрғын жасағанлығы, өз алдына хан сайлағаны хақында усы қосық арқалы мағлұматқа ийе боламыз.

Бул тарихый фактлерге сәйкес келеді.

Академик Сабыр Камаловтың «Қарақалпақтардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарихынан» атлы китабында мынадай мағлұматлар бериледи: «Қарақалпақтардың 1694-жылы Тобаршық султан деген ханы болған, Ол Тәуке ханның (1680-1718жж.) баласы. Тәуке ханның тусында 18 жыл (1680-1698) хан кеңесін басқарған қарақалпақтың қыпшақ арысы майлыбалта урыуынан шыққан Сасық (Сас) бий (1598-1698) деген мәмлекет басшысы болған.

1709-жылы Тобаршық султанның баласы Ғайып султан қарақалпақтарға хан болған. Қазақтардың киши жүзинің ханы Абулхайырдың тусында (1693-1748 жж.) 1720-жыллары қарақалпақтардың ханы Ишмухаммед деген болған. Қарақалпақтардың орайлық қаласы Сыр дәрйя бойында жайласқан Жаңакент қаласы еди. Ишмухаммед хан (халық оны Ешим Мұхаммед хан яки Ешим хан деп те атаған – Е.Қ.)ның тусында қарақалпақтар өз алдына қонсы елдер менен сауда-сатық жұмыстарын, жеринің үстинен өткен кәрұанлардан бажы алыу жұмыстарын жүргізіп отырады. 1721-жылы Ешим хан Россияға мың түйеден ибарат кәрұан жибереди. XVIII әсірдің бирінші шерегинде Сырдың бойында жайласқан барлық қарақалпақтарды бириктиріу мақсети пайда болады. Сыр дәрйя топарындағы қарақалпақтардың Бухара, Хийуа ханлықтары тәрәпинде жайласқан қарақалпақтар менен байланысы күшейеди» [5: 22].

Түркістандағы қарақалпақтарының бажы бир бөлегі Бухара ханлығына қараған. Себеби, Түркістанның өзи Тәуке хан өлиминен (1718-жылдан) кейін сиясий жақтан Бухара ханлығына ғәрәзлі болған. Бухара тахтына отырған Абдулғайыз хан (1711-1747) халықты дурыссы басқара алмайды [5: 218]. Усы дәуірлерде қарақалпақтар арасынан шыққан бийлердің Бухара ханлығына салық бермегенлиги хақындағы мағлұматлар да «Қарақалпақ» тарихый қосығының және бир вариантында былайынша бериледи:

Ханкелди, Жанкелди, Хожагелди еди,
Бухара ханына салық бермеди,
Бирнеше жыл Түркістанды бийледі,
Ханға ықтырын бермей қаралпақ.
Қоңыраттың ат көтермес беглері,
Айбос, Майбас, Әжигелди ерлері,

Бирнеше жыл Түркістанды жайлады,
Ат шауып, қус салған жериң қаралпақ [7: 14].

Қарақалпақ тарихый қосықтары бойынша изертлеу жүргізген илимпаз Ә.Қожықбаев усы қосық қатарларындағы атлары келтирилген батырлардың, бийлердің тарихый шахс екенлигин тастыйықлайды. Хангелди, Жангелди, Айбос, Майбас, Әжигелди хәм т.б. адамлардың исмлері XVII-XVIII әсірлерде ушырасатуғынлығын айтады [7: 15].

Түркістан үлкеси хақықатында да халыққа қолайлы еди. 1596-жылдан 1723-жылға шекемгі аралық қарақалпақ халқының Түркістан дәуірі деп атаса да болады.

Едил-Жайық бойынан Сыр бойына көшіп келип Түркістанға дейін дәрйяны жағалай жайласқан қарақалпақтардың дархан турмысын жоңғарлардың 1723-жылғы үлкен атланысы бузады. Сол жылы жоңғар ханы Цеван Рабтан жүз мың әскери менен Түркістанға бастырып киреди. Созақ, Түркістан, Суунақ қалалары өртелип, бул жерлерде жасаушы қазақтар менен бирге қарақалпақтар да посып кетеди. Бул қанлы жыллар қазақ тарихында «Ақтабан шубырынды», «Алқакөл сулама» атамалары менен қалған болса, Қарақалпақстан тарихында «екінші мәртебе посқан ел» тәғдири усылай басланған еди [7: 212; 218].

1723-жылғы жоңғар атланыслары қарақалпақтарды екиге бөліп жиберди. Қырғыннан аман қалған қарақалпақтардың биразы Сыр дәрйяның төменгі жағына қарай көшеди, айырымлары дәрйяның жоқарғы жағына Ферғана хәм Самарқанд арқалы Қашқадәрйя шөллерине посып көшти. Бул бөлиніу илимде «төменгі» хәм «жоқарғы» қарақалпақтардың пайда болыуына себепши болды.

Усы дәуірге тийисли қосықтар «төменгі» қарақалпақтардың да, «жоқарғы» қарақалпақтардың ядында да елеге шекем сақланып қалған. Мәселен, ферғаналы жоқарғы қарақалпақтар арасынан жазып алынған қосықтағы:

Қаратаудың тегінде қалдым жекке,
Қалмақтың оғы тийди қак жүрекке.
Ырғыдым, мине алмадым қара көкке,
Барсаң сәлем айтып барың Исмадияр бекке.
Айтып барың халқыма Сыр жайласын,
Әширбек енди өлди деп ойласын,

Темир қазық қақышып ат байласын [9: 17], - деген қатарлар сол дәуірдегі қалмақтар менен кешкен қанлы сауаштан дәрек береді. Себеби, XVII-XVIII әсірлерде жоқарғы қарақалпақтардың тийкарғы бөлегі усы аймақта жасаған [10: 61].

Қазақ ауызеки әдебиятында да 1723-жылғы трагедияға байланыссы биришама тарихый қосықтар бар. Ол қосықтардың бажылары қарақалпақтар арасында да ушырасады.

Мәселен, қазақ ауызеки әдебиятындағы:
Басынан Қаратаудың көш келеді,
Бир тайлақ көшкен сайын бос келеді.
Айырылған қарындастан жаман екен,
Мөлдиреп қара көзден жас келеді.

Мына заман, қай заман, бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман,
Қарындас пенен қара орман қалғаннан соң,
Көздің жасын көл қылып ағыз заман [3: 19], - деген қосық Тауелибай қарақалпақтары арасында былайынша гезлеседи:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Қара жорға селкилдеп бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Еки көзден мөлтилеп жас келеді.
Мына заман қай заман, бағы заман,
Баяғыдай бола ма тағы заман?
Ағайыннен айрылған жаман екен,
Көздің жасын көл қылып ағызаман [4].

Буннан көриўимизге болады, яғный Түркистан үлкесинде қазақ ағайинлер менен қарақалпақлар тығыз араласып жасаған хәм қалмақлардың аўыр сокқысын теңдей қабыллаған хәм өз ўақтында биргеликте жаўға қарсы шапқан.

Қалмақлар тосаттан топылып келди,
Қырдың халқы ықты, жаўға жол берди,
Сегиз мың қалмақты қарекең қырды,
Хабарың Бухарға түсти қаралпақ.

Шартәрепке жайылды буның хабары,
Қалмақлардың қайта түспей гүзары,
Атажурт Түркистан жаўдан адады,
Парахат дәўранлар сүрди қаралпақ.

Үш жүз қырық жыл Түркистанды жайлады,
Не батырлар шығып журтты қорғады,
Атажурт паянлы қоныс болмады,

Айдады Байсыңға малды қаралпақ [6], деген қатарлар усы тарийхый ҳақыйқатлықтан сөз ашады.

Жоңғар шапқыншылығына байланысly жыр үлгилери қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының басқа да жанрларында да сақланып қалған. Мәселен, қарақалпақ балалар фольклорында жоңғар шапқыншылығын еске түсиретуғын қайғылы дәўирлердин, посқыншылық күнлердин елеслери үзик-үзик сақланған. Усындай қанлы қырғынлардың сәўлеси қарақалпақ фольклорында:

Ордамды ойрат алды,
Ортама ойран салды,

Ошақта отым қалды,
Он сан оғым қалды.

Жасаўлы үйим қалды,
Жыйыўлы жүгим қалды,
Жасаўрап көзим талды,
Жуўыспай жағым қалды.

Қаңырап жайым қалды,
Қазықта малым қалды,
Қаңғалап халым талды,

Қарақалпағым қалды, деп қалдырылған. Бундағы *ойратлар* – хошоуыт, дәрбит, хойыт, торғауыт, бағауыт (*баяуыт*) сыяқлы урыўлық бирлеспелерден қуралған жоңғар қалмақлары [2: 147].

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ аўызеки әдебиятында Түркистан дәўирине байланысly қосықлар, жыр үлгилери баршылық.

Түркистан дәўирине байланысly тарийхый қосықларда қарақалпақлардың халық, ел болып қәлиплескен дәўиринде басына қыйын-қыстаў күн туўылыўы сәўлеленген. Бул дәўирдеги қосықлар туўысқан қазақ халқының қосықлары менен идея-тематикалық жағынан ұқсас келеди. Бундай тарийхый қосықлардың үлгилери жоқарғы қарақалпақлар хәм Таўелибай журтындағы қарақалпақлар арасында еле де сақланып қалған болыўы итимал. Өз нәўбетинде, оларды жыйнаў, баспаға таярлап илимий анализге тартып, таллап барыў дәўир талабы саналады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1988, 489-б.
2. Амирлан С. Тарихты изерттеуде халық поэзиясының орны. Абай атындағы Қазақ ұлттық университети «Хабаршы» журналы. №4 (47), 2015.
3. Ахметжанова Ж. Қазақ фольклорындағы тарихи өлендер. Кандид. Диссерт. Автор. – Алматы: 2007.
4. Информатор Қамқа Досмурат кызы, «Бирлик» ш/а, Өтемурат аўылы. Қытай арысы, Қайшылы урыўы, Әлсейит тийреси.
5. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан. – Нөкис: ӨзРИАҚҚБ // «Хабаршысы», 2001, 76-б.
6. Қарақалпақ (тарийхый қосық) // ӨзРИА ҚБ Қолжазбалар қоры. Р-1311, Инв.- №184006.
7. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980, 55-б.
8. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992, 248-б.
9. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994, 342-б.
10. Толстова Л. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959, -С.180.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақларнинг XVI аср охирларида Эдил-Жайық дарёлари бўйидан кўчиб ота юрти Туркистонда яшаганлиги ва шу даврларда халқнинг бошидан кечган воқеалар сўз этилади. Қарақалпақ халқи ўз тарихида кўп қийинчиликларни бошдан кечирган. XIII асрда Чингизхон Хоразмни босиб олгандан кейин, Турон пасттекислигида истикомат қиладиган қарақалпақларнинг аксарият қисми Крым, Ўрол тоғларига, Эдил-Жайық бўйларига кўчади. У ерлерда ҳам доимий яшай олмай Туркистонга кўчади. Тинимсиз душман юришлари бу ерда ҳам уларнинг кўп қолишига имкон бермайди. Қолмоқлар истилоосидан кейин қарақалпақлар иккига бўлиниб кетади ва юқори қарақалпақлар Фарғона водийси томонга, қуйи қарақалпақлар Сирдарёнинг қуйи оқимиға қараб кўчади. Мақолада ана шундай тарихий воқеалар асосида пайдо бўлган тарихий қўшиқлар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что каракалпаки мигрировали в Туркестан вдоль рек Эдил-Джайык в конце 16 века. Народ Каракалпакстана испытал много трудностей в своей истории. В 13 веке армия Чингисхана завоевала Хорезм. После этого большинство каракалпаков, проживающих в Туранской низменности, мигрировали в Крым, на Урал, в Волго-Яик. Не имея возможности жить там постоянно, каракалпаки переехали в Туркестан. Беспощадные атаки противника не позволяют ему оставаться здесь долго. К 1723 году, после вторжения калмыков, каракалпаки разделились на две части. Верхние каракалпаки движутся в Ферганскую долину, а нижние каракалпаки - в низовья Сырдарьи. В статье анализируются исторические песни, возникшие на основе таких исторических событий.

SUMMARY

The article notes that the Karakalpaks migrated to Turkistan along the Edil-Jayik rivers in the late 16th century. The people of Karakalpakstan have experienced many difficulties in their history. In the 13th century, the army of Genghis Khan conquered Khorezm. After that, most of the Karakalpaks living in the Turan lowland migrated to the Crimea, the Urals, and the Volga-Yaik. Unable to live there permanently, the Karakalpaks moved to Turkistan. The merciless attacks of the enemy do not allow him to stay here for long. By 1723, after the invasion of the Kalmyks, the Karakalpaks were divided into two parts. The upper Karakalpaks move to the Ferghana Valley, and the lower Karakalpaks move to the lower Syr Darya. The article analyzes historical songs that have arisen on the basis of such historical events.

МОТИВ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АДАБИЁТШУНОСЛИКДАГИ ТАЛҚИНЛАРИ

О.А.Кучкаров – докторант

Анджон давлат университети

Таянч сўзлар: мотив, сюжет, схематик формула, дихотомик концепция, инвариант, фабула.

Ключевые слова: мотив, сюжет, схематик формула, дихотомик концепция, инвариант, фабула.

Key words: motive, plot, schematic formula, dichotomous concept, invariant, fable.

Адабиётшуносликка “мотив” атамаси мусиқашунос-ликдан кириб келган. Мусиқашуносликда “мотив” деганда куйнинг бир нечта ноталарини бирлаштирувчи

ритмик шакланган бўлаги тушунилади. Шунга ўхшашлик асосида адабиётшуносликда адабий асарнинг энг кичик бўлаги тушунилади бошланган. Бирок

адабиётшуносликда “мотив” терминига берилган изоҳлар, тушунчага берилган таърифлар, тадқиқотларда мотив сифатида талкин қилинувчи бирликларни эътиборга олсак, бу атама таърифлари ҳар хил эканлигига амин бўламиз. Шунинг учун ҳам энг аввал биз ишимизда бу истилоҳни қандай маънода тушунишимизни аниқлаб олишимиз зарур. Шу мақсадда ушбу мақолада мотив ҳақидаги адабиётшуносликда мавжуд фикр-қарашларни қисқача кўриб ўтамыз.

“Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати”да келтирилган мотивнинг биринчи маъноси қуйидагича: “Сюжет таркибидаги ҳалқалардан бири. Худди шу маънода *мотив* термини халқ оғзаки ижодида, хусусан дoston, эртақ каби катта эпик жанрларни ўрганишда ишлатилади” [1:190] деб айтилади. Луғат мақоласига ушбу термин асосан фольклоршуносликка хос деган фикр сингдирилган, мисоллар ҳам рус ва ўзбек фольклоршунослигига таяниб келтирилган. Терминнинг иккинчи маъносига эса муаллифлар жуда қисқа тўхталиб, “Адабиётшуносликда мотив термини асарнинг асосий мавзуи ва ғоясини тўлдиришга хизмат қилувчи қўшимча мавзу ёки ғоявий линияга нисбатан қўлланади” [1:191] дейиш билан кифояланган. Бу талкинга кўра, мотив мазмуннинг узви ҳисобланади, бошқача айтсак, бунда термин “бош мавзу – мавзуча” силсиласидаги иккинчи атамга синоним сифатида ишлатилади. Яъни луғатда муаллифлар мотив терминини имкон қадар аниқ бир маънода тушунтириш, изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Ҳолбуки, адабиёт назариясига доир қўплаб манбаларда мотив терминига хос қўпмаънолилиқ хусусияти алоҳида таъкидлаб айтиб келинади. Масалан, “Адабиётшунослик луғати”да мотивга қуйидагича таъриф берилади: “**МОТИВ** (лот. *moveo* – ҳаракатлантираман) – муסיқашуносликдан ўзлаштирилган термин. М. мусиқада асарнинг энг кичик шакл бирлиги саналиб, асар унинг айнан такрорланиши (шунингдек, ўзгартирилиши ёки зид М.лар киритиш) асосида ривожланади. Адабиётшуносликда М. термини турлича маъноларда қўлланади. Жумладан, воқеабанд асарларда М. сюжет схемаси (мас., қахрамон банди этилади, унга бирон-бир қиз ёрдам беради; ўғай она ва муштипар солиҳа қиз; қахрамон қимсасиз етимликдан юксак мартабага етади; қахрамон отасини танимайди, фавқулodда вазиятда унга дуч келади ва ҳ.) ёки бирон бир нарса (мас., кўзгу, тумор), ҳолат (мас., туш кўриш, арвоҳ билан суҳбат, ўзини танитмай юриш), образ (доно вазир, вафодор дўст, рақиб) каби қатор кўринишларда воқе бўлади. М.га хос муҳим жиҳатлардан бири муайян турғунликка эгалиқдир. Яъни М.лар ярим тайёр ҳолда олинади: мавжуд М.лар айнан эмас, ўзак сақлаб қолингани ҳолда ёзувчининг бадий фантазия имконияти ва ижодий ниятидан келиб чиқиб турли вариантларда талкин этилади” [2:180]. Бу таърифда мотив сюжет схемаси эканлиги, шу билан бирга бадий асарда тасвирланган нарса, ҳолат ёки образнинг ҳам “мотив” деб аталиши мумкинлиги айtilмоқда. Шунинг учун ҳам кейинроқ луғатда бадий образ турлари таснифланганда “мотив образ” тушунчаси ҳам келтирилади: “Мотив (мотив образ) шаклий ва мазмуний жиҳатлардан муайян турғунлик касб этган, бир ёки бир неча ижодкорнинг асарларида қайтарилиб туриши билан уларнинг ижодий интилишларини намоён этиб турувчи образдир” [2:180].

Кўриб турганимиздек, “Адабиётшунослик луғати”даги “мотив” ва “мотив образ” тушунчаларига берилган иккала таърифда ҳам такрорийлик хусусияти таъкидлаб айtilган. Ҳақиқатан худди шу хусусият мотивнинг энг муҳим томонини намоён этиб, уни

типологик тушунчалар қаторига киритади. Яъни худди шу жиҳати билан мотив тушунчаси алоҳида ижодкор ёки муайян бир даврда яшаган ижодкорлар бадий оламига хос умумий жиҳатларни аниқ тасаввур қилиш имконини беради. Демак, юқоридагилардан мана бундай хулосага келиш мумкин: “мотив” тушунчаси алоҳида ижодкор асарларини ўрганишда ҳам, муайян бир давр адабиётини ўрганишда ҳам жуда муҳим илмий категория экан.

Ўзбек адабиётшунослигида мотив муаммоси изчил тарзда ўрганилган эмас. Агар фольклоршунослик йўналишидаги айрим тадқиқотларда алоҳида мотивлар генезиси, функциялари, поэтик тизимдаги ўрни каби масалалар ёритилгани айtilмаса, мотив муаммосига бағишланган назарий ҳаётдаги ишлар деярли йўқ. Балки шу сабаблидир ёки мотив ҳаммага бирдек маълум, ҳамма биладиган нарса деб ҳисобланадими, тадқиқотларда бевосита мавзуга ўтилиб, ҳатто бошланиш қисмида мотив ҳақида обзор тарзидаги назарий маълумот ҳам берилмайди. Шунинг учун ҳам биз тадқиқотимизда кўпроқ хориж олимларининг ишларига таянишга мажбурмиз.

Аслида “мотив” термини XVIII асрда Европа муסיқашунослигида пайдо бўлиб, орадан кўп вақт ўтмасиданоқ адабиётшуносликда ҳам ўзлашган. Ҳар ҳолда, Гёте билан Шиллер орасидаги 1797-1798 йилларга оид ёзишмаларда мотив терминининг адабиётга татбиқан қўллангани шундай ҳисоблашга асос беради [3.436]. XIX аср бошларида немис романтизм адабиётининг назарийетчилари терминни анча фаол ишлата бошлаганлар. Шунга қарамай, терминнинг адабиётшуносликда ҳам ҳозиргидек жуда фаол ишлатила бошланиши XIX аср охириларидан бошлаб кузатилади. Бу даврда “мотив” атамаси сюжет билан боғлиқ тушунчани англашиб, уни кўпроқ фольклор асарлари мисолида тушуниш ва тушунтиришга ҳаракат қилинди. Мотивни сюжетга боғлаган ҳолда ва қиёсий таҳлил учун муҳим илмий категория сифатида ўрганишни рус олими А.Н.Веселовский бошлаб берган. Унинг “Сюжетлар поэтикаси” деб номланувчи асарида мотив ривоянинг энг содда, бўлинмас бирлиги, сюжет асосида ётувчи схематик формула сифатида талкин этилади. Олим бундай деб ёзади: “Мотив деганда мен кишилиқ жамиятининг илк даврларида табиат инсон қаршисига ҳар ерда кўндаланг қилиб қўйган саволларга жавоб берувчи ёхуд воқелиқдан олинган айрича ёрқин, муҳим ёки такрорланувчи бўлиб кўринган таассуротларни мухрловчи формулани тушунаман” [4:301]. А.Н.Веселовскийнинг мотивни “бир узвли образли схематизм” дейиши уни сюжетнинг бўлинмас бирлиги деб қарагани билан боғлиқ. Унга кўра, “куёшнинг ёки оловнинг ўғирлаб кетилиши”, “булутлар ёмғир ёғдирмай қўйиши ёки булоқ сувининг қуриб қолиши”, “ялмоғизнинг соҳибжамолни азобга солиши” қабилар мотивга мисол бўла олади. Масалага тарихий поэтика нуқтаи назаридан қараган олим юқоридаги қабилар сюжет формулалари турли қабилар-элатларда бир-биридан мустақил равишда юзага келган деб ҳисоблайди. Яъни, унинг уқдиришича, бу ўринда бир-биридан ўзлаштириш ҳодисаси кузатилмайди, маиший турмуш шарт-шароитлари ва уларнинг таъсирида шаклланган психикадаги умумийлик бу ўхшашликнинг бош омили деб тушунилади [4:301]. Бундан эса А.Н.Веселовскийнинг мотивларда кузатиловчи ўхшашликларни типологик умумийлик деб билганини кўриш мумкин. Ушбу мотивлардан сюжетлар ўсиб чиқади. Олим бун қуйидагича тушунтиради: “Энг содда мотив формуласи $a+b$ ”. Формуланинг биринчи (a) қисми “ёвуз кампирнинг соҳибжамолни ёқтирмаслиги” бўлса, иккинчи (b) қисмини “ҳаёт учун хавфли вазифанинг

юкланиши” ташкил қилади. Муҳими, бу формуланинг иккала қисми ҳам ўзгара олади, айниқса, унинг *b* қисми кенгайишга мойил. Масалан, “вазифа иккита, учта (эл суйган сон) ва ундан ортик бўлиши мумкин; баҳодирнинг йўлида учрашув бўлади, бундай учрашувлар ҳам бир нечта бўлиши мумкин. Шу тарика мотив сюжетга айланиб боради...” [4:301] А.Н.Веселовский мотивлар ҳақида сўз юритганда уларнинг такрорланиш хусусиятига алоҳида таъкидлаб урғу беради. Айтиш керакки, биз юқорида кўчирма келтирган “Сюжетлар поэтикаси” асари олим фаолиятининг сўнгги даврларида яратилган. Аслида эса, у мотивнинг такрорланиш хусусиятига ўзининг илк асарларидаёқ эътибор қилган эди [5:32]. Мотив ҳақидаги таълимотини мифлар ва халқ оғзаки ижоди материалига асосланиб ишлаб чиққани учун ҳам А.Н.Веселовский мотивлар тарихан турғун хусусиятга эга ва улар (кейинги даврларда) чексиз марталаб такрорланавериши мумкин, деган фикрни илгани сурган эди. Худди шу такрорланиш хусусияти мотив ҳақидаги мавжуд илмий концепцияларнинг ҳаммасида марказий ўрин тутди.

А.Н.Веселовский бўлинмаслик хусусияти ҳақида гапирганида, мотивни “бир узвли образли схематизм” деб атаганида унинг семантик томонини, яъни образ сифатида бир бутун эстетик қимматга молик маънога эғалигини назарда тутди. Мотивнинг бу тарзда тушунилиши адабиётшуносликда “семантик концепция” деб юритилиб, кейинча А.Л.Бем ва О.М.Фрайденберг ишларида ривожлантирилди [6:17].

Ўтган асрнинг 20-йиллари охирларига келиб А.Н.Веселовский ишлаб чиққан семантик концепция В.Я.Пропп томонидан танқид остига олинди. В.Я.Пропп бунда образнинг семантик бутунлигини бўлинмаслик асоси деб олган А.Н.Веселовскийдан фарқли равишда асосий мезон қилиб “мантикий бутунлик” тушунчасини олди. В.Я.Пропп салафи ўз фикрини далиллаш учун мисол тариқасида келтирган мотивларнинг ҳам парчаланишини айтиб, шундай ёзди: “Мана “аждар подшоҳнинг қизини ўғирлади” мотивини олайлик. Бу мотив 4 та элементга ажраладики, уларнинг ҳар бири алоҳида ҳолда ҳам вариантланиши мумкин. Аждар бемалол Кошчей билан, довул, шайтон, лочин ё жодугар билан алмаштирилавериши мумкин” [7:22]. Мотив тушунчасини мантикий бутунлик мезони асосида танқид қилгач, Пропп ундан мутлақо воз кечади-да, ўрнига ривоянинг кичик бирлиги сифатида “иштирокчи шахс функцияси” деган тушунчани киритади. Бироқ мотившуносликда В.Проппнинг А.Н.Веселовский қарашларини инкор этиш ҳаракати ҳақиқатда ала-оқибат тамом аксинча натижага олиб келгани ҳам таъкидланади.

Масалан, С.Г.Шалыгинанинг фикрича, В.Я.Пропп илмий муомалага киритган “иштирокчи шахс функцияси” тушунчаси мотив тушунчасини алмаштирди эмас, унинг семантик талқинини чуқурлаштирди. Зеро, мотив семантикаси ва умуман сюжет нуктаи назаридан В.Пропп назарда тутаётган функция мотивнинг семантик компонентларидан бири холос, моҳиятан у мотивнинг кўплаб фабулавий вариантларидан узиб олинган умумлашма маъносини ифода этади. Бу жиҳатдан қараганда В.Я.Пропп мотивларни умумлаштириш амалини изчил амалга оширган бўлиб чиқади [8:250]. Тадқиқотчи бу қарашларини баён қилганида И.Силантьевнинг мана бу фикрларига таянади: “функция – бу бош сема, ёки мотивнинг вариатив маъноси структурасида марказий ва инвариант мавқеи эғаллаган бош семалар мажмуи. Шунинг учун мотивнинг жавҳар узви, семантик инварианти ўлароқ ҳам функция мотивни ўринма-ўрин алмаштира олмайди, худди қисм (ҳатто марказий

бўлганида ҳам) бутунни алмаштира олмагани каби” [6:27].

Юқорида айтиб ўтилган жиҳатларни назарда тутган ҳолда ҳозирги давр мотившунослигининг етакчи мутахассислари “мотив” ва “иштирокчи шахс функцияси” тушунчаларидан аввалгисига устунлик берадилар. Жумладан, соҳанинг жаҳоний эътирофдаги мутахассисларидан бири Е.М.Мелетинский асослаб мана бундай дейди: “Пропп санаб ўтган функция вариантларининг аксари типик мотивлардир” [9:115]. Шунингдек, бу иккала тушунча орасида бир-бири билан муқобиллик эмас, ўзаро тўлдирувчилик муносабати борлигини Б.Н.Путилов, В.В.Ивановлар ҳам қувватлашади [10:310]. Энг муҳими эса, В.Я.Пропп ўзи ҳам кейинроқ яратилган “Сехрли эртақ морфологияси” номли асарида мотив тушунчасига қайтади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, В.Я.Пропп бу асарида методологик жиҳатдан А.Н.Веселовский очиб берган йўлдан борган, унга эргашган [11:126].

Юқоридагилардан аниқ кўриниб турибдики, адабиётшуносликда мотив масаласида турлича қарашлар мавжуд. 20-йилларда “мотив” тушунчасини умуман инкор қилган, уни адабиётшунослик учун зарур эмас ёки аслан мавжуд бўлмаган, ўрганиш мақсади билангина ўйлаб топилган абстракция деб қараган мутахассислар ҳам бўлган. Жумладан, мотив структурасидаги инвариант ибтидони кашф этган Л.А.Бем уни бевосита мотивнинг семантик бутунлиги билан, вариантларни эса конкрет асар мазмуни билан боғлайди. Бу ҳол эса унга мотивнинг адабий мавжудлигини инкор қилиш, “мотивлар – конкрет мазмундан мавҳумлаштириб ҳосил қилинувчи фикциялардир” [8:252] деган кескин ҳулосага келиш учун асос бўлади. Кейинроқ Б.И.Ярхо мотивнинг А.Н.Веселовский тавсифлаган ривоя бирлиги сифатидаги мақомини инкор қилди. Унга кўра, мотив ҳақиқатан сюжетнинг бўлиниши, бироқ унинг чегараларини тадқиқотчининг ўзи ихтиёрий тарзда белгилайди. Шунинг учун ҳам, модомики, мотивнинг чегаралари субъектив тарзда белгиланар экан, уни муайян бирлик сифатида қабул қилиб бўлмайди. Бундан ташқари, Б.И.Ярхо мотивнинг семантик мақомини ҳам инкор қилади, чунки “битта воқеалар ўрамини “Евгений билан Ленскийнинг жанжали” деб ҳам, “скептикнинг энтузиаст билан тўқнашуви” деб ҳам айтиш мумкин”. Бу каби қарашлар олимни мотивнинг адабий мавжудлигини тўла инкор қилишга олиб келади: “Аниқки, мотив сюжетнинг реал қисми эмас, балки сюжетларни ўзаро қиёслашга хизмат қилувчи ишчи терминдир” [12:221].

Мотивнинг мавжудлигини инкор қилиш тенденцияси билан бирга айнан шу давр адабиётшунослигида унинг дуалистик табиати ҳам англана бошланди. Яъни бу даврда яратилган мавзуга оид тадқиқотларда мотивга, бир томондан, ўзининг умумлашма маъносига эга БАДИЙ ТИЛ бирлиги, иккинчи томондан, асар фабуласи, персонажлари, вазияти ва блар билан мувофиқлашувчи конкрет семантикага эга БАДИЙ НУТҚ бирлиги сифатида тушунила бошланди.

Мотивнинг дихотомик (иккиёклама) табиати унда семантик инвариант ва конкрет асарда намоён бўлувчи фабулавий вариантлар мавжудлиги билан белгиланади. А.И.Белецкий “Сўз санъаткори устахонасида” (1923) номли китобида бунга илк бор диққат қилиб, “схематик мотив” ва “реал мотив” тушунчаларини фарқлайди. Олим буларнинг биринчиси “инвариант схема” билан, иккинчиси эса муайян асар сюжети билан боғланади деб ҳисоблайди. Буни у келтирган мисоллар орқали ёрқин тушуниб олиш мумкин: “Кавказ асири”даги бош мотивнинг реал кўриниши “черкес кизи рус асирини севади” тарзида ифодаланса, унинг семантик

инварианты “хорижлик киз асирни севади” шаклида бўлади. А.И.Белецкий кашф этиб, “Эртақ морфологияси” асарида В.Пропп амалий ривожлангирган дихотомик концепция Л.Долежал, А.Дандес, Л.Парпулова, Н.Г.Черняева каби қатор олимларнинг ишларида тугал шаклланди.

Мотивга тематик ёндашув В.Б.Томашевский, Б.В.Шкловскийларнинг ишларида назарий тавсифланган бўлса-да, илдизлари А.Н.Веселовскийдаёқ бўлган. Мотивни тема орқали тушунтираркан, В.Б.Томашевский бутун асар темаси ва ҳар бир қисм темаси мавжуд бўлишини уқдиради: “Асарни тематик қисмларга ажратиш йўли билан бориб, ниҳоят, унинг бўлинмас қисмларига, тематик материалнинг энг майда бўлақларига етиб борамиз... Асар бўлинмас қисмининг темаси мотив деб аталади. Моҳиятан – ҳар бир жумла ўзининг мотивига эга” [13:182]. Б.Томашевский талқинида мотив – темадан ҳосила тушунча, тематика доирасида ёрдамчи вазифа бажаради: фабула ва сюжетни боғлаб, улар орасидаги муносабатни аниқлашга хизмат қилади. Шундай ёндашгани учун ҳам олим А.Н.Веселовский талқинидаги “бўлинмаслик” тушунчасини инкор этмайди. Бунинг сабаби шуки, у “Қиёсий ўрганишда турли асарларда учрайдиган тематик бирлик мотив деб аталади... Бу мотивлар бир сюжет қурилмасидан бошқасига бутун ҳолича ўтади. Қиёсий поэтика учун уларни яна ҳам кичик мотивларга ажратиш мумкинлиги қизиқ эмас” [13:182] деб билади. Яъни Б.Томашевский мураса йўлини тутати: қиёсий ўрганишда бўлинмаслик принципи кераклигини эътироф этади, бунинг ўзи илгари сурган тематик концепцияга мувофиқ

эмаслигига эътибор қилмайди. В.Шкловскийнинг мотивни тушуниши моҳиятан тематик, бироқ Б.Томашевский қарашларидан сезиларли, фабула ва сюжетга алоқаси нуктаи назаридан ҳатто бир-бирига зид. Б.Томашевский талқинида мотив асар фабуласининг тематик “ғиштча”си бўлса, В.Шкловский талқинидаги мотив сюжетнинг мазмуний “ғиштча”си, яъни фабуладан юқори мақомда. В.Шкловскийга ўхшаб, А.П.Скафтымов ҳам мотивни сюжетга, аниқроғи, асар сюжети воситасида умумлаштирилатган психологик темага боғлайди. Шунга кўра, у мотивнинг бўлинмаслигини ҳам персонажнинг яхлит психологик хусусияти (“айбдорлик ҳисси мотиви”, “ҳасадгўй худбинлик мотиви” каби) билан боғлаб тушунтиради [14:33].

Юқорида мотивни ўрганишдаги асосий илмий йўналишлар – семантик, морфологик, дихотомик, тематик ёндашувлар тарихига бир қур назар ташлаб ўтдик. Мазкур илмий йўналишларнинг ютуқларига таянган ва ғояларини ривожлангирган ҳолда *мотивишунослик* (мотивика) фани шаклланган бўлиб, масалани турли аспектлардан чуқур ўрганиш узлуксиз давом этиб келмоқда. Ўтган аср ўрталаридан мотившунослик бобида фаол тадқиқотлар олиб борган С.Томпсон, А.Дандес, А.Греймас, В.Кайзер, Л.Парпулова, Л.Долежал, Ж.Женетт, Е.М.Мелетинский, Б.М.Гаспаров, А.К.Жолковский, Н.Г.Черняева, Б.Н.Путилов, Н.Д.Тамарченко, В.И.Тюпа каби кўплаб олимларнинг илмий изланишлари мотив назариясини бойитди. Булар ҳақида кейинроқ алоҳида мақолада тўхталишни ният қилиб ҳозирча айтилганлар билан чекланамиз.

Адабиётлар

1. Хатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: “Ўқитувчи”, 1979, 190-б.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академнашр, 2010, 180-б.
3. Гёте И.В., Шиллер Ф. Переписка: в 2-х т. Т.1.- М.: “Искусство”, 1998, - С. 436.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.- М.: “Высшая школа”, 1989.- С.301
5. Веселовский А.Н. О методе и задачах истории литературы как науки. // Веселовский А.Н. Историческая поэтика.- М.: “Высшая школа”, 1989, - С.32-41
6. Каранг: Силантьев И.В. Поэтика мотива.- М.: Языки славянской культуры, 2004.- С.17-20
7. Проп В. Морфология сказки.- Л.: Academia, 1928.- С.22
8. Шалыгина С.Г. Понятие «мотив» и его интерпретация в теории литературы и музыке // Социально-экономические явления и процессы.- 2001. №1(035).- С.250-254
9. Мелетинский Е.М. Семантическая организация мифологического повествования и проблема создания семиотического указателя мотивов и сюжетов // Учен. зап. Тартуского гос. ун-та. Вып. 635.- Тарту, 1983.- С.115-125
10. Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы.- СПб, 1992.- С.74-85; Иванов Вяч. Вс. Из прошлого семиотики, структурной лингвистики и поэтики // Очерки истории информатики в России. – Новосибирск: 1998.- С.310-340
11. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа.- М.: 1976.- С.126
12. Ярхо Б.И. Методология точного литературоведения (набросок плана). Контекст –1983. – М.: 1984.- С.221-222
13. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика.- М.: Аспект пресс, 1996.- С.182.
14. Скафтымов А. П. Нравственные искания русских писателей.- М.: Художественная литература, 1972, - С.33-35

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мотив тушунчаси ва унинг адабиётшуносликдаги талқинлари, генезиси, функциялари, поэтик тизимдаги ўрни каби масалалар ёритилган. Мақолада мотив ҳақида баҳсга сабаб бўлаган айрим ғарб олимларининг қарашлари таҳлил қилинган ва асосли мулоҳазалар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается понятие «мотив» и его интерпретации в литературе, генезис, функции, место в поэтической системе. В статье анализируются взгляды некоторых западных учёных, вызвавшие споры о мотивах, и даются обоснованные комментарии.

SUMMARY

In the article, the author discusses the concept of motive and its interpretation in the literature, genesis, functions, place in the poetic system. In the article the author analyzes the views of some Western scholars that have caused controversy about motives, and substantiated comments are given.

ShE'RIY MATNDA AYOL NUTQIGA XOS LEKSEMALARNING BADIYATI

N.Salohiddinova - mustaqil izlanuvchi

Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: badiiy asar tili, gender lingvistika, nutqiy xoslanish, nutqiy odat, vulgar so'zlar, o'zbek ayoli timsoli, gender omillari

Ключевые слова: язык художественного произведения, гендерная Лингвистика, речевое происхождение, речевая привычка, вульгарные слова, образ узбекской женщины, гендерные факторы

Key words: language of the literary-artistic work, gender linguistics, speech origin, speech habit, vulgar words, the image of the Uzbek woman, gender factors

KIRISH. So'z voqelikni tasvirlashda, ma'lum axborotni yetkazishda asosiy quroldir. Shunday ekan, ijodkor

yaratgan asarida o'z tilining imkoniyatlaridan kelib chiqib, so'zning bor jozibasidan foydalanadi. Buning natijasida

badiiy asarning estetik qiymati va ijodkorning individual uslubi shakllanadi. Ko'rinadiki, yozuvchi til imkoniyatlaridan foydalanib, badiiy asarning izchil va mukammal yaratilishiga erishadi. Bunda jonli so'zlashuv tili badiiy asar uchun asosiy omil bo'lsada, so'zning sayqal topishida ijodkor mehnati ham katta rol o'ynaydi. Negaki so'z zamiriga yozuvchining his-tuyg'usi, fantaziyasi qorishib ketadi. Bu hol ayniqsa she'riyatda yana ham aniq ko'rinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. "Adabiyot nazariyasi"ning birinchi tomida asarda til xususiyatlarini topish va uni estetik kategoriya sifatida baholash ancha mushkul ish ekanligi qayd etiladi va quyidagi fikrlar keltiriladi: "...badiiy til asardagi obrazlar, xarakterlar va boshqa komponentlarga singib ketgan bo'ladi, ularning tarkibiga kirib, ajralmas hodisaga aylanadi. Badiiy tilni tadqiq qilganingizda, har bir gap va jumladan ma'lum mavzu va g'oya, ma'lum obraz va xarakter, ma'lum syujet va konfliktning alohida zarrachalari chiqib kela boshlaydi" [2:313]. Bu mulohazalardan badiiy tilning qiymati va estetik ta'siri asarning barcha kategoriyalarida namoyon bo'lishi ko'rinadi. Ya'ni, badiiy asar tili o'sha asarning qaysi mezonlar asosida tahlil qilinishiga qarab, o'zining jozibasini namoyon etaveradi.

Yuqoridagi fikrlar she'riyat tilida biroz farq qilishi mumkin. Chunki she'rda ifoda va his-tuyg'u asosiy o'rinda bo'lib, badiiy til ham bu o'rinda o'zining estetik ta'sir quvvatini yanada yorqin bo'yoqlarda ko'rsata oladi.

Shuningdek, badiiy til imkoniyati u yoki bu ijodkor uslubini belgilashda asosiy kategoriya sifatida muhim vazifani bajara oladi. Bunday qarashlar va badiiy asar tili haqida ilgari surilgan fikrlar hozirgacha ilmiy tahlilda asosiy mezon bo'lib kelmoqdaki, natijada badiiy asar tili haqida hozirgacha ko'plab o'xshash fikrlar paydo bo'lmoqda. Jumladan, Adabiyotshunos D. Quronov badiiy asar tilini yuzaga chiqaruvchi badiiy tasvir va ifoda vositalari haqida fikr yuritib: "Avvalo tilning badiiyligi badiiy tasvir va ifoda vositalari bilan belgilanmaydi, ular ishlatilmagan holda ham badiiy tilning bosh spesifik xususiyatlari – obrazlilik (tasviriylk) va emotsionallik mavjud bo'la oladi" [5:51] deb fikr bildiradi.

Xuddi shunga mos ravishda E. Xudoyberdiyev ham: "Voqelikni so'z yordamida obrazli aks ettirishda yozuvchi o'z milliy tilining butun boyligidan, bitmas-tuganmas imkoniyatlaridan unumli ravishda bahra oladi. Obrazni vujudga keltirish uchun har doim maxsus so'zlardan, xususan, o'xshatish, epitet, istiora, jonlantirish singari tasviriyl vositalardan foydalanish shart emas. Albatta, bunday vositalar ham adabiyotda ahamiyatga ega, lekin obraz hosil etishning eng asosiy shartlaridan biri shuki, u o'z o'rnida, zarur joyda qo'llanishidan, mazmundor bo'lishidan iborat" [6:94]ligini ta'kidlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, badiiy asarda, yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, she'riy matnda til badiiylkni ta'minlovchi vosita bo'lishi bilan bir qatorda, mustaqil holda tasviriylk va emotsionallikni saqlab qoluvchi asos sifatida talqin qilinadi.

Badiiy asar tili o'sha asarning ichki komponentlari bilan birgalikda tahlil qilinar ekan, demak ular bir butunning turli qirralari bo'la oladi, nazarimizda.

O'rganmoqchi va tahlil etmoqchi bo'lgan bugungi zamonaviy she'riyat ham tili va ifoda uslubi bilan yangicha qarashlarga turtki berishi mumkin. Chunki, yangilangan she'riyatda "insonning qalbi", "insonning ko'ngli" bosh tavar ob'yektiga aylanib ulgurmoqda. Bu esa she'riy matnda yangicha tashbehu, o'zgacha fikrlashning shakllanishiga sabab bo'layotir. Fikrlashdagi xilma-xillik esa o'z navbatida gender lingvistikasida ham o'zining takrorlanmas qiyofasini ko'rsatib ulgurmoqda.

Gender – inglizcha "gender" – "zot" so'zidan olingan bo'lib, jins tushunchasini fiziologik voqelik ustqurmasi bo'lgan ijtimoiy qurilma sifatida belgilaydi [7:185].

Bu atama zamirida erkak va ayol o'rtasidagi biologik farqlanish bilan bir qatorda ijtimoiy omillar, faoliyat shakllarining bo'linishi, xatti-harakat va indvidlarning psixologik tavsiflarida ko'plab farqlar mavjudligini ham ko'rsatadi.

Zamonaviy tilshunoslikning yangi sohasi sifatida shakllanayotgan gender lingvistikasi bugungi kunda hali o'zining to'liq ifodasini topib ulgurmagan. Ayniqsa, badiiy asarning bosh mezon – inson obrazi badiiy asarda jins nutqining nuqtai nazaridan ham baholanishi fan uchun katta vazifalardan biridir. Chunki badiiy asar tili o'z imkoniyatlarini badiiy tasvir va ifoda vositalari, milliy kolorit nuqtai nazari bilan ham yetarlicha o'rganilib kelmoqda.

She'riyatda voqelikni tasvirlash shoir tili yoki lirik qahramon tili bilan amalga oshirilgan ekan, albatta bir ijodkor ikkinchi ijodkordan tasvirlash uslubining xilma-xilligi bilan farqlanadi. O'z navbatida ifodaning nutqiy xoslanishida ham tafovut seziladi. Ayniqsa, ayol ijodkorlar she'riyatida kayfiyatning tez o'zgaruvchanligi uning ijodiy nutqida yaqqol seziladi. Bu esa she'rda ruhiyatning akslanishi, ijodkor psixologiyasining esa o'zgarib turuvchi hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Zulfiya Mo'minova she'rlarida ayol tabiatiga bog'liq xislatlar asosli fikrlar bilan yoritilganligi diqqatni tortadi. Ijodkor she'r mazmuniga jamiyat ayollarining umumijtimoiy jihatlarida singdira oladi va she'rda sifatlari ayollar qalbini kuylaydigan madhiyaga aylanib ketadi. Uning "Ayolga baxt bering, saodat bering..." deb boshlanuvchi she'ri ayni haqiqatga mos ravishda yozilgandek bo'lib ko'rinadi.

Ayolga baxt bering, saodat bering,
Demang yuribdi-ku kulib, jilmayib.
Ayol kulib turib o'lishi mumkin,
Dunyoni olishi mumkin jilmayib

Odatda tashqi belgilar biologik gender xoslanishni yuzaga keltiradi. Chunki ayolning kulishi, jilmayishi iborasi o'z ma'no-mazmuniga to'la mos bo'lganidek, erkak shaxsida bu to'liq ham qabul qilinadigan hodisa bo'lavermaydi, bizningcha. Aslida kulgi zamiriga o'limning, jilmayish ma'nosida dunyoning olinishi – bu ayollarning tabiiy xislatlarini, muloqot jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarning ifodasi sifatida tasvirlanganligini ko'rsatadi.

She'ning keyingi bandida aynan ayollarga xos sifatlarning aniq mazmunda ko'rinishi va bu har doim ham ayollar husnini maqtashda qo'l keladigan iboraning berilishi ayol nutqida ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, ayol ayolni o'zi yoqtiradigan so'z bilan e'tirof etadi va bu she'r badiiyatida samimiylkni ko'rsatadi.

Ayolga baxt bering, saodat bering,
Gar ko'zlari kulib tursa-da,
Bo'g'zining ostida necha ming hasrat,
Oy yuzlari kulib tursa-da.

Sharqda azal-azaldan yor go'zalligi oyga qiyos etilgan holda, yuz leksemasi bilan bir butunlikka aylanib ketgan satrlar ko'plab uchraydi. Chunonchi. Hofiz Sherozivning:

Yo Rab, ul ov yuzli, vultuz chehrali oliv nishon,
Qaysi konning gavhari, kimning erur durdonasi? [3:40]
Yoki Alisher Navoiyning:

Oyu xurshidingni yig', ey charxi gardun kim bu dam,
Hamdam ul oy chehralik xurshid paykardur mango.

[1:8]
kabi baytlarda ham yor yuzining go'zalligi oyga muqoyasa qilingan.

Nogoh yerga tushsa oppoq ro'moli,
Bosib o'tmaslikka shafolat toping.
Chaqaloq yalagan etaklarini
Toza deb aytishga adolat toping [4:46]

She'rda qo'llanilgan *oppoq ro'mol*, *chaqaloq*, *etak* kabi detallar gender xoslanishning yana bir jihatini ifodalab kelgan. Shuningdek, she'r mazmuniga ayol zotining hamisha e'tiborga, mehrga, ko'makka muhtoj o'jiza ekanligini zo'r

mahorat bilan singdirilgan.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, erkak va ayol o'rtasidagi gender xoslanish quyidagi qator mezonlarga asoslanishi va tahlil etilishi mumkin bo'ladi.

- 1) Shaxs omili
- 2) Nutqiy odatlar
- 3) Detallar
- 4) Hissiyotlar

5) Nutqiy xoslanish

Erkak va ayollarning nutqidagi farqlar yuqoridagilar bilan cheklanmaydi, balki ushbu tafovutlarning asosida jinslarning xarakteri, ruhiyati, tafakkuri o'rtasidagi farqlar, gender ko'rinishini belgilovchi normalar, insonlarning ongi va tafakkuri, ijtimoiy-ma'naviy qarashlari asosida ham takomillashadi. Bu esa nafaqat og'zaki nutqda, balki yozma – badiiy asarlarda ham o'z in'ikosini topadi.

Adabiyotlar

1. Navoiy A. Qaro ko'zim. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. -T.: 1988, 8-6.
2. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. I tom. -T.: 1978, 313-6.
3. Hofiz Sheroziy. www.ziyouz.com kutubxonasi. 40-6.
4. Mo'minova. Z. Ishq bog'ida bor edim... -T.: «SHarq», 2019, 46-6.
5. Qur'onov. D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug'ati. -T.: «Akademnashr», 2010, 51-6.
6. Xudoyberdiyev. E. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.: «IQTISOD MOLIYA», 2007, 94-6.
7. Гидденс Э. Социология. -T.: «Шарк». 2002, 185-6.

REZYUME

Maqolada badiiy asar tili haqida umumiy mulohazalar keltirilgan bo'lib, unda ayol nutqiga xos leksemalar badiiyati va gender xoslanish belgilari Zulfiya Mo'minova she'rlari orqali tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены общие рассуждения о языке художественного произведения, в которых исследуются лексемы, характерные для женской речи, и признаки гендерного происхождения в стихах Зульфий Муминовой.

SUMMARY

The article contains general comments on the language of the literary work, in which the artistry of lexemes specific to female speech and the signs of gender originality were studied by in the poems Zulfiya Muminova.

ТУЙГУЛАР ИФОДАСИ ВА ТАРЖИМА

К.Ю.Ташанов - филология фанлари номзоди, доцент

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: инсон психологияси, қахрамон характери, бадий психологизм, бадий компонент, психологик вазият, ички монолог, аслият, таржима.

Ключевые слова: психология человека, характер героя, художественный психологизм, художественный компонент, психологическая ситуация, внутренний монолог, оригинал, перевод.

Key words: human psychology, character of a hero, artistic psychologism, artistic component, psychological situation, internal monologue, original, translation.

Ёзувчи психологик таҳлил маҳорати, бадий психологизм ва унинг компонентларидаги ўзига хос хусусиятларни ўрганиш ҳамон адабиётшунослигимизнинг энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Бу ўринда бадий психологизмга тўхталаётганимизга сабаб шуки, бадий асардаги характер муаммоси илмий таҳлилда психологик таҳлил воситаларига мурожаат қилинади. Чунки А.Б.Есин таъкидлаганидек: «Энг аввало қандайдир ижтимоий мавқеъ асосини ташкил этган у ёки бу характерни яратар экан, ёзувчи уни персонажларга сингдириб такрорланмас хусусиятларга эга бўлган янги шахсни вужудга келтиради. Ҳақиқий ёки тўқима шахслар турғун хусусиятларининг мажмуи илмий психология ва одатий нутқда характер дейилади. Характер - бу шубҳасиз, психологик воқелиқдир» [1:4-5].

“Қорақалтоқ достони”да ички монолог психологик таҳлил шакли, характерни тасвирлашда асосий услуби сифатида кўзга ташланади. Ёзувчи ўткир сюжетли психологик вазиятларда қахрамон тақдири ҳал қилинаётган ёки кучли драматик кечинмалар билан ҳаётида катта ўзгаришлар рўй бераётган воқеаларни тасвирлайди. Бундай вазиятлардан кейин қахрамон кучли ўй-фикрларга, кечинмаларга берилади. Ана шундай кучли кечинмаларда қахрамон характери ёки характерининг бирон-бир қирраси намоён бўлади. Кучли психологик кечинмаларда ёзувчи қахрамоннинг эътиқодий тебранишларини тасвирлайди. Бунда қахрамон ё ўзининг ҳаётий ақидасини белгилаб олади, ё ҳаётий ақидасига содиқ қолади, ё ундан чекинади - иккиланади.

“Қорақалтоқ достони”да умумий ҳисобда 161 ички монолог бўлиб, адиб бу нутқ турларидан: монолог-кечинма, монолог-хотира ва монолог-муносабатни қўллайди. Ички монологнинг бу турлари ёзувчига қахрамон зоҳирий дунёсини, маънавий-ахлоқий

қарашларини кенгрок, чуқуррок ифодалашга ёрдам беради.

Ички монологларда қахрамон характери ёки унинг маълум қирраси ёрқин ифодаланиши ёйинки унда қахрамоннинг ички сезимлари, туйғу, кайфияти акс этиб, характернинг янги қирраси юзага келишига туртки бўлиши мумкин. Шунга қараб, бадий асардаги ички монологларни қуйидаги икки типга ажратиш мумкин.

1) Қахрамон характерининг қирраси ёрқин ифодаланган монологлар.

2) Фақат туйғу кайфиятлар ифодаланган монологлар.

Албатта, бу тарзда ажратиш нисбий бўлиб, ички монологларда фақат қахрамон руҳий ҳолати, фикрлаш жараёни акс этар экан, деган маънода тушунилмаслик керак. Чунки, ички монологларда ифодаланган қахрамоннинг барқарор қирраларининг йиғиндиси қахрамон характери ни намоён қилади. Академик М.Кўшонов: “Ёзувчи монологнинг қайси бир шаклидан фойдаланмасин, умумқонуният бор: бу - характерлар психологиясини, мазмунини тўлароқ очиб беришдир”, - дея таъкидлайди. [10:166] Лекин, масаланинг бошқа томони ҳам бор. Чунки: “...ички монолог фақат қахрамон фикрларини ифодалаш учун хизмат қилади, эмоционал ҳолатга унинг фойдаси камроқ” бўлар экан, ёзувчилар қахрамон руҳий ҳолатини тасвирлаш учун муаллиф психологик тасвирига мурожаат қилмоқдалар. [1:41-44]

Ички монологда қахрамоннинг фикр-уйлари, муаллиф психологик тасвирида эса унинг руҳий ҳолати ўз аксини топар экан, таржима жараёнида мутаржим булардан бирини иккинчиси билан алмаштиради, ёки қахрамоннинг ўй-фикрларини муаллиф психологик тасвирига ўтказиб (ё аксинча) юборса, таржима сифатига путур етади. Натижада, қахрамон характери ўзгариб кетиши, тўлиқ яратилмай қолиши мумкин.

Т.Қаипбергенов қахрамонларининг ички кечинмаларини ёритар экан, умумхарактер йўналишига мувофиқ равишда онгида юз бераётган фикрлаш жараёнини қайд қилишга интилади. Унинг қахрамонлари бир қолипда фикрламайдилар. Улар фақат ўзигагина хос бўлган фикрлаш қобилиятига эгадирки, ёзувчи бу билан қахрамонларини индивидуаллаштира олган. Демак, таржимада ҳам ички монологларда ифодаланган ҳар бир қахрамоннинг фикрлаш тарзини бетакрор бера олиш характер индивидуаллигини таъминлайди.

Таржимашунос олимларимиз мутаржим ўзга тилда яратилган бадий асарни она тилига ўгиришда сўзлар билан иш кўради, дейишади. Бу тўғри фикр. Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ҳар қандай таржимон асарни ўгиришдан олдин уни мукамал равишда ўзлаштириб олади. Ана шу жараёнда у асардаги ҳар бир бадий компонент: хоҳ у ички монолог, хоҳ у бадий портрет, автор характеристикаси ва бошқалар бўлсин, уларнинг жойлашиш ўрнини, тўғрироғи, бадий компонент (*ички монолог ёки бадий портрет ва ҳоказо*) эканлигини билади. Демокчимизки, мутаржим бирданига таржима қилиб кетавермайди. Таржима асносидаги навбатдаги амал, яъни “сўзлар” билан иш кўриш жараёни ва уларни ўгириш мутаржим маҳорати билан боғлиқ масаладир. Нима учун биз бу фикрни илгари сураёلمиз? Шунинг учунки, манба сифатида олинган “Қорақалпоқ достони” трилогиясида ҳар бир бадий компонент ўз ўрнида, жойида келган.

“Маманбий афсонаси”даги ички хос фикрлаш тарзи, характер кирралари, масалан, Маманбийнинг ички кечинмаларида кўпроқ сўроқлар ва уларга қахрамоннинг жавоб излаш жараёни орқали кузатилса, Омонлик монологлари сўроқ гаплар, тасдиқлар ва ундовлардан, Ирискулбий кечинмалари эса сўроқ гаплардан иборат. Бироқ, у бўлаётган ёки хотирасидан кечаётган воқеа-ходисаларга эмоционал муносабатини танқидий баҳолай олади. Лекин Ирискулбий руҳиятида баҳолаётган воқеа-ходиса унинг субъектив баҳосига эгадирки, ёзувчи бу қахрамонда эътиқодий тебранишларни юзага келтиришни истаган. Мурод шайх кечинмалари эса, қарияларга хос босиқлик билан фикр юритиши билан бошқа қахрамонлардан ажратилиб тасвирланади.

Ёзувчи ички монологда қахрамон характеридаги муҳим кирраларни ифодалайди.

Аслиятда: “Айбат ушын! - Өзинше мысқыл етти Маман - Кимге айбат екен! Қайтама қарақалпаққа хорлық ушын сақлатып қойыпты. Усыны неге мениң сорлы әкем сонда түсіндірмеді. Жоқ, айбат болмай-ақ қойсын. Тулып болып-ақ қалайын, босатаман” [7:53].

Таржимада: “Ваҳима солиш учун эмиш! - деди ўзига Маман - Кимни қўрқитмоқчи? Қайтага қорақалпоқни ёмон кўрсатиш учун ушлаб турибди. Шунини бечора отам ўшанда нега тушунтирмаган экан-а? Йўқ, ваҳимали бўлмаёқ қўя қолсин. Гуноҳкор бўлсам ҳам майли, бўшатаман” [4:60].

Маманбийнинг бу ички монологи унинг характеридаги дадил ҳаракат қилиш, дангаллик, жасурлик кирраларини ифодалайди. Маманбий монологи Мурод шайх билан Ҳазрат ботир ўртасида рус асирлари тўғрисида бўлиб ўтган суҳбатининг хотирланиши ва улар нутқидаги “айбат ушын”нинг ишлатилиши натижасида юзага келган. Шу сабабдан ҳам Маман ички монологда аслиятда “айбат” сўзи уч марта такрорланади. Биргина шу сўз Маманнинг характер киррасини, халқ дарди, рус асирларининг тақдири тўғрисидаги қайғуришларини ифодалайди. Таржимон бу сўз маъносини тўла ифодалайди. Ички монолог таржимасида бу сўз икки марта такрорланиб келган. Таржимада “ваҳима қилмоқ”нинг “қўрқитмоқ” деган си-

ноними ишлатилиши натижасида асар қахрамонининг воқеа-ходисага муносабати аниқлаштирилади.

Т.Қаипбергенов ички монологнинг қахрамоннинг бошидан кечирганларини ҳаёлига келтириш ва шу асосда ўз-ўзини таҳлил қилиш турини ҳам кенг қўллайди. Ички монологнинг бу турини ёзувчи деярли ҳар бир қахрамоннинг ички нутқида қўллайди. Ички нутқнинг мазкур турида ёзувчи қахрамоннинг ўз-ўзини англаш, қилаётган хатти-харакатларни баҳолаш ва белгилашини очади. Масалан, Ирискулбий, Эрناзар олакўз, Ойдўсбий монологлари ўз-ўзини англашга қаратилган ва таржимон уларни маҳорат билан ўтирган. Ирискулбий ички нутқида эътибор берайлик.

Аслиятда: “Не ушын қоңыратлар қосыўысымнан шығып баратыр? Несе қатты қысылмайды? Не шайқалтып жүр? Ғаррылығым ба, бослығым ба, өзимде бурынғы қаталлық қалмады. Бос көкирекке, суў көзге айландым...” [7:115].

Таржимада: “Нима учун қўнғиротлиқлар қўл остидан чиқиб кетаяпти? Нега булар уялишмайди? Нега менинг гапимга кирмайди? Кексалиқимдан ё бўшанглигимданми, ўзим ҳа илгаридай қаттиққўл эмасман, латтадай бўшашиб кетдим...” [4:131].

Қўринадики, Ирискулбий қўнғирот уруғи ўртасида нуфузи тушиб бараётгани, уруғ бойлари “қўл остидан чиқиб” кетаётган сабаби ва моҳиятини ўз-ўзини таҳлил қилиш йўли билан излаяпти. Аслиятда қахрамон ички нутқида “бос көкирекке, суў көзге айландым”, (сўзма-сўз таржимада: “бўш кўкракка, сув кўзга айландим”) деган образли ифода ишлатилган. Л.Тожиева уни “латтадай бўшашиб кетмоқ” деб ўтиради. Моҳиятан олиб қараганда, бу ибора қахрамоннинг ҳаётдаги ўз-ўзини таҳлил қилиши ва руҳий ҳолатига мос келади. Яъни аслиятда ишлатилган маталнинг эквиваленти бўла олади. Демак, аслиятдагига нисбатан таржимада ишлатилган ифода қахрамоннинг ўзига бераётган баҳосини кучайтиради, эмоционал-экспрессивлигини оширади.

“Бахтсизлар”да асарнинг бош қахрамони - Ойдўсбийнинг тақдири халқ тақдири билан чамбарчас боғланиб кетганини чуқур ҳис қиласиз. Бу унинг ички кечинмаларида, фикр-ўйларида янада бўртиброқ акс этади. Ёзувчи Ойдўсбий образини психологик жиҳатдан мураккаб характер сифатида тасвирлайди. Бу характерда самиймийлик ва шухратпарастлик, инсонийлик фазилатлари билан бирга ғайриинсонийлик ҳаракатлари мужассамлашган, ҳатто булар ўзаро уйғунлашиб кетган. Т.Қаипбергенов Ойдўсбий характеридаги инсонийлик ва ғайриинсонийликнинг турли кирраларини, унинг юзага келиш сабаблари поэтик талқини асносида психологик таҳлил воситаларида фойдаланади ва ички монологлар воситасида характер маънавий оламини ёритади.

Ойдўсбий уруғларни бирлаштириш, улар ўртасидаги келишмовчиликларни бартараф қилишни мақсад қилади. Бунинг учун хонлик тузиш, пойтахт қалба қуриш лозим, деб ҳисоблайди. Қахрамонда бундай ниятнинг пайдо бўлишига, бир томондан, ижтимоий шароит, қорақалпоқларнинг Хива хонлигига қарам бўлиб қолгани, иккинчи томондан, халқ сўнгги нонини солиқ сифатида хонликка тўлаётгани сабаб бўлган. Ҳар сафар солиқ тўланаётганида Ойдўсбийнинг тасаввурини халқни бирлаштириб турган нарсаси хонлик бўлиб туюлади. Шунинг учун ҳам Ойдўсбий онгида қорақалпоқ хонлиги тузиш нияти пишиб етилади.

Аслиятда: “Узақ ойдан кейин “қарақалпақларга, өз елиме! - деди бирден ҳам мыйығында қууаныш күлкиси пайда болып ыргып кете жазалады. -Ҳо, Ҳо, қарақалпақ ханлығы! Қарақалпақ ханлығы! Усынан елдің есапсыз руулары биригип, Хийўадай қала салса, кәрўан тоқтаса ҳам елге, ҳам маған не деген ыбал! Хийўадан ушып келген ғарғаны қаршыға демей, Хийўадан ушып келген

шымықты бұлбил демей, еркин күн көрсек...” [8:12].

Таржимада: “Узоқ ўйлаиб ўтиргандан кейин: “Қорақалпоқларға, ўз элимға хон бўламан! - деди ўзига-ўзи, бирдан мийизда қувонч кулгиси пайдо бўлиб, ириб ўрнидан туриб кетишига оз қолди. –Ҳо, ҳо қорақалпоқ хонлиги! Қорақалпоқ хонлиги! Бунинг учун элниң ҳисобсиз уруғлари бирлаиса, Хивадай шаҳар қурса, қарвон тўхтаб ўтса юртға ҳам, менға ҳам фойда бўлади-ку. Қани энди Хивадан учиб келган қарғани қарчигай демай, чумчуқни булбул демай, ўзимиз эркин кун кўрсак...” [5:11].

Ойдўсбий монолоғида унинг тийнатидамавжуд миллий характер қирраларида намоён бўлган. Чунки монолоғида унинг атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларға муносабати, “нарсаларни тушиниш тарзи” ифодаланган.

Муқоясадан кўриниб тўрибдики, муаллиф Ойдўсбий характеридиғи такаббурлик ва маманлик, шуҳратпарастлик қирраларини “*өз елиме*” сўз бирикмасида берса, таржимон “*ўз элимға хон бўламан*” таъкиди билан характердиғи шуҳратпарастлик хислатини аниқ ифодалайди. Аслиятда “*Хивадан учиб келган...*” сўз бирикмаси қахрамон ички нутқида икки марта ишлатилса, таржимада у бир бор қўлланилади. Аслиятда қорақалпоқларнинг Хива хонлиғига ўта даражада қарам бўлиб қолганлиғи. Ойдўсбийнинг халқ келажағи тўғрисидағи ғам-андухи, алами ва орзуси ифодаланган. Таржимон халқ қарамлиғини, қахрамон орзусини аслият ортидан қувмай, ундағи маънони “*Қани энди*”...ға юклаган ҳолда, такрорламасдан муқобил - аниқ таржима қилади, ички монолоғни қайта яратади. Демакки, қахрамоннинг фикрлаш жараёни ҳам тўлақонли яратилган. Агарда таржимон аслиятдиғи сингари такрорға йўл қўйганида, таржимада ғализлик юзаға келган бўлур эди. Бироқ таржимада жузый камчилик ҳам мавжуд. Т.Қаипбергенов Ойдўсбийдиғи шуҳратпарастликни “*ҳам елге, ҳам маған не деген ығбал!*” – “*ҳам элға, ҳам менға қанчалик шараф*”- орқали ифодалайди. Л.Тожиева эса қахрамон қўмсаётган маънавий “*фойда*”ни шунчаки курук, моддий фойдаға айлантриб қўяди. Чунки китобхонда Ойдўсбий фақат масаланиң моддий томонини назарда тутяпти, деган тасаввур пайдо бўлади. Шунингдек, аслиятдиғи “*усыннан*”- шундан кейин, натижада сўзи “*бунинг учун*” деб таржима қилинган. Аслиятда қахрамон бу сўз орқали хонлик тузилишининг натижаси сифатида тарқоқлашиб кетган уруғларнинг бирлашини кўрса, таржимада ўша мақсаднинг “*бунинг учун*” деб ағдарилиши оқибатида қахрамон гўё уруғлар бирлашини хонлик тузилишиға олиб келиши мумкин деган, маъно юзаға чиқиб қолган. Демак, битта сўзнинг нотўғри ағдарилиши қахрамон ўй-фикрларига қарама-қарши маъно келтириб чиқарган.

Т.Қаипбергенов характер ички дунёси, руҳияти ва маънавиятини очиб беришда ички нутқ турли шаклларини маҳорат билан қўллай оладиган ёзувчиدير. Маълумки, қахрамонда ўй-фикр, туйғунинг юзаға келишиға бирор-бир воқеа-ҳодиса туртки бўлади ва у шу воқеа-ҳодисаға муносабат билдиради. Иккинчидан, бўлиб ўтган воқеа эсға олиниси ёки шахснинг хатти-харакатлари, қилиқлари гап-сўзларига муносабат билдирилиши мумкин. Муносабат асносида, қахрамон уларни таҳлил қилади. Масалан, Эрназар олақўз замонасининг адолатсизлиғи, халқини ёруғ кунларға чиқаришнинг йўллари тўғрисида шундай ҳаёлларға берилади.

Аслиятда: “...Қир басқан бул әлемде биз қайда барамыз? Я бирлигимиз болмаса, я бәршеге гәтин тыңлатқандай ағамыз болмаса, я әлемге жайылған илим-ҳикметимиз болмаса... Оның үстине, кимнің өзгеге айтар арзы болса, ол өзинен әззиниң арзын тыңлай алмайды... Хийўа ханы да, Бухара ҳәмири де

арзын тыңлап, өзгеге қол жаба алмайды, өзлериниң ҳалы қудай менен. Гә орыслардың, гә инглислердиң, гә Иран менен Түркия алдында жоралаған қоян. Бизлер сыяқлы аз санлы әззи халыққа басқа патшалыққа арзы етпей күш ететугын патшалық ғана жәрдем ете алады...” [9:78].

Таржимада: “Ифлосликка тўла бу оламда биз қаерға ҳам бора олардик? Ва бирлигимиз бўлмаса, на ҳаммаға гапни ўтказа оладиган оғамиз бўлмаса, ё илм-ҳикматға эға бўлмасак... Бунинг устиға бировнинг арзини тинглайдиган одамнинг ўзи йўқ... Хива хони ҳам, Бухоро амири ҳам арзға қулоқ солиб, ёрдам беролмайди, ўзларининг аҳволлари баҳоли қудрат. Гоҳ русларнинг, гоҳ инглизларнинг, гоҳ Эрон билан Туркия олдида йўрғалаган қуён. Бизға ўхшаиш оз сонли ночор халққа арзи эмас, кучи етадиган подшоликкина ёрдам бера олади...” [6:80]

Эрназар олақўзнинг бу ички монолоғида унинг халқ тақдири, қорақалпоқ халқини қолоқлик, асрий тарқоқликдан қутқаришнинг йўллариини излаш, бунда ёрдам бера оладиган дўст ахтариш тўғрисидағи қайғуришлари акс этган. Ёзувчи Эрназар олақўзнинг деярли ҳар бир ички монолоғида “*аты әнсана Маманбий*” жумласини такрор ва такрор ишлатадики, бу билан уни Маманбий орзулари ва ниятлари вориси, Ойдўсбий ғояларининг давомчиси, уларни амалға оширувчи сифатида кўрсатади. Л.Тожиева Эрназар олақўз кечинмаларида келган такрорни ҳам, хонлик тузиш тўғрисидағи ғоянинг пайдо бўлишини ҳам тўғри илғаб таржима қилган. Энг асосийси, қахрамон характерида илғор ғояларнинг пайдо бўлишиға сабаб бўлган туркини, ҳаёт моҳиятини излашға интилишини таржимон тўғри идрок этиб, эквивалент сўзларни топиб ишлатади. Масалан, Эрназар олақўз Хива хонлиғи ва Бухоро амирлигининг ҳоли-қудратини мушоҳада қиларкан: “*худо билан*” деган хулосаға келади. Л.Тожиева эса уни “*баҳоли қудрат*” деб ўтирадики, бу билан қахрамоннинг хулосасини янада аниқлаштиради, эмоционал-экспрессивликни оширади.

Т.Шукуров миллий ўзига хос реалиялар таржимасида уларнинг матндағи вазифасидан келиб чиққан ҳолда ағдариш ва илмий тадқиқ этиш зарурлиғини таъкидлаб: “*Миллий ўзига хос реалияларни таржима қилиш масаласи уларнинг матдағи ўрниға, стилистик тарафдан фаол ёки сустлиғиға қараб ўзгаради*”, -деган хулосаға келади [3:117-126]. Назаримизда, Т.Шукуровнинг бу хулосаси фақат миллий ўзига хос реалиялар таржимасиғагина эмас, балки асарда ишлатилган ҳар бир сўз ва уни таржимада беришға ҳам тегишлидир. Сабаби, ёзувчи қўлланган ҳар бир сўзға маълум бир маъно юклайдики, бу маъно сўзнинг стилистик-семантик жихатдан ишлатилиши матндағи вазифасида қалқиб чиқади. Шу нуктаи назардан таржимон асарда ишлатилган сўзнинг моҳиятини ва маъносини тушуниб етиши, унинг вазифасини илғаб олиб ағдариши лозим. Юқорида келтирилган мисолимизда Т.Қаипбергенов Эрназар олақўзнинг ички монолоғида “*арзы*” ва “*әззи*” сўзларини қўллайдики, бу сўзлар қахрамон ички кечинмасида стилистик-семантик жихатдан фаол ишлатилган, мана шу сўзларнинг қахрамон ички кечинмасида фаол қўлланиши унинг Хива хонлиғи ва Бухоро амирлигининг куч-қудратига бераётган баҳосини келтириб чиқарган. Қахрамоннинг “*...кимнің өзгеге айтар арзы болса, ол өзинен әззиниң арзын тыңлай алмайды...*” (“*кимнинг ўзгеге айтар арзи бўлса, ўзидан кучсизнинг арзини тинглай олмайди*”) деган хулосаси иккинчи: “*Бизлер сыяқлы аз санлы әззи халыққа басқа патшалыққа арзы етпей күш ететугын патшалық ғана жәрдем ете алады*”, - деган хулосани келтириб чиқаради. Таржимон Эрназар олақўзнинг биринчи хулосасини “*бировнинг арзини тинглайдиган*

одамнинг ўзи йўқ» тарзида ўгириб, қахрамоннинг фикрини хиралаштирган. Бу ҳол ўз навбатида, қахрамон иккинчи ҳулосасининг таскари чиқишига ҳам сабаб бўлган. Яъни таржимон «*басқа патшалыққа*» жумласини ташлаб кетиши, «*арзы етпей*» – «*арз қилмай*»ни «*арзы эмас*» тарзида ағдариши оқибатида таржимада қахрамон тарқоқлашиб кетган уруғларни бирлаштириш, халқини маданиятли қилиш, илм-маърифатни жорий этиш учун «*кучи етадиган*» – куч ишлатадиган «*подиоликкина ёрдам бера олади*» деган таскари ҳулосага келади. Бундай ҳулоса Эрназар олакўз характериға тамомила зиддир.

Трилогия таржимасидан ички монологлар ўгирмасига оид мутаржим маҳоратини кўрсатувчи далил ва исботларни кўплаб келтириш мумкин. Бироқ, ички монологлар таржимасида Л.Тожиева йўл қўйган, қахрамон характерининг қирраси тўлақонли чиқмаслиғига сабаб бўлган қуйидаги камчилик ва хатоликлар мавжудлигини таъкидлаш ўринлидир:

Адабиётлар

1. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. –Москва: 1988.
2. Шермухамедов П. Барчадин яхшироқ ҳаёт гули... –Тошкент: 1983.
3. Шукуров Т. Национально-специфические реалии в контексте перевода//Вопросы грамматики и перевода. –Рязань: 1962.
4. Каипбергенов Т. Сайланма. Уч жилдлик. Қорақалпоқ достони. 1-жилд. Маманбий афсонаси. Роман. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
5. Каипбергенов Т. Сайланма. Уч жилдлик. Қорақалпоқ достони. 2-жилд. Бахтсизлар. Роман. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
6. Каипбергенов Т. Сайланма. Уч жилдлик. Қорақалпоқ достони. 3-жилд. Гумроҳлар. Роман. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
7. Каипбергенов Т. Шығармалары. Бес томлык. Қарақалпақ дәстаны. 1-том. Маманбий әсанасы. Роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
8. Каипбергенов Т. Шығармалары. Бес томлык. 2-том. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. Роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
9. Каипбергенов Т. Шығармалары. Бес томлык. 3-том. Қарақалпақ дәстаны. Түсиниксизлер. Роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
10. Қўшжонов М. Маъно ва мезон. –Тошкент: 1974.

Мақолада бадиий асар қахрамонининг рухий ҳолати таъсирида юзага келган туйғулар, унинг ифодаси бўлган ички монологлар ва уни таржимада қайта яратиш масаласи тадқиқ этилган. Хусусан, ички монологларда қахрамон характери қирралари намоён бўлиши ва у индивидуаллик касб этиши, ёйинки улар фақат хис-ҳаёжон, туйғу билан боғлиқ бўлиши эҳтимоллиги нуқтаи назаридан иккига ажратиб таҳлил этиш йўналишида ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются художественный компонент, возникающий под влиянием психологического состояния героя, внутренние монологи и способы их воспроизведения в переводе. В частности, внутренние монологи проанализированы с точки зрения черт характера персонажей, которые являются индивидуальными чертами, а также они анализируются с точки зрения эмоций и эмоционального состояния героев.

SUMMARY

The article is devoted to the study of an artistic component, that appears under the influence of a hero's psychological state, internal monologues and ways of their reproduction in translation. In particular, internal monologues are analyzed in terms of character traits of personages, which are considered to be individual traits, and they are also analyzed in terms of emotions and the emotional state of the characters.

УДК : 8-1/-1

БЕРДАҚТЫҢ ТАРИЙХЫЙ – ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА РУЎ – ҚӘҰЙМЛЕР ТАРИЙХЫНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ

А.Ж.Утамбетова - докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: халқ, улус, уруғ-қавм, миллат, тарих ва этимология.

Ключевые слова: народ, улус, родо-племенной, нация, история и этимология.

Key words: people, ulus, clan-tribal, nation, history and etymology.

Белгили әдебият тарийхшысы К.Мәмбетов өзиниң «Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы» мийнетинде Бердақ «Шежиреси»ндеги қарақалпақлардың еки арыс, алты руўға бөлип көрсетиўлерин, олардың да өз ишинде киши руўларға, киши руўлардың болса майда көше, тийрелерге бөлип көрсетилиўи тарийхий жақтан да ҳақыйқатлыққа бир қанша жақын келетуғынлығын атап өтип, солардың ишинде қыпшақлардың Алтын Орда дәўирине дейин-ақ усы руўлардың бәрин бирлестирген үлкен улыс дәрежесине жеткенлигин, ҳәттеки Ябылар менен Қаңлылардың Хорезмде усы атамада мәмлекетшиликлери дүзилгенлигин, ал Алтын Орда, Ноғайлы дәўиринде қарақалпақ руўлары-

- шаклан ўхшаиш сўзларни ўзбек тилиға ўтказиб қўйиш;

- аслиятдаги сўзнинг ўзбек тилидаги эквивалентини топиб ишлатмаслик;

- аслиятдаги сўзнинг маъносига тамоман қарама-қарши маъно таиувчи сўзларни қўлаш;

- стилистик гализликка йўл қўйиш.

Хуллас, таржимон қахрамон фикри қай томонға йўналаётганлигини, ички монологни юзага келтирган вазиятни аниқ идрок этганидан кейингина уларни аслиятта мос равишда тўлақонли таржима қилиши мумкин. У қахрамон ички нутқидаги фаол ёки суз сўзларни ажратиб, улар ортидаги маънони илғаб ҳам монологдаги характер қиррасини қайта тикланишини таъминлайди. Қардош тиллараро таржимада аслиятдаги шаклан ва талаффуз жиҳатидан ўхшашликка чалғилса, аслият тилининг синтактик зид, аслиятта хилоф таржимаси юзага келади. Таржимада қахрамон рухий кечинмалари, фикрлаш жараёни бузилади ва характер қирраси акс этмай қолади.

ның тийқарғы ядросы аўхамлық бирлеспелердин қурамында болғанлығын, әсиресе Ноғайлы дәўиринде бул қарақалпақ руўларының Бердақтың «бәри алты руў қарақалпақ» деп көрсеткениндей Ноғайлардың «алты улы» бөлеги атанғанын, бул дәўирде (XIV әсирде) қарақалпақлардың Ноғайлы аўқамының негизин қурағанлығын, ҳәтте бул аўқам айырым ўақытларда қарақалпақлардың Манғыт руўы аты менен «Манғыт журты» деп аталғанлығын дәстиярлы тарийхий фактлер менен көрсетип береді [1:74].

Бердақ «Шежире»синде қарақалпақлардың руў-қәўимлик қурамы айтылған бул орынларда, олардың уранлары, руў-қәўимлик тамғалары ҳақында да

қызықлы мағлыұматлар келтириледі. Мысалы, «Шежире»де қарақалпақ руларының уранлары былайынша тәрийленеді:

Майқының улы Жайылған,
Және бириси – Сейилхан,
Дөреп олардан нешше жан,
Қоңырат уран қылған екен .
Қытайбек хәм қой жыйнады,
Қойы жәхәнге сыймады,
Уллы таўларды жайлады,
Ол таў уран болған екен.
Қыпшақ хәм жылқы жыйнады,
Желиге қулын байлады,
Қымыз сабасын сайлады,
Токсаба уран болған екен .
Мүйтен туқымы тентек болды,
Жайылғанға қарсы турды,
Жайылған бий бәрин қырды,
Еки бала қалған екен.
Өлмей баллар аман қалған,
Оларды асырауға алған,
Сақлаған күтип Арыұхан,
Қыятқа уран болған екен.
...Мүйтен ураны – Ақшолпан,
Қыят ураны – Арыұхан,
Майкыдан соң Қоңырат болған,
Екеуі қосылған екен .

Шөллерде гезген жейраны,
Суўы қурыған ой-саланы,
Кенегес, Манғыт ураны,
Шаўлы-шаңқай болған екен. [2:193]

Бердақ «Шежире»синен келтирилген бул мағлыұматларды тарийхий фактлер менен салыстырып карасақ, олардың көпшилигиниң тарийхий шынлыққа жақын екенлигин көриўге болады. Мысалы, Мырза Улыбектиң «Төрт улыс тарийхы» мийнетинде қарақалпақлар, улыўма түркий халықлар тарийхында орны гиреўли Жайылған бий хәм оны уран тутқан Қоңырат арысының үлкен бир бөлеги Жаўынғырлар хаккында қызықлы мағлыұматлар келтириледі. «Мырза Улуғбек: Ефрастың тоғыз улының биринши баласы Түрк Ибн Ефрас деп аталып, белгили «адам-өгиз» Каюмарс пенен заманлас, халықтың сәрдари болған, ол дөгерек этирапларын изертлеп, халыққа қолайлы бағы-бақшалы зәмин таўып берип, оны «Жайылған» деп атаған. Ол жердеги суўы жыллы киши дәрья, асқар таўлар, көгилдир майсалар, жасыл тереклер арасында оның халқы жайылып, өсип-өнип дәўран сүрген» деп көрсетеді. Ж.Базарбаевтың көрсетиўинше, «бул тастыйықлаў, бизлердиң (қарақалпақлардың – А.У.) тарийхындағы Қоңырат ураны, «Жайылған» деп аталған түсиник усы мәкан менен байланыслы болған, деген жуўмақ шығарыўға тийкар береді. Ал, археологлар Коюмарсты Жомарт қассап пенен сабақлас етип көрсетеді [3:30].

Мырза Улыбек, усының менен бирге, Түрк Ибн Ефрастың туңғыш улы Абилги дәўиринде оның әскерлер курамының «авангард» (абынғыр), «жаўынғыр» деп оң хәм сол қанатларға бөлінгенлиги, сол қанаттың болса «жаўынғыр» деп аталғанлығы хаккында да мағлыұматлар келтиреді [4:14]. Бул факттиң өзи де қарақалпақлардың Қоңырат арысының Шүллик, Жаўынғыр деп аталатуғын үлкен еки қанаттан туратуғынлығы менен тарийхий-типологиялық жақтан бир канша үнлес келеді. Бул болса, қарақалпақлардың этногенезин кураған ру-кәўимлер өзлериниң келип шығыўы жағынан жүдә ерте дәўирлерге барып уласады, қарақалпақлар әйемнен киятырған халық деген түсиниктиң дурыслығын, Бердақ «Шежире»синдеги «Жаўынғырды кудай урды, мың баланы берген екен» деген қатарлардың үлкен тарийхий тийкарларға ийе екенлигин және бир мәртебе тастыйықлайды. Бер-

дақтың қарақалпақ руларының уранлары хаккындағы пикирлериниң барлығын дерлик тарийхий фактлер менен дурыс деп тастыйықлап шығыў қыйын. Деген менен, Бердақ бул тарийхий ўақыяларды айтқанда, әйтеўирден әйтеўир емес, халық турмысынан келип шыға отырып, халықтың тарийхий сана-сезимин, миллий менталитетин, үрп-әдет, салт-дәстүрлерин, экономикалық, социаллық күн-көрис турмыс тәризлерин қатан есапқа алған ҳалда объектив болжаўлар жасаўға умтылады. Мысалы, Бердақ келтирген Қытай руўының ураны «Уллы таў» тарийхий жақтан да, руўий жақтан да халық түсинигине жүдә жақын. Қарақалпақлар өзлериниң Түркстандағы өмирин еслегенде, биринши болып Уллы таўды мақтаныш пенен тилге алған. Себеби, Уллы таў аң-қусы, балығы мол, жери өнимдар, жайлаўы кең, от-шөби мол, суўы нәўпир шарўашылық, балықшылық, аңшылық, дийқаншылық пенен шуғылланыўға оғада жайлы мәкан болған [5:157]. Сол ушын да сахыпқыран Әмир Темур өзиниң 1391-жылдағы Тохтамысқа қарсы атланысында усы жерге жетип келип дем алған хәм бул атланыс тарийхын араб хәм уйғыр имлаларында Уллы таўдың ең бийик жар тасына жазып қалдырған. Уллы таўдың усындай тарийхий мәкан болғанлығынан болса керек, XVIII әсирдеги классик шайырымыз Жийен-жыраў халқымыздың Уллы таўдағы өмири хаккында «Уллы таў» деген үлкен толғаў-поэма да дөреткен. Уллы таўдың қарақалпақлардың тарийхий тәғдири менен сабақлас екенлигин тарийхий дереклер де бийкарламайды. Т.А.Жданко Бердақ «Шежире»синдеги Қытайлар ураны - «Уллы таў» ураны хаккындағы мысалды келтире отырып, Қытай руўының ураны олардың мәкан еткен қонысындағы (Уллы таўдағы – А.У.) турмыс тәризи менен тығыз байланыслы екенлигин атап өтеді [6:42]. Бердақ «Шежире»синдеги биз жоқарыда мысал етип келтирген қыпшақ руўының ураны «токсаба»ның социаллық мәниси хаккында да усыған жақын пикирлерди айтса болады. Себеби, қыпшақлардың уранының «токсаба» - шарўашылық термининен байланыслы аталығы ерте дәўирлерде бул руўдың күн көрис турмыс тәризинде шарўашылық басым орынды ийелегенлигинен дерек берип турады. М.Тилеўмуратовтың көрсетиўинше, Бердақ «Шежире»синде келтирилген мүйтен хәм қыят руўларының уранлары басқа руўлардың уранларынан белгили дәрежеде парық етип турады. Улыўма Бердақ халық арасындағы руўлардың уранлары хаккында тарийхий көзкарастан дурыс мағлыұмат береді. Себеби, бул руўлардың атлары Қытай, Қыпшақлардың уранларындай шарўашылық еткен жер-суў атлары ямаса, кәсип-кәри жылқышылық хәм т.б. байланыслы болып келмей, тарийхта сийрек ушырасатуғын ҳәдийселер – хаял-қызлар атлары, олардың ерлигине байланыслы келип шыққан уранлар сыпатында келтириледі [7:130].

Хакыйкатында да, Бердақтың өз «Шежире»синдеги Қыят руўының уранын Арыұхан, Мүйтен руўының уранын Ақшолпан деп келтирилиўин тосыннанлық кубылыс деп қарамаў керек. Бул, бириншиден, халқымыздың әйемнен киятырған сак-массагет кәўимлериниң урпағы, сол дәўирлерден берли излери сақланып киятырған матриархатлық, массагетлик дәстүрлериниң белгилери екенлигин көрсетсе, екіншиден, қарақалпақ хаял-қызларына тән жеке индивидуаллық мәртлик, қахарманлық сыпатлар екенлигин де дәлийллейди. Бул сыпатлардың дурыслығын тарийхий дереклерден излестирмей-ақ қарақалпақ аңыз-әпсаналарындағы Салт атлы хаяллар патшалығы қахарманлары, массагетлердиң мәрт-бахадыр қызы Тумарис, Суртайшаға қарсы гүрескен қырк-қыз сәрдари Гүлайым, Ханды жуўаптан женген қыз, жуўабый Жупар кемпир, алып туўған Ер-назар ала көздиң мәрт анасы Қумар аналық хәм т.б. хаял-қызлардың мәртлик мысалларынан айқын көриўге болады. Бердақ «Шежире»де руўлардың уранының тек

этимологиялық тәрептерине дыққат аударып қоймай, оның тарихый-социаллық шараятларға байланыссыз келип шығуы себептерін де объектив рәуиште көрсетіп береді. Бердақтың көрсетуінше, уранлар көпшілік жағдайда рулар арасында ерте дәуірлерде жүз берген жер-су, тахт хәм т.б. таласлар нәтижесінде пайда болған сауашларға байланыссыз шабылғу алдындағы ямаса барысындағы күдіретли руларға, ата-бабаларға, өзлери мекән тутқан кәраматлы, мукаддес орын жайларға сыйынуы мәнісінде келип шыққан:

Батырлар кирсе, сауашқа,
Нәзер етмес тағдин, ташқа,
Жайылғаннан ураны башқа,
Мүйтен билән Қыят екен. [8:48]

Усы орынларда және бір айта кететүғын жағдай – Бердақ рулар курамын, олардың уранларын тәрийплегенде, гез келген орынларда гез келген рулар хақында қалай болса, солай гәп етпейди, олардың көп әсирлерден берли киятырған этникалық, генеологиялық, ареал-аймақлық, этнографиялық жақтан жупкерлигин, туысқанлық байланыстарына қатаң итибар берген халда мақсетли пикир жүритеди. Сол ушын да Бердақ «Шежире»синде халық тилинде турақлы сөз дизбеклеріне айланып кеткен «Қытай-Қоңырат», «Кенегес-Манғыт», «Қытай-Қыпшақ» рулық-қәуимлик, арыс-лық атамалар халық түсіндегі жупкерлесіу қәлинде бузылмай үйлесимли қолланылады. Бердақ түсинигінде бул рулық-қәуимлик жупкерлесіулер олардың туысқанлық-генеологиялық жақынлығын ғана көрсетіп қоймай, бул рулардың ру-аймақлық, кәсип-кәри

жағынан бир-бирине жақын отырыуларынан дерек беріп турады:

Мүйтен, Қоңырат суу жайлады,
Қытай, Қыпшақ тау жайлады,
Кенегес-Манғыт бир жайлады,
Қонысы бир болған екен.
Қонысы бирдің долысы бир,
Айт-той, байрам йуриши бир,
Жаназа-намаз өлиси бир,
Қоңшылықтан болған екен.

Бердақ келтирген бул мағлыұматлардың дурыслығын қарақалпақтардың Бердақ дәуірінен кейінгі ру-аймақлық жайласуы тәртіби де көрсетіп турады. Тарихый деректерде көрсетілуіне қарағанда, қарақалпақтардың Жаңа дәрәя, бәлки, оннан да бұрынғы дәуірлерінен берли ауылы аралас, қойы қоралас болып жасап киятырған бул ру-аймақлық жақтан туысқанлық жупкерликте бир-бирине жақын орналасуы дәстүри қарақалпақтардың өзлерінің ески меканы Хорезмге келиу дәуірінде де, ХХ әсирдің экологиялық дағдарыстар жүз берген дәуіріне дейін де дауам етип келди [10:158].

Улыұма, Бердақ бул ру тамғаларын сөз еткенде, олардың ағайын, бир туыс екенлигин көрсетуі ғана емес, хәр бир рудың өзіншелигин, ерте дәуірлерден-ақ олардың хәр бирінің улыс, мәмлекет дәрежесіне жеткенлигин, қарақалпақ халқының қандай қыйын жағдайларда да жасауға, өмир сүріуге, гүресіуге уқыплы, мине, усындай күдіретли ру-қәуимлер бирлесінінен туратуғын мәрт-бахадыр бир тутас ел екенлигин ашып беріуі нәзерде тутқан.

Әдебиетлар

1. Мәмбетов К. Қарақалпақтардың этнографиялық тарихы. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1955, 74-б.
2. Бердақ. Шежире. 193-б.
3. Базарбаев Ж., Хожаниязов Ф., Базарбаев Р. Әйемги Окс дәрәясының төменіндегі зардуштлик дининин излери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2007, 30-б.
4. Мирзо Улуғбек. Тұрт улус тарихи. -Тошкент: “Чўлпон”, 1994, 14-б.
5. Низомиддин Шомий. Зафарнома. -Тошкент: «Ўзбекистон», 1996, 157-б.
6. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. -М.Л.: АН СССР, 1950. -С.42.
7. Тилеумуратов М. Каракалпак поэзиясы – тарихый дерек. 129-130-б.
8. Беляев И.А. Каракалпак халқының тауарийх етип шығарған хикаяты. // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. –Ашхабад: 1917. -вып. 4. -С.48.
9. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. -С.125-158.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Бердақның тарихий-эпик асарларида, жумладан, «Шежире» («Шажара»)достонидағы қарақалпақ уруғ-қавмларининг келиб чиқиш тарихи, этимологияси кенг турда сўз етилиб, ушбу уруғ-қавмлар тарихи уларнинг ягона қариндош эканлигини нафақат кўрсатиб қуймасдан, балки ҳар бир уруғнинг ўзига хос хусусияти, уларнинг баъзиларининг давлат даражасига ҳа яқсалганлиги этироф этилади, умуман айтганда, қарақалпақ халқи шундай қудратли уруғ-қавмлар бирлашмасидан турадиган мард, баҳодир халқ деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об историко-эпических произведениях Бердаха, в том числе широко рассматривается этимология истории происхождения каракалпакских родо-племенных общин в дастане «Шежире» («Родословная»). История родо-племенных общин не только указывает на их родство, но и отмечаются особенности каждого рода, достижения некоторых из них уровня государства, даже улуса, словом автор приходит к заключению о том, что каракалпакский народ – это смелый и мужественный народ, состоящий из могущественных родо-племенных общин.

SUMMARY

The article deals with the historical and epic works of Berdakh, including the etymology of the history of the origin of the Karakalpak tribal communities in the dastan «Shejire» («Genealogy»). The history of the tribal communities not only indicates their kinship, but also the peculiarities of each kind. The achievements of some of them at the state level, even the ulus, the author concludes that the Karakalpak people are brave and courageous people, consisting of powerful family tribal communities.

M A Z M U N Í
TÁBIIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Texnika

Байманов К. И., Байманов Р.К., Назарбеков К.К. Установление объёма заилиения отстойников и организация очистных работ в условиях приплотинного водозабора	3
Кабулов А.В., Сейтов А.Ж., Кудайбергенов А.А. Критерий управления задач оперативного управления водными ресурсами объектов водохозяйственных систем	6
Рахимов Ш.Х., Сейтов А.Ж., Кудайбергенов А.А. Оптимальное управление распределения воды в магистральных каналах ирригационных систем	8
Самандаров Б.С., Тажибаев Ш.Х. Web иловалар маълумотлар базаси хавфсизлигини таъминлашда SQL сўровлар заифлиги-га асосланган таҳдидларни бартараф қилиш усуллари	10
Умиров Ф.Э., Номозова Г.Р., Сайфуллаева Н.Ф., Худойбердиев Ф.И. Новые дефолианты на основе хлората натрия, содержащего поверхностно-активные вещества	12

Fizika. Matematika

Алланазарова Т.Ж. Интегрирование модифицированного уравнения кортевега-де Фриза с нагруженными членами	14
Исмаилов Б.К., Бижанов А.К., Аметов Р.А., Нурниязов П.К. Влияние давления на свойства мдп структур	17
Лейдерман А.Ю., Рахмонов У.Х., Утениязов А.К., Уктамова М.К., Нсанбаев М.Т. Статистика рекомбинации неравновесных носителей для полупроводников с парными рекомбинационными комплексами, активность которых снижается в процессе возбуждения	19
Отаров А.О., Гулмирзаева Г.А., Ражаббаева С.Д., Таджиев Т.М. Эффективный способ построения интерполяционного кубического сплайна	22

Biologiya. Zoologiya. Medicina

Алламуратова Г.Б., Якупова П. «Хорезм балық өнімлери» акционерлик жәмийети 1-2-бөлім хәуизелери балықларының цестоза – ботриоцефалёз кеселлиги	25
Абдуллаева Ж.К., Сабурова Ш.Б., Қосназаров Қ.Қ., Қосназаров К.А., Алламуратов М.О. Оддий қамиш, (<i>Phragmites australis</i>) фитоценозларини қайта тиклаш ва уларни халқ хўжалигида фойдаланиш	26
Алиббетов Д.У., Қосназаров Қ.Қ. Жанубий Оролбўйи кўрик ерларида <i>Panicum miliaceum</i> L. ўсимлигини ўстириш технологияси	28
Базаров Б.М., Сиддиқов М.Р., Исмаилов М.Ш. Қорақўл совлиқлари кўпайиш сифатининг семизлик даражаси билан боғлиқлиги	30
Давлатова С.Т. Тирик организмларга таъсир кўрсатувчи экологик омилларни ўрганишда фанлар интеграцияси	31
Есимбетов А.Т., Қунисов Б., Зарипов А.А., Бакиева М., Усманов П.Б., Султанходжаев М. Роль К ⁺ - каналов в вазорелаксантном действии алкалоидов 1-О-бензоилнапеллина и 6-О-бензоилгетератизина на аорты крысы	32
Зарипов А.А., Есимбетов А.Т., Жўрақулов Ш.Н., Усманов П.Б. Каламуш аорта силлик мускул хужайраси қискаришига f-37 ва n-24 алкалоидларининг релаксант таъсирини ўрганиш	34
Кушаков А.Ж. Навоий вилояти суғориладиган сур тусли қўнғир ўтлоқли тупроқларининг тупроқ-мелиоратив тавсифи	37
Уразбаева Д.А. Онкологик беморларда касалликнинг ички манзараси	39

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ruwqiyliq tiykarlari. Tariyx. Huqiq tanıw

Аллияров А.Д. Талабаларда маънавий ва умуминсоний кадриятларга нисбатан муносабатларни ривожлантириш	42
Базаров О. Ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда ғоявий тарбиянинг аҳамияти	44
Есназарова З.Б., Алеуов З. Нөкис қаласының социал-экономикалық раўажланыўының тийкарлары (1991-2014-жыллар)	46
Комолов Д.П. Инкилобий трибунал солиқ бўлимининг қатағон сиёсати	48
Комолова К. Барқамол авлодин шакллантиришда маънавий меросдан фойдаланиш масалалари	51
Қадилов Қ. Янгиланаётган Ўзбекистон: ёшлар тарбияси соҳасидаги ислохотларнинг стратегик моҳияти	52
Кайпназаров А.Ш. Некоторые исторические аспекты изучения этапов развития основных экологических проблем южного Приаралья	54
Кенжаева Н.С. Ўрта осий давлат университети (САГУ) олимларининг помирга уюштирилган экспедицияларда иштироки (1923-1928 йиллар)	56
Қурбонов Х.А., Камолов Л.А. Ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши: ҳуқуқбузарлик ва давлат ёнғин назорати фаолиятини такомиллаштириш масалалари	58
Муртазаева З.Ф. Экологиялық тәрбия - жоқарғы руўхыйлық дереклериниң бири	60
Тошов К.Т. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Сурхондарё вилояти аҳлининг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиқлари	62
Юлдашев А.А. Ўзбекистонда банк-молия академиясининг фаолиятини ривожлантириш ҳаракатлари	65

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

Bekiyeva M.J. Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy-terminologik apparati	68
Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги минез-құлық мәнісин билдиретуғын соматизм фразеологизмлер	70
Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде қолланылатуғын сөзлердің тематикалық хәм мәнилик түрлери	72
Мамбетмуратова М.Т. Қарақалпақ лексикографиясындағы еки тиллик аўдарма сөзликлердің дүзилиў принциптери	73
Юсупова Б.Т. Ш.Сейитовтың «Халқабат» романы тилинде рәўиш фразеологизмлердің қолланылыўы	75
Yusupova S., Khadjieva D.T. Structural types of hyperbole in English	77

Ádebiyattanıw

Азизов Н.Н. “Минг бир киёфа” романида замонавий аёл муаммоси	78
Алламбергенов К. Орта әсирлердеги Қарақалпақ мәмлекетлигин қәлиплестириўде уллы бий, уллы әмир Едиге батырдын тутқан орны (Тарийхый-фольклорлық әдебиятлар тийкарында)	80
Алламбергенова Г.К. Каракалпакский дастан «Едиге» с точки зрения зарубежных ученых: некоторые вопросы проблемы сбора, публикации и изучения	83
Бауатдинова С. Халық қосықларының пайда болыўында индивидуал дәретиўшиликтиң тутқан орны	86
Бекбергенова М.Д. Вопросы типологии в каракалпакской прозе	88
Жўраев М., Очилов Н. “Таркибадахшон” достони ва унинг “Гўрўғли” эпоси ўзбек версиясида тутган ўрни	89
Кенесбаева Ш.К. «Шәрияр» дэстанында қаҳарманлар образларының жасалыў өзгешеликлери	93
Махаммадиева Ю. Ферузнинг хамд ва наътлари	95
Матимов К.Г. Жыраў-шайырлар дәретиўшилигинде сөз-жыр импровизациясы	97
Қанаатов Е.Е. Тарийхый қосықларда ата журты Түркистан темасы	99
Кучкаров О.А. Мотив тушунчаси ва унинг адабиётшуносликдаги талқинлари	101
Salohiddinova N. She'riy matnda ayol nutqiga xos leksemalarning badiiyati	104
Ташанов К.Ю. Туйғулар ифодаси ва таржима	106
Утамбетова А.Ж. Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларында руў-қәуимлер тарийхының гейпара мәселелери	109